

ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

На правах рукопису

Адамович Сергій Васильович

УДК 94 (477): 323

**СОБОРНІСТЬ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

ЖЕРНОКЛЕЄВ Олег Станіславович,

доктор історичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	15
1.1. Джерельна база дослідження.....	15
1.2. Стан наукової розробки проблеми.....	21
РОЗДІЛ II. ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ РИЗИКИ ТА ПРОЦЕС КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	52
2.1. Розпад партійно-радянської системи і здобуття незалежності України (1989 – 1991 рр.).....	52
2.2. Нестабільність пострадянського періоду в Україні та боротьба з факторами розколу нації.....	64
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА КОНЦЕПЦІЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	96
3.1. Державний устрій України в конституційному процесі (1990 – 2009 рр.)..	96
3.2. Становлення регіональної політики та місцевого самоврядування в незалежній Україні.....	115
3.3. Проблема державного устрою і місцевого самоврядування в ідеології та діяльності українських політичних партій.....	127
РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ РЕГІОНІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.....	164
4.1. Історичні аспекти формування політико-правового статусу Автономної республіки Крим (1989 – 2009 рр.).....	164
4.1.1. Початок повернення кримськотатарського народу в Крим і шлях до утворення автономії (1989 – 1991 рр.).....	164
4.1.2. Кримська автономія в період нестабільності та протистояння з українськими органами влади (1992 – 1994 рр.).....	173
4.1.3. Становлення в автономії лояльної до Президента України Л. Кучми регіональної влади і стабілізація суспільно-політичної ситуації на півострові (1995 – 2004 р.).....	197

4.1.4. Крим під час Помаранчевої революції та зростання децентралістських тенденцій на півострові.....	208
4.2. “Новоросійство” як дезінтеграційний чинник Півдня України.....	227
РОЗДІЛ V. СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ СХОДУ УКРАЇНИ.....	243
5.1. Донбас в умовах українського національно-державного відродження в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.....	243
5.2. Особливості суспільно-політичного розвитку регіонів Сходу України в 1991 – 2004 рр.....	257
5.3. Ідея економічного регіоналізму Донбасу в незалежній Україні.....	266
5.4. Сепаратистські та федералістські прояви на Сході України в умовах президентської виборчої кампанії 2004 р.....	270
5.5. Донбас після Помаранчевої революції.....	288
РОЗДІЛ VI. ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....	299
6.1. Етнополітичний розвиток Закарпаття в умовах незалежності України....	299
6.1.1. Національно-демократичне відродження на Закарпатті та формування політичного русинства в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.....	299
6.1.2. Проблема політичного русинства та угорський фактор у суспільно-політичному житті Закарпаття в 1991 – 2004 рр.....	311
6.1.3. Суспільно-політичне життя на Закарпатті в 2005 – 2009 рр.....	331
6.2. Соборницькі тенденції в суспільно-політичному житті Галичини в 1990 – 2009 рр.....	338
6.2.1. Національно-демократичне відродження краю та діяльність Галицької асамблеї в 1991 р.....	338
6.2.2. Специфіка суспільно-політичного життя Галичини в умовах незалежності України.....	359
6.3. Чернівецька область у контексті ідеї соборності України.....	369
ВИСНОВКИ.....	386
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	394
ДОДАТКИ.....	549

Вступ

Звертання до феномену соборності протягом століть супроводжувало боротьбу українців за право на створення власної держави, і сьогодні воно залишається актуальним у контексті боротьби за єдність країни й маніпуляцій політиків стосовно можливого “розколу України”. Значимість ідеї соборної України усвідомлюється також українською елітою. Так, проведене на початку 2009 р. експертне опитування викладачів вищих навчальних закладів з усіх регіонів країни засвідчило, що 50% опитаних складовою національної ідеї вважають соборність України [687, с.15].

Поряд з тим, що історична регіоналістика в Україні визначилася зі своїм теоретико-методологічним інструментарієм, одним із складних завдань залишилася концептуалізація поняття “соборність” [1239, с.27]. Загалом “соборність” пов’язують з об’єднавчими процесами в світових релігіях, а також з реалізацією політичної стратегії імперських супердержав (Римська імперія, Візантія, Російська імперія, СРСР та ін.) [1548, с.601; 1474, с.13].

До української політичної термінології термін “соборність” увійшов наприкінці XIX – на початку XX ст. й одразу ж означав об’єднання українських етнічних земель, тобто включення до майбутньої Української держави всіх тих територій, на яких більшість становлять українці [1325, с.98-107]. Але історичні передумови української ідеї соборності рельєфно вимальовуються вже в ході об’єднання земель України-Руси в княжу добу та в період формування українського козацтва [1549, с.601].

Одним із перших в історії новітньої української політичної думки питання про необхідність незалежності й соборності України як держави на українських етнічних землях порушив Ю.Бачинський в “Ukraina irredenta” (1895). Здобуття незалежності й соборності України Ю.Бачинський зводив не лише до етнічно-територіальної проблеми. На його переконання, ця проблема стосується не тільки українського народу (в етнічному вимірі), “а взагалі всіх, що замешкують Україну” [1271, с.96].

Дух соборництва українців відіграв провідну роль у відродженні Української державності. Особливо це зримо проявилось наприкінці 80-х – початку

90-х років ХХ ст. з початком розпаду Радянського Союзу [1600, с.410]. Зі здобуттям Україною незалежності змінилася семантика слова “соборність”. Поширилося трактування терміну як єдності народу, що проживає на території України. У свою чергу, Я.Дашкевич заперечував духовний зміст терміну “соборність” і вважав, що від громадян неукраїнської національності не можна вимагати “духовної єдності” з українцями, але є всі підстави домагатися від них лояльності до держави, в якій вони мешкають. Учений вважав, що для сучасної України “соборність” означає боротьбу з намаганнями відторгнути будь-які частини визнаної держави та допомогу українським меншинам у суміжних державах [1299, с.388].

Представники політичної орієнтації на розбудову української самостійної соборної держави (національно-консервативного і національно-радикального напрямків) беззаперечно розуміли це гасло як синонім централізованої унітарної країни [1633, с.180]. Більш ліберальною і менш конкретною є концепція, в якій ключовим поняттям української політичної нації виступає державно-громадянська спорідненість, зумовлена спільністю проживання громадян на території держави Україна [1628, с.20]. Зокрема, широко трактує поняття П.Сергієнко: “Соборність – це термін, який означає єднання людей на основі толерантності, свободи, демократії, віротерпимості й культури”. Відтак соборність України означає збереження єдності, цілісності її території [1599, с.61, 67].

Разом з тим залишається недостатньо концептуалізованим аксіологічний вимір “соборності”, існує дефіцит узагальнюючих досліджень, побудованих на системному аналізі всіх складових поняття. Є принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, і цінності, що надають смислу існуванню самої людини [1435, с.185]. Феномен соборності віднесемо до другого типу, оскільки щодо людського суб’єкта він є чимось самостійним, самодостатнім і таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

Фактично для українців соборність асоціюється з незалежністю Батьківщини, територіальною цілісністю та недоторканністю її території і є частиною, можливо, несформованої вченими й політиками, але існуючої в підсвідомості громадян України (незалежно від національності) національної ідеї [1156, с.25]. Проте Схід та

Захід мають сьогодні не просто різні політичні уподобання – практично відсутній спільний набір символів і міфів, пантеон національних героїв, без яких немає повноцінної нації. І навіть нечисленні знакові постаті, які нас єднають, як-от Б.Хмельницький, мають різне смислове навантаження на Сході та Заході.

Політик В.Горбаль запропонував бачення соборності на основі “прагматичного патріотизму”. Він вбачає злуку ХХІ ст. для України в спільних економічних проектах. Економіка, на його думку, стане базою для відтворення спільної культури, усвідомлення належності до єдиної нації, незалежно від етносу. Його утилітарний підхід передбачає, що для країни більше користі, “коли не плачуть над рушником і, можливо, навіть мовою володіють не так уже й добре, віддаючи перевагу російськомовним фільмам і газетам – але ті фільми і газети є українськими” [1269, с.4]. Усе ж залишається незрозумілим, як В.Горбаль планував зберігати єдність країни без національно-духовної спільності в часи економічних криз та інших катаклізмів. Його концепція передбачає не стільки пошук шляхів для єдності країни і вихід із кризи, скільки консервацію існуючої суспільно-політичної ситуації чи навіть преференції для російськомовного населення.

Натомість кримський дослідник А.Мальгін вважає чи не єдиним способом збереження соборності країни її федералізацію. Проте, заперечуючи власні думки, дослідник визнає, що регіональні ідентичності є ще менш визначені, ніж загальнодержавна ідея [1474, с.226]. Але, як зазначає французький соціолог Д.Шнаппер, “федералізм у юридичному або політичному розумінні терміну може гарантувати стабільність нації тільки в тому разі, якщо є складовою частиною основного політичного проекту...” [1675, с.148].

Актуальним видається трактування соборності в широкому розумінні як соціокультурної та міжетнічної консолідації суспільства і згуртованої національною ідеєю політичної нації [1271, с.95]. Цікаву роль у тлумаченні терміну “соборність” відвів титульній нації в одній зі своїх праць учений І.Курас. Він зазначав, що “титульна нація – несуча конструкція соборності, і вона повинна бути в центрі інтересів держави”, а від її міцності й надійності залежить могутність всієї держави [1427, с.103].

Водночас проблему протистояння між проектами етнічної і політичної нації можна вважати надуманою. Так, Д.Шнаппер вважає, що узгодження етнічних реалій із принципами громадянства неминуче, бо “суспільство не може розвиватися за якимось одним абстрактним чинником – громадянство і правова держава – через те, що вона складається з конкретних людей зі своїми історичними, культурними та соціальними особливостями” [1675, с.7]. На думку Д.Шнаппер, це пов’язано з тим, що “модерне суспільство не надає остаточного значення існуванню... не відповідає потребам людей у певній системі потреб, які виправдовували б недосконалість світу та їхнє особисте нещастя” [1675, с.207-208].

Так само, на думку Е.Сміта, модерні нації є водночас та неодмінно громадянськими й етнічними. Учений вважає, що стосовно національної держави індивід є громадянином із громадянськими правами й обов’язками й отримує всі вигоди модерності через посередництво безособової і безсторонньої демократії. Однак стосовно етнічної спільноти або “народу” індивіди є членами з узами та спорідненостями, опертими на історію й народну культуру, і на підставі цього отримують право громадянства (й вигоди модерності) в національній державі, яка представляє, містить і захищає їхню спільноту [1610, с.139-141; 1382, с.155].

Сепаратистські демарші під час виборів 2004 р. актуалізували проблему соборності. Ці явища засвідчили, що поняття “соборність” – це не тільки єдність територіальна. Сьогодні вже йдеться про збереження регіональної єдності держави Україна [1274]. Проблемою для соборності України є також те, що реальні інтереси основних політичних сил зосереджені в тому, щоб зберегти за собою контроль над окремими територіальними комплексами сучасної України. На нашу думку, термін “соборність” включає і нерозривно поєднує у своєму змісті як єдність українського суспільства на основі історико-культурних та національно-духовних цінностей, так і консолідацію громадян на ґрунті цінностей свободи, демократії і дотримання прав людини. Замість ідеї об’єднання всіх етнічних українських земель в єдиній державі на сьогодні більш актуальним є подолання негативних наслідків регіональних розколів всередині країни і допомога українським діаспорам за межами України.

Одночасно історично існували й існують два обличчя регіоналізму. З одного боку, він має конструктивний культурно-просвітницький і суспільно-політичний характер, ставить ціль перешкоджати знищенню традицій і стиранню меж між різними етнічними, культурними, релігійними, професійними співтовариствами. Але є зворотній бік регіоналізму, який характеризується потягом до сепаратизму [1467, с.53]. Поняття “регіон” може мати безліч синонімів, що водночас здатні виступати і як антоніми [1518, с.91]. Зокрема, дослідниця Я.Верменич вважає, що регіон має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою [1242, с.8].

У зв'язку зі збереженням дезінтеграційних ризиків у країні, відсутністю об'єднаної національної ідеології, нестабільністю суспільно-політичної ситуації в окремих регіонах, загрозами територіальної цілісності України з боку певних політичних сил сусідніх держав важливим й **актуальним** видається дослідження регіонального розвитку в умовах становлення Української державності й пов'язаних з цим перспектив соборності України.

Вивчення суспільно-політичних особливостей регіонів дозволить використати політичне і культурно-духовне різноманіття України для зміцнення держави, адаптації європейського досвіду взаємовідносин між регіонами і національними урядами, сприятиме пошуку додаткових джерел для консолідації українського суспільства. Актуальність теми дослідження обумовлюється й тим, що соборність і суспільно-політичний розвиток регіонів у новітній історії України ще не стали предметом спеціального дослідження. Крім того, дискусійними і нечітко визначеними залишаються дефініції, пов'язані з соборністю та регіональним розвитком. Разом із тим, доступний сьогодні корпус історичних першоджерел дозволяє достатньо повно, докладно і неупереджено відтворити консолідаційні та дезінтеграційні процеси в Україні в умовах становлення незалежності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника “Іс-

торія Галичини. Український національний рух у Галичині: політичний, економічний, духовно-культурний аспекти” (номер державної реєстрації 0109U005847).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – об’єктивне і всебічне висвітлення суспільно-політичного розвитку регіонів України в контексті ідеї соборності в період здобуття і становлення Української державності.

Дослідження вимагало вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;

- визначити і проаналізувати основні дестабілізаційні чинники, що ускладнювали процес консолідації суспільства і становили загрозу територіальній цілісності в умовах становлення незалежної України;

- здійснити історичний аналіз спроб реформування адміністративно-територіального устрою України і надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню в 1990 – 2009 рр.;

- проаналізувати значення діяльності українських політичних партій у процесі єднання українських земель і формування української політичної нації;

- вивчити комплекс дестабілізаційних чинників, що супроводжували процес становлення Кримської автономії, а також оцінити роль Автономної республіки Крим у суспільно-політичному житті України;

- оцінити значення “новоросійства” в сучасній історії України, визначити впливовість цього суспільного руху й ролі структур Компартії України в його ініціюванні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.;

- проаналізувати політику донецької політико-економічної еліти та тенденції економічного регіоналізму в умовах становлення державності, а також висвітлити децентралістські процеси на Сході України в умовах Помаранчевої революції;

- дати оцінку соборницьким прагненням галичан у процесі становлення української державності, визначити правовий статус і значення Галицької асамблеї й виокремити причини і перспективи автономістської течії в галицькому суспільно-політичному русі в кінці 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст.;

– всебічно й детально проаналізувати основні етапи утворення та діяльності політичного русинства і радикальних організацій національних меншин на Закарпатті в умовах становлення незалежної України, а також ступінь їх загрози територіальній цілісності й самому існуванню Української державності;

– дослідити роль Чернівеччини в суспільно-політичному житті України в контексті ідеї соборності.

Об'єктом дослідження виступають консолідаційні та дезінтеграційні суспільно-політичні процеси в регіонах України в період здобуття та становлення незалежної України. У праці основна увага звертається на суспільно-політичне життя в тих регіонах, де проблема взаємодії з центральною владою і дезінтеграційних процесів набула особливої гостроти.

Предметом дослідження є ідейно-політична, організаційна, культурно-просвітня діяльність громадсько-політичних організацій, політичних партій, органів влади та структур місцевого самоврядування в регіональному форматі й контексті консолідації суспільства та утвердження територіальної цілісності й соборності України впродовж 1989 – 2009 рр.

Теоретико-методологічну базу дисертаційної роботи склали фундаментальні праці Б.Андерсона, З.Бжезінського, Я.Верменич, О.Гнатюк, П.Кені, І.Кононова, І.Кураса, Р.Робертсона, Е.Сміта, Р.Туровського, Р.Л. Уоттса, Д.Шнаппер.

Методи дослідження. *Методологія дисертації визначається сучасною методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання та базується на принципах об'єктивності, історизму, системності й комплексності, розвитку та плюралізму.* У процесі дослідження автор застосував порівняльно-історичний, структурно-системний методи аналізу, узагальнення і синтез однотипних фактичних даних та проблемно-хронологічний спосіб викладу матеріалу.

Роль одного з ключових методологічних інструментів у регіональних дослідженнях відіграє міждисциплінарний підхід. Співіснують як класичні загальнонаукові підходи (порівняльний, історичний, генетичний, еволюційний), так і дослідницькі методи, властиві неklasичній (системний, науковознавчий, структураліст-

ський, конструктивістський, глобалістський, семантичний, семіотичний) та пост-некласичній науці (синергетичний, пасіонарний, ековолуційний тощо) [1239, с.27].

Значною мірою застосовувався порівняльно-історичний метод, який дав змогу досліджувати події і факти в контексті змін, що відбувалися на різних історичних етапах. Не менш використовуваним був проблемно-хронологічний метод, який відкрив широкі можливості для виокремлення проблемних блоків і синхронного розгляду певних подій у межах одного етапу розвитку. Часто застосовувався і ретроспективний метод, який дав змогу простежити зміни від сучасності до минулого [1243, с.19]. Структурно-функціональний метод дозволив розглянути регіони і залежності між ними як окремі елементи в межах єдиного цілого, а системний аналіз надав послідовність дій з установаження структурних зв'язків. Плідним для аналізу регіональної специфіки виявилися культурно-історичний і семіотичний методи. Конструктивістський метод посприяв у побудові нових теоретичних конструкцій, у тому числі в опрацюванні смислової наповненості терміну “соборність”. Синергетика як міждисциплінарна наука дозволила вивчати регіони, які є нелінійними відкритими дисипативними системами.

У Я.Верменич запозичений дифузійністський (культурно-історичний метод), який розглядає проблеми просторового переміщення, обміну як форму взаємодії між культурами. Структурно-функціональний метод відкрив можливості для дослідження структури і функцій регіону як динамічної соціоекосистеми, впливу географічного середовища на “культурний ареал”, простеження дифузії елементів культури, застосування семіотичних систем для пояснення локальних культурних явищ і форм поведінки [1243, с.20].

Врахування природи феномену регіону створює істотні перепони для можливостей стандартного системного аналізу і вимагає застосування методології вивчення “м'яких систем”, запропонованих П.Чеклендом. Дана методологія застосовується, по-перше, для дослідження феноменів, яким властива проблематичність, слабо структурована системність, яка допускає багато інтерпретацій; по-друге, для активних систем, в рамках яких актори діють у відповідності зі своїми картинами світу, в межах соціокультурних правил і норм.

Перспективними для аналізу регіонів уявляються хорологічні (ареалогічні, просторові) підходи, причому перевага в осмисленні світу надається не кількісно-топографічному, а образно-географічному баченню [1243, с.6].

Продуктивною для системного аналізу в регіональних дослідженнях є методологія критичних систем В.Ульріха, що була розроблена для ситуацій, яким властива висока ступінь конфліктних відносин між частинами системи чи коли в соціальній системі значну роль відіграє примус. Вивчення особливостей регіональних тенденцій в Україні також здійснювалося за допомогою методів аналізу документів – традиційного та контент-аналізу.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють період 1989 – січень 2010 р., який позначився становленням і розбудовою соборної незалежної України. Нижньою межею є 1989 р., тобто початок національно-державного відродження в Україні та зародження дезінтеграційних течій в українській політиці. Верхню межу становить січень 2010 р., коли в умовах закінчення президентської виборчої кампанії держава опинилася перед вибором подальшої об'єднаної політики.

Географічні межі дослідження включають адміністративно-територіальні межі Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі СРСР і держави України після здобуття нею незалежності.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що *вперше* в українській історіографії:

- здійснено спробу комплексного дослідження зусиль органів влади і громадських інституцій для досягнення соборності України в період становлення незалежної держави як складного і суперечливого явища в нерозривному зв'язку із суспільно-політичними процесами в регіонах;
- на значному конкретно-історичному матеріалі простежено ідейну еволюцію та політичну діяльність дезінтеграційних та антидержавних рухів у період незалежної України, здійснено порівняльний аналіз їх соціальної бази, організаційної структури, методів практичної діяльності;

- запропоноване авторське бачення специфіки етнополітичного розвитку Донбасу в 1989 – 2009 рр. й інтерпретовано базову для регіону ідеологію економічного федералізму;
- докладно розкрито формування ідеології антиукраїнського руху “новоросійства” на Півдні України;
- органам влади й українському суспільству на базі аналізу історичного розвитку незалежної України накреслено шляхи і напрямки щодо ліквідації небезпечних для єдності країни регіональних розбіжностей і стирання конфронтаційних уявлень по лінії Схід – Захід.

Подальший розвиток отримало вивчення:

- особливостей процесу становлення і розвитку Кримської автономії як складової частини України;
- дезінтеграційних рухів на Закарпатті, спроб політичного русинства за підтримки міжнародних чинників кодифікувати окрему національність та домогтися автономії для регіону;
- соборницької діяльності галицьких політичних сил та державотворчої позиції Галицької асамблеї;
- теоретико-методологічної бази та позиції українських політиків і державних діячів у питанні державного устрою й регіонального розвитку України.

Уточнено особливості багатоманітної етнополітичної ситуації в Буковині, роль кримськотатарського і російського факторів у суспільно-політичному житті Півдня України, зовнішньополітичні впливи на дезінтеграційні рухи в державі, окремі деталі конституційного процесу в Україні. До тексту дисертації залучено неопубліковані раніше архівні документи, преса та Інтернет-джерела досліджуваного періоду, виступи і програмні тези політиків, мемуарні джерела тощо, переважна частина яких вперше вводиться в науковий обіг.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх зміст у багатьох аспектах доповнює наукові знання з історії незалежної України. Зібраний матеріал та висновки можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчально-методичних посібників з історії

України, при підготовці лекційних занять і спецкурсів у вищих навчальних закладах з історії України та політологічних дисциплін. Матеріали дисертаційної роботи можуть застосовуватися органами державної влади України для розробки принципів і засад етнодержавної політики, бути корисними в роботі громадсько-політичних організацій, політичних партій, ЗМІ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації були апробовані на наукових конференціях (Буковинських історико-краєзнавчих конференціях (Чернівці, 2005, 2007, 2009 рр.), “Україна соборна” (Івано-Франківськ, 2004; Переяслав-Хмельницький, 2005 рр.), “Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності” (Луганськ, 2006, 2007 рр.), “Краєзнавство і учитель” (Харків, 2007, 2008, 2009 рр.), “Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XXI ст.” (Вінниця, 2006, 2008 рр.), “Інтелігенція і влада” (Одеса, 2006, 2009 рр.), “Народний Рух України: місце в історії та політиці” (Одеса, 2005, 2009 рр.), семінар “Восприятие перемен в прошлом и настоящем” (Краснодар, 2007 р.), “Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави” (Івано-Франківськ, 2006, 2007 рр.), “Україна в етнокультурному вимірі XVIII – початку XXI ст.” (Київ, 2008 р.), “Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем” (Івано-Франківськ, 2008 р.), “Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.” (Острог, 2008 р.), “Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу” (Луганськ, 2009 р.), “Розвиток демократії та демократична освіта в Україні” (Ялта, 2006 р.), конференції, присвяченій 20-річчю створення НРУ, (Івано-Франківськ, 2009 р.), “Політичні партії і вибори в Україні” (Івано-Франківськ, 2005 р.)).

Публікації. Результати дослідження знайшли своє відображення в 56 наукових публікаціях (53 без співавторів), з них – 25 у фахових виданнях.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, шести розділів, висновків (393 с.), списку використаних джерел і літератури (1694 найменування) та додатків (11 с.).

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження

Використаний у дослідженні масив джерел охоплює: 1) документи і матеріали фондів центральних, галузевих й обласних державних архівів; 2) матеріали періодици та Інтернет-джерела; 3) дані статистичних видань і соціологічних досліджень; 4) програмові документи політичних партій, виступи політичних діячів і законодавство України в сфері етнонаціональної політики та державного будівництва; 5) мемуарна спадщина.

Джерельну базу дослідження насамперед склали неопубліковані документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Слід відзначити матеріали фонду 1 “Центральний Комітет Комуністичної партії України”, оскільки саме ЦК Компартії України аж до серпня 1991 р. отримував найважливішу аналітичну інформацію про суспільно-політичну, соціально-економічну та культурну ситуацію в країні. У матеріалах опису 32 згаданого фонду сконцентровано листи, записки, довідки, телеграми ЦК КПУ, його відділів, партійно-радянських органів, ЦК ЛКСМУ, громадських організацій, зборів партактиву і громадськості про тенденції в розвитку громадсько-політичних формувань в Україні, соціально-економічну ситуацію і становище в культурній сфері. Архівні справи цього опису дозволяють прослідкувати як загальноукраїнські суспільно-політичні процеси, так і ситуацію в окремих регіонах країни та роль КПУ в загальнодержавному житті.

Надзвичайно важливе значення мають справи, зосереджені в описі 11 (стенограми засідань Політбюро ЦК Компартії України і документи, які заслуховувалися та приймалися на засіданнях вищого партійного керівництва). Завдяки цим документам автор отримав змогу проаналізувати внутрішньополітичну боротьбу, яка велася в середовищі Компартії України щодо майбутніх напрямків діяльності, і виявити глибинні причини політики партійно-радянської номенклатури.

В архівних сховищах ЦДАГО України містяться також матеріали ряду новітніх політичних партій України. Дослідження змісту справ фондів 270 “Громадське об’єднання – Народний Рух України (1989 – 1998 рр.)”, 271 “Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.)”, 272 “Демократична партія України (1990 – 1994 рр.)” дозволило автору простежити соборницьку діяльність провідних українських національно-демократичних партій та їх ставлення до форми державного устрою країни і місцевого самоврядування. З архівних добірок цих партійних фондів ми побічно отримали достатньо широке уявлення про суспільно-політичне життя країни та соціально-економічне становище.

Значна документальна база про діяльність органів влади України в період незалежності сконцентрована в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Особливе значення для нашого дослідження мала офіційна документація, що концентрувалася в Адміністраціях Президентів України і відкладена у фонді 5233 “Адміністрація Президента України”. Зокрема, в описі 1 фонду зберігаються документи, що яскраво висвітлюють всі труднощі зовнішньополітичних і внутрішньополітичних викликів, які стояли перед країною в 1992 – 1994 рр. Натомість опис 2 фонду 5233 містить матеріали періоду 1994 – 1997 рр., які відображають зусилля Адміністрації Президента України Л.Кучми щодо стабілізації ситуації в країні та подолання дезінтеграційних ризиків.

Так, у ході дослідження було використано аналітичні звіти про загальну політико-економічну ситуацію в державі; документи про суспільно-політичну позицію в Криму (матеріали з питань підготовки проектів законів України, указів і розпоряджень Президента України про розподіл повноважень між органами влади України та Республікою Крим; нейтралізації рішень Верховної Ради Російської Федерації щодо статусу м. Севастополя і розмежування флотів; визначення правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу та стабілізації політичної й економічної ситуації в м. Севастополі); матеріали про створення економічної зони в Закарпатській області, русинський рух та неприпустимість встановлення Угорщиною пам’ятного знака на Верецькому перевалі.

Документи, відкладені у фонді 5225 “Центральна виборча комісія, м. Київ”, дали змогу проаналізувати через програми і статuti провідних українських партій та офіційні програми кандидатів на посаду Президента України ставлення політичних сил до форми державного устрою і рівня місцевого самоврядування. Становище в культурно-освітній сфері України в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. розкривають архівні матеріали фонду 5116 “Міністерство культури Української РСР, м. Київ”, оп.19. У фонді 5235 “Уряд Української Народної Республіки в екзилі” зберігаються матеріали, зібрані діаспорою, про національно-державне відродження в Україні в 1987 – 1991 рр., а також добірка матеріалів про передачу влади Державним центром УНР українській державній владі в 1992 р.

Матеріали Державного архіву Служби Безпеки України дають можливість простежити становлення українських політичних структур у кінці 80-х рр. ХХ ст. і ставлення їх лідерів до проблеми єдності країни та статусу національних меншин. Так, опис 14 фонду 16 “Таємне діловодство ВЧК-КДБ” дає змогу проаналізувати національно-державне відродження і ставлення до майбутнього устрою країни діячів Української Гельсінської спілки, Українського культурологічного клубу, Українського демократичного союзу тощо.

Частина документального матеріалу, що відображає регіональні процеси в умовах становлення незалежної України, міститься в обласних державних архівах. Це, в першу чергу, стосується матеріалів партархівів, які після заборони Компартії України в серпні 1991 р. потрапили до обласних державних архівів. Зокрема, добірка матеріалів про русинство й суспільно-політичні процеси на Закарпатті в період національно-державного відродження міститься у фонді 1 “Закарпатський обком Компартії України” Державного архіву Закарпатської області. В архіві також сконцентровано значний масив регіональної періодичної преси, на сторінках якої відображено позиції провідних політичних сил краю. Соціально-економічне становище шахтарських регіонів Донбасу в умовах розпаду СРСР, страйковий рух та сприйняття населенням національно-державного відродження Луганщини ілюструють матеріали Державного архіву Луганської області (ф.179 “Луганський обком Компартії України”; ф.5 “Луганський міськком Компартії України”).

Матеріали Державного архіву Харківської області розкривають сприйняття комуністами Слобожанщини національно-державних процесів і специфічну реакцію населення регіону на зміни в республіці (ф.2 “Харківський обком Компартії України”). Документи архіву дозволяють виявити фактори, які використовувалися партійно-радянськими органами для стримування незалежницьких процесів у промислових районах країни. Кризові явища в соціально-економічному розвитку на Півдні України в умовах розпаду СРСР, становлення в регіоні націонал-демократичного руху і спроби партійно-радянської номенклатури зберегти свої владні повноваження завдяки ініціюванню штучного “новоросійства” й маніпулюванню страхами національних меншин прослідковується в архівних збірках Державного архіву Одеської області (ф. П-11 “Одеський обком Компартії України”).

Підтримку населенням Центральної України державотворчих процесів відображають матеріали Державного архіву Вінницької області (ф.П-136 “Вінницький обком Компартії України”; ф. П-87 “Вінницький міськком Компартії України”). Однак слід відзначити, що зміст аналітичних довідок, звітів обласного архіву свідчить: населення Центру України своєю толерантнішою політичною позицією пом’якшувало контрверсійні проекти розвитку країни, репрезентовані політичними течіями Сходу і Заходу України.

Процеси національно-релігійного відродження в Галичині в кінці 80-х рр. ХХ ст. відображені в матеріалах Державного архіву Івано-Франківської області (ф. П-1 “Івано-Франківський обком Компартії України”). Завдяки документам цього фонду ми отримали детальну інформацію про скликання Галицької асамблеї в 1991 р. і форми боротьби прикарпатських комуністів з демократичною владою регіону. Важлива для дослідження інформація є в матеріалах фондів Державного архіву Тернопільської області. У добірках цього архіву зберігаються як документи партархіву (ф. П-1 “Тернопільський обком Компартії України”), так і документи ряду громадських організацій та регіональних структур націонал-демократичних політичних партій, які дозволяють проаналізувати соборницьку діяльність націонал-демократичних об’єднань (ф. Р-3447 “Тернопільська обласна організація Української республіканської партії (1988 – 1995 рр.)”; ф. Р-3448 “Тернопільська обласна спілка

політв'язнів і репресованих України (1990 – 1993 рр.)”; ф. Р-3450 “Громада Подільського краю Тернопільщини (1986 – 1994 рр.)”). Суспільно-політичне життя Чернівеччини в умовах становлення незалежної України відображено в колекції архівних документів Державного архіву Чернівецької області. Архівні матеріали фонду П-1 “Чернівецький обком Компартії України” дають змогу проаналізувати діяльність комуністів і визначити вплив румунського зовнішньополітичного фактору на суспільне життя регіону.

Однак з огляду на недавнє історичне минуле описуваних у праці подій значна кількість документів не встигла відкластися в державних архівах. У зв'язку з цим для написання дослідження зросло значення матеріалів ЗМІ, а також використання збірників документів і мемуарної літератури.

Значна роль преси в сучасному суспільно-політичному житті, її відкритість і поінформованість, а також необхідність залучати інформацію з регіонів зумовили широке використання матеріалів ЗМІ. Так, процес національно-державного відродження України і становлення її державності широко висвітлювався на сторінках “Літературної України”, “Голосу України”, “Урядового кур'єра”, “За вільну Україну”. В умовах обмеження свободи слова в період президентства Л.Кучми об'єктивність зберігалася на шпальтах газет “День”, “Дзеркало тижня”, “Експрес”, “Україна молода”. Протягом останніх років значний масив інформації з досліджуваної проблеми знайшов відображення в суспільно-політичних журналах “Кореспондент”, “Контракти”, “Новинар”, “Український тиждень” тощо. Крім того, в дослідженні широко використані публікації з регіональних пресових видань 12 областей України.

Не можна обминути увагою використані в праці Інтернет-джерела, які оперативнo й об'єктивнo доповнювали інформаційну картину подій. Серед них відзначимо: www.pravda.com.ua; www.president.gov.ua; www.mfa.gov.ua; maidan.org.ua; www.oglyadach.com; www.radiosvoboda.org; focus.in.ua; www.zik.com.ua.

Надзвичайно цікавий матеріал для розуміння ставлення українського суспільства до процесів державотворення й аналізу регіональних відмінностей ми отримуємо завдяки соціологічним дослідженням Є.Головахи, О.Злобіної, А. Зоткіна, І.Кононова, А.Круглашова, О.Литвиненка, В.Небоженка, Н.Паніної, В.Середі, М.Чурило-

ва, Л.Шангіної, С.Щудло, Ю.Якименка [1268; 1343;1344; 1388; 1389; 1392; 1413; 1415; 1443; 1525; 1601; 1666; 1684].

У зв'язку з недавністю подій ми не можемо говорити про численні опубліковані збірники документів, які б комплексно висвітлювали історію досліджуваного періоду. Відзначимо, що значна кількість програмових документів політичних партій початку 90-х рр. ХХ ст., виступи політичних діячів і законодавство України з національного питання висвітлені в збірнику документів “Національні процеси в Україні: історія і сучасність” [296]. Програмові засади українських партій вивчалися також завдяки партійним виданням та інформації з Інтернет-джерел [293]. Збірник публіцистичної спадщини з Інтернет-видань періоду виборчого протистояння 2004 р. “Новели Помаранчевої революції” [299] дає змогу дослідити ставлення громадян України до сепаратистських проявів під час виборів 2004 р. Процес підготовки до Сіверськодонецького з'їзду ІІ, виступи доповідачів на ньому й підсумкові документи зібрані в збірнику В.Голенка і В.Тихонова [209].

Значним підґрунтям роботи стали також закони, постанови та інші акти Верховної Ради України, укази й розпорядження Президентів України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади й рішення органів місцевого самоврядування.

Відзначимо, що більшість представників влади, політиків й авторитетів громадської думки, що вершили долі українського суспільства в період незалежності, є і сьогодні дієвими особами в українській історії, а тому вони ще не залишили для дослідників мемуарної літератури. У зв'язку з цим більшість використаних у дослідженні праць мемуарного характеру є одночасно програмовими документами державних діячів, політиків, інтелігенції та їх баченням шляху розвитку країни. Так, чи не найяскравіше дух епохи 1994 – 2004 рр. і психологію поведінки влади у той час розкриває книга экс-президента Л.Кучми “Україна – не Росія” [427]. Багато аспектів внутрішньої політики адміністрації Л.Кравчука розглянуто в спогадах М.Михальченка і В.Андрущенка [434]. Позицію націонал-демократів у процесі державного будівництва та їх бачення консолідації українського суспільства викладено в працях відомих дисидентів і політичних діячів Ю.Бадзя,

Л.Лук'яненко і М.Косіва [417; 430; 431; 270]. Роль та значення національної преси в боротьбі за незалежність держави і помилки початкового періоду відновлення української державності висвітлені в мемуарній праці В.Карпенка [425]. Ідеологію промисловців Сходу України, яка стала базою ідеї донецького економічного федералізму, відображено в праці В.Ландика [281].

Почуття значної частини культурної еліти в часи Помаранчевої революції надзвичайно емоційно і широко розкриті в книзі відомої публіцистки і письменниці О.Забужко "Let my people go: 15 текстів про українську революцію"[423]. Трансформацію офіційної позиції комуністів щодо русинської проблеми відображено в книзі спогадів і документів багатолітнього керівника регіонального осередку Компартії України І.Миговича [433]. Спогади про діяльність русинських діячів описано в праці П.Годьмаша і С.Годьмаша [418]. Значну інформацію про діяльність Галицької асамблеї отримуємо з мемуарних статей її лідерів С.Давимуки, М.Яковини [422;420; 421; 439].

Підсумовуючи, зазначимо, що вагомий масив інформації з проблеми дослідження почерпнуто з Центрального державного архіву громадських об'єднань України та обласних державних архівів, які містять велику кількість документів і статистичних даних, що накопичені українськими політичними партіями. Зусилля органів влади у справі становлення Української державності та консолідації суспільства відображено в архівних збірках Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також у матеріалах Державного архіву СБУ.

У зв'язку з недавнім минулим описуваних історичних подій і явищ для написання дослідження великого значення набуло використання матеріалів періодики й Інтернет-джерел. З огляду на це в роботі широко використано програмові засади політичних партій і виступи державних діячів, а також мемуарну літературу.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

До аналізу стану наукової розробки теми дисертації застосовано проблемний підхід. Увесь масив історіографічних джерел може бути умовно згрупований за кількома ключовими проблемами, що перебували в центрі уваги дослідників: 1) оцінка

ступеня єдності країни і причин дезінтегрованості українського народу; 2) політико-правові передумови організації державної влади та місцевого самоврядування в контексті консолідації нації; 3) формування автономії в Криму як складової частини України та проблема “новоросійства”; 4) етнополітичні особливості розвитку Донбасу; 5) проблема політичного русинства, буковинська етнополітична мозаїка; 6) проблема соборності в суспільно-політичному житті Галичини.

Аналізуючи історіографію проблеми дослідження, відзначимо, що в науковій літературі існує декілька підходів щодо оцінки ступеня єдності країни і причин дезінтегрованості нації. Зокрема, частина вчених виводить першопричини відмінностей регіонів України з наслідків радянської спадщини. Так, учений з діаспори Р.Шпорлюк зазначає, що в 90-х рр. ХХ ст. українців розділяло саме ставлення до комунізму і радянської спадщини [1677, с.230-231]. З цим погоджується О.Забужко, яка заперечує розкол України в 2004 р. за географічною, лінгвістичною чи релігійною ознакою. Вона вважає, що розкол проходить не “в просторі”, а “в часі”, по одній стороні – новонароджене й повнокровне громадянське суспільство, а по другій стороні перебувають люди “експатрійовані” в радянське тоталітарне минуле [423, с.55].

Канадський історик Т.Кузьо відзначає, що українські регіональні та мовні відмінності перешкоджають не тільки національній інтеграції, а й поширенню громадянського суспільства і процесам модернізації. Він також наголошує на тому, що українські політичні й мовні кордони є спірними з Росією [1420, с.50, 53, 63]. Більше того, на думку Ю.Парога, розкол українського суспільства на Схід і Захід є “найважливішою умовою утримання влади в руках бюрократично-мафіозних кланів під прикриттям офіційних демократичних інститутів” [1581, с.383].

На думку соціолога А.Поступного, головна причина розколу України – соціально-економічна. Дослідник вбачає її зміст в тому, що індустріальні області Сходу й Півдня країни тісно пов’язані з партнерами з СНД, а населення Заходу зорієнтовано на працю в країнах Євросоюзу [1573, с.53-54]. Частина науковців взагалі не визнає існування серйозного розколу між різними частинами України. Історик Я.Грицак, заперечуючи існування поділу України на Схід-Захід, вважає, що можна говорити “не лише про дві, але й про двадцять дві, а якщо хочете – навіть про двісті

двадцять дві України” [1294, с.227]. На його погляд, Україну втримують спільні цінності, перш за все, страх перед конфліктами, що забезпечує мінімум політичної стабільності й прагнення до компромісів, це постава людей у зоні й затяжного конфлікту, бо вона гарантує максимальні шанси на виживання [1293, с.49, 51, 174].

Польська дослідниця О.Гнатюк розглядає поділ України на Схід і Захід як елемент інтелектуальної конструкції [1266, с.374]. Історик Г.Касьянов стверджує, що переважно сепаратистські заяви та гасла не виходили за межі з’ясування відносин з Києвом і закінчувалися або закулісними угодами, або природним згасанням штучно роздмуханих авантюр [1364, с.88]. Натомість для директора Інституту масової інформації С.Тарана існуючі в країні регіональні розбіжності аж ніяк не перешкоджали її розвитку. На його думку, завдяки тому, що в регіонах ціна символів політичної самоідентифікації, роль ідеології різна, між Сходом і Заходом можливий був непублічний компроміс [1622, с.20].

М.Маринович дає оригінальне пояснення функціональних завдань різних частин України. Він виокремлює Січ (Схід) і Галичину як регіони, чиє завдання – надати архімедівську точку опори для геополітичного переполюсування України (в першому випадку – на Схід, в другому – на Захід). Але, на його думку, Січ (ширше – Схід) і Галичина “лише запліднюють, тоді як виношує плід центральне осердя України – земля стародавніх полян із її вершиною Києвом” [1481, с.432].

У науковій думці існують також спроби пов’язати протиріччя в країні з її міжнародним становищем. Політолог О.Дергачов, стверджує, що неконсолідованість суспільства не загрожує його цілісності й не може стати ефективним інструментом зовнішнього впливу. Проте проголошення односторонньої орієнтації чи на пострадянський простір, чи на Захід, на його думку, загостило би внутрішню ситуацію, а тому двовекторність є реальністю [1305, с.112]. Водночас, на думку О.Картунова, В.Кременя, О.Маруховської, південно-східні регіони України перебувають у зоні підвищеної конфліктності, оскільки входять до “великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності” [1354, с.58].

Основною причиною поглиблення регіональних відмінностей між Заходом і Сходом дослідники О.Власюк та Н.Прозорова вважали неопрацьованість в Україні

державної ідеології та фактичну відсутність “національної ідеї” як бази для формування національної ідентичності й розвитку громадянського суспільства [1250, с.60]. Більше політичною, ніж науковою видається оцінка причин розколу країни дніпропетровським вченим В.Городяненком. Автор стверджує, що розкол посилює офіційна пропаганда, яка заперечує наступність сучасної України з УРСР. В.Городяненко вважає, що громадяни зберігають радянські цінності та зразки поведінки, а з 1939 р. склалися умови для формування єдиної української нації [1280, с.15-20].

Історик В.Расевич визнає, що конфесійний чинник діє як роз’єднальний у випадку розмежування галичани – наддніпрянські українці [1583, с.176-189]. Натомість учений О.Майборода в праці “Російський націоналізм в Україні (1991-1998 рр.)” визнав некритичним конфліктогенний потенціал російської меншини в країні й визначив її вплив на єдність країни [1462]. У той же час англійський дослідник Т.Буквволь вважає, що рівень незадоволення російською меншиною забезпеченням своїх громадянських та культурних прав недостатній для розпалення етнічної мобілізації. Цьому сприяла поступлива політика Києва щодо меншин та московська політика стриманості [1586, с.67].

На думку торонтського політолога Лукана Вея, непроста ситуація між Західною Україною з одного боку і Східною та Південною Україною з іншого є свідченням того, що політичний пейзаж країни став “плюралістичним за визначенням”. Культурно-історичні особливості географічної диференціації населення України, як показав канзаський учений Пол д’Аньєрі, є бар’єром для надмірної централізації влади [1642, с.5]. Неможливість переходу України на авторитарну чи тоталітарну модель розвитку, з огляду на різницю між Сходом і Заходом, підтвердив й американський посол в Україні В.Тейлор [1625, с.16]. Незважаючи на загальну критику західними вченими діяльності Л.Кравчука і Л.Кучми, їх досягненням вважають збереження єдності держави попри всі зовнішні та внутрішні перешкоди [1426, с.218].

Дослідження дезінтеграційних ризиків України актуалізувалося після подій 2004 р. Так, сепаратистські спалахи в 2004 р. виникли, на думку Л.Бевзенка, як конкурентне міфологічне середовище щодо головного міфу Майдану про викрадену Правду, Свободу, Рівність, Демократію [1191, с.172]. Філософ М.Попович також по-

годжувався, що прихильників Майдану наповнювала ідея Свободи. Натомість позиція південно-східних регіонів, на його думку, була зумовлена суто матеріальними інтересами населення розореної індустріальної частини краю і була виразно тред-юніоністською [1571, с.4]. На думку Г.Касьянова, виник не так розкол країни за уявним кордоном “Схід – Захід”, “російськомовні – україномовні”, як провалля між правлячими колами й більшістю населення, між бюрократією та громадянами [1364, с.403]. Політолог С.Рябов вважав, що причина кризи – не в розрізненні регіонів, а в конфлікті по лінії “законність і порядок” – “сваволя та беззаконня” [1592, с.79-80].

Дослідники також здійснюють спроби виробити практичні рекомендації для ліквідації дезінтеграційних тенденцій. Так, соціолог А.Биченко стверджує, що для ліквідації розколу по лінії Схід – Захід слід створити єдиний інформаційний та освітній простір і розпочати державну програму з розвитку внутрішнього туризму [587, с.10]. Водночас науковець Т.С.Амар вважає, що об’єднавчою загальноукраїнською метою повинно стати подолання радянського спадку [1624, с.196].

Є праці, в яких основний наголос в об’єднавчих процесах робиться на ідеї нації. Л.Лук’яненко вважає, що “мусимо повернутися до нормального світогляду, за якого кровна спорідненість, прив’язаність до української землі та спільна історична доля мають головне, найбільш фундаментальне значення” [431, с.283].

Значна увага в наукових колах приділяється ролі української мови як об’єднуючого фактору для країни. На думку мовознавця Л.Масенко, утвердження в незалежній Україні мови найчисельнішого корінного етносу у функції державної цілком відповідає європейському принципу мовно-культурного будівництва і є єдиним шляхом консолідації й гармонізації міжетнічних стосунків у країні [1490, с.10]. Г.Залізник вважає, що вплив європейської цивілізації із Заходу та євразійської – зі Сходу в мовному аспекті корелює з підтримкою української мови на Заході країни та російської на її Сході. Дослідниця визнає: ситуація ускладнюється тим, що україномовні та російськомовні громадяни по-різному бачать не лише мовне майбутнє країни, але й її цивілізаційний вибір [1332, с.133, 165].

В.Галенко стверджує що, загроза державі від надання російській мові статусу другої державної полягає в тому, що це фактично означатиме перетворення росіян

на окремий народ і наділення його правом на самовизначення [1259, с.36]. У свою чергу, В.Говгаленко вважає, що єдина державна мова має об'єднаною комунікативну функцію. Зрештою варіант двох державних мов більш конфліктний, зважаючи на надання преференцій мові, яка і так витісняє мову основного етносу і призведе до погіршення становища малих народів [1267, с.21]. О.Андрійчук, з огляду на тривалу дискримінацію в Україні мови корінного етносу, запропонував здійснювати політику позитивної дискримінації для відновлення мови [1171, с.20].

На думку В.Кулика, компромісним розв'язанням мовної проблеми може стати надання російській мові статусу регіональної. Він вважає, що причина невдоволення російськомовних громадян не стільки в обсязі реального вживання їхньої мови, як у її низькому правовому статусі. Тому навіть помірне підвищення статусу російської мови здатне знизити дестабілізаційний потенціал мовної проблеми [1422, с.53]. Дослідник О.Лагутін стверджує, що в Україні проводиться політика стирання міжетнічних відмінностей, аналогічна політиці СРСР. На його думку, російська мова в Україні не отримала офіційного визнання, яке б відповідало її реальному поширенню [1431, с.101, 104-105].

Дослідники національної політики в посткомуністичних країнах чеські вчені В.Данчак і М.Павка констатують, що вживання мови надто детермінує політичні надбання українців і “існування української мови не є захищеним, а тим більше це загрожує українському народу” [1688, с.250]. Не можна не згадати вислів Д.Мейса щодо значення української мови для єдності країни: “...доки українська мова залишатиметься другорядною в очах самих українців, ця нація ніколи не буде єдиною” [1490, с.75]. У той же час Б. Баурінг вважає, що зараз не потрібно надавати особливий конституційний статус російській мові; з іншого боку, в майбутньому це може бути вдалим рішенням [1188, с.92].

Значну роль у процесі становлення соборної держави відігравало формування органів влади й правової системи. Але, як зазначав С.Кульчицький, політична еліта свідомо відмовилася від боротьби на небезпечному конституційному полі [1424, с.77]. Відзначимо, що в дослідженнях В.Авсеєвича, А.Полешко, М.Томенка розкрито боротьбу гілок влади навколо проектів Конституції, проаналізовано позицію

політиків щодо визначення державного устрою України [1141; 1564; 1633]. Конституція України 1996 р. одразу після прийняття викликала критику науковців. Дослідник В.Барнс вважав, що до неї підходить визначення “конституція коротка і заплутана” [1641, с.262]. Політолог І.Варзар зауважив, що в Конституції співвідношення засад централізму і регіоналізму визначено нечітко [1235, с.50]. У науковому середовищі розгорнулася також дискусія щодо доцільності введення двопалатного парламенту. М.Михальченко вважає, що для унітарних держав, де є проблеми з сепаратизмом, бікамералізм є небезпечним [1503, с.3-5]. С.Рябов вбачав смисл існування верхньої палати в розгляді питань з державницьких позицій [1591, с.39-40, 43].

Питання наукового планування регіональних процесів розглянуто в дослідженнях М.Долішнього, В.Литвина, М.Михальченка [1311; 1441; 1504]. Теоретико-методологічні засади історичної регіоналістики, шляхи оптимізації територіально-управлінської системи в країні проаналізовано Я.Верменич, С.Маловічко, М.Мохначовою, І.Студенніковим, Є.Черновим [1239-1244; 1471; 1472; 1616; 1660].

Характер регіональних процесів і місцевого самоврядування в Україні досліджено в працях Р.Безсмертного, О.Власюк, С.Гриневецького, В.Зуєвої, І.Кононова, М.Корнієнка, Т.Кучеренко, А.Некряч, Н.Прозорової, Р.Туровського, [581; 1192; 1250; 1346; 1391; 1398; 1429; 1526; 1639]. Прихований характер регіональних процесів, їх помірність та толерантність визнаються головними рисами регіоналізму в працях О.Власюк і Н.Прозорової [1250, с.60]. Однак дослідник Р.Туровський не вважає Україну чисто унітарною державою й особливістю державного будівництва в Україні визначає статусну асиметрію регіонів [1639, с.55, 61]. Т.Кучеренко спробувала виявити і зафіксувати вплив регіонального фактору на розвиток політичного процесу. Дослідниця заперечує універсальність й однозначно позитивний характер процесів децентралізації [1429, с.3, 8]. Предметом дослідження В.Зуєвої виступили інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації суспільства [1346, с.4]. А.Некряч обстоює доцільність створення проміжної регіональної моделі управління [1526, с.15, 17]. Учені та політики відзначають штучність радянського адміністративного поділу; невідповідність основам сучасного комплексоутворення й інтересам державного

управління; малі масштаби областей для формування виробничо-територіальної системи; відсутність урахування історично-етнічних особливостей [1504, с.463].

В Україні існують три підходи до політико-територіальної організації держави: перехід до федеративного устрою; укрупнення адміністративних утворень зі збереженням унітарного устрою; збереження існуючого адміністративно-територіального поділу з переглядом кордонів і внутрішнього устрою деяких областей. Так, доктор економічних наук О.Бей вважав, що було б доцільно федералізувати Україну за історико-економічним принципом на 10-12 регіонів (земель). Учений пропонував ввести чотириступеневий адміністративний поділ за зразком ФРН (регіони, округи, райони, міста і села) [1193, с.9-12]. Прихильник федерації С.Грабовський стверджував, що в Україні не було досвіду будівництва унітарної держави. Дослідник вважав, що саме утворення федерації надасть можливість врахувати мовні особливості земель і їх історичну близькість до сусідів [1282, с.47].

О.Дергачов вважав, що Україна являє собою рубіжну державу, в межах якої зійшлися краї трьох геополітичних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського. З рубіжністю України вчений пов'язує соціокультурні "пласти", які ототожнює з Західною, Східною та Південною Україною. На основі цього вчений пропонував поетапну федералізацію країни [1243, с.18].

Класифікацію історико-етнографічних регіонів України і варіанти майбутнього адміністративно-територіального поділу на їх основі пропонують В.Горбик, Б.Данилишин, Я.Добров, І.Кононов, І.Мельник, А.Нікіфоров, А.Пономарьов, П.Скрипник, В.Темненко, А.Трубайчук [1242; 1275; 1391; 1497; 1529; 1637]. Але відтворення старих регіональних кордонів не завжди узгоджується з економічними процесами і могло б поглибити дезінтеграцію.

М.Біскупський пропонує поділ України за трьома кліматичними зонами: Степу, Лісостепу і Полісся [1504, с.465]. Оригінальною виглядала також пропозиція запровадження променевого (від столиці) адміністративно-територіального поділу України на 10 частин [1173, с.190]. На думку Ф.Заставного, мало б бути сформовано п'ять адміністративно-територіальних утворень: Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Причорномор'я, Західна Україна. Для боротьби з державною

нестабільністю дослідник пропонував сформулювати монітарний принцип територіального управління, а також створити внутріземельні адміністративні ланки-округи [1339, с.357, 359]. О.Коротич, щоб посилити найслабші області, пропонувала їх об'єднати в більш потужні територіальні комплекси [1401, с.286-287].

Не варто ігнорувати і думку тих, які вважають, що адміністративно-територіальні одиниці відповідають розмірам України, ієрархії соціально-економічних центрів і співвідносяться з одиницями регіоналізованих країн Європи [1429, с.5]. Натомість нагальною проблемою адміністративно-територіального устрою України є уніфікація районів за чисельністю населення, територією тощо [1504, с.473]. Дослідник місцевого самоврядування В.Кампо виступав за демократизацію регіональних та місцевих влад завдяки появі сильних партій [1357, с.161, 162]. З.Варналії запропонував концепцію “відповідальної регіоналізації”, що передбачає “розширення функцій і повноважень на регіональному рівні” [679, с.4]. Противники надання регіонам більшої самоврядності вважали, що цю ідею використовують, щоб “розкласти Україну зсередини, ослабити та, нарешті, її ліквідувати як самостійну державу” [1557, с.13]. Учений Я.Радевич-Винницький зазначав, що федералізація законсервувала б “наслідки лінгвоциду, етноциду і геноциду серед українців”, сприяла б протиставленню [1580, с.64]. На думку О.Болдирєва, федералізація України була потрібна тільки колишній метрополії [1214, с.30]. Неможливість федералізації академік Ю.Пахомов пояснював тим, що дії чиновників центральної влади в корумпованій країні ще якось можна контролювати, але на місцевому рівні вони здатні на будь-яке самоуправство [847, с.7]. У політико-правовій думці існує положення, що федералізація не може бути проведена в унітарній державі [1399, с.66; 1518, с.8]. Натомість М.Михальченко на прикладі Бельгії констатує, що федерації створюються не лише шляхом об'єднання “знизу” за принципом субсидіарності [1504, с.456].

На думку М.Корнієнка, найбільш прийнятною формою територіального устрою України є адміністративна автономія. Він вважав, що вона не перетворює державу на федеративну республіку і разом з тим, відкриває простір активній участі регіонів у здійсненні внутрішньої політики держави, сприяє оптимальному поєднанню загальнодержавних та місцевих інтересів [1400, с.24; 1399, с.68]. Науковець виступає

проти розділення місцевого самоврядування на місцеве і регіональне [1397, с.12]. Дослідник Ю.Вовк зазначає, що ідея федералізму в Україні не може бути реалізована, зважаючи на те, що майже на всій території країни переважаючою є державотворча нація [1251, с.20]. Противники федералізації України також акцентували на тому, що на її території не було інших державних структур, ніж ті, які виникали з утворенням самої держави [1222, с.112]. Л.Нагорна серед недоліків федералізму називає те, що він може стати гальмівним чинником на шляху реформ, оскільки розшириться простір узгоджень, дискусій, зросте вартість управлінського апарату [1519, с.9]. І.Курас вважав найбільш прийнятною для України унітарно-децентралізовану модель територіальної організації на зразок Франції, Іспанії [1427, с.40]. Проте навіть прихильники федерального устрою визнавали, що його введення є передчасним [1531, с.33].

Питання формування регіональних ідентичностей і становлення відносин між регіонами й державами в умовах глобалізації розглядаються в працях Е.Сміта, Р.Робертсона, І.Кураса, В.Рогатіна, А.Цуканова [1427;1265; 1588; 1587; 1610]. Регіональна політика Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні вивчено в дослідженнях І.Бутирської, Р.Калитчака, Е.Кіш, О.Мрінської, І.Петрова, М.Пічугіної [1129; 1229; 1355; 1370; 1512; 1560; 1563]. Регіоналістські тенденції в об'єднаній Європі описані в працях зарубіжних дослідників І.Больмана, О.Браслоффа, Т.Зарицького, С.Карасінського, Д.Ньюлендса, А.Томаса, Е.Томпсона, Д.Шнаппер [1216; 1264; 1675]. Аналіз державного устрою країн, в яких мають місце явища децентралізації і відбуваються дезінтеграційні процеси, проведено в працях Т.Будзінського, В.Волонця, Р.Калитчака, Т.Козака, Д.Лазора, Т.Мареша, М.Михальченка, О.Молодцова, Р.Туровського, Д.Розенблюма, Д.Гольдман, П.Інгрейам, Р.Л.Уоттса, [1223; 1252; 1264; 1355; 1432; 1480; 1504;1510; 1638; 1643; 1693; 511; 640; 692]. Становлення російського федералізму й перехід від розділеності, слабкості федерації до позиції централізації досліджено в розвідках В.Анненкової, В.Ковальова, І.Лосева, Р.Туровського, А.Цуканова [1175; 1264; 1638; 1639; 1610; 770; 954].

Загалом сучасний світовий досвід засвідчує таку тенденцію: федеративні системи еволюціонують у бік більшого унітаризму, посилюється роль федерального

центру як виразника загальнонаціональних інтересів. Унітарні ж держави дедалі більше стають децентралізованими. Надання регіонам більшої самостійності не маргіналізує сепаратистські рухи, а надає їм ще більшої легітимності. Крім того, децентралізація ускладнює надання допомоги депресивним регіонам, і в багатьох випадках регіоналізації повноваження не дійшли до органів місцевого самоврядування, а були переміщені до регіональних влад. У силу таких різнобічних світових тенденцій будь-які радикальні непродумані реформи в Україні щодо децентралізації чи посилення унітаризму можуть виявитися неефективними і загрожувати єдності країни.

Діяльність українських політичних партій у кінці 80-х р. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. і спроби комплексного дослідження їх становлення в період формування незалежної України започатковано в публікаціях А.Білоуса, О.Бойка, Б.Вола, О.Гараня, С.Гелея, О.Жерноклеєва, В.Литвина, О.Майбороди, Я.Малика [1203; 1209; 1261; 1324; 1439; 1463; 1522]. Надзвичайно детальною, фактично документальною є праця українського історика діаспори А.Камінського. Учений на основі чисельних джерел проаналізував національно-державне відродження в Україні в 1987 – 1990 рр. [1356]. Роль ідеї соборності України в ідеології та діяльності окремих новітніх українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика, В.Ейсмонта, О.Шановської [1221; 1321; 1668]. Державний устрій України в політико-історичному аспекті аналізується в працях С.Телешуна і Б.Гдичинського [1627; 1262].

Одним із найбільш складних в етнополітичному плані й з точки зору дезінтеграційних ризиків регіонів України виявився Крим. Ряд праць, присвячених новітній історії Криму, має документально-мемуарний характер. Так, книга С.Литвина “За український Крим” репрезентує період утвердження державності й відображає погляди українських громадських об’єднань півострова. Натомість у книзі колишнього працівника прес-центру Чорноморського флоту М.Савченка “Анатомія неоголошеної війни” розповідається про події в Криму з кінця 1991 по 1997 рр. Автор у праці показує приховану великодержавну політику певних кіл Росії [1450, с.174].

Дослідники значну увагу приділяють вивченню причин виникнення Кримської автономії. Зокрема, О.Маначинський і Б.Парахонський вважають, що АРК слід розглядати як спосіб зміцнення місцевої влади в передбаченні можливих наслідків

переселення кримських татар. Вони стверджують, що частково це можна також розцінювати як спосіб самоорганізації російськомовного населення Криму [1477, с.36]. На думку Р.Чубарова і Ю.Тищенко, керівництво СРСР пішло на утворення Кримської автономії, оскільки сподівалося виключити саму можливість відновлення кримськотатарської автономії і зберегти Україну в складі СРСР [1663].

Позицію націонал-радикалів відстоював Я.Дашкевич, який закликав ліквідувати “заколотницьке вогнище в Криму, яке прибрало фальшиву форму російської шовіністичної автономії”[1301, с.83]. Учений виступав за ліквідацію автономії і російських військових баз, заборону антиукраїнських організацій; гарантії безпеки та розвиток української меншини; повернення кримськотатарського етносу на півострів та його розвиток; надання представницьких повноважень Меджлісу [1302, с.7].

У 1993 р. побачила світ праця В.Чумака “Україна і Крим. Спільність історичної долі”. У роботі подано загальні тенденції розвитку взаємин України і Криму після розпаду СРСР. Кримські проблеми порушуються також в монографії В.Сергійчука “Український Крим”. У ній автор доводить, що створення автономії є результатом політики радянського керівництва, спрямованої на провокування сепаратистських настроїв в Україні з метою недопущення її виходу з СРСР [1450, с.159, 163].

Позиція кримськотатарської спільноти відображена в працях Н.Бекірова. Він вважає безпідставним для визначення статусу Криму посилення на анексію в XVIII ст. та історичні зв'язки слов'ян з півостровом, а також відмовляється визнати нелегітимність передачі Кримської області до складу УРСР. Н.Бекіров заперечував однозначну підтримку проросійської політики так званим “народом Криму” і виступав проти нівелювання ролі кримських татар [1194, с.65-66].

Дослідниця А.Кисла вважає, що в кримськотатарського народу є підстави, щоб сформулювати державність: здатність етносу реалізувати технологію статусного успіху і наявність паралельної структури державності; очікування оновлення кримськотатарської еліти молоддю, яка здобула освіту в Туреччині; некримські етноси перебувають у стані визнання присутності кримських татар як реальності [1368, с.63].

Своєрідний шлях розв'язання кримськотатарської проблеми пропонує Л.Лук'яненко. Він вважає, що для вирішення всіх проблем українцям необхідно

згадати, що “в крові сучасних кримських татар, мабуть, половина української крові і, таким чином, їх можна вважати українцями іншої віри й назви” [431, с.34].

Роль ісламу в суспільно-політичному житті Криму досліджується в працях В.Григор'янца і Ю.Гранат [1286; 1284]. Так, дослідник кримськотатарського етнорелігійного націоналізму В.Григор'янец відстоює ідею, що Меджліс використовує мусульманську ідентичність кримських татар з метою етнічної мобілізації й будівництва кримськотатарської етнократичної державності [1286, с.48-49]. На думку В.Григор'янца, процес реінтеграції ісламу в Криму розвивався достатньо толерантно, не зустрічаючи серйозної протидії зі сторони інших етноконфесійних груп населення. Він вважає, що кримське ісламське духовенство і мусульмани в цілому виявилися несприйнятливими до ісламського радикалізму [1290, с.77].

Значна кількість праць в історіографії присвячена українсько-російським стосункам на фоні кримської проблеми. Зокрема, Р.Шпорлюк вважав, що за російсько-українським протистоянням щодо Криму “криється небажання визнати Україну як незалежну від Росії державу” [1677, с.171]. Дослідник проблеми Криму в українсько-російських відносинах І.Горобець вважає, що компроміс 1997 р. пояснюється загалом двома моментами: обидві сторони відмовилися від перебільшення значення Чорноморського флоту в своїй військовій стратегії, а внутрішні та соціально-економічні проблеми обох країн не дозволили мати такий тривалий і складний міждержавний конфлікт [1279, с.58].

Розгорнуту оцінку суспільно-політичної ситуації на півострові, дій української влади для стабілізації становища в АРК після Помаранчевої революції подано в праці Ю.Тищенко, Р.Халілова і М.Капустіна [1617]. Значна увага статусу Кримської автономії приділена в працях юристів М.Копиленка, О.Копиленко, Г.Абасова, В.Кичуна, Н.Мяловицької, Г.Швачки [1394; 1140; 1517; 1369; 1673]. Правники вказують, що наявність у складі держави адміністративно-територіальної автономії не суперечить її унітарному статусу, а Верховна Рада АРК відповідає світовим стандартам регіонального представництва [1140, с.4]. Крим як геополітичний регіон, виявлення його потенціалу й тенденція сталого розвитку та визначення науково обґрунтованої

геостратегії регіонального управління досліджується в працях державного діяча М.Багрова [1179, с.2].

Автор монографії “Геополітична стратегія України” (2000) Д.Базів виступає за поширення інформаційного поля України на Севастополь, недопущення збільшення самоврядування міста. Він висуває ідею створення кримськотатарської автономної області як адміністративної одиниці України у складі районів компактного проживання кримських татар [1450, с.161-162]. Учений І.Лосєв досліджує особливості м. Севастополя і стверджує, що в місті тривалий час побутувала та й досі ще існує психологія російської військово-морської фортеці, етнічного анклаву, який завдяки допомозі Росії здатен існувати автономно навіть від Криму [1446, с.25]. Виправдання дій кримської регіональної влади й позитивну оцінку російського впливу на суспільно-політичне життя регіону знаходимо в дослідженнях діячів автономії і частини науковців півострова. Зокрема, М.Багров у монографії “Крим. Час надій і тривоги” визнає, що рух України на шляху суверенізації і повернення кримських татар значною мірою спонукали до виникнення питання про статус Криму. Він також вважає, що Криму вигідніше залишатися в складі України. Натомість Л.Грач наголошує, що кримська проблема до тих пір буде проблемою, доки не буде реалізовано формулу інтеграції Росії, Білорусі й України [1450, с.172-173].

Кримський дослідник А.Мальгін виокремив три складові причин нестабільності на півострові: глобальні протиріччя, пов’язані з поділом радянської спадщини, протиріччя між регіоном і центральною владою, проблема інтеграції в місцевий соціум великої кількості репатріантів. Дослідник вважає, що між Україною й Росією ніякої територіальної суперечки за Крим не було, а “кримські розбіжності” нав’язувалися обставинами, а не були наслідком політичних стратегій. Він стверджує, що на відміну від фіктивної “кримської суперечки” боротьба за володіння Чорноморським флотом була реальною [1473, с.16-17].

Визнання Росією суверенітету України над Кримом, на думку А.Мальгіна, стало платнею за знаходження України в орбіті російської політики. Учений вважає, що автономія стала оптимальним механізмом інтеграції репатріантів у життя півострова, дозволила зберегти культурно-мовну самобутність населення й забезпечити мирний

розвиток подій. Проте А.Мальгін визнає, що влада півострова не мала програми вирішення кримськотатарської проблеми, а її політика характеризувалася поєднанням неухаги до кримськотатарських організацій з поступками [1473, с.110, 147-148, 155]. Дослідник заперечує проросійський характер руху за автономію. На його думку, це була протидія інтернаціонального середовища принципам етнократії й націоналізму. А.Мальгін сповідує тезу, що еліта півострова використовувала сепаратистські лозунги тільки як важіль тиску на Київ [1473, с.71-72]. На думку А.Мальгіна і С.Єфімова, утворення автономії в Криму в 1991 р. відбулося без конфліктів завдяки ерудиції, політичному досвіду, врівноваженості й компромісності М.Багрова [1475, с.159].

Політолог А.Нікіфоров серед факторів, які стабілізували ситуацію в Криму, називає присутність російської мови як рідної для переважної більшості населення, базування на території півострова Чорноморського флоту й саме існування автономії. Учений вважає, що населення Криму, на відміну від конфліктних пострадянських регіонів, зовсім позбавлено внутрішньої лінгвістичної опозиції, а базування в автономії військового угруповання, непідконтрольного Києву, стало фактором стримування, який зробив силовий стиль вирішення проблем неможливим [1528, с.168]. Кримська автономія локалізувала в межах Криму вирішення гострих проблем і дала Україні аргумент, що Крим може знаходитися в її складі без шкоди для т.зв. “російськомовного населення” [1529, с.38]. А.Нікіфоров також вважає, що автономія зіграла роль буферу між рухом кримських татар й офіційним Києвом, який не міг вирішити кримськотатарської проблеми, а також стримувала українізацію, що могла призвести до соціального невдоволення [1528, с.170]. Проте саме російська мова, фактор флоту й перманентне протистояння автономії з центральною владою суттєво відрізняло Крим від решти України й загострювало суспільно-політичну ситуацію в країні. Запевнення, що автономія стабілізувала ситуацію на півострові, не цілком відповідають дійсності, оскільки влада півострова не розв’язувала проблеми Криму, а маніпулюючи на проросійських настроях населення, значною мірою працювала в руслі інтересів Росії.

До проблеми Криму зверталися російські дослідники. Так, у роботі А.Федорова “Правовий статус Криму. Правовий статус Севастополя” дається оцінка акту

передачі Криму до складу УРСР та аналізуються взаємовідносини України з автономією. А.Федоров наголошує на тому, що політика України відносно АРК суперечить міжнародному праву, а статус Криму він оцінює як статус колонії [1450, с.166]. Проросійські дослідники обґрунтовують неправомірність передачі території Криму до складу України в 1954 р. трьома основними аргументами: 1) історичний: Крим був місцем, де в минулому неодноразово з'являлися східні слов'яни; 2) юридичний: передача Криму в 1954 р. була виявом сваволі партійних органів і тому не може розцінюватися як легітимний акт; 3) етнополітичний: передача Криму Україні здійснювалася без врахування волі населення Криму [1195, с.69].

Британський дослідник Г.Шаас, вивчаючи регіональні проблеми Криму, вказує на присутність у ньому деструктивних проросійських політичних сил, а також на “пріоритетність кримської проблеми для зовнішньополітичного курсу Російської держави” [1486, с.152]. Але, як зазначає вчений, Крим став державним утворенням шляхом “демократичної трансформації”, що є позитивним досягненням українських політиків, адже на просторах колишнього СРСР етнонаціональні проблеми вирішувалися адміністративно-військовим втручанням [1486, с.152]. На думку американського дослідника Д.Снайдера, конфлікт між Росією й Україною за долю Чорноморського флоту та статус Кримського півострова не розгорівся завдяки підтримці Заходу, який спонсорував конструктивну коаліцію, що протидіяла його розгортанню [1641, с.308].

Як бачимо, оцінка діяльності регіональної влади на півострові, визначення ролі Росії та фактору Чорноморського флоту в кримському питанні, а також шляхів розв'язку кримськотатарської проблеми суттєво різняться. Якщо російські дослідники й представники автономії визначають позитивну роль російського чинника в суспільно-політичному житті АРК й виправдовують діяльність Кримської автономії, то українські вчені акцентують на позитивних кроках української влади й засуджують спроби кримської еліти вивести півострів за межі правового поля України. Осібну позицію в оцінці новітньої історії Криму займають кримськотатарські автори, які, незважаючи на загальну підтримку дій української влади, базують свої дослідження, виходячи з права кримських татар на державне самовизначення.

Проблеми близького до Криму “новоросійства” торкалися дослідники Я.Дашкевич, Л.Залізник, І.Курас, О.Скрипник. Зокрема, Л.Залізник на історичному матеріалі обумовив безпідставність тверджень ідеологів “новоросійства” про визначальний вплив росіян в освоєнні краю [1333, с.18-23]. Я.Дашкевич основними проявами ідеології та пропаганди “новоросів” назвав: 1) боротьбу проти всього українського, культивувацію російського імперського спадку; 2) висування ідеї існування якоїсь особливої міфічної національності “одеситів” та “новоросів”; 3) залякування національних меншин примусовою українізацією; 4) стимулювання та підтримка масової міграції росіян в Україну; 5) намагання приєднати до уявної “Новоросії” якнайбільше території [1300, с.20-21]. Оригінальну версію причин поширення сепаратизму в Одеському регіоні озвучив Ю.Брязгунов. Він відстоював думку, що масовий від’їзд євреїв з Одеси знизив інтелектуальну планку міста, і тому “порушилася рівновага в бік маргінесу з Придністров’я та малоросійства одеських приміських трущоб” [895, с.4]. Проте, на нашу думку, ідея Ю.Брязгунова не має достатньої доказової бази.

Дослідження значення і ролі Донбасу в історії незалежної України започатковано в працях Б.Бахтєєва, Т.Болбата, В.Заблоцького, Г.Куромая, І.Кононова, С.Кузьміної, Н.Пашиної [1189; 1211; 1329; 1428; 1388; 1419; 1556]. У дисертаційній роботі І.Кононова “Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз)” розроблено концепцію етнокультурної специфіки Донбасу, аналізується історія становлення його етнічної структури та культурної специфіки, визначаються елементи стратегії регіонального розвитку [1391, с.3]. На його думку, на Донбасі нація формується як результат виникнення домінантної етнічної коаліції українців і росіян, до яких примикають білоруси – шлях націєтворення через категорію співгромадянства [1388, с.78]. Одночасно українсько-російський бікультуралізм перш за все повинен знайти вираження в двомовності [1392, с.7].

Я.Грицак серед рис донецької ідентичності визначає те, що вона не вкорінена більше в жодній ідентичності [1293, с.176-177]. У свою чергу, М.Рябчук називає Донецьк поряд зі Львовом своєрідним географічним і геополітичним символом “двох Україн” (ідентичності советсько-православно-східнослов’янської та української

ідентичності), умовними полюсами українського “глобуса”. Але, на його думку, існування “двох Україн” не загрожує єдності України, оскільки регіони між умовним “Львовом” і умовним “Донецьком” є надзвичайно різнорідними, а крім того, українське суспільство є амбівалентним і роздвоєним [1593, с.22]. Ще більш радикальних поглядів дотримувався письменник Ю.Андрухович, який з певною часткою жалю констатував, що Україна в найкращий для сепаратизму 1992 р. не позбулася Донбасу. На його думку, “завдяки цьому російської мови в країні стало б відчутно менше, несвідомого заляканого електорату й аварій на шахтах теж” [187, с.4]. Визнаючи це політнекоректним, Ю.Андрухович ризикував стверджувати про одночасне існування в Україні людини середньовічно-феодальної (з центром в Донецьку) та модерно-буржуазної (столиця та західні регіони) [188, с.3].

В.Заблоцький обґрунтовує особність Донбасу через регіональні ментальності [1537]. Серед рис донецької ідентичності він виокремлює: 1) вміння відстояти себе; 2) колективізм, згуртованість, взаємодопомога, сила характеру; 3) відсутність прагнення до національної відокремленості та елементи різних культурних традицій; 4) явища маргіналізації та соціальної девіації [1329, с.47-51]. Однак, на нашу думку, частину з названих рис можна приписати жителям інших регіонів, а явища маргіналізації та соціальних девіацій поступово зникнуть.

Луганська дослідниця Н.Пашина стверджує, що серед українських регіонів своєрідністю етнокультурних традицій відзначається Донбас, акцентує на особливостях місцевого фольклору, вказує, що мовні процеси в регіоні відзначаються “явищем україно-російського культурного синтезу”, і на Донеччині властиве таке розуміння мови, що не збігається з лінгвістичним членуванням східнослов'янського лексико-граматичного масиву на українську і російську [1556, с.26, 31].

На думку І.Кононова, взаємодія між українцями та росіянами на Донбасі вже в другій половині ХІХ ст. почала породжувати синтетичні явища в культурі й стала проявом системних якостей нової етнотериторіальної спільноти. Індикатором, який дозволяв їх зафіксувати, була поява власної фольклорної традиції [1391, с.14]. Ще радикальніший у своїх висновках Б.Бахтєєв. Він стверджує, що для багатьох донбасівців Україна є щось відмінне, якщо не чуже, а стосунки “Донбас – Україна”

розглядаються за парадигмою “ми – вони”, “свої – чужі” [1189, с.95-96]. Натомість І.Кононов вважає, що на Луганщині панує не пов’язаний з “регіональним шовінізмом” позитивний регіональний автостереотип, в краї не помітно серйозної тенденції в громадській свідомості, яка була б спрямована на вивищення регіону в порівнянні з іншими регіонами України [1391, с.15].

Учений Т.Болбат відстоює думку, що в регіоні не було прагнень до утворення самостійної держави чи приєднання до Росії. Заклики до утворення федерації в 1991 р. він розцінює як наслідок страху перед перспективою вибуху націонал-екстремізму, а також розриву господарських зв’язків з республіками СРСР [1211]. Дослідниця С.Кузьміна проаналізувала причини, форми, розвиток та наслідки шахтарського страйкового руху кінця 80 – 90-х рр. ХХ ст. На її думку, робітничий клас у 1990 – 1991 рр. став одним з ініціаторів державної незалежності України, проявив рішучість у досягненні мети [1419, с.15].

Активно відгукнулися вчені й політики також на прояви сепаратизму на Сході України в умовах Помаранчевої революції. На думку громадського діяча М.Стріхи, південно-східний сепаратизм був породжений владними чинниками, а також відсутністю гарантій справжньої незалежності територіальних громад [369, с.2]. Учений і публіцист М.Мінаков стверджує, що південно-східна фронда виплеснула незадоволення переважно в руслі “провінція versus столиця” через бажання обстоювати права регіону [1509, с.16]. У відповідь на поширюваний сепаратистами під час Помаранчевої революції міф про Донбас як “двигун” економічного розвитку країни А.Блінов і О.Пасхавер відстоювали думку, що східні регіони найбільше сприяють наповненню держбюджету, але і є рекордсменами за обсягами дотацій [673, с.13; 1553, с.13].

Власне тлумачення специфіки Донецького регіону подає японський дослідник Куромая Гіроакі. Він вважає, що “ні “клас”, ні “нація” не захопили серце й думки мешканців Донбасу. Дослідник це пояснює тим, що жителі Донбасу поводитися як люди межової території, для кого збереження свободи було важливішим, ніж будь-яка справа політичного центру [1264, с.547, 549].

Отже, в історіографії значна увага приділена вивченню політичних і соціально-економічних відмінностей Донбасу як регіону України. Але відсутнє спеціальне комплексне дослідження ролі краю в суспільно-політичних процесах у незалежній Україні, недостатньо вивченими залишаються феномен донецького економічного регіоналізму і дії донецької еліти в умовах виборів 2004 р.

Дезінтеграційні процеси в СРСР на Закарпатті знайшли відображення в розгортанні політичного русинства. Початок дискусій з проблем русинів було покладено на конференції в місті Гонолулу на Гавайях 20 листопада 1988 р. [1466, с. 117], продовжено на конференціях в 1990 р. в Сяноку і Львові [1377, с.154; 1410, с.175]. Закарпатська еміграція в США і Канаді 13-15 липня 1990 р. у м. Кейні і 19-21 жовтня 1990 р. в м. Торонто засудила спроби штучного створення “русинського народу” [1506, с.7]. У січні 1991 р. в м. Рахові на конференції “Гуцульська республіка та національно-визвольний рух на Закарпатті 1918 – 1919 рр.” її учасники заявили, що “русини – плоть від плоті, кров від крові українці” [615, с.2; 790, с.2].

Лідерство в обґрунтуванні теорії політичного русинства приписується канадському історичному П.-Р.Магочію. На його думку, “русини є етнічною групою зі всіма потрібними характеристиками: окремою мовою, історичними традиціями, територією, звичаями” [1461, с.7]. Русинську ідею підсилював висновок Інституту етнографії АН СРСР від 6 листопада 1990 р.: “Русины – понятие одного порядка с русскими, украинцами, белорусами, а не часть какого-либо из этих этносов” [1181, с.92]. Відзначимо, що ще в 1991 р. П.-Р.Магочій визнавав, що “відповідь... чи русини становлять окрему народність – за можливим винятком русинів Воєводини, негативна” [1453, с.6]. Дослідник погоджувався, що наукова правда не є на стороні русинського питання, а русини не мають літературної мови і своєї держави. Однак він стверджував, що оцінка науки може змінитися, мова буде створена інтелігенцією, а державність в умовах регіоналізації Європи втрачає значення [1453, с.9].

Русинські ідеологи намагалися довести, що “ми ніколи не входили долюбих державних утворень на схід від Карпат” [175]. Так, доктор історичних наук І.Поп з Чехії стверджує, що край не міг бути в складі Київської Русі через “карпатські хребти” [1568, с.34]. Русиніст відстоює думку, що більша частина краю аж до

XIV ст. називалася “територією між кордонами” [1567, арк.1]. І.Поп вважає, що плем’я русинів з’явилося в Карпатах уже в V ст. н.е. разом з великим переселенням народів [172, арк.1]. Він веде мову про окрему національну ідентичність русинів як центральноєвропейського народу і вважає, що найбільш чисельною етнографічною групою карпатських русин є долиняни [1568, с.299, 175]. Задля підтвердження претензій русинів І.Поп активно використовує період 1938 – 1944 рр. Він переконує, що українська карта на Закарпатті цього часу розігрувалась нацистами через посередництво українських націоналістів і стверджує, що термін “Карпатська Україна” був “протиправною, антиісторичною, штучною назвою” [1567, арк.3, 5]. Оцінюючи події 1944 – 1946 рр., І.Поп вважає, що поняття “возз’єднання” Підкарпатської Русі з Україною було штучним, а етнонім “українці” в 1944 р. в краї визнавала своїм незначна кількість осіб [1567, арк.18]. Учений стверджує, що договір про передачу Підкарпатської Русі СРСР від 29 червня 1945 р. був актом анексії [1568, с.61-62]. Крім того, І.Поп заперечував позитивні наслідки від входження Закарпаття до складу УРСР [1569, с.103].

У свою чергу, П.-Р.Магочій спочатку визнавав походження етноніму русин через належність до східнослов’янського світу, але зауважував, що русини завжди прагнули самоуправління [1454, с.10]. Однак у праці “Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів” вчений зазначає, що Карпатська Русь ніколи не була під гегемонією Київської Русі чи іншого східнослов’янського утворення [1458, с.37]. На думку П.-Р.Магочія, предками карпаторусинів можна вважати: 1) праслов’янські народи, які прийшли до низовини Дунаю з гунами і аварами; 2) білих хорватів; 3) русинів з Галичини і Подолії; 4) порусинщених волохів. Учений розповідає про 740 тис. русинів у Закарпатті й 1 млн. 640 тис. в світі та поділяє “карпаторусинів” на західну і східну етнографічну групи. Західна група, на його думку, складається з лемків і руснаків Польщі й Словаччини. Східну групу (Закарпаття і регіон Марамуреш в Румунії) складають долиняни, верховинці і частина гуцулів [1458, с.11, 27, 37].

Захисники русинства І.Гранчак, М.Макара, І.Мигович дотримуються позиції оцінки русинізму як течії суспільного життя Закарпаття, що не вносила “іззовні ворожими силами, а є наслідком внутрішніх етносоціальних процесів” [1285, с.50]. На

думку М.Алмашія, М.Макари, М.Шарги, проблема походження русинів є проблемою походження окремого слов'янського племені чи групи племен [1671, с.60-63].

Закарпатський науковець М.Болдижар вважав, що до середини 40-х рр. ХХ ст. єдино правильною, юридично обґрунтованою назвою краю була “Підкарпатська Русь”, а серед правових засад зміни назви краю, як і приєднання його до Радянського Союзу, були й деякі сумнівні рішення [1212, с.57]. Дещо поміркованішою є позиція М.Макари і І.Миговича. У 1994 р. вони запропонували визнати, що русини “є галузками єдиного слов'янського народу”, а процес кристалізації української національної свідомості в Закарпатті незавершений і пропонували надати русинам статус українського субетносу [1466, с.119, 126-127]. І.Мигович також окрему увагу приділяє “давній проруській політичній орієнтації”. На його погляд, у русинів “існувала надія на Схід, який однобічно ототожнювався з колись могутньою і багато обіцяючою Росією” [1502, с.696].

Публіцистичні статті дисидента з Закарпаття П.Кампова розкривають внутрішньополітичні протиріччя в регіоні, які посилювали кризові явища й радикалізували русинство. Публіцист стверджував, що русинської проблеми можна було уникнути, якщо б русинство було прийнято “явищем українським” [424, с.25].

Русинські діячі П.Годьмаш та І.Туряниця на доказ існування русинської нації називали угорські та чеські правові документи 20-30-х рр. ХХ ст., у яких декларувалася автономний статус краю; існування Підкарпатської Русі та Карпатської України в 1938 – 1939 рр.; утворення в 1944 р. Закарпатської України [1246, с.7-14]. Русини акцентують ще на тому, що Закарпатська Україна в 1944 р. була організована під впливом радянських військових служб. На їх думку, під час підписання договору “Про Закарпатську Україну” через ігнорування русинської держави було порушено міжнародне право [1246, с.16]. Русини також вважають, що уряд Чехословаччини в той час не був легітимним [173; 182]. Русинські діячі звертають увагу на те, що національність “русин” фіксувалась в усіх документах переписів населення з XV ст. до 1941 р. [172, арк.2; 176]. Натомість дослідник К.Найпавер, маніпулюючи джерелами, стверджує, що в період Київської Русі назва русин і русичі означали

різні етноніми. Це, на його думку, свідчить про окремішній розвиток слов'янського населення регіону [1520, с.27-28].

У своїх листівках сепаратисти допускають можливість сумніватися в “законності” існування національності “українці”. Вони наголошують на тому, що русини як етнос були відомі світові набагато раніше, ніж з'явився термін “українці” [179]. Для о.Д.Сидора русини Закарпаття є місіонерами, які, незважаючи на опір Києва, пропагували християнство. Але його спроби виглядати об'єктивним істориком не узгоджуються з власним закликком: “А Москві бути Третім Римом” [1602, с.107].

Прихильники русинства відстоюють думку про існування русинської літератури. До цієї літератури вони відносили художні твори, незалежно від того, якою мовою вони написані – латинською, русинською, німецькою і т.д. [1644, с.32-33]. “У русинів, – заявляє В.Петровай, – фіксований наголос, і тому русинський народ ніяк не може бути віднесений до східнослов'янської мовної групи” [1182, с.145]. Більше того, прихильник русинства І.Латоричанин вважає, що українські мовотворці змушені запозичувати слова з русинської мови [1437, с.47].

У 1992 р. учасники I конгресу русинської мови вирішили створити чотири варіанти мови окремо для русинів Польщі, Словаччини, України і колишньої Югославії [1458, с.113]. Спробою кодифікації русинської мови стала робота колективу авторів (І.Керч) “Материнський язик. Писемнице русинського язика” (2000) [1568, с.409]. Але відсутність кодифікації русинської мови засвідчив III міжнародний конгрес русинської мови (13-16 вересня 2007 р.) в Кракові [350, с.17]. Невизначеність статусу русинської мови визнавали і самі русини. Так, І.Петровцій закликав у 1999 р.: “А пишучі русини най каждый пише по своєму” [942, с.1]. Натомість П.-Р.Магочій вказує, що діалекти є однією з причин відсутності єдності між кодифікаторами мови. Крім того, він зазначає, що русини не мають граматичної термінології, й етнонім “русин” є семантично заплутаним [1455, с.27].

У численних публіцистичних статтях початку 90-х рр. прихильники української орієнтації Закарпаття навіть не ставили під сумнів ідентичність русинів з українцями і вважали, що це питання “закарпатці для себе давно вирішили” [807, с.2].

Серед них слід відзначити статті українських громадсько-політичних діячів і вчених Ю.Балеги, В.Бедея, М.Горвата, О.Грегора, В.Довгея, О. і Ф.Мишаничів, І.Пасемко. У центрі дискусії, що розпочалася в кінці 80-х рр. ХХ ст. навколо русинства, безумовно, були історичні умови формування населення Закарпаття. Так, відомий філолог і політичний діяч Ю.Балега підготував розгорнуту довідку про минуле русинства. Відстоюючи українськість закарпатців, автор вважав, що питання “українці чи русини” – політичне питання, яке “роздували чужоземні загарбники” [1183, с.96].

Спроби неупередженого об’єктивного аналізу явища політичного русинства здійснили С.Віднянський, О.Гаврош, М.Зан, О.Майборода, М.Панчук, І.Курас. На думку М.Панчука, утвердження “ідеї єдності усіх українських земель у суспільно-політичному житті закарпатців – це наслідок природного процесу їхнього національного самоусвідомлення” [1550, с.329]. О.Майборода, аналізуючи історичне життя регіону з позицій етнополітології, визнає, що за “роки перебування Закарпаття у складі Української РСР українська ідентичність русинів стала явно переважаючою”, але минуло порівняно небагато часу, щоб “спільний український міф” незворотно закріпився в русинській самосвідомості [1461, с.9]. Етнолог В.Наулко вважає, що закарпатці живуть в ареалі, який є продовженням основного етнічного масиву розселення українців. Він стверджує, що їх мова є західним діалектом української, і за культурою закарпатці належать до карпатського типу українського етносу [824].

Певна роль в історичних дослідженнях відводилася вивченню термінів “русин”, “русич”, “русняк”, “карпаторос”. Зокрема, В. Буцевицький схильний вважати назву “русин” такою, що підтверджує “належність народу до своїх прадавніх коренів і держави – Київської Русі” [1233, с.135]. З точки зору В.Довгея, самоназва “українці-русини” вийшла з ужитку в Україні історично, а на Закарпатті вона була штучно затримана колонізаторами [1310, с.VII]. Більше того, згідно із дослідженням Є.Наконечного, на Русі в княжу добу загальноновживаною назвою був етнонім “русин” [1521, с.10], що безпосередньо пов’язує населення Закарпаття з Київською Руссю. Професор М.Тиводар вважає, що сімсотрічна політична ізольованість Закарпаття не відірвала закарпатців від української спільності та державотворчих устремлінь, що

було підтверджено в 1848 – 1849, 1919, 1939, 1944 – 1945 рр. [1629, с.18]. На думку М.Панчука, зважаючи на те, що населення інших регіонів України в давнину називали теж русинами чи руснаками, до русинів слід зарахувати всіх українців [1551]. Київське відділення товариства “Лемківщина” з метою зняття спекуляцій в 1993 р. навіть підготувало звернення до парламенту України, щоб під час прийняття Конституції затвердити назву – Україна-Русь [1270, с.432].

Відзначимо також позицію вченого С.Віднянського, який намагається перекопати у відсутності серйозних підстав для трактування русинського руху проявом “закарпатського сепаратизму”; навіть ідея культурно-етнічної самобутності чи автономії “не мають нічого спільного з сепаратизмом” [1247, с.54].

Проукраїнські позиції зайняли вчені діаспори Ю.Бача, М.Мушинка (Словачина), В.Маркусь (США), а також дослідники лемківства М.Горбаль, П.Когутов, І.Красовський. Так, професор Новосадського університету Ю.Томаш визнавав за русинами лише право на культурну автономію [1270, с.431]. На думку дослідника з Пряшівщини Ю.Бачі, політичне русинство є результатом втручання іноземних держав [1190, с.18]. Для дослідника М.Мушинки “русини-українці – одна національність” [1516, с.19-20; 1340, с.19].

Проблему русинства оцінювали також мовознавці. Ю.Шевельов у грудні 1991 р. зазначив, що “...ідея русинства, як і самостійність “русинської” мови науково не обґрунтована, історично неспроможна і політично шкідлива” [1674, с.2]. Становище української мови в Словачині в руслі розвитку політичного русинства проаналізували З.Ганудель і М.Штець [941, с.3; 1260, с.136-140; 1680, с.157-161].

Немає в історіографії єдиної думки щодо причин активізації русинського руху. Так, у публікаціях у демократичній пресі в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. побутувала думка, що посилення сепаратистських тенденцій у краї було викликано спробою зберегти на Закарпатті диктатуру партійних структур [576, с.4; 613, с.3]. Існувало занепокоєння тим, що русини підштовхували національні меншини до прийняття декларації про союзню автономію Підкарпатської Русі [798, с.2]. На думку літературознавця О.Мишанича, “бацила русинізму” була захована в бажанні місцевого населення “вирватися із безвиході, самоутвердитися, зупинити

екологічний і етнічний геноцид”. Він вважає, що народний русинізм можна зрозуміти, він має глибоке коріння в народній свідомості, береже історичні традиції, але не має нічого спільного із русинізмом політичним [1506, с.7].

В.Довгей винуватив у відновленні русинської течії КДБ СРСР [613, с.3]. Ю.Балега висунув звинувачення П.-Р.Магочію в підтримці з боку органів держбезпеки ще в доперебудовчий період [1181, с.89-90]. П.-Р.Магочія навіть звинувачували в тому, що він співпрацював зі спецслужбою Чехословаччини [1580, с.62; 1562, с.17]. В.Довгей безпосередньо пов’язує русинство з угорськими впливами і вважає, що русинські організації взяли на озброєння “унікальний колоніальний досвід цісарської Мадярщини та угорського фашизму” [1310, с.VI].

Дослідник етнополітичних процесів на Закарпатті О.Малець вважає, що рушіями русинського сепаратизму серед інших стали російськомовні переселенці. Незначні позиції українства на Закарпатті автор пояснює тим, що українці Закарпаття в післявоєнний період зазнали впливів російськомовної культури [1469, с.15-17].

Комплексний аналіз причин активізації русинської проблеми подав М.Панчук. Він вважає, що русинське питання визначило нашарування національних спільнот у краї, незавершеність консолідації української нації, зовнішні чинники (ліквідація комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі реанімувала проблему кордонів), а також надмірне утвердження українофільства [1550, с.330-331]. О.Майборода, аналізуючи причини активізації русинства, приділяє значну увагу економічним факторам. Він вважає, що аграрний характер області, переважання сировинних галузей на тлі економічної кризи сприяли формуванню уявлень про регіон як колоніальний додаток до української економіки [1461, с.18-21]. На думку О.Гавроша, питання автономії Закарпаття на початку 90-х рр. було нерозривно пов’язане з питанням політичного русинства. Ініціювали його обласна компартійно-радянська влада задля збереження владних позицій [1254, с.305-306]. Спеціаліст проблеми етнополітичних процесів у регіоні М.Зан, оцінюючи активізацію русинства в 1989 – 1991 р., вважає, що не було справжньої “активності мас”, а народ тільки сприйняв лінію, яку вміло застосовувала партійно-номенклатурна кола в протистоянні з демократичною, національною силою [1334, с.161]. Представник

закарпатців у діаспорі В.Маркусь серед причин політичної нестабільності на Закарпатті, окрім впливу КПУ та КДБ, виділив вплив русофільської православної церкви і рецидиви уgroфільства серед греко-католиків регіону, а також відсутність через радянські репресії “здорової провідної верстви” [1484, с.110-111].

У російській історіографії поширеним є уявлення, що карпатські русини – основне населення Закарпаття. Зокрема, М.Досталь вважає, що цей “східнослов’янський народ має стародавнє походження і сформував самосвідомість, яка відрізняє його від закарпатських українців” [1313, с.242]. Під час перепису населення в Росії у 2002 р. серед етнічних груп пропонувалося вибрати етнос “русини” [825, с.9].

Дослідження національного відродження в Галичині започатковано в роботах В.Литвина, С.Кульчицького, О.Бойка, Я.Грицака, І.Танчина [1441; 1425; 1209; 1294; 1620]. Значна увага політичним процесам на Заході України в 1988 - 1999 рр. відводиться в працях С.Кобути [1375; 1373; 1374]. У більшості з цих наукових розвідок дії західноукраїнських політиків і Галицька асамблея були оцінені як соборницькі. Однак діяльність асамблеї в 1991 р. і до сьогодні викликає неоднозначну реакцію в політичних колах. Під час Помаранчевої революції приклад Галицької асамблеї використовувався для виправдання сепаратистських кроків [439, с.4; 950, с.В2]. Негативну оцінку асамблеї дав Я.Дашкевич. Він відзначав, що “дитячо-наївне захоплення” асамблеєю не дозволяє зрозуміти, що галицький сепаратизм “вода на млин шовіністичним сепаратистам”. На це вказувала відсутність спротиву асамблеї в Києві й у Москві [1304, с.88-89]. Ідеолог галицького сепаратизму О.Хавич оцінив асамблею як перший з 1918 р. Галицький сейм [393].

У науковій думці існують також різні оцінки політичних процесів у Галичині після здобуття Україною незалежності. М.Рябчук визначає формотворчим чинником львівської ідентичності “міфологізовані уявлення про львівську “багатокультурність”, ідеалізований образ Цісаря й уявну належність до “Європи” [1593, с.200]. Аналізуючи особливості Львова, науковець зауважує, що месіанізм у місті “поєднується в міфі “галицького П’ємонту” із покірливим прийняттям ідеї “соборності” й зворушливим визнанням своєї підлеглості щодо Києва” [1594, с.66]. Особливості галицької автентичності, на думку Я.Грицака, успадковані ще з епохи

Австро-Угорщини. На це вказували спільні консервативні уподобання польської та української частини Галичини. Захоплення минулим Я.Грицак пояснює тим, що імперія Габсбургів виявилася у ХХ ст. найстабільнішим політичним режимом. Учений також не заперечує, що ідеї галицького месіанства базуються на менталітеті жителів Західної України [1294, с.267, 270-271, 275].

На думку шанувальника Габсбургів Е.Рабе, габсбурзька ностальгія пов'язана з тим, що люди пережили трагедію Другої світової війни і пригадували Галичину та Львів як “рай з маленькими помилками”. Приєднання Галичини до Австрії означало “прихід закону й порядку, а точніше – початок суспільної модернізації через верховенство права”, а до того ж, українці в Австрії “відбулися як нація” [1348, с.80, 86]. Інші пояснення ностальгії за Габсбургами подає автономіст В.Павлів. Він вважає, що в її основі “є прагнення до таких втрачених цінностей, як Свобода, Порядок, Краса, Оптимізм. І якщо це прагнення набуває форм ностальгії, то тільки через відсутність чіткої перспективи на досягнення цих ідеалів...” [1545, с.92].

На незрозумілості для решти України галицької специфіки наголошують дослідники зі Сходу і Півдня України. І.Кононов вважає, що Галичина створила майже герметичне по відношенню до України середовище [1392, с.14-15]. С.Цикуренко розцінив особливості західноукраїнських політичних процесів як “галицьку аномалію” на етнополітичному ландшафті країни [1653, с.11]. Н.Громакова окреслила два різновиди “галицького автономізму” – радикальний (схожий на сепаратизм) і поміркований (федералістські погляди). Представники радикального напрямку підкреслювали ледь не генетичну ворожість східних і західних українців. Федералісти ж виходили з усвідомлення поразки проекту унітарного державотворення [1297, с.289-290].

Заклики прихильників галицького автономізму спричинили появу праць, в яких було подано критику їх ідей. Зокрема, М.Мельничук заперечує можливість єднання західноукраїнських земель через політичне русинство, переважання православ'я на Буковині й Волині та тяжіння Хотинщини до Сходу. На його думку, навіть Галичина, з огляду на місцеву владу, різні конфесії та етнічні групи, не є єдиною, а проект “westukraina. eu.” може перетворитися у “halucyna. pol?” [1501, с.280-281].

Політолог К.Бондаренко вважав, що Західна Україна має підстави і повинна домогтися статусу автономної республіки в складі України. Водночас він визнавав, що мультикультуралізм Західної України може сприяти появі окремого галицького, буковинського і т.д. сепаратизму [196, с.233-234]. Він також вважав, що Галичині бракує еліти, яка могла б стати проводирем держави [1219, с.290]. В основі галицького сепаратизму, на думку К.Бондаренка, лежить кілька чинників: а) створення галицького міфу на основі окремишньої історії та міфу про можливість перетворення Галичини на європейський “локомотив” для України; б) невдоволення частини галицької еліти другорядним становищем в українських елітарних процесах; в) поразка галицької моделі Української держави. Додатковими чинниками стали мовний, традиціоналізм у побуті, ментальний, релігійний [1218, с.27].

А.Кирчів вважає автономізм додатком російської імперської ідеї і визнає необхідність проведення для запобігання сепаратистських тенденцій адміністративної реформи [1367, с.224]. Про позаукраїнське коріння галицького сепаратизму висловлювалися також Я.Дашкевич і М.Стріха [1299, с.389; 1615]. На думку М.Стріхи, ця ідея могла привабити певні західні кола, оскільки Галичину цивілізувати легше, ніж Україну. Він вважає, що відокремлення регіону вигідне й Росії, адже “тоді можна буде інкорпорувати велику Україну” [1615]. Перешкодами для реалізації галицького проекту, на думку В.Вітковського, є те, що Галичина в сенсі економіки – не П’ємонт і для “правдивого галиціонера” блиск влади легко затьмарює все інше [1248, с.263].

Значна увага проблемі галицького регіоналізму як наслідку спільної для українців і поляків Галичини австрійської спадщини приділяється в працях польських дослідників. Так, дослідник Б.Яловецький фундаментом галицького регіоналізму визначає елементи міфічної властивості, суспільного ладу та етнічного миру, що є спадком Австро-Угорщини [1264, с.387]. Вся колишня австрійська Галичина і на території Польщі, і в Україні видається однорідним форпостом правих і регіоном з високою активністю виборців. На цій підставі дослідник Т.Зарицький стверджує, що Австрійська імперія була здатною постійно мобілізувати мешканців своїх провінцій для громадянського життя незалежно від національності [1264, с.516, 531]. На думку О.Гнатюк, підґрунтя для галицької автономії створила ідея Центральної

Європи та похідне від неї переконання у відмінності Галичини від решти України. Вона вважає, що проект відокремлення Галичини є виступом на захист етнічних вартостей як таких, що мали б бути підставовими в державі [1266, с.337. 339].

Натомість історик В.Расевич зазначає, що в кожній з національних традицій Галичина і Львів посідали окреме, майже сакральне значення, а уже накладання польського й українського протилежних міфів витворило один великий міф про Галичину. В.Расевич також додає, що міф Галичини постав не так зі спогадів людей, що жили в “добрій Галичині”, як з літератури та подальшого пережиття катастрофи двох світових воєн [1582, с.105-106, 109].

Як бачимо, діяльність Галицької асамблеї та децентралістські тенденції в Галичині в умовах незалежної України не отримали однозначної оцінки в працях вітчизняних учених. Не повною мірою дослідженими залишаються причини виникнення, характер та діяльність Галицької асамблеї в 1991 р.

Оцінка етнополітичної ситуації в іншому регіоні Західної України – Буковині знайшла відображення в працях І.Буркута, А.Круглашова, Д.Немировського, Д.Турченкова. Політолог А.Круглашов, вважає, що міжнаціональні стосунки в регіоні містять небезпеку зростання недовірливого ставлення, а то й ворожого сприйняття. Причинами цього вчений назвав низький матеріальний рівень життя й етнічну нетолерантність у стосунках між людьми, а також зростання настроїв на користь ревізії існуючих кордонів серед румуно-молдавського населення [1413, с.63]. Дослідники Д.Турченков і Д.Немировський, базуючись на соціопитуваннях початку 90-х рр. ХХ ст., відстоювали думку про реальні передумови для міжнаціональних конфліктів на Буковині [1640, с.185]. Зміни в етнічній структурі населення області в зв'язку з виїздом євреїв та скороченням ваги інших національностей, на думку І.Буркута, ведуть до ускладнення міжетнічних взаємин у краї [1225, с.169]. Аналіз етнічного складу населення Чернівецької області та дослідження його впливу на політичне життя краю був проведений у публікаціях В.Боєчка, В.Скляра.

Україно-румунські відносини в період незалежності України досліджуються С.Гакманом, В.Василовою, С.Григоришиним, Є.Патрашем, С.Трояном, Т.Христюком. Вони вказують на поступову відмову владних структур Румунії від відкритих

експансіоністських намірів щодо українських земель й аналізують зростання підтримки з їх сторони румунської общини. Перспективи і процес реалізації єврорегіональних проектів у краї аналізуються в дослідженнях С.Гакмана, І.Бутирської, К.Нікітовича, Ш.Пурича, Ю.Юрійчука.

Підсумовуючи огляд історіографії, зазначимо, що на даний час накопичено значну кількість наукових праць, в яких аналізується суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-духовний розвиток України в період незалежності. Увагу дослідників привернули також особливості розвитку окремих регіонів країни. Українські учені загалом погоджуються, що регіональні розбіжності не є загрозою цілісності країни, і в умовах становлення державності негативні аспекти міжрегіональних відмінностей будуть нейтралізовані. При цьому тільки незначна частина вчених, які ментально не позбулися радянського спадку чи ідеологічно близькі до децентралістськи налаштованих кіл, вважають, що соборність України повинна бути досягнута шляхом глибокої децентралізації управління чи навіть процесом федералізації державного устрою.

Об'єктивний погляд у працях зарубіжних істориків і політологів дозволяє осягнути ступінь кризовості українського суспільства і рівень його роз'єднаності з огляду на міжнародні події та геополітичне становище України. Активні спроби проаналізувати українську ситуацію особливо помітні з боку українських учених діаспори. Водночас представники російської історіографії переважно акцентують на слабких позиціях України як держави і навіть намагаються на історичній базі обґрунтувати територіальні претензії.

Отже, використання нами значної кількості джерел (документів фондів центральних, галузевих й обласних державних архівів, матеріалів періодики, соціологічних і статистичних даних, документів політичних партій і законодавства України, виступів державних діячів та мемуарної спадщини) створило умови для повноцінного та нового трактування окремих усталених в історіографії тверджень. Однак на сьогодні не існує комплексної наукової праці, в якій були б зроблені спроби поєднати в ретроспекції специфічні регіональні процеси з намаганнями української влади консолідувати суспільство і побудувати соборну державу.

РОЗДІЛ II

ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ РИЗИКИ ТА ПРОЦЕС КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

2.1. Розпад партійно-радянської системи і здобуття незалежності України (1989 – 1991 рр.)

Протягом перших років перебудови зміни в Україні суттєво відставали від відповідних процесів у Москві. У той час, як на союзному рівні відбувалися важливі перестановки в складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р. залишався В.Щербицький. Він та його команда докладали всіх зусиль для того, щоб зміни не досягли України [1261, с.9]. Як вдало відзначив А.Камінський, “половинчаста, ущемлена і неконсеквентна гласність, перебудова й демократизація сприяла весь час неперебудові самого В.Щербицького і його команди та скріплювала антиперебудовчі настрої” [1356, с.7].

Однак завдяки пресі громадськість в умовах перебудови дізналася про різноманітні пільги й привілеї для керівництва КПУ, про злочини репресивних радянських органів, що стимулювало до боротьби проти комуністичного режиму [425, с.88-89]. Головним гаслом перебудовної політики стала гласність. В умовах повернення історичної правди відбувалося прозріння значної частини української еліти. Натомість “дозована гласність”, запроваджена Політбюро ЦК КПРС в інформуванні населення про Чорнобиль, глибоко обурила людей, які швидко дізналися про масштаби катастрофи з повідомлень західних радіостанцій [1440, с.327, 359].

Зміни в свідомості громадян стали помітні уже наприкінці березня 1989 р., коли відбулися вибори народних депутатів СРСР. В Україні виборці “провалили” багатьох функціонерів, які обіймали високі посади. Серед них був секретар ЦК КПУ, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського і Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому та інші [1440, с.337].

У ході поглиблення реформ, особливо після виключення з Конституції СРСР статті 6, яка визначала провідний статус у країні КПРС, національних

проблем в СРСР ставало все більше. Змінився і характер національного питання: від звичних національних протиріч воно еволюціонувало до сепаратизму [1661, с.93]. Частина інтелігенту, яка відчула перспективи й вигоди використання національного питання, вперше продемонструвала зміну вектору в жовтні 1989 р. Тоді Верховна Рада УРСР ухвалила закон “Про мови в Українській РСР”, яким українській мові гарантувалося право державної [1364, с.15]. Крім того, ще на початку лютого 1989 р. ЦК КПУ розглянув питання про розробку республіканської програми історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР [1356, с.406]. Рішенням від 12 червня 1990 р. Політбюро ЦК Компартії України постановило відмінити як політично помилкові постанови ЦК КП (б) України кінця 40-х – початку 50-х р. ХХ ст. з питань розвитку української літератури, мистецтва, історичної науки. Було вирішено сприяти Інституту історії АН УРСР у підготовці Нарисів історії України з найдавніших часів до наших днів і допомогти з їх друком [4, арк. 6-7]. Станом на 1987 р. в Україні було 15 тис. шкіл з українською мовою навчання, що складало 75,5% їх загальної кількості, їх відвідувало лише 50,5% всіх учнів. Також у дитсадках і яслах вживалася російська мова [1356, с.75].

Становище української культури розкрив директор Київської кіностудії ім. О.Довженка М.Мащенко на засіданні колегії Міністерства культури вкінці 1989 р. Він зазначав: “Коли я прийшов на студію, то не було на студії жодної друкарської машинки на українській мові і жодного фільму на українській мові” [70, арк.48]. Натомість національно-мовний статус у творчо-виробничих об’єднаннях Одеської кіностудії реалізовувався лише через дублювання українською мовою власних стрічок, що в оригіналі створювалися російською мовою [69, арк.28]. Театральні колективи не приділяли належної уваги сценічному втіленню української класичної та сучасної драматургії. Особливо повільно поновлювався мовний статус у Кримському театрі драми і музичної комедії, в Донецькому театрі ім. Артема [69, арк.38-39].

Невтішний стан української культури, мови й освіти в кінці 80-х рр. визнавали навіть комуністи. Ідеологи ЦК КПУ погоджувалися, що “в ряді регіонів українське населення перетворилося на національну меншість”. Вони

передбачали, що “нехтування цим фактором з часом може призвести до серйозних наслідків економічного і політичного характеру, дестабілізувати міжнаціональні відносини” [37, арк.30]. Проте політика комуністів у мовному питанні залишалася двоїстою. Наприклад, постанова бюро Одеського обкому КПУ від 24 серпня 1989 р. стверджувала необхідність розширення сфери функціонування української мови, але одночасно мав здійснюватися “розвиток національно-російської двомовності” [142, арк.101].

Процеси демократизації супроводжувалися релігійним відродженням. Але відновлення в Україні діяльності Греко-католицької церкви й Автокефальної православної церкви зустріли опір не тільки партійно-радянських кіл, а й Російської православної церкви (РПЦ), яка втрачала вплив. У зв’язку з цим релігійні процеси використовувалися для вирішення політичних завдань і міжрегіональних протистоянь. Ієрархія РПЦ виходила з того, що з 10 тис. її парафій близько 60% припадало на Україну. Відзначимо, що уже в листопаді 1989 р. Московський патріархат вів мову про 30 парафій УАПЦ, а в січні 1990 р. їх було понад 200 [1356, с.515, 572].

У травні 1989 р. Київський і Галицький митрополит та екзарх України Філарет погрожував, що відновлення Греко-католицької церкви може призвести до міжрелігійної війни і до ситуації, яка виникла свого часу в Нагорному Карабасі [1356, с.516]. Собор РПЦ, що відбувся в м. Москві в січні 1990 р., виділив православні громади і монастирі України в окремий екзархат Московського патріархату, який дістав назву Українська православна церква (УПЦ (МП)). Проте патріарх Московський і Священний синод РПЦ зберегли за собою повноваження в екзархаті [1440, с.353].

У республіці відбувалося формування опозиційних КПУ політичних структур. У листопаді 1989 р. утворився Демократичний блок, в якому об’єдналися 43 організації, в тому числі НРУ, Товариство української мови ім. Т.Шевченка, “Меморіал”, “Зелений світ”, Українська гельсінська спілка, Товариство Лева, Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка [1356, с.588].

У 1990 р. відбулися перші відносно вільні вибори в республіці. Попри всі антиправні й злочинні заходи партійного апарату, Демократичний блок здобув 111 депутатів до Верховної Ради УРСР та значну кількість депутатів до місцевих

рад. Найбільших успіхів він досяг у Західній Україні та в м. Києві [1356, с.605]. Компартийна номенклатура зберегла позиції у Верховній Раді (93 партпрацівники), але програла вибори в багатьох місцевих радах. До складу облрад не потрапили навіть окремі секретарі обкомів. Не були обрані до рад близько восьми десятків перших секретарів обкомів і райкомів КПРС (в Донецькій та Івано-Франківській областях – кожний четвертий; у Криму – кожний п'ятий) [1440, с.368]. Серед депутатів-комуністів Верховної Ради не було єдності. 22 з них входили в опозиційну “Народну раду”, частина підтримувала Демплатформу, інші не входили в угруповання і не підтримували пропозицій більшості. Комуністи також віддали опозиції робочі органи Верховної Ради [6, арк.15].

У середині 1990 р. в республіці відбулося різке загострення політичної ситуації, а особливо в промислових регіонах, Києві та західних областях. Головними причинами невдоволення населення став дефіцит товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, зростання політичної нестабільності [14, арк.23-24].

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де стверджувалося: територія УРСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди [224, с.5]. У цих умовах нові громадсько-політичні структури (Рух, Українська республіканська партія (УРП), Асоціація демократичних рад народних депутатів і демократичних блоків у радах, Українська міжпартійна асамблея, Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка та інші) зробили спробу вплинути на роботу сесії Верховної ради УРСР, яка відкрилася в жовтні 1990 р. Їх ватажки погрожували маніфестаціями та страйком. Цим вони хотіли змусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання Союзного договору, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради та розпуску парламенту республіки.

У страйку 1 жовтня 1990 р. у республіці взяло участь близько 10 тис. осіб [18, арк.30], а 2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої революції в Києві було розпочате голодування студентів. До 11 жовтня 1990 р. в голодуванні брало участь понад 60 осіб, які прагнули змусити владу виконати вимоги опозиції [24, арк.117-178]. Перший секретар ЦК КПУ С.Гуренко на засіданні Політбюро зазначив: “Нас ударили через

вузи, через школи і ПТУ, і через місто Київ. Поступилися вулицями, поступилися площами і не протиставили нічого іншого. Ніяких інших методів, в колективи як слідує не увійшли. І втратили молодь, що навчається” [5, арк.4].

У листопаді 1990 р. опозиція протестувала перед Верховною Радою УРСР проти арешту народного депутата С.Хмари. Тоді влада вирішила провести контракцію. До парламенту прибули “представники” Півдня України та Донбасу. Як засіб тиску було використано заяви, що “мільйони громадян неукраїнської національності повинні мати своє представництво” через другу палату парламенту [1261, с.145]. Очевидно, ці заяви були ініційовані партверхівкою як один з варіантів збереження власного впливу в умовах зростання незалежницьких симпатій у суспільстві.

Всупереч цим заявам національні меншини у республіці зазнавали дискримінації, але за рахунок русифікації. Так, на початок 1991 р. в республіці діяло 87 національно-культурних товариств, в тому числі 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 кримсько-татарських, караїмських, молдавських і румунських [1405, с.49].

Взимку 1991 р. терор союзної влади у Литві та Латвії посприяв наростанню відцентрових тенденцій в Україні. Проте напередодні всесоюзного референдуму в березні 1991 р. компартійні структури уже повним ходом використовували страх громадян перед можливим розпадом України. Згідно із “Зведеним планом роботи у зв’язку з підготовкою та проведенням в республіці референдуму з питань збереження Союзу РСР”, комуністи мали роз’яснювати, що “негативні наслідки референдуму значили б для України загрозу її суверенітету, демократичного розвитку та територіальної цілісності, громадянського миру” [10, арк.7].

Так, партійна преса Прикарпаття закликала проголосувати за Союз, бо “інакше хто нам дасть гарантію, що... Україна не перетвориться згодом на ворогуючі між собою автономії” [802, с.1]. Натомість націонал-демократи в агітаційній діяльності апелювали до єдності українського народу в протистоянні союзному договору і ставили акценти на спільній Батьківщині для всіх національностей України [165]. У результаті в Донецькій, Миколаївській, Луганській областях, Кримській АРСР за збереження Союзу висловилися 85-87% тих, хто взяв участь у референдумі, а у

Волинській, Ровенській – менше 55 %, в м. Києві – 44,6 %, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – менше 20 % [11, арк.2; 151, арк.18].

Своєрідними стали результати референдуму в Центральній Україні. Зокрема, у Вінницькій області 81,2% виборців висловились за збереження Союзу, а 89,2% погодилися з тим, що Україна має бути в складі Союзу на засадах Декларації про державний суверенітет України [110, арк.10]. Незначна відмінність між результатами голосування в області з обох волевиявлень засвідчила певну політичну пасивність Центральної України. Загалом ці результати зм'якшували протилежне ставлення до запитань референдуму на Сході та Заході України. Результати референдуму підтвердили бажання народу України незалежно від національності домагатися суверенітету. Так, у м. Севастополі за республіканський бюлетень проголосувало більше виборців, ніж за всесоюзний [274, с.3].

Партійні організації КПУ чинили спротив втраті впливу на місцях. Яскравою ілюстрацією такого ставлення до влади став виступ І.Сороки на пленумі Вінницького міськкому КПУ в квітні 1991 р. Він, залякуючи комуністів, зазначав: “Недооцінюється і те, що у випадку, коли КППС перейде в опозицію, то навряд чи кому з керівників комуністів буде можливість залишитися на своїх посадах” [109, арк.21]. Незважаючи на це, значним був вихід громадян з лав КПУ. Так, у Рівненській парторганізації станом на 1 січня 1991 р. зменшилася кількість комуністів у порівнянні з 1989 р. на 5,9 тис. осіб [28, арк.77]. Вражаючим було падіння чисельності КПУ в Галичині. У Тернопільській області кількість комуністів протягом 1990 р. знизилася на 5271 особу або на 10,3% [151, арк.11].

Ситуація в КПУ ускладнювалася ще й внаслідок втрати довіри робітників, захисниками інтересів яких себе комуністи декларували. За 1990 р. і 5 місяців 1991 р. 191 тис. робітників вийшла з КПУ, що складало 51% тих, що вибули [12, арк.29]. Проте в Центральній Україні, а особливо в південно-східних регіонах становище КПУ не було настільки хитким. У Харківській області за 4 місяці 1991 р. поповнення парторганізації склало 1120 осіб [160, арк.10]. У Вінницькій області станом на липень 1991 р. з 28 міських і районних парторганізацій тільки в 4-х добровільний вихід з партії складав більше 2% [112, арк.16]. Загалом лави Компартії України лише

в 1990 р. полишило 220 тис. осіб (вступило 38 тис. осіб) [1364, с.17]. На середину 1991 р. Компартія України налічувала 2732408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р. [1440, с.373].

Становище комуністів на місцях яскраво змалював у виступі на пленумі Тернопільського обкому КПУ 24 січня 1990 р. перший секретар Тернопільського міськкому партії В.Рибін. Він зазначав: “Загальносоюзна громадська думка, центральне управління не завжди враховує і розуміє ці місцеві інтереси. Комуністи на місцях опиняються перед складним вибором: чи йти зі своїм народом, чи протиставити себе національним прагненням” [145, арк.6].

24-25 травня 1990 р. у м. Харкові завершилося об’єднання сил, що стояли на позиціях Демократичної платформи Компартії України. Це показало, що партія не є єдиною в ідейному плані. На початок 1991 р. у КПУ налічувалося не менше десяти різних течій [1440, с.374]. У цих умовах позиція партійно-державного керівництва республіки продовжувала еволюціонувати в бік більшого врахування національного фактору. Згідно з програмними принципами, оприлюдненими на початку квітня 1990 р., проголошувалася самостійність КПУ в складі КПРС. Партійні діячі виступали за економічну автономію, створення власної кредитно-фінансової системи, свободу зовнішньоторговельної діяльності, створення армії та служби безпеки.

Зміни у свідомості керівництва Компартії України ілюструє виступ голови Верховної Ради Л.Кравчука на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. Зокрема, він зазначив: “Якщо ми приймаємо рішення, щоб бути дійсно господарями на своїй землі, ми ці кроки зробимо, то я впевнений... ми в близькому часі в змозі нагодувати народ України..., причому досить пристойно...” [5, арк.33]. Національні аспекти нової лінії ЦК не влаштовували парторганізації південно-східних областей, що виявилось в посиленні сепаратизму, відродженні ідеї створення Донецько-Криворізької республіки, суверенізації Криму та “Новоросії” [1442, с.26].

Консерватизм комуністів Сходу і Півдня яскраво виражено в надісланих на адресу КПУ і КПРС на початку 1991 р. зауваженнях комуністів Старокраматорського машинобудівного заводу ім. С.Орджонікідзе. Комуністи заводу вимагали вести безкомпромісну боротьбу з “Рухом”, забезпечити правопорядок у країні, боротися з

тіньовою економікою, припинити існування кооперативів [28, арк.13]. Для збереження ситуації під контролем партійні структури поширювали чутки, що розпад СРСР призведе до дезінтеграції України, а до того ж значною мірою самі ініціювали сепаратистські рухи. Так, безпосереднє відношення місцевих структур КПУ до залякування громадян загрозою розпаду країни проявилось під час виступу секретаря Харківського обкому КПУ А.Мялиця перед партійним активом м. Харкова наприкінці грудня 1990 р. Він, звинувачуючи націонал-демократів, заявив: “І все-таки іде розмова..., щоби нашу республіку розчленувати на федерацію, зробити Закарпатську республіку чи автономію, Крим, нашу частину, Північ, Центр і т.д. і щоби були такі республіки. Буде настирливо проводитися ця політика” [158, арк.65].

Проте сепаратистські тенденції в республіці викликали занепокоєння і в ЦК КПУ. Зокрема, рішенням Політбюро ЦК КПУ від 3 січня 1991 р. ставилося завдання “вивчити стан і характер міжнаціональних відносин у Кримській, Одеській, Чернівецькій, Закарпатській областях. Виробити відповідні рекомендації для партійних комітетів щодо поліпшення практичної роботи по гармонізації міжнаціональних відносин, протидії сепаратистським і націоналістичним тенденціям” [7, арк.25].

29 березня 1991 р. завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ І.Мусієнко підготував рекомендаційну записку “Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці”. У документі стверджувалося, що парткомітети й органи влади не завжди давали належну оцінку сепаратистським ідеям та не запобігали розчленуванню республіки. До того ж, ідеологічний відділ ЦК КПУ фіксував випадки, коли члени партії “відкрито заgravали із сепаратистськими силами” [37, арк.29]. Ці документи заперечували безпосереднє відношення керівництва КПУ до розгортання сепаратистських процесів у країні, але підтверджували, що окремі компартійні керівники спробували продовжити політичне майбутнє, маніпулюючи сепаратистськими гаслами.

Дезінтеграційні процеси в країні призвели до розриву економічних зв’язків і поглиблення кризових явищ в економіці, що в свою чергу посилювало серед населення Сходу і Півдня прагнення до досягнення Україною незалежності. Навіть в одній з найбільш економічно розвинутих областей – Харківській за 6 місяців 1991 р. паді-

ння економічних показників у промисловості сягнуло 5%, в капітальному будівництві – 37%, виробництво м'яса впало на 14,4%, яєць – на 13,5% і т.д. [161, арк.116].

Поширення національної ідеології на Сході й Півдні України засвідчило високі рейтинги опозиційних партій. Згідно з дослідженням вчених Харківського державного університету, в Харкові КПУ отримала від населення 2,6 бали довіри, Рух – 1,71 бали, ДемПУ – 1,8 бали, а товариство “Меморіал” – 2 бали [161, арк.150].

У результаті невдалого державного перевороту 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР приймає постанову “Про проголошення незалежності України”. Відповідно до неї Україна проголошувалася “незалежною демократичною державою”, а 1 грудня мав бути проведений референдум на підтвердження акту незалежності [164]. Проголошення Акту незалежності України співпало з суттєвими зсувами в свідомості українців на користь незалежності. Опитування, проведені Інститутом соціології в Києві, засвідчили: якщо в 1990 р. тільки 37% киян вважали, що Декларація про державний суверенітет повною мірою враховує інтереси всіх національностей України і 6% – зовсім не враховує, то в 1991 р. – відповідно 51,43% і 6%. Крім того, якщо в 1990 р. більшість киян виступала проти виходу з СРСР (53%), то в липні 1991 р. більшість склали прихильники виходу (56%) [1268, с.103].

Одночасно у зв'язку з розпадом СРСР у 1991 р. посилювалися голоси окремих політичних сил у сусідніх країнах з територіальними претензіями до України. Так, у Польщі окремі політики ставили вимоги щодо повернення собі м. Львова [588, с.11]. Показовою у цьому відношенні стала праця російського дисидента О.Солженіцина “Як нам облаштувати Росію”. Письменник зазначав, що “України не було, як в “Дикому полі” кочівників – Новоросії, так і в Криму, Донбасі і ледь не до Каспійського моря”. Він не заперечував права України на відокремлення, але вважав, що “тільки місцеве населення може вирішувати долю своєї місцевості” [361, с.3].

26 серпня 1991 р. прес-секретар російського президента Б.Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність [434, с.49]. Проте після різкої реакції з боку влади України Б.Єльцин відправив в Україну делегацію на чолі з віце-президентом РФ О.Руцьким. У результаті переговорів було прийнято комюніке, в якому було

підтверджено територіальну цілісність обох держав і визначено, що Україна сама вирішуватиме усі оборонні питання, крім стратегічних [419, с.112].

Згідно із проведеними Інститутом соціології АН України 5-13 вересня 1991 р. опитуваннями, незалежність України найбільше підтримували в трьох галицьких областях – 89,4% респондентів та Хмельницькій, Рівненській, Волинській областях – 88,8%. Натомість у Криму висловлювалися на користь незалежності лише 44%, у Сумській, Харківській областях – 49,4%, в Луганській, Донецькій, Дніпропетровській областях – 54,6% респондентів. Однак на Півдні і Сході високим був відсоток тих, хто не визначився (до 16,1% на Сході України), а частина населення проявляла байдужість (12,2% в Криму, 7,4% респондентів на Північному Сході) [434, с.79].

В умовах можливих маніпуляцій розпадом країни напередодні референдуму на підтримку незалежності голова Верховної Ради України Л.Кравчук підписав 11 жовтня 1991 р. Закон “Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України”. У результаті цього ст.62 Кримінального кодексу України передбачила кримінальну відповідальність за публічні заклики до насильницького повалення чи зміни державного і суспільного ладу, а так само заклики та інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України [611, с.1].

Прийняття 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей, яка гарантувала рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права всім етносам України, значною мірою зняло напругу на Сході та Півдні країни і вплинуло на результати голосування 1 грудня 1991 р. за незалежну Україну. Варто відзначити, що 16-17 листопада 1991 р. в Одесі зусиллями влади та ряду громадських організацій було проведено Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні. На ньому представники етнічних груп висловили підтримку державному суверенітету України [875, с.1; 1249, с.330; 348, с.3]. Історик Т.Гунчак згадує, що “це була конференція братання... дуже гуманний, чесний і потрібний акт, який відбувся в дусі української політичної традиції” [419, с.132].

Напередодні референдуму 1 грудня 1991 р. ряд громадських організацій, що відстоювали інтереси російськомовного населення, виступили з закликами підтримати незалежність України. Такі заяви оприлюднили Феодосійська регіональна

організація “Демократичний Крим”, рух “Росіяни за незалежність України” та письменники Донеччини [301, с.1; 360, с.1]. На цьому акцентувала у своїй агітації Президія Верховної Ради України в листівці “Шановні співвітчизники”. У ній, зокрема, значилося: “Декларація прав національностей... одногolosно відкриває широкі можливості для розвитку мов і культур всіх націй в Україні... Всеукраїнський міжнаціональний конгрес і міжрелігійний форум, які успішно пройшли, дають всі підстави твердити: в Україні і надалі не буде місця для міжнаціональних конфліктів” [166]. Крім того, українські демократи переконували російськомовне населення, що зі здобуттям незалежності Україною не відбудеться насильницької українізації. Так, народний депутат І.Юхновський зазначав: “Українець може сильно, до болю любити Україну, розмовляючи й по-російськи. Всякий примус тут є небезпечним” [409, с.2].

Напередодні референдуму українці не тільки виступали за незалежність України, а й відстоювали ідею цілісності та єдності українських земель. Згідно з проведеним у жовтні 1991 р. анкетуванням на сторінках “Літературної України”, лише 11,09% респондентів були готові відпустити Крим або Донбас, якщо цього хотіла б більшість населення цих регіонів (67,7% висловилися проти сепаратизму, 6,81% респондентів не визначилося і 14,4% – ті, хто не відповів). Разом з тим 51,56% опитаних були готові підтримати воз’єднання з регіонами, де компактно проживають українці, які б підтримали таку ідею (21,7% респондентів висловилися проти, 14,98% – не визначилися, 11,67% – не відповіли на запитання) [189, с.7].

Одночасно з референдумом у країні відбувалися президентські вибори. Обидва найбільш рейтингові кандидати Л.Кравчук і В.Чорновіл висловили в своїх програмах бачення державного устрою країни та погляди на реформування системи державного управління. Однак В.Чорновіл висловлювався не лише за розширення місцевого самоврядування, а й за запровадження регіонального самоврядування, прямі вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць [382, с.7]. Л.Кравчук, вважаючи за необхідне надання органам самоврядування повноважень щодо самостійного вирішення комплексу питань розвитку територій, зазначав, що ідеї федералізації не сприяють справі побудови держави. Він вказував, що визначальною для країни має бути ідея соборності, цілісності України [298, с.4].

Проте в поїздках у східні й південні російськомовні області Л.Кравчук вміло висловлював думку про територіальну політику України, за якої унітарна держава надала б регіонам ширші права, ніж федеративні країни [1245, с.249]. Т.Гунчак згадував, що Л.Кравчук “блискуче виступав за соборність і незалежність українських земель”, а В.Чорновіл відстоював ідею незалежності України, але “занадто легко пропонував деяким областям автономний статус” [419, с.133].

Однак, незважаючи на приголомшливу підтримку населенням республіки незалежності на грудневому референдумі 1991 р., як влучно зауважив Г.Касьянов, у керівництва України на чолі з Л.Кравчуком не було ані чіткого бачення перспективи розвитку держави, ані знань, ані вмінь для переходу до ринкової економіки, ані твердих політичних переконань. Його кредо була філософія виживання та утримання влади, а його дії були підпорядковані цьому завданню. У результаті соціально-економічна та політична криза посилилася і розтяглася в часі [1364, с.41]. Крім того, Росія не хотіла поступатися впливами. Першим кроком її відповіді на референдум була започаткована в Москві пропагандистська акція, яка мала довести, що Україна є тимчасовою країною, нездатною до самостійного політичного життя, в якій існує загроза громадянської війни між Сходом і Заходом [1689, s.77].

Підсумовуючи, зазначимо, що перебудовчі процеси в Україні сприяли відродженню української національної свідомості й прагненню нації до досягнення державної незалежності. Консервативні партійно-радянські сили задля утримання влади стимулювали поширення в республіці сепаратистських міфів і формування негативного образу українського націоналізму. Проте домінуюче в суспільстві толерантне ставлення до представників національних меншин і збалансована національна політика тогочасного керівництва України не дозволили розпалити дезінтеграційні тенденції, зберегли територіальну цілісність країни. Соціально-економічна й політична криза, яка охопила Україну в умовах розпаду СРСР, та втручання зовнішніх чинників загальмували досягнення соборності країни й ускладнили об’єднавчі процеси.

2.2. Нестабільність пострадянського періоду в Україні та боротьба з факторами розколу нації

Із набуттям Україною незалежності суспільство пройшло через тривалий і глибокий трансформаційний процес. Протягом короткого часу широкі маси почали пов'язувати все “українське” не з свободою, а з владою. У цьому було і дещо позитивне: влада завжди усвідомлюється. Але набагато очевиднішим був негативний бік: економічна криза, зубожіння, деградація науки і медицини, скорочення чисельності населення – усе це почало асоціюватися з Україною й українськістю [1281, с.269].

Як зазначає Ю.Бадзьо, “грудневий референдум показав, що суспільство психологічно готове погодитися з національною державністю, як державою українців, але “революційний порух загалу був не так свідомим вибором, як імпульсивною реакцією на минуле в очікуванні швидкого поліпшення соціального становища” [417, с.7]. Загальну зневіру суспільства і кризовий стан у державі засвідчили соціологічні дослідження, проведені Національним інститутом стратегічних досліджень у кінці 1992 р. Зокрема, 25,2% опитаних взагалі відмовлялися йти на вибори, а 2% респондентів готові були підтримати автономію чи незалежність їх регіонів [56, арк.33].

Отримавши незалежність, владна верхівка країни розпочала заново створювати державу і реформувати економіку. Але перехід від радянської економіки і формування засад демократії в державному управлінні ускладнювався майже повною відсутністю еліти, яка б вміла і прагнула швидко й ефективно вийти з кризи. При цьому в економічній сфері разом із кризовими явищами була успадкована і сама економіка як така; у сфері ж політичній додатком до складних проблем стала хіба що самовпевнена своєкорислива напівкваліфікована бюрократія [1344, с.95; 1566, с.120].

Труднощі трансформації влади призводили до того, що керівна верхівка України відмовилася від стратегічних планів і заради власного виживання зосередила зусилля на розв'язанні проблем сьогодення. Відмова від економічних реформ, збереження залишків тоталітарного ладу призводили до погіршення економічного становища і паралічу державних інститутів управління [1440, с.437]. Нестабільність призвела до зростання корупції в країні. У 1993 р. в Україні, згідно із опитуваннями, дві третини респондентів відповіли, що вони не

сподіваються на справедливе ставлення в стосунках з державними службовцями [1508, с.5].

Слабкість центральної влади призводила до безконтрольного правління місцевих керівників в областях і не сприяла єдності країни. Так, очільник Харківщини О.Масельський у листі до президентської адміністрації від 22 квітня 1993 р. навіть вимагав передбачити за головами облдержадміністрацій Харківської області й Белгородщини право визначати режим кордону в межах територій областей. Щоправда, МЗС України у відповіді губернатору чітко означило, що визначення режиму держкордону належить до компетенції Верховної Ради України [76, арк.126-130].

Небезпечними факторами для країни могли стати невирішені проблеми кримськотатарського народу, питання молдаван та румун на Буковині, міжконфесійні суперечки, прагнення “русинської” автономії на Закарпатті та ін. Крім того, більшість місцевих осередків національно-культурних товариств тяжіли до підтримки регіонального керівництва, від якого нерідко були залежні [1250, с.60]. У зародковій формі існував волинський сепаратизм. Його прихильники вели мову про необхідність створення окремої держави, але не спромоглися сформувати власну ідеологію [480, с.4]. На Волині також відновилися спроби реабілітувати членів польської Армії Крайової, які свого часу знищували українські села [56, арк.29].

Однак формування органів влади України супроводжувалося остаточним закріпленням у законодавстві рівних прав для національних меншин, що фактично унеможливило в майбутньому конфлікти на етнічній основі (“Закон про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р.) [296, с.619]. Як наслідок, міжнаціональна відчуженість в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. була нижчою, ніж у Болгарії, Чехії та Словаччині, а також у ряді західноєвропейських країн [1508, с.148].

Усе ж в Україні не вдалося в короткі строки створити ефективну модель влади і реформувати економіку. Це призвело до хаосу й корупції у владі та глибокої кризи в економіці, а в результаті до зневіри громадян у перспективах державності. Підтримка самостійності серед населення України, а особливо серед російськомовних громадян південних і східних областей, наблизилася до найбільш низької мітки в 1993 – 1994 рр. Зокрема, у кінці 1993 р. ЦРУ зробило прогноз про

можливість в Україні громадянської війни – між україномовним і російськомовним населенням, Заходом і Сходом, націоналістами і комуністами [1294, с.179, 183]. Газета “Вашингтон пост” 7 грудня 1993 р. так характеризувала ситуацію в державі: “Справи в Україні, можливо, найгірші. Уряд Л.Кравчука кидається від одної політики до іншої, переляканий перспективою радикальних економічних реформ російського зразка, але не здатний сприйняти щось інше” [434, с.218-219]. Зрештою, за даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в другій половині 1993 р. був найвищий у світі й зріс у 103 рази [1376, с.99].

Комплексний соціально-економічний аналіз показував, що від 12% працездатного населення в західноукраїнському регіоні і до 21% – в донецько-придніпровському регіоні опинилися на межі виживання [434, с.245]. На початку 1993 р. місячний прибуток на душу населення становив (у доларах США): в Україні – 15, Польщі – 150, Туреччині – 300, Португалії – 500, США – 1500 [1376, с.85]. Найпотужніша економічна діяльність у Центрально-Східній Європі мала місце в країнах зі значними або мінімальними економічними реформами, а Україна, Росія, Болгарія та Молдова демонстрували найнижчий рівень розвитку економіки [1641, с.254]. Особливо небезпечними з погляду національної безпеки був економічний занепад в прикордонних регіонах, які мали складну етнополітичну й етноконфесійну структуру. Нарешті, якщо в більшості європейських країн економічний потенціал був сконцентрований у регіонах домінування титульного етносу, то в Україні основні продуктивні сили були зосереджені в регіонах, де титульний етнос переважав лише за кріпто-формальною демографічною ознакою [1427, с.251, 276].

Не сприяла єдності країни відсутність загальнонаціонального консенсусу з ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики, а саме стосовно відносин власності й вектора зовнішньополітичної інтеграції [1427, с.280]. Так, проведені в середині 1994 р. Національним інститутом стратегічних досліджень опитування засвідчили значні відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях громадян у регіональному й етнічному вимірах: об'єднання республік СНД в одну державу підтримувало 73,4% жителів східних областей, 60% – в Криму, 55,7% – на Півдні, 36,7% – в центральних і північних областях, 19,8% – в західних областях [434, с.61].

Зволікання з проведенням реформ повернулося бумерангом у формі зменшення підтримки незалежності [1253, с.100]. Так, у Харкові тягар економічної ситуації вивів на вулиці 19 березня 1993 р. більше 40 тис. осіб. Учасники мітингу висловили недовіру центральним органам влади, а основною причиною бід називали розрив економічних зв'язків з державами СНД і корумпованість чиновників [657, с.1]. Проте найбільшою небезпекою українського варіанту модернізації був не відкритий масовий виступ, а “тиха десоціалізація” суспільства, коли люди, розчаровані у декларованих урядом цілях, підтримували лівих політиків [1543, с.22].

Соціально-економічні проблеми, на думку І.Дзюби, обтяжувала глибока деукраїнізованість більшої частини керівного політико-адміністративного й економіко-виробничого корпусу, що прямо впливало на їх здатність розуміти проблеми України і вирішувати їх [1307, с.19]. Одночасно з політичною та економічною кризою існувала криза ідентичності. У цьому аспекті, за визначенням О.Гнатюк, з усіх країн колишнього СРСР у гірше становище потрапила тільки Білорусь [1266, с.94].

“Партія влади” як політичний блок, що складався з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих кіл комуністичної номенклатури, представників державного апарату та керівників традиційних секторів промисловості і сільського господарства, начебто й справді “обрала” незалежність, демократію і ринкову економіку, але лише тією мірою, якою це не заважало збереженню їх влади і власності [1566, с.151, 153]. Яскраво описав сутність пострадянської влади редактор “Вечірнього Києва” В.Карпенко. Він зазначав: “Інтелігенція, знесилена внутрішніми чварами, втратила ініціативу, відступила в тінь, а владу в державі перехопили ті, що й були при владі. Власне, вони її ні на хвилину й не випускали зі своїх рук, а лише перефарбувалися, прикриваючись фразою про незалежність” [425, с.201].

Внаслідок недооцінки з боку зденаціоналізованих правлячих груп ролі української культури у формуванні національної ідентичності було проігноровано психологічну готовність населення, втім числі Сходу й Півдня, в перші роки незалежності до змін у мовній поведінці [1490, с.58]. Одночасно через зубожіння населення, інфляцію, зростання цін українська демократична преса маргіналізувалася [425,

с.148-183]. Це створило підстави для заповнення інформаційного вакууму російськими ЗМІ, які відстоювали російські національні інтереси.

Ситуація ускладнювалася релігійним ренесансом, який не завжди супроводжувався толерантним ставленням до інших конфесій і посилював нестабільність у суспільстві. Так, у результаті конфліктів православні в Україні виявилися розділеними між Українською православною церквою Московського патріархату, Українською православною церквою Київського патріархату (УПЦ КП) й Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ) [1364, с.137]. Конфлікти через культові приміщення і церковне майно нерідко відбувалися за потурання, а часом і з благословення місцевої влади. Апогей таких конфліктів припадає на 1990 – 1991 рр. – вони сталися в 2295 населених пунктах [1364, с.137]. Л.Кучма, описуючи ситуацію, яка склалася в церковній сфері, згадував: “Повідомлення про події, які лягали на мій стіл щоранку, нагадували іноді повідомлення з театру воєнних дій. У бойовищі брали участь тисячі церковних парафій” [427, с.464].

Фактором, який посилював нестабільність у маргіналізованих групах, був вплив з боку деяких політичних сил Росії. Особливо це було помітно у виборчій кампанії 1994 р., коли емісари з Росії відкрито агітували за своїх ідейних союзників на Донбасі [434, с.245-246]. Деякі представники російського істеблішменту вважали, що Росія може піти на дестабілізацію пострадянського простору з метою збереження контролю над Україною (А. Мігранян) і вказували, що існування суверенної України є тотожним страшному удару по геополітичній безпеці Росії (О. Дугін) [1500, с.244].

Роками тривали переговори про укладення рамкового договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й Росії на незалежні держави. Каменем спотикання в переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між державами кордонів [1425, с.14]. Як писав З. Бжезінський, “важка рука Росії в стосунках з новою українською державою і її небажання визнати кордони України, її сумнів у відношенні права України на Крим, її настирливі претензії на виключний екстериторіальний контроль над Севастополем – все це надало українському націоналізму, який пробудився, помітну антиросійську спрямованість” [1198, с.136].

У підсумку загострення політичної ситуації влітку 1993 р. центром опору владі став Донбас, де соціальне напруження досягло небезпечного максимуму через страйк шахтарів. На їх підтримку виступили громадяни з інших регіонів. Так, 24 червня 1993 р. 43 підприємства м. Харкова провели одноденний страйк [659, с.1].

З метою виходу з кризи влади Президент Л.Кравчук 19 серпня 1993 р. запропонував провести референдум для визначення форми правління і державного устрою країни [434, с.387]. Пізніше напруженість у суспільстві була знята через проведення в 1994 р. дострокових парламентських і президентських виборів. Л.Кравчук на цих виборах підтвердив свою підтримку унітарному устрою й місцевому самоврядуванню. 22 лютого 1994 р. в інтерв'ю він заявив, що виступає за унітарну державу. Лише в перспективі, на його думку, можна було б поставити питання про надання політичних прав автономіям [1468, с.4]. Він не виключав розмови в майбутньому про федералізацію, але “на основі відпрацьованих механізмів” [434, с.508].

Натомість втомлене соціально-економічними негараздами суспільство, особливо жителі південно-східних регіонів, підтримали на президентських виборах 1994 р. Л.Кучму. Він виступав за зближення з Росією і надання російській мові більших прав, але надалі на посаді відмовився від більшості проросійських обіцянок. Член команди Л. Кучми В. Небоженко виборче позиціонування Л. Кучми пояснив наступним чином: “Оточення Кучми розуміло, що перемогти Кравчука можна лише, створивши відмінний від нього політичний образ... Якщо Кравчук західник і націоналіст, то в команді Кучми ставилося питання про якісь м'які форми інтеграційних орієнтацій на схід і більш така інтернаціональна орієнтація” [1447, с.86].

Л. Кучма продовжив політику поступового переходу на українську мову в освіті та діяльності державних закладів, але також толерував збереження чи навіть зміцнення переваги російської мови в мас-медіа, популярній культурі й інших ділянках, що багато україномовних політиків та інтелектуалів сприймали як свідчення його “антиукраїнської” орієнтації. Та, мабуть, найважливішим було те, що Президент відсунув мовні питання на другий план, натомість зосередившись на політичних та економічних реформах, почасти спрямованих на зміцнення його влади [1422, с.18].

Відзначимо, що на момент створення незалежної держави на більшій частині території країни, особливо на Сході та Півдні, панувала російська мова. За даними перепису 1989 року, 12,3% українців, які жили в Україні, оголосили, що не вважають українську мову рідною, а дві третини проживаючих в УРСР росіян узагалі не володіли українською мовою. Етнічні росіяни в Україні стали радше “чисельною”, ніж психологічною меншістю [1508, с.146].

Л.Кучма змушений був визнати: “Якщо повністю зрівняти українську і російську мови вже сьогодні, то на практиці це буде політика узаконеної русифікації” [427, с.258, 283]. Проте він не пішов і на радикальні кроки в справі українізації. На початку 2003 р. з усіх друкованих ЗМІ державною мовою видавалося 20,7%, двома мовами – 18,9%. Ще гіршою була ситуація у сфері телемовлення. На початок 2000 р. лише 18% всіх телепередач у країні велося українською мовою [1364, с.133]. Російські ЗМІ проникали на український ринок, створюючи конкуренцію і часто обходили українське законодавство. У 2001 р. 80% газет в Україні були російськими, з них лише 50% були легально ввезені в Україну. Більшість українських приватних телевізійних станцій мали російські інвестиції [1308, с.255].

Кількість тих, хто вважав рідною російську мову, загалом дещо зросла у порівнянні 1994 і 2002 рр. Особливо це помітно на Півдні, де частка російськомовних зросла аж на 17%. Навіть у Центрі, де частка самоідентифікованих українців помітно зростала, частка україномовних дещо зменшувалася [1343, с27].

Погіршення становища української мови засвідчило витіснення її з вжитку молоді. Так, соціологічні дослідження М.Шульги в 2000 р. засвідчили, що у віці до 30 років 54% опитаних удома говорять російською і лише 44% – українською, в той час, коли в найстаршій віковій групі (55 років та більше) 58,5% респондентів використовують українську мову і тільки 40% – російську [1682, с.31]. У період 1994 – 2004 рр. змінилася кількість осіб, які позиціонують себе як українці. На Сході (60%) і Заході (понад 80%) співвідношення залишилося стабільним. Усе ж у Центрі частка самоідентифікованих українців помітно зросла з 60% до 80%, а на Півдні зменшилася з 70% до 60% [1343, с.25-26]. Така динаміка самоідентифікації створює фундамент для політичних спекуляцій про розкол України.

Як свідчать результати перепису 2001 р., національні меншини, не зважаючи на підтримку розвитку їх мов і культур з боку держави, стрімко русифікуються, а не українізуються. Так, 88,5% греків, 83% євреїв, 64,7% німців, 62,5% білорусів, 58,7% татар, 30% болгар рідною визнають не свою рідну мову, а російську [1476, с.130]. Все це відбувалося на фоні того, що станом на осінь 2003 р. у країні нараховувалося 1076 національно-культурних товариств [1405, с.56].

У середовищі міста частка україномовних серед міського населення збільшилася лише з 54,1% у 1989 р. до 58,51% у 2001 р., тобто на 4,41%. За цей же час рівень частки російськомовних зменшився на 4,63% з 44,14% до 39,51%. [1607, с.45]. Єдиною сферою, де було переважання української мови, була освіта. У 2001 р. 70% дітей отримали середню освіту державною мовою (в 1991/1992 р. цей показник склав 49%). Але на Сході твердження про закріплення тенденції українізації освіти необхідно вважати передчасним. Так, тільки в 14% шкіл Донецької області викладання в 2000/2001 рр. велося українською мовою. У Криму 97% шкіл в якості мови навчання використовували російську, а українські школи становили 0,9% шкіл [1476, с.127-128]. Проте процес українізації в освіті зіштовхувався з “відсутністю умов і потреби спілкування українською поза уроками” [1590, с.136].

Згідно з даними Центру ім. Разумкова в 2003 р., 81,2% громадян України вважали, що національно-культурні потреби російськомовного населення задовольняються повністю чи частково [1476, с.127]. Разом з тим реальна двомовність в Україні ускладнювалася проявами асиметрії. Перший з них стосується розбіжностей між етнічною та мовною самовизначеністю особи. Другий полягає в тому, що саме російська мова в багатьох випадках продовжує виконувати функції мови міжнаціонального спілкування, в той час як державною мовою є українська. Третій пов'язаний із різномірністю мовних ситуацій у різних регіонах України [1391, с.19].

З огляду на відсутність причин для виникнення протестних настроїв серед російськомовного населення не було ліберально-демократичного руху, який би захищав російську мову і російськомовність. Лозунги про захист російської мови використовували виключно маргінальні політичні сили. Україна періоду Л.Кучми розвіяла страхи тих осіб Сходу й Півдня, які боялися демократизації, європеїзації,

українізації. Певним свідченням стабілізації політичної ситуації з приходом до влади Л. Кучми стала статистика звернень громадян, отриманих Адміністрацією Президента України. Так, якщо в 1993 р. питання державного суверенітету, міждержавних та міжнаціональних відносин ставали предметом звернень у 1788 листах, то в 1994 р. – у 1346 [82, арк.31].

Особливість ситуації в Україні полягала в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. Вони використовували державні інституції для досягнення приватних цілей. З'явилася потреба в координації їх діяльності та недопущенні або мінімізації конфліктів у їх відносинах. Таку функцію бере на себе авторитарний лідер, що й спостерігалось протягом президентства Л. Кучми [1396, с.112]. Починаючи з 1995 р., мала місце дедалі більша концентрація владних повноважень у руках Л. Кучми та його адміністрації – попри всі спроби політичної опозиції перешкодити йому, всупереч усім юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим у контрдіях парламенту [1365, с.161].

У 1997 р. стало можливим підписання “Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”, що зняло наліт конфліктності в стосунках між країнами. У ст. 2 Договору зазначалося, що сторони “поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”. Але українська сторона наполягала на терміні “державний кордон”, а росіяни не поступилися й обмежилися терміном “кордон”. Замість виразу “визнають територіальну цілісність одна одної” було вжито менш чітке дієслово “поважають”. Проте ці нюанси не знайшли відображення в суті ст.2. [1425, с.14].

На Сході й Півдні України відбулося згасання сепаратистських тенденцій, оскільки Росія в 90-х рр. ХХ ст. являла собою неблагополучний регіон з війною на Кавказі та можливістю інших конфліктів [1129, с.26]. Крім того, для створення російського руху не знайшлося ватажків. Потенційні ватажки були на Донбасі. Але завдяки тому, що регіон був російськомовним і зачіпати його представники національного руху побоювалися, тут росіяни не мали особливих проблем [1245, с.241]. Як визначає О.Майборода, російський націоналізм в Україні не був і не є реакцією

групи на дискримінацію зі сторони більшості. Навпаки, він домагається збереження панівного статусу меншості в мовно-культурній сфері. Особливістю є те, що його носіями є не лише російська етнічна меншість, а й частина національної більшості, чим розмивається класична лінія етнополітичного розмежування [1462, с.25].

Штучність ворожнечі на мовному ґрунті засвідчили соціологічні дослідження, проведені в 2000 р., які показали, що 83,4% росіян вважають за необхідне для нащадків вивчення української. Загрозливе становище склалося лише в АРК, де 72,2% вважали за необхідне, щоб їх нащадки вивчали українську мову [1682, с.31].

Загострення в мовній сфері ініціювали представники регіональної влади південно-східних областей України. І то ці виступи через контрольованість з боку центральної влади не несли загрози режиму Л. Кучми і використовувалися для внутрішньополітичної боротьби. Так, восени 2002 р. регіональна влада Криму, Дніпропетровської, Луганської та Миколаївської областей висловилися за проведення референдумів про державний статус російської мови. Ці погрози супроводжувалися резолюціями з вимогами до Президента якомога міцніше боротися з опозицією. Проте, згідно з опитуваннями у вересні 2002 р. Донецького інформаційно-аналітичного центру, питання введення другої державної мови не увійшло навіть до десяти найактуальніших проблем російськомовного Донецька [1494, с.12-13].

Відсутність серйозного поступу в розвитку української культури і мови викликала відчуженість і пасивність української еліти. Так, письменник В. Цибулько зауважував, що в українському випадку титульну націю можна експлуатувати як донора на будь-які випадки життя, а насправді зважати на неї ніхто не збирається. На його думку, це призвело до того, що цементувального прошарку чи кістяку, який робить суспільство єдиним, не було створено в Україні [1100, с.12].

Політики періоду президентства Л. Кучми маніпулювали гаслом єдності країни, але загалом обмежувалися популістськими зверненнями. Так, у виступах кандидата в президенти Є. Марчука в 1999 р. ця ідея була домінуючою. Він зазначав: “не “східняки” і “західняки”, католики і православні, не “ліві” і “праві” – а єдиний український народ може бути гарантом нашої величі у ХХІ ст.”. Проте політик обмежувався загальними гаслами: “символом національної ідеї мають стати нові

технології, високоосвічене суспільство, можливість кожного здобути престижну і безплатну освіту” [432, с.48, 84].

В економічному відношенні цього часу збереглися значні відмінності в економічному розвитку регіонів і слабкі економічні зв'язки між ними. Але поступовий вихід України в 1994 – 2004 рр. з економічної кризи сприяв усвідомленню населенням України громадянами єдиної держави. У 2000 р. номінальна середньомісячна зарплата зросла на 29,6%. Одним з найбільш значущих здобутків уряду стало скорочення заборгованості по зарплаті із бюджету – з 262 млн. грн. до 15-18 млн. грн. на початок квітня 2001 р. [1376, с.197].

Але високий рівень економічних зв'язків існував лише між Донецькою, Дніпропетровською, Запорізькою та Луганською областями, де сконцентрована металургійна промисловість. У решті регіонів економічні зв'язки були слабші [1250, с.60]. Для регіонів країни характерні не завжди виправдані відмінності в темпах росту промисловості й сільського господарства [див. Додаток Б]. В Україні простежувалося зростання регіональних відхилень за показником валової доданої вартості (ВДВ) на одного жителя. Так, якщо рівень контрастності в 1996 р. становив 2,68, то в 2000 р. – вже 4,2 [1318, с.5, 7].

Розбіжності між Сходом і Заходом України з економічної точки зору спробував пояснити економіст О.Пасхавер. На його думку, Україна включає в себе два культурних типи – європейський і євразійський. Європейський тип Західної України виріс із середньовічного ремісника і йому властиві повага до порядку, готовність до праці, психологічна незалежність від держави і перевага закону над силою. Натомість євразійський тип (Південь і Схід України) нагадує військового поселенця, який готовий до потужного викиду енергії і мобілізації всіх сил для досягнення цілі. Він бачить себе частиною держави, для нього наказ (сила) вище закону [1553, с.13].

Зменшення переміщення населення всередині країни у зв'язку з економічною кризою 90-х рр. ХХ ст. спонукало до посилення регіональних розбіжностей. Це становило приховану загрозу для цілісності держави [1390, с.14]. Якщо наводити історичні паралелі, то, згідно з Б.Андерсоном, імперські адміністративні одиниці в

колоніях почали набувати національного значення частково тому, що імперії обмежували просування креольських функціонерів [1169, с.144].

Прем'єр-міністр України Ю.Єхануров звернув увагу на політику забезпечення активних контактів між жителями регіонів у 2006 р. З цією метою передбачалося сприяти розвитку внутрішнього туризму, обмінів студентів між вузами, підвищити мобільність робочої сили [1062, с.4]. У протилежні напрямки була спрямована і трудова міграція в інші країни. Жителі Сходу і Півдня України працювали в основному в Росії, а отже перебували під її ідеологічним та іншим впливом. Натомість західні українці активно євроінтегрувалися і все менше залежали від радянсько-російської спадщини.

Ситуація з єдністю країни погіршувалася недорозвинутістю інститутів громадянського суспільства на тлі маргінальності української периферії. Прояви регіоналізму, замасковані під гасла “наближення реальної влади до народу”, мали можливість вплинути на формування громадської думки на місцях [1250, с.60]. У середині 90-х рр. ХХ ст. матеріальну приземленість громадян усвідомили олігархи, які почали створювати позаідеологічні методи впливу на виборців. У пострадянських країнах ці методи називалися адмінресурсом, хоча у світі поширена назва “патронаж” чи “клієнталізм” [1622, с.20].

Перетворення України в авторитарну державу з низьким рівнем дотримання прав і свобод громадян викликало спротив громадськості. Поштовхом до акцій протесту стала смерть журналіста Г. Гонгадзе, яка оголила всі недоліки режиму. Одночасно, на думку одного з організаторів акції “Україна без Кучми” 2000 – 2001 рр. Ю. Луценка, одна з найбільших заслуг протестного руху те, що “люди побачили, що вони – громадяни однієї країни – прагнуть одного й того самого” [755, с.4]. Після виборів 2002 р. дослідник О.Сушко вказував на початок нового етапу диверсифікації країни, розшарування за рівнем опору суспільства адмінресурсу. Він вважав, що в країні сформувалася власна Білорусь – Донецький регіон, який став полігоном найбрудніших адміністративних технологій [1618, с.27].

Президентські вибори 2004 р. стали початком ідеологічної мобілізації східно-українського регіону – багато виборців голосували за В.Януковича саме завдяки

відчуттю регіональної самоідентифікації. Уже на етапі реєстрації в Центральній виборчій комісії кандидатів на пост Президента України в 2004 р. в передвиборчій програмі В.Януковича було закладено підставу для використання в майбутньому тези про штучний розкол України. Зокрема, в його програмі зазначалося, що “ті, хто розриває Україну на “західних” та “східних”, “ширих” та “штучних” українців... повинні зрозуміти, що їх пора минула” [71, арк.108]. Наприкінці вересня 2004 р. В.Янукович додав до програми гасла запровадження російської мови як другої державної і подвійного громадянства. Окрім того, він досить критично висловився з приводу вступу України до НАТО. Як виявилось, цей хід не був ефективним – кількість прихильників В.Януковича до жовтня стабілізувалася (як і географія його підтримки), а ось радикалізацію його супротивників він забезпечив [1364, с.314] і додатково зіпсував репутацію в Центрі України [1692, с.69].

Були кандидати в Президенти зі значно радикальнішими позиціями, але вони швидше відтіняли самого В.Януковича. Так, О.Базиліук виступав за реальну інтеграцію з країнами СНД, перетворення ЄЄП в Слов'янський Союз Незалежних держав, підтримував захист УПЦ (МП) від розкольників та закріплення на законодавчому рівні рівноправності російської й української мови [71, арк.167-168]. Натомість у програмі В.Ющенко було зазначено, що він буде “сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності” [71, арк.53]. Однак декларацію В.Ющенко про надання рівних можливостей конфесіям розцінювали як прагнення дискримінувати канонічне православ'я [754, с.2].

Однією з наймогутніших провокацій став показ на контрольованому владою телеканалі ролика – антиреклами опозиції: карта України була розділена на три сорти, де першим сортом була Західна Україна, другим – Центральна і третім – Східна та Південна. Ідею протиставлення російськомовного Сходу та україномовного Заходу і Центру, очевидно, було запроваджено російськими політологами [1364, с.308], а в дезінтеграційні процеси в 2004 р. втручалися і спецслужби інших країн [584, с.1]. Тема “розколу” України лунала настільки часто у виступах політиків та журналістів від влади, що знадобилася спеціальна заява депутатів парламенту від опозиції

(13 листопада 2004 р.) з вимогою до Національної ради з телебачення та радіомовлення заборонити трансляцію подібних матеріалів [1364, с.320].

Помаранчева революція, що вибухнула внаслідок масових зловживань і порушень владою законодавства під час виборів, спровокувала опір владних структур Сходу й Півдня України, які для тиску на помаранчевий майдан почали погрожувати розколом і створенням окремої держави чи федерації.

Дестабілізація ситуації в країні засуджувалася населенням України [1132, с.4]. Опитування, проведені газетою “День” 30 листопада 2004 р., засвідчили, що громадяни України усвідомлювали відсутність серйозних підстав для сепаратизму і штучність його ініціювання. Так, 34,46% опитаних вважали сепаратизм в Україні політтехнологією з метою шантажу; 22,3% – вимушеною необхідністю прихильників В.Януковича; 25,42% – бажанням місцевої влади захистити посади і бізнес, а 12,43% опитаних – результатом зовнішнього впливу [1149, с.45]. У свою чергу, Міністр освіти і науки В.Кремень застеріг керівників навчальних закладів від підтримки сепаратизму, оскільки подібні дії “вкинуть країну в безодню жорстокого багатолітнього конфлікту і численних людських жертв” [1124, с.13].

Однак затяжне виборче протистояння між В.Ющенком і В.Януковичем мало й позитивний ефект для єдності країни. Обидва кандидати залучали активістів з електорально близьких їм регіонів для праці у виборчих комісіях “чужих” областей. Внаслідок цього, як писали жителі м. Червонограда, “тисячі жителів Сходу України ...на власні очі переконалися, що “злі бандерівці” насправді такі ж самі українці” [299, с.55]. Краще дізналися про Схід і Південь також спостерігачі з Західної України.

Революція виявила, що в суспільстві формується нова свідомість – демократична свідомість росіян і/чи російськомовних, які почуваються повноправними громадянами України. Вони знають, що в демократичній Україні ніхто не примушуватиме їх відмовитися від російської. Але ця категорія громадян, як правило, добре знає українську мову і послуговується нею, коли це необхідно [1555, с.4]. Як описує О.Забужко, відбулося “перетворення маси розрізнених індивідів на єдину істоту – на колективного індивіда, наділеного власною волею, – це і є те, що в класичному лексиконі зветься “народженням нації” [423, с.15].

Прихід до влади В. Ющенко після повторних виборів у грудні 2004 р. зумовив значні зміни як у зовнішній, так і внутрішній політиці. Не залишилася поза увагою Президента проблема дезінтеграції країни. Він уже на початку президентства підкреслював, що “Україна – це єдине ціле, вона не ділиться на три сорти” [404, с.8]. Розуміння потреби зміцнення єдності країни і консолідації нації В. Ющенко засвідчив також в інавгураційній промові 23 січня 2005 р. Він, зокрема, зазначив: “Я – президент всієї України... Багатство України – це багатство її регіонів... Ми громадяни України, стали єдиною нацією. Нас не розділити ні мовами, якими ми розмовляємо, ні вірами, які ми ісповідуємо, ні політичними поглядами, які ми обираємо” [299, с.253]. Проте значних практичних кроків задля засипання тріщин у відносинах між регіонами країни новій владі зробити не вдалося.

Відзначимо, що фактично уже після завершення революції більш інтуїтивно, ніж свідомо здійснювалися спроби висунути тезу, що інтеграція в ЄС має стати загальнонаціональною ідеєю, яка об’єднає всі регіони України. Як вважає Є.Головаха, перспективність євроінтеграційного вибору визначається тим, що “вибір на користь союзу з Росією та Білоруссю наразиться на запекле несприйняття зі сторони жителів Західної України” [1083, с.52]. Крім того, як зазначає американський історик А.Процик, в Україні наголос на “європейськості” виступає і ствердженням української ідентичності стосовно Росії [1577, с.150].

Проте в суспільстві поширювався скептицизм щодо того, що інтеграція в ЄС може стати об’єднавчою ідеєю для регіонів України. Якщо в квітні 2005 р. позиції респондентів поділилися майже порівну (36% опитаних за, 39,2% – проти), то в грудні 2006 р. ця пропорція змінилася – 26,5 і 46,5% відповідно [1656, с.5]. Такі позиції громадян зумовлювалися не лише регіональними розбіжностями в геополітичних симпатіях і наявності в громадській свідомості стереотипів, але і тим, що люди не бачили соціально-економічних результатів від реалізації євроінтеграційного курсу, не були впевнені в готовності влади діяти за європейськими правилами.

Значні очікування, які покладалися суспільством на помаранчеву владу, не виправдалися. Владні центри втягнулися в жорстке протистояння за повноваження, ре-

форми не проводилися, чи не єдиним завоюванням влади залишалася свобода слова. Нестабільність активно використовувалася опозицією і міжнародними чинниками.

Восени 2005 р. міжнародні дослідницькі центри “Fund for Peace”, “Carnegie Endowment for International Peace ” віднесли Україну до числа країн, яким загрожує втрата територіальної та державної цілісності [861, с.4]. Крім того, соціологічні дослідження, проведені в квітні 2005 р. Інститутом соціології НАНУ, засвідчили зростання в громадян країни страхів щодо можливості розпаду країни та загострення міжнаціональних стосунків. Так, у 2004 р. міжнаціональних конфліктів боялися 12,8% опитаних, а в 2005 р. – 16,7%. Страх за єдність країни в 2004 р. виникав у 10,8% опитаних, натомість у 2005 р. – у 18,9% опитаних [1191, с.167].

В умовах, коли українські партії і влада значною мірою продовжували використовувати і навіть розпалювати існуючі розбіжності між Сходом і Заходом країни для консолідації електорату, у середовищі інтелектуальних кіл визріло відчуття необхідності порозуміння Сходу з Заходом України. Так, з 2003 р. з метою дослідження проблеми соборності Інститутом історії України НАНУ, Донецьким національним університетом, Прикарпатським національним університетом ім. В.Стефаніка й рядом інших вузів було започатковано Всеукраїнський науково-методологічний проект “Україна соборна” [1499, с.237]. У Луганську в 2005 р. в середовищі науковців і журналістів зародилася ідея проекту “Україна. Схід-Захід. Шлях до порозуміння”. На практиці автори проекту зосередилися на взаємовідвідуваннях регіонів науковцями, журналістами [487, с.8; 552, с.6; 515, с.3]. Улітку 2007 р. журналістський проект був повторений під назвою “Україна: Східно-Західний експрес” [930, с.18]. Влітку 2005 р. відбувся всеукраїнський автопробіг “Схід-Захід: разом назавжди” за участю понад 50 представників ЗМІ, який мав за мету популяризацію соборності українських земель [1042, с.2]. На чорноморському березі в Коблево у вересні 2005 р. відбувся молодіжний форум “Південь-Захід: нас не роз’єднати”. Він об’єднав молодь Миколаївщини і молодь із Західної України [886, с.1].

У Луганському національному педагогічному університеті ім. Т.Шевченка у 2006, 2007 рр. відбулися наукові конференції, присвячені стосункам Сходу і Заходу

країни [791, с.8; 486, с.11; 455, с.11]. Вчені аналізували проблеми регіональної системи України, способи гармонізації відносин між Галичиною і Донбасом [674, с.4; 924, с.3; 578, с.5]. Більшість учасників конференцій склали вчені Донбасу та Галичини, що дозволило на практиці реалізувати ідею соборності України [836, с.3; 610, с.2]. Для зміцнення єдності країни докладали зусиль місцеві органи влади. Так, керівництво Івано-Франківської облдержадміністрації в 2007 р. до дня святкування злуки України зніціювало приїзд на Прикарпаття офіційної делегації з Донецької області, а в 2008 р. запросило ансамбль пісні і танцю України “Донбас” [551, с.3].

Збереження внутрішньополітичних протиріч визначалося також впливами зовні. Після Помаранчевої революції Україна почала проводити пронатовський курс, що значно загостило стосунки з Росією [537, с.1]. Праві російські політики умовами співробітництва між Росією та Україною після Помаранчевої революції називали: децентралізацію і федералізацію України; державний статус російської мови; збереження віруючих УПЦ (МП) [1204, с.38; 1323, с.8]. Зокрема, зацікавлення Росії у федералізації України розкрив російський політик К.Затулін. Він у лютому 2005 р. зазначав: “Федералізація України, а зовсім не персональний прихід того чи іншого політика... в президенти є для Росії одною з головних гарантій збереження України в орбіті особливих відносин з Росією” [238, с.3].

Оригінальну концепцію розколу України було подано в 2005 р. Д. Юр’євим в російській “Літературній газеті”. Він стверджував, що Україна розколота на тих, хто зберігає “імперську свідомість” (жителі Півдня і Сходу України) і тих, кому ближча “колоніальна свідомість” (галичани). У зв’язку з цим жителі Сходу і Півдня готові до самостійної гри у світовій політиці, а галичани виступають за європейський вибір в його глобалістському колоніальному варіанті [1133, с.3]. Крім того, в російських виданнях поширювалася думка, що в результаті виборів 2004 р. в Україні відбулася етнічна самоідентифікація і розкол населення на українців і росіян [778, с.3]. Безперечним є і той факт, що в Росії видаються праці антиукраїнського характеру, які спотворюють історію і спрямовані на дискредитацію України [933]. Лише провідники демократичних партій Б.Немцов і Г.Явлінський закликали російську владу не втручатися в українські справи й не підтримувати сепаратистських

настроїв, бо це спричиниться до зростання сепаратизму в самій Росії [1323, с.8]. Скандали навколо перемовин щодо поставок газу Росією, антинатовська істерія, парламентські кризи, активізація радикальних неонацистських рухів, спекуляції на тему ксенофобії та української історії свідчили про втручання російських політичних сил в українське політичне життя [1657, с.2].

1 вересня 2005 р. відбулися зміни у сфері мовної політики щодо судочинства. Набули чинності новий Цивільний процесуальний кодекс і Кодекс адміністративного судочинства, які передбачали ведення судочинства на всій території країни українською мовою. МЗС Росії відреагувало таким чином: “Це позбавляє російськомовних громадян повноцінного судового захисту” [1635, с.280]. Слід однак зазначити, що більшість судових справ стосуються дискримінації україномовних українців.

Після виборів 2006 р. опозиція (КПУ і Партія регіонів, Прогресивна соціалістична партія України) з метою приходу до влади, опираючись на положення Європейської Хартії регіональних мов, ініціювали проголошення місцевими органами влади Сходу і Півдня країни російської мови регіональною. Безумовно, що такі дії опозиції ще більше розпалювали протиріччя і віддаляли регіони від порозуміння. Прихильники регіонального статусу російської мови також були зацікавлені в тому, щоб посилювався культурно-символічний вплив Росії. Це принесло б їм політичні дивіденди [1081, с.20]. Відзначимо також, що чинне українське законодавство фактично уже надало ті права російській мові, що їх домагалися у своїх рішеннях у 2006 – 2007 рр. місцеві ради Півдня і Сходу України.

Ще 6 березня 2006 р. Харківська міськрада вирішила визнати російську мову в місті регіональною мовою. 25 квітня Луганська облрада, а 30 травня 2006 р. Луганська міськрада прийняли аналогічні рішення. Сесія Севастопольської міськради 26 квітня 2006 р., крім визнання за російською мовою статусу регіональної, виступила за написання географічних назв російською мовою [1216, с.215-218]. У відповідь на такі дії облрад і міськрад Президент України доручив Генпрокуратурі оскаржити в судах рішення місцевих рад про регіональний статус російської мови [1072, с.1]. Оскільки, згідно з Конституцією України, питання, що стосуються застосування мов в Україні, визначалися виключно законами, то рішення органів місцевого

самоврядування визнавалися незаконними, а російська мова не вважалася такою, що “потребує особливого захисного режиму” [905, с.7; 913, с.2; 1216, с.234]. Незважаючи на це, хронологія винесення аналогічних рішень місцевих рад була наступною: 18 травня 2006 р. – Донецька облрада; 24 травня 2006 р. – Дніпропетровська міськрада; 26 травня 2006 р. – Миколаївська облрада і Донецька міськрада; 6 червня 2006 р. – Харківська облрада; 21 червня 2006 р. – Криворізька міськрада; 22 червня 2006 р. – Запорізька облрада; 5 липня 2006 р. – Херсонська та Одеська облради; 5 квітня 2007 р. – Одеська міськрада; 5 липня 2007 р. Запорізька міськрада [465, с.10; 1216, с.212-227].

Рішення місцевих рад надати російській мові статус регіональної спонукало деяких патріотів до радикальних дій. Зокрема, голодування розпочав прикутий до дверей міськради дніпропетровець І.Прядко [538, с.3; 921, с.2]. Відзначимо, що В.Ющенко не вдався до рішучих кроків задля розширення вжитку української мови в різних сферах суспільного життя, хоча займав виразну позицію на підтримку української мови [1422, с.24].

Однак, незважаючи на протести прокуратури, більшість “мовних рішень” суди залишили в силі, а представники уряду В.Януковича на початку 2007 р. надіслали заяви, що місцеві ради жодним чином не порушили законних прав та інтересів уряду й Верховної Ради України у сфері регулювання питань про мови [1216, с.216].

Дії місцевих рад Сходу й Півдня України викликали численні заяви-протести. Захисники української мови зазначали, що ратифікована Верховною Радою 15 травня 2003 р. Європейська Хартія регіональних мов не відповідає об’єкту і цілям автентичної хартії і дає підстави для маніпулювання нею. Вони відзначали, що Хартія стосується винятково мов національних меншин, що потребують захисту і підтримки [204, с.3]. Надання російській мові регіонального статусу утискало б можливості українців пересуватися, а тим самим їх громадянські права [1106, с.17].

На ратифікацію до парламенту було подано текст недосконалого російського перекладу. Вчені НАН України, Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Києво-Могилянської академії дійшли висновку, що базовий термін “regional or minority languages” (англ.) був неправильно перекладений як “регіональні мови

або мови меншин”. Його правильним відповідником є – “регіональні або міноритарні мови”, тобто ті мови, що використовуються в певному регіоні і є менше поширеними, ніж інші в межах цього регіону [494, с.5]. Хартія також виходить із норми, що державна мова має виключні права на території своєї країни [259, с.189]. Ті ж самі цілі переслідувала ідея закріплення за російською мовою статусу офіційної, оскільки офіційна мова розглядається як “політико-юридичний синонім державної” [1267, с.21]. До того ж, Конституційний Суд уже сказав “ні” розмежуванню між офіційною й державною мовою і визнав їх тотожність [1106, с.17].

Неоднозначну реакцію викликала Європейська хартія і серед національних держав Європи. Станом на 13 березня 2007 р. з 45 держав-членів Ради Європи лише в 20 державах цей документ набув чинності [1216, с.171-172]. На думку ученого В.Василенка, процес ратифікації Хартії став частиною плану Росії з розширення мовної експансії. Саме тому російські ЗМІ в Україні одностайно стали агітувати за ратифікацію Україною Хартії. До цієї кампанії активно долучалися й офіційні особи. Так, голова Держдуми Росії Г.Селезньов 16 грудня 2002 р. зажадав від України ратифікувати Хартію, хоча Росія її не ратифікувала [494, с.5].

Одночасно розроблена ще в 1997 р. і доповнена в 2003 р. держпрограма “Здійснення комплексних заходів з усебічного розвитку української мови” не виконувалася. Багато фінансових ініціатив у цій галузі завершилося непрозорим розподілом коштів, незавершеними проектами, фільмами, що не вийшли в ефір [482, с.16].

Натомість у російських ЗМІ “парад регіональних мов” розцінили як об’єднавчий фактор для проросійських регіонів України. При цьому навіть авторитетні ЗМІ дозволяли собі робити заяви про штучність української мови [545]. Російські вчені також вимагали не лише захисту мовних прав росіян як національної меншини, а й такого ж сприяння двомовним чи російськомовним українцям. Вони вважали, що більша чисельність носіїв мови мала передбачати більший обсяг державних зобов’язань щодо їх захисту. Такі пільги для російської мови створили б сприятливий ґрунт для русифікації українців і зникнення мов інших національних меншин [1177, с.88].

Проте консервативні російські політики після Помаранчевої революції змирилися з тим, що “небезпека розколу України з кожним роком зменшується”, і виросло покоління, яке розмовляє російською мовою, ідентифікує себе з Українською державою. У цій ситуації вони змушені були виробляти нові концептуальні підходи. Так, політолог О. Ципко пропонував “не віддавати Галичині права контролювати всю Україну”, сприяти в будівництві паралельної російської держави [504, с.3]. Дослідник Т. Буквволь передбачив формування в Україні місцевої ідентичності, оскільки етнічні росіяни не є ідентичними до росіян у Росії, а багато русифікованих українців відчують себе ближчими до росіян, ніж до українців західних регіонів. Однак, на думку вченого, для української влади цей процес є позитивним, бо легше досягти компромісу з регіоналістами, ніж із сепаратистами [1586, с.66].

Проведені Центром ім. Разумкова в червні 2007 р. опитування засвідчили, що немає підстав вважати російськомовних громадян України ні субетносом російського народу, ні його діаспорою, ні тим більше частиною “русского мира”. Абсолютна більшість (86%) російськомовних сприймали Україну як Батьківщину [1443, с.7]. Більшість російськомовних громадян не підтримували вихід своїх регіонів зі складу країни з утворенням незалежної держави (79%) чи приєднанням до іншої держави (77%). 60% опитаних – не підтримували ідею федералізації [1443, с.7]. Ще більше оптимістичними були результати серед молоді. Серед громадян віком 18-35 років відсоток тих, хто не сприймає Україну як Батьківщину, менший, ніж серед старших громадян. Серед молоді більше тих, хто виступає за єдину державну мову (15%); вважає рідною мовою українську (на 4-6% більше). Лише серед молоді носії української культурної традиції становили більшість [1443, с.7].

Проте загроза полягає в тому, що перше покоління білінгвів і бікультуралів ще тяжіють до “старої”, материнської культури, наступне тягнеться до культури “нової”, а в третьому поколінні це вже монокультуралі, носії іншої мови [1532, с.110]. Порівняльні дані щодо мови родинного спілкування в м. Києві, згідно з даними Центру соціологічних досліджень “Громадянська думка” за 2000 р., засвідчують зменшення україномовного родинного спілкування від старшого до молодшого

покоління на 2,3% і зростання російськомовного на 9,3%, причому частина респондентів перейшла від української до російської мови через етап двомовного спілкування в родині середнього покоління [1492, с.107]. Одночасно кількість суржикомовних певною мірою залежить від кількості груп білінгвів [1597, с.320].

Крім “параду регіональних мов”, вибори дозволили ще побачити недоліки пропорційної виборчої системи, бо в результаті виборів депутати стали залежними від лідерів партій, а за списком до парламенту пройшли бізнес-еліти [1344, с.107]. Тривалі переговори про формування парламентської більшості знову поставили країну на межу нестабільності.

Внесення В. Ющенком у ніч з 2 на 3 серпня 2006 р. кандидатури В. Януковича на посаду прем'єр-міністра знаменувало закінчення парламентської кризи. Президент у зверненні мотивував своє рішення необхідністю “звести обидва береги Дніпра”. Його рішення підкріплювалося підписанням керівництвом країни і лідерами “Нашої України” та Партії регіонів “Універсалу національної єдності”, яким було закріплено єдність нації, припинено дискусію про статус мов, висловлено побажання щодо церковного питання, поставлено крапку щодо організації структурних реформ, прийнято рішення щодо основ зовнішнього курсу [406, с.4]. Між варіантом президентського тексту “Універсалу національної єдності” і підписаним 3 серпня 2006 р. документом існували відмінності, які засвідчили певний відступ у декларуванні унітарності та соборності країни. Так, якщо в першому пункті документу залишилося формулювання про “збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України”, то в пункті 8 декларувалося тільки “стимулювання розвитку місцевого самоврядування” і було знято положення про “відмову від федералізації на користь децентралізації”. Крім того, статус української мови як державної та мови спілкування визнавався в обох варіантах документу, але в підписаному варіанті було знято формулювання про статус української мови як єдиної державної мови, а серед мов національних меншин виокремлювалася російська, що ставило їх у нерівні умови [406, с.4; 384, с.2].

Ідею про необхідність єдності Сходу і Заходу України, якою прикривались ініціатори Універсалу, влучно розвінчав один із старійшин українського політикуму

В.Філенко. Він зазначив, що під тезою єднання демонструють не єдність громадян у вирішенні однакових для обох частин України проблем, а “спільність інтересів номенклатури, бізнесу і криміналу Сходу і Заходу” [389, с.2].

У результаті закулісних політичних оборудок у парламенті було створено “антикризову коаліцію” і виник ідеологічно і політично пікантний союз великого капіталу та лівих партій – соціалістів і комуністів [1365, с.175]. Однак формування урядової коаліції не зупинило усобиці між гілками влади і не зблизило регіони між собою. Дослідження, проведені у Львові й Донецьку в грудні 2006 р. Центром підтримки приватних ініціатив, засвідчили: про певну солідарність львів’ян і донеччан можна говорити тоді, коли йдеться про соціальне самопочуття. Так, 49% жителів Донецька вважали, що ситуація в державі змінилася на гірше (у Львові – 53%) [1052, с.9].

Безсумнівним негативом для єдності держави було те, що частина громадян України, згідно з дослідженням Центру ім. О.Разумкова в серпні 2006 р., загалом вважала ближчими до себе мешканців Росії і Білорусі, ніж співгромадян із західного регіону країни. Лише мешканці Заходу України вважали однаково близькими до себе як мешканців Польщі, так і Донбасу [1666, с.3]. Одночасно опитування, проведені Центром в травні-червні 2007 р., засвідчили, що більшість громадян все-таки залишаються прихильниками унітарної держави з розширеними повноваженнями регіонів (36,3%) та унітарної держави з наявними повноваженнями регіонів (34,8%). Перетворення України у федеративну державу готові були підтримати лише 10,3% респондентів, а за розпад країни виступили лише 0,8% опитаних [295].

На фоні політичної нестабільності в країні поширювали діяльність проросійські нацистські організації. У Харкові розгорнув роботу Євразійський союз молоді, який готовий був оголосити “Євразійську революцію” з захопленням СНД, антипомаранчевими революціями, жорсткою конфронтацією з Заходом [760, с.1. 4]. Неонацистські організації в Україні пов’язують з аналогічними російськими рухами, і вважається, що їх діяльність активно координувалася росіянами для дестабілізації країни. Так, із 40 затриманих міліцією за напади на іноземців в Україні в січні-

березні 2008 р. майже третина – громадяни Російської Федерації. Майже 99% нацистської літератури для України надруковано в Росії [1231, с.29].

Здобуття незалежності поставило перед нацією завдання ідентифікувати себе в культурній сфері. Для об'єднання держави важливим було формування національної історії, яка була б позбавлена імперських нашарувань попередніх завойовників і сформувала б основи українського патріотизму. Поручуючи питання відновлення історичної пам'яті, яке є важливим для пострадянського суспільства, ця політика ґрунтується на відмежуванні себе від комунізму та на трактуванні української нації як жертви [1328, с.14]. Проблема історичної пам'яті є актуальною і для Європи. Як зауважує французький дослідник Ж.Мінк, це пов'язано з тим, що європейські політики “часто затримували на одне чи два покоління ремінісценції конфліктів” [1322, с.17].

Крім того, в умовах глобалізації загострюється конфлікт нових соціальних норм і традиційних суспільних цінностей. За цих обставин саме історія виконує важливу функцію ідентифікації, диференціації та консолідації [1488, с.186]. Проте, як влучно зауважує британський суспільствознавець Е.Сміт, “безчасова глобальна культура не відповідає поточним потребам і не навіює спогадів” [1610, с.43].

Своє бачення історичного розлучення з СРСР і Росією пропонував Л. Кучма. Політик вважав, що коли вже загальноімперська культура поділу не піддається, “історично справедливим, розумним і просто рятуючим ситуацію став би заключений прилюдно й урочисто культурний пакт, відповідно до якого Україна і Росія (і Білорусія) визнали б усі духовні цінності, створені протягом століть під одним державним дахом, спільною і не підлягаючою поділу спадщиною” [427, с.310].

Як стверджує Я.Грицак, якраз режим Кучми виявився дуже вправним у маніпулюванні історичною пам'яттю. На думку історика, цей режим “як добрий аптекар... старанно змішував між собою два дуже їдкі та взаємозаперечні реактиви, щоб одержати ліки на національну недугу роз'єднаності. Цими реактивами були радянська й національна версії української історії” [1293, с.70].

Натомість В. Ющенком для формування єдиної національної історії було створено Український інститут національної пам'яті. У серпні 2007 р. інститут під

керівництвом І. Юхновського розпочав акцію “Єдина держава – спільна історія”. Цей проект передбачав створення єдиного базового історичного підручника. Рецепт до створення спільної історії І. Юхновський вбачав у тому, що необхідно “ті моменти в часі й просторі, де нація, на базі якої утворена держава, виглядала дуже достойною, дуже детально розписувати, а моменти, коли нація програвала, була нікчемною, в канонічній історії розписувати менше” [407, с.14]. Ініціатива Українського інституту національної пам’яті сприяла зближенню українців різних регіонів країни. Згідно з дослідженнями Б. Андерсона, у процесі формування національної свідомості важливу роль відіграє формування національної історії. Її складовою автор вважає “ексгумацію” найпотаємніших жадань численних безіменних небіжчиків”, які дозволяють зачислити їх до історії нації, а також розгляд будь-яких конфліктів як “родинної історії” [1169, с.244-250].

Американський дослідник зв’язків культури й імперіалізму Е. Саїд стверджував, що націоналізм після здобуття незалежності “кришиться на регіоналізм всередині порожньої оболонки самого націоналізму” [1595, с.13, 379]. У зв’язку з цим він пропонував говорити про секулярний простір, гуманно вибудовані й взаємозалежні історії. Е. Саїд вважав необхідним пов’язати історії імперії і колоній, виступав “за несумірні, але взаємопереплетені і взаємозалежні, а понад усе – взаємонакладні потоки історичного досвіду” [1595, с.434-435]. Ідеї вченого як ніде актуальні в Україні, яка пов’язана з колишньою імперією не тільки колоніальним минулим, але й культурно-релігійною близькістю.

Історик Н. Яковенко в даному контексті запропонувала відмовитися від народницької історіографії, яка змикається з радянською, і характеризує спільноту як монолітну цілісність. Дослідниця вважала, що подолавши “монолітний спадок”, українська історіографія зможе розв’язати проблемні питання і знайти місце в українській історії для різних еліт [1686, с.18].

Я. Грицак для вирішення проблеми історичної пам’яті пропонує запровадити, за прикладом Німеччини часів К. Аденауера та Іспанії після смерті Франко, пакт про забуття. Він би передбачав, що ніхто не має права використовувати минуле для політичної пропаганди. Але історик зауважує, що такий пакт має обмежений термін дії,

бо рано чи пізно суперечки такі розпалюються, а тому пакт має бути підтверджений гордістю українців за теперішнє становище [1293, с.76-77]. Подібну позицію висловлює О. Зайцев, який вважає, що проект формування історичної пам'яті може спрацювати за умови утвердження поваги громадян до нинішньої держави [1331, с.11].

Спроби формування єдиної історичної пам'яті зустрічали спротив російських урядових і громадських кіл, які намагаються загнати українську історію в радянські концепції “російсько-українського братерства”. Наприклад, значну критику росіян викликав указ В. Ющенко щодо святкування 350-ї річниці Конотопської битви, а колишній дисидент О. Солженіцин 3 квітня 2008 р. у російських “Известиях”, засудив “крик про геноцид 1933 р.” [1135; 363; 1491, с.56].

Відзначимо, що націонал-демократи ще в умовах державного відродження передбачали: фактор різночитань в українській історії буде активно використовуватися як зброя проти об'єднання країни. І. Драч під час виступу на з'їзді ДемПУ 15-16 грудня 1990 р. зазначив: “Все це запрограмовано і заангажовано у наше майбутнє, і по цій лінії буде йти ідеологічна боротьба” [64, арк.18]. Крім того, російська влада активно закликає узгодити сучасні російські й українські підручники з історії [642, с.10]. І це при тому, що концепція історичної освіти в середній школі Російській Федерації має всі ознаки наміру впровадити неоімперський проект у масову свідомість росіян [549, с.20]. Така поведінка чітко відповідає науковим розробкам Е.Саїда, який стверджував, що для підпорядкування та віктимізації корінного населення імперія переписує їхню історію як похідну від імперської історії [1595, с.200]. Відтак американська дослідниця Е.Томпсон пояснює поведінку росіян тим, що імперські нації не визнають законність захисного націоналізму й представляють його як злочин або беззаконня [1634, с.16].

Проте, як зауважив дослідник В. В'ятрович, формування поглядів на українську історію нівелює можливість використовувати історію в операціях з розколу нашої країни. Він вважає, що тільки тоді, коли різні регіони України матимуть спільних історичних героїв, однаково оцінюватимуть ті чи інші події минулого, можна буде говорити про національну консолідацію [1234, с.22].

Є і протилежні погляди на роль історії у формуванні національної єдності. Так, М. Кузьмін вважає, що в сучасному суспільстві спроби обґрунтувати національну ідеологію неминуче призведуть до появи конкуруючих націоналізмів. Як приклад, він стверджує, що націоналізм може будуватися як на європейській долі українців, так і на конструктах братніх східнослов'янських народів [1418, с.182]. В Україні суспільні дискусії навколо перипетій Другої світової війни та небезпечна перспектива “війни пам'ятників” також засвідчують не консолідує, а роз'єднуючу роль минулого. Причому домінантними є не загальнонаціональна ідентифікація української нації, а локальні та регіональні ідентичності [1488, с.187].

Парадоксальні результати дало опитування в 2003 р. київської молоді, метою якого було визначення чинників патріотичної орієнтації. Так, загальний позитивний результат сприйняття отримала Катерина П, а показник негативного ставлення С.Петлюри і С.Бандери переважає позитивний. 75% молоді не знає, хто такий Є.Коновалець, Р.Шухевич, ОУН-УПА, отамани Холодноярського краю [1490, с.59-60].

Історичні ідентичності на Сході та Заході України проаналізовані Інститутом історичних досліджень у рамках соціологічного опитування. Результати дослідження свідчать, що для м. Львова особливо важливим є святкування традиційних та нових українських свят. Тут також певного значення набувають особи і події з дорядянської моделі історії, що описуються як позитивні й героїчні. Навпаки радянські історичні персоналії та події все ще займають вагоме місце в історичних нарративах та ідентичностях м. Донецька. Те саме стосується і радянських свят, що святкуються переважно на Сході. Водночас простежується тенденція до повільного, але помітного зближення позицій щодо окремих складових історичних ідентичностей. Позитивним є те, що серед рейтингів подій та осіб у Львові та Донецьку були відсутні події регіонального значення [1601, с.194-195].

Спроби формування єдиних поглядів на історію України зіштовхувалися з опором проросійських кіл Сходу й Півдня України. Так, під час проведення в листопаді 2007 р. в Криму фестивалю “Велике російське слово” було озвучено ідею проведення з ціллю захисту інтересів російськомовного населення України в 2008 р.

у Сіверськодонецьку Всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів [453, с.3; 858, с.18]. Оголошення цієї ініціативи свідчило про використання ідеї Сіверськодонецька-II як засобу тиску на Президента України і спроб створення парламентської коаліції під егідою Партії регіонів [827, с.4; 498, с.6]. Проведенням з'їзду мало бути направлено сигнал НАТО про ставлення українського народу до альянсу [209, с.289].

Виступи на з'їзді, який відбувся 1 березня 2008 р., відзначалися ворожістю як до української історії та культури, так загалом до державності. З'їзд не закликав до розколу України, але позначив курс на подальше виховання південно-східного електорату в російській культурно-духовній парадигмі. Це проявилось в трьох глобальних напрямках, що були накреслені під час з'їзду: мова, релігія, розуміння історії [1122, с.3]. Журналісти назвали цей курс “сепаратизмом духовним” [711, с.1].

На з'їзді була прийнята резолюція, яка передбачала широку децентралізацію влади, посилення фінансового забезпечення місцевого самоврядування та вдосконалення системи територіальної організації влади [209, с.268-269]. З'їзд виступив з ініціативою формування комітету щодо проведення референдуму з питань НАТО. На зібранні було підтримано проведення всеукраїнського форуму “Проти мілітаризації України” і створення організації “Рада правозахисників” для контролю над діями влади в етнокультурній сфері, а також видання білої книги насильницької українізації і порушення прав людини. Було ухвалено декларацію прав російської культури і культур інших народів України [1059, с.5].

Однак проблеми, порушені в Сіверськодонецьку, не відносилися до нагальних потреб більшості громадян. Згідно з опитуванням Центру проблем громадянського суспільства, проведеного в 14 містах Дніпропетровської, Донецької і Запорізької областей, громадян турбували низькі зарплати і пенсії (53%), високі ціни на комунальні послуги (51%), алкоголізм і наркоманія (50%), погіршення стану екології (41%), низький рівень медичного обслуговування (33%) тощо [860, с.7].

У грудні 2007 р. в Україні знову загострилося мовне питання, коли Конституційний Суд виніс рішення на користь обов'язкового дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів [1032, с.18]. Крім того, наказ Міністра культури від 18 січня 2008 р. передбачав, що посвідчення на право поши-

рення і демонстрації мають видаватися лише озвученим або субтитрованим українською мовою фільмам [505, с.17]. Це дало привід Партії регіонів для звинувачень влади в тому, що зміни в умовах кінопрокату є проявом дискримінації російськомовного населення. Прокатники ж скаржилися на зменшення відвідувачів і технічну неможливість одноразового переходу на дубляж українською мовою [553, с.17; 1121, с.18]. У лютому 2008 р. 36 кінотеатрів у 18 містах призупинили роботу на один день на знак протесту проти нововведень [683, с.1]. Дистриб'ютори фільмів надіслали В. Ющенку лист-протест з 100 тис. підписів. Намагаючись пом'якшити ситуацію, Міністерство культури запропонувало звільнити від податків кінотеатри, що демонструють українські фільми, і взяти на себе витрати на субтитрування [1197, с.264].

Усупереч цьому проведені кампанією First Movies International опитування показали, що 19% респондентів вважають потрібним дублювати фільми українською мовою, 24% – розуміють потребу в цьому, 30% – ставляться нейтрально, 16% – швидше негативно, ніж позитивно, 11% – категорично проти [553, с.17]. До того ж, сайт кінопрокатного бізнесу “Box Office Mojo” повідомив про те, що, не дивлячись на українізацію, прибутки від прокату зросли [683, с.1].

У 2008 р. українська влада задля досягнення гарантій територіальної цілісності країни спробувала стати на шлях інтеграції в структури НАТО через підписання Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі (ПДЧ). Під час спроб України у квітні 2008 р. приєднатися до ПДЧ вкотре проявилось ставлення Росії до територіальної цілісності України. На засіданні ради Росія-НАТО президент РФ В.Путін дав зрозуміти, що в умовах прийняття України до альянсу Росія може почати відторгнення Криму і Сходу країни. Пізніше міністр закордонних справ Росії С.Лавров підтвердив таку позицію Росії [719, с.5; 1137, с.2]. Київ відреагував на слова російського президента і міністра 10 квітня нотою МЗС, а 12 квітня 2008 р. ще й жорсткою заявою зовнішньополітичного відомства, у яких було засуджено позиції вищих чинів Російської Федерації [719, с.5].

У медіа-просторі створювалося інформаційне тло, що вступ до альянсу – загроза суверенітету. Зокрема, “Коммерсант” 7 квітня 2008 р. писав, що після приєдна-

ння країни до НАТО почнеться розпад України, і її частину анексує Росія [1430, с.46]. 4 червня 2008 р. Держдума РФ звернулася із зверненням до президента й уряду Російської Федерації з закликом розглянути питання про вихід з Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Україною у випадку приєднання України до ПДЧ чи інших форсованих кроків для вступу України в альянс [572].

У цих умовах Україна продовжувала перебувати без чітких гарантій територіальної цілісності та недоторканості кордонів. 19 грудня 2008 р. вакуум безпеки спробували заповнити підписанням українсько-американської Хартії про стратегічне партнерство. Цей документ підтверджував незалежність, суверенітет і територіальну цілісність двох країн, а також недоторканість кордонів [452, с.1].

Натомість роз'єднаність церков В.Ющенко спробував подолати під час святкування 1020-ліття хрещення Русі. Його ідею створення Української помісної церкви мав підтримати запрошений в Україну Всесвітній патріарх Варфоломій. Константинополь розумів, що об'єднана автокефальна українська церква кардинально скоротила б владу Москви і змінила б увесь баланс сил у світовому православ'ї. Проблема полягала в тому, як не спричинитися до розколу [1263, с.168]. У результаті церковних зустрічей було вирішено поновити переговори про створення Української помісної церкви. Патріарх Московський фактично визнав право Константинопольського патріарха брати участь в українських справах [1130, с.11]. Певні зміни відбулися також у середовищі УПЦ (МП). Так, наприкінці 2007 р. на соборі УПЦ (МП) було засуджено діяльність проросійських “союзів православних громадян” [1612, с.43].

Восени 2008 р. російські медіа розгорнули чергову піар-кампанію зі звинувачення державної влади України в утисках російської мови і культури. Приводом стала заборона Національною радою з питань телебачення і радіомовлення на ретрансляцію в кабельних мережах ряду російських телеканалів [481, с.16]. Але причиною вилучення телеканалів з переліку рекомендованих Національною радою стало порушення ними законів, що стосувалися суспільної моралі, регулювання рекламної діяльності, авторських та суміжних прав [738, с.4].

Світова економічна криза, яка охопила країну восени 2008 р., ускладнила суспільно-політичну ситуацію в державі. Нестабільність у суспільстві посилювалася протиріччями в правлячій верхівці, що спричинило зменшення довіри до влади [1667, с.3]. В умовах політико-економічної кризи влади чи не єдиною ініціативою, спрямованою на подолання відчуженості між регіонами, стала ідея міністра освіти і науки І.Вакарчука про “перехресний” обмін викладачами та студентами між вузами. Як наслідок, ефект присутності в мовному середовищі дозволив би краще вивчити українську мову і подолати “смугу мовного відчуження та бар’єрів” [200, с.10].

З другої половини 2009 р. в країні фактично розпочалися президентські вибори й органи державної влади були обмежені в ресурсах для втілення об’єднавчих державних програм, а політичні партії, громадські структури сконцентрувалися на вирішенні тактичних питань для перемоги їхніх кандидатів у Президенти України.

Отже, в результаті українського національно-демократичного відродження кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. та дезінтеграційних процесів у СРСР Україна здобула незалежність й отримала в спадок від УРСР державу, регіони якої різнилися в соціально-економічному та історично-культурному плані.

Уже в умовах розпаду СРСР мовні, історико-культурні та економічні відмінності регіонів Сходу, Центру, Півдня і Заходу України були використані партійно-радянськими структурами, які залякували населення України сепаратизмом й українським націоналізмом задля втримання власних владних повноважень. Соціально-економічна криза початку 90-х рр. ХХ ст., яка супроводжувала перехід української економіки на ринкові рейки, та відсутність комплексної програми державотворення не дозволили українській владі на чолі з Л. Кравчуком розпочати подолання існуючих розколів у суспільстві й досягти консолідації нації.

Різне падіння життєвого рівня спровокувало в населення південно-східних регіонів країни ностальгію за радянським минулим і погіршення ставлення до незалежності. Певну роль у цих подіях зіграв зовнішньополітичний фактор, особливо вплив окремих політиків Росії, які намагалися відродити Російську імперію. Ситуація ускладнювалася також слабкою економічною інтегрованістю регіонів України.

Перемога на президентських виборах у 1994 р. Л. Кучми стабілізувала ситуацію в країні. Сформований за два президентські терміни авторитарний режим зумів не тільки налагодити відносини з Росією, а й побудувати чітку вертикаль влади в країні.

Поступове економічне піднесення, яке розпочалося з 2000 р., зробило більш привабливою українську незалежність, а жорсткий контроль президентської адміністрації на всіх ділянках суспільно-політичного життя країни унеможлиблював дезінтеграційні процеси. Проте стабілізація в країні була досягнута значною мірою завдяки заморожуванню існуючих відмінностей у регіонах і гальмуванню українізаційних процесів. Можна констатувати, що Л. Кучмі не вдалося досягти помітних успіхів у справі реальної консолідації суспільства і подолання міжрегіональних відмінностей.

Помаранчева революція, яка вибухнула в результаті виборчих фальсифікацій і зловживання влади, сприяла формуванню єдності громадян України незалежно від їх етнічних, релігійних чи інших відмінностей на засадах демократії і дотримання прав і свобод людини. Проте руйнація системи влади Л. Кучми та курс на демократизацію України знову уможливив дезінтеграційні процеси. В умовах протистояння в середовищі помаранчевих сил і певного паралічу влади політичні кола Півдня й Сходу України знову порушили питання про федералізацію й особливий статус для російської мови. Поступове посилення ролі Росії в міжнародній політиці зумовило її більше втручання в українські справи.

Однак, незважаючи на використання політичними партіями існуючих регіональних розбіжностей задля збереження власного електорату і жорстку владну боротьбу, в країні все-таки ініціювалися заходи для об'єднання країни. Безумовно, серед них можна відзначити спроби влади відродити українську культуру, сформувати єдину національну історію і подолати релігійний розкол. Євроінтеграційні дії державних інститутів знаходили позитивний відгук серед населення всіх регіонів країни і дають підстави говорити про об'єднувчу національну ідею.

РОЗДІЛ ІІІ

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА КОНЦЕПЦІЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Державний устрій України в конституційному процесі (1990 – 2009 рр.)

Процеси державотворення в незалежній Україні супроводжувалися гострою боротьбою “старої ідеології і старих понять з новою ідеологією та новими суспільними й національними ідеалами” [430, с.103-110]. Партії, громадські організації, починаючи з передвиборчої кампанії до Верховної Ради України в 1990 р., акцентували на необхідності розробки та прийняття нової Конституції як важливого атрибуту держави [1633, с.105].

У жовтні 1990 р. було створено Конституційну комісію Верховної Ради, яку очолив професор Л. Юзьков [1141, с.9]. Власний проект Конституції і проект Звернення до українського народу за допомогою української діаспори підготувала праворадикальна Українська міжпартійна асамблея [9, арк.53].

У листі ЦК КПУ до голови Верховної Ради УРСР від 10 січня 1991 р. комуністи оголосили бажання скористатися правом законодавчої ініціативи і внести на розгляд Верховної Ради УРСР свій проект Конституції [30, арк.43]. У процесі розробки Концепції Конституції вони виступали за збереження повноважень рад. Так, С. Гуренко у виступі 10 квітня 1991 р. в парламенті назвав систему рад як органів влади трудящих політичною основою державності [31, арк.57]. Ставлення КПУ до федерації проявилось під час обговорення Концепції Конституції на Політбюро ЦК КПУ 23 січня 1991 р. Зокрема, комуніст Г. Крючков від імені розробників партійного варіанту Конституції висловився проти федералізації України. Він це пояснював тим, що “це навряд чи сприятиме поліпшенню управління” і “може викликати сепаратистські настрої” [9, арк.20]. Комісія ЦК КПУ з підготовки проекту Конституції УРСР займала помірковану позицію стосовно двопалатного парламенту. Представник комісії професор В. Погорілко пропонував створювати новий парламент поступово, спочатку перетворити його в постійно

діючий орган влади, чітко обмежити його повноваження, а потім, якщо ця система не виправдає себе, перейти до глибших перетворень [884, с.11].

Відповідно до компартійної Концепції найвищим посадовцем на місцевому рівні мав виступати голова відповідної місцевої ради, який би був одночасно головою виконкому. Однак пропонувалося встановити, що повноваження місцевої ради можуть бути припинені, а рада розпущена за рішенням Верховної Ради УРСР “при систематичних грубих порушеннях нею Конституції” [8, арк.22]. Об’єктивно цей пункт був спрямований на протидію сепаратистським проявам, але, ймовірно, спрямовувався в першу чергу проти демократичних рад Західної України. Відзначимо також, що передбачалася можливість створення в складі республіки автономій, національних районів і сільрад [8, арк.16].

Націонал-демократи вважали, що федеративний поділ є шкідливим для соборності України і може викликати сепаратистські тенденції, але пропонували ввести до Конституції гарантовані права національних меншин [318, с.3]. Натомість за демократичною концепцією 1991 р. Верховна Рада мала бути двопалатна. Перша палата – це Народна Рада із 350 депутатів, друга – це Палата представників (сенат), що мала формуватися за квотою – три обранці від області. Депутатів до першої палати мали обирати на 3-4 роки, до другої – на 6 років [271, с.1].

Серед дискусійних проблем, які виникали в процесі створення Концепції Конституції, Л. Кравчук в інтерв’ю газеті “Голос України” в лютому 1991 р. назвав проблему структури парламенту і форми державного устрою республіки [518, с.3]. Однак зауваження, які вносив ЦК КПУ, не були враховані [13, арк.11]. На засіданні Конституційної комісії 29 березня 1991 р. було вирішено прийняти за основу проект Концепції нової Конституції, розроблений робочою групою конституційної комісії, доповнити його альтернативними положеннями зі спірних питань і передати на розгляд Верховної Ради УРСР [31, арк.61].

На прес-конференції 16 травня 1991 р. представники опозиційних партій заявили про необхідність застосування позапарламентських методів для прийняття Концепції і Конституції [33, арк.165]. Однак комуністи вважали, що положення

Концепції були спрямовані на встановлення в республіці капіталістичного ладу, відмову від радянської форми народовладдя, на відрив України від СРСР [29, арк.5].

19 червня 1991 р. Верховна Рада затвердила постановою Концепцію нової Конституції України і доручила Конституційній комісії на основі Концепції підготувати проект нової Конституції України [321, с.987]. Планувалося також найбільш суперечливі питання винести на референдум: про назву держави, її символіку, про форму державного устрою та правління, про “соціалістичний вибір”. Але внаслідок подій серпня 1991 р. референдум так і не відбувся [1261, с.176].

У державно-правовій сфері пріоритет у Концепції надавався унітарності, автономії Криму, розвитку інститутів громадянського суспільства, посту Президента, судовій системі [1141, с.9]. У Концепції значилося, що формою державного устрою України має стати унітарна республіка (як варіант – “Україна є унітарною державою, до складу якої можуть входити окремі національні адміністративно-територіальні одиниці”) [267, с.4; 268, с.12-13]. У розділі “Територіальний устрій” планувалося закріпити адміністративно-територіальний поділ України, який охоплював області, райони, національні адміністративно-територіальні одиниці, міста, селища міського типу і села [321, с.994-995; 267, с.11-12]. Попри це серед ряду невирішених питань Концепції нової Конституції, на думку голови Конституційної комісії Верховної Ради УРСР Л. Кравчука, залишалася потреба “предметно закріпити територіальну організацію України” [335, с.2-3].

У Концепції пропонувався двопалатний парламент, але був й альтернативний варіант, який відповідав чинній однопалатній Верховній Раді. Двопалатна структура парламенту, на думку авторів пропозиції, мала зробити парламент більш кваліфікованим і враховувати в його роботі інтереси регіонів республіки [267, с.51; 1606, с.5; 1360, с.2]. Натомість основними аргументами проти такої структури Верховної Ради називалося можливе ускладнення роботи парламенту, поділ народних обранців на депутатів різного гатунку [236, с.2; 335, с.2-3]. До Народної палати депутати мали обиратися на багатопартійній основі строком на 3 роки (4 роки), склад Палати представників (сенату) формувався б від областей, міст республіканського

підпорядкування та Кримської автономії (по 3 представники) строком на 6 років, які мали обиратися на сесіях місцевих рад [267, с.16].

Розділ IV Конституції мав бути присвячений правовому статусу Кримської АРСР. Зокрема, передбачалося, що Кримська автономія мала б свою Конституцію, яка б відповідала Конституції УРСР [321, с.998]. Проектом Концепції пропонувалося створення в областях місцевих адміністрацій, які б призначалися Президентом, а на рівні сільрад, селищ, міст і районів – функціонування місцевого самоврядування через представницькі органи рад та їх виконавчі органи. Така модель викликала критику частини депутатів, оскільки заперечувала принцип єдності системи Рад і чинне законодавство.

Передбачалося створення місцевої державної влади, особливістю якої мало бути гармонійне поєднання в ній функцій місцевого державного керівництва і функцій місцевого самоврядування. Однак окремі члени робочої групи виступали за проведення розмежування державної влади і місцевого самоврядування [267, с.21, 47]. Зазначимо, що проект ЦК КПУ передбачав поділ функцій місцевого самоврядування та місцевої адміністрації між радами і їх виконкомами [335, с.2-3].

Після прийняття Концепції створена ЦК КПУ робоча комісія підготувала проект Конституції. На засіданні політбюро ЦК КПУ 2 липня 1991 р. С. Гуренко закликав “іти на Верховну Раду” [12, арк.2-3; 13, арк.48, 51]. 12 червня 1991 р. цей проект був надісланий для обговорення в партійні організації [32, арк.1], а обкоми КПУ дали розпорядження парторганізаціям розгорнути агітацію за проект [111, арк.34]. Проект Конституції зберігав чинний адміністративно-територіальний устрій, але забезпечував можливість утворювати національні райони, селища і села (ст.13). У свою чергу, Кримська АРСР отримувала повноваження суб’єкта федерації – можливість самостійно вирішувати питання внутрішнього життя, здійснювати на своїй території законодавчу, виконавчу, судову владу, інші повноваження, крім тих, які були віднесені до відання УРСР [32, арк.10-11]. Основною ланкою місцевого самоврядування в проекті визнавалися ради народних депутатів (ст.115). Виконавчі комітети місцевих рад мали здійснювати функції державного управління (ст.116, 117) [32, арк.55-57].

Комунисти в питанні про місцеві ради виходили з позиції, що голова ради є одночасно головою відповідного виконавчого комітету і представником Президента України, а також з того, що голова ради обирається безпосередньо населенням відповідної території (ст.116, 117) [32, арк.57]. На їх думку, легітимність новообраних керівників могла визначати Центральна виборча комісія [13, арк.8].

У цих умовах опозиція планувала вивести своїх представників зі складу Конституційної комісії, сформувати конституційну комісію Народної Ради, виробити текст Конституції і винести його разом з проектом КПУ на референдум [464, с.2]. Проте з часу прийняття Акту проголошення незалежності процес розробки та прийняття нової Конституції набув нового змісту, пов'язаного з існуванням незалежної держави [882, с.12]. За таких умов настав період активного науково-теоретичного пошуку й апробації розроблених варіантів Конституції [1542, с.44].

29 січня 1992 р. Конституційна комісія розробила оновлений проект, який після правової експертизи та дебатів у парламенті було винесено на всенародне обговорення [883, с.3; 1141, с.10]. Під час розгляду проекту Конституції у Верховній Раді 30 червня 1992 р. депутати найбільше переймалися тим, що голів управ мав призначати Президент і парламент мав бути двопалатним, висловлювалися побоювання щодо федеративного устрою України тощо. Один із авторів проекту Л.Юзьков заперечив пов'язаність бікамералізму з можливим федеративним устроєм України [881, с.2]. Л. Кравчук як голова Конституційної комісії України під час виступу 30 червня 1992 р. у парламенті зазначив: “Проект Конституції виходить з того, що Україна є унітарною державою... Стосовно ж федеративного устрою, то порушувати сьогодні дане питання передчасно. Разом з тим не можна не зауважити, що нинішній територіальний устрій потребує радикального удосконалення” [226, с.6]. Голова Верховної Ради І. Плющ за умови збереження засад соборності і територіальної цілісності допускав, що на певному етапі “ми прийдемо до необхідності запровадження федеративних засад побудови державного устрою” [207, с.3].

Ускладнення в роботі Конституційної комісії викликало визначення статусу Криму в державі. Ця проблема розв'язувалася в окремій главі “Автономна Респуб-

ліка Крим”, де було записано, що це є державно-територіальна організація влади і самоврядування населення Криму, який є складовою частиною України [883, с.3].

У проєкті Конституції були закладені положення, спрямовані на реформування державної влади та самоврядування на місцях. Ключовою ідеєю реформи мало стати перетворення місцевих рад в органи місцевого і регіонального самоврядування, а також утворення в районах та областях органів виконавчої влади – обласних (земельних) і районних управ на чолі з головами вказаних управ [226, с.6]. Місцеві органи державної виконавчої влади не мали обиратися, а створюватися Президентом. Органи ж місцевої влади повинні були обиратися безпосередньо громадянами, але для рад регіонального рівня пропонувався непрямий порядок виборів. Це дозволило б перетворити районні й обласні ради в органи представництва не тільки населення, а й органів місцевого самоврядування базового рівня [226, с.6].

У проєкті Конституції передбачалось утворення Національних Зборів України в складі двох палат: Ради депутатів, як органу представництва народу України й Ради Послів як органу “територіального представництва” [1487, с.8].

Всенародне обговорення проєкту Конституції відбулося з 15 липня по 11 грудня 1992 р. У ньому взяло участь 188900 громадян, 20 обласних, 114 міських, районних, селищних і сільських рад, 128 об’єднань громадян і 2394 трудових колективи [1141, с.11]. Наприклад, академік М. Орзіх, аналізуючи проєкт, виступив проти федералізації України як шляху до балканізації (ланцюга безперервного дроблення) та ліванізації (національної паспортизації). Він виступав за унітарну децентралізовану державу з автономією – Республікою Крим і пропонував замінити області на 4-6 регіонів та конституційно закріпити дефініції самоврядування [1536, с.3].

Навіть прихильники федеративного устрою вважали, що в умовах утвердження незалежності федералізація є передчасною. Саме тому вони виступали за двопалатний парламент, який би сприяв демократичності політичного режиму й реалізації самобутності регіонів [1613, с.54]. Однак експерти під час міжнародного симпозіуму “Конституція незалежної України” (липень 1992 р.) виступили проти двопалатності й права президента призначати та звільняти з посади голів обласних (земельних) та міських (міста Києва і Севастополя) управ [999, с.3].

Представники місцевих органів влади вимагали єдиної системи рад як органів державної виконавчої і представницької влади. Сільські, селищні, міські ради мали формувати виконавчі органи безпосередньо, районні та обласні ради висувати для затвердження Президенту України кандидатури голів виконавчої влади [297, с.2]. Голова Івано-Франківської облради М. Яковина навіть запропонував дати право обласним органам самоврядування приймати нормативно-правові акти з регіональних проблем. Його концепція виходила з того, що в області були б три владні структури: державна адміністрація, регіональне та місцеве самоврядування [412, с.3].

Значну увагу конституційному процесу приділила Демократична партія України. Рада партії 13 вересня 1992 р. запропонувала ряд пропозицій до проекту, які стосувалися і проблем соборності: 1) зафіксувати державний статус української мови; 2) назвати однопалатний парламент Народна Рада; 3) розподілити повноваження рад, проводити прямі вибори голів органів самоврядування [65, арк.45].

Після всенародного обговорення проект доопрацьовувався. Керівництво України встановило кінець 1992 р. як крайній строк для розробки, розгляду і прийняття Конституції, але зіткнулося з відсутністю політичного консенсусу [1647, с.19]. У зв'язку з конституційною кризою ряд партій (ДемПУ, УРП, Партія зелених України, Партія демократичного відродження України, НРУ) звернувся до Президента з ініціативою створити Національний Конституційний Комітет, винести на референдум питання скликання Конституційних Зборів, а також зібрати представників партій для обговорення порядку прийняття Конституції [68, арк.29]. Відтак парламентарій С.Головатий на I Міжнародному конгресі українських юристів у жовтні 1992 р. закликав скликати Установчі збори для прийняття Конституції [1647, с.21].

За результатами обговорення конституційного проекту були зроблені суттєві зміни, і 27 травня 1993 р. його знову було внесено на розгляд Верховної Ради України. Але компромісу з багатьох питань, зважаючи в першу чергу на відродження лівих сил, досягти не вдалось, і розгляд проекту було перенесено [1141, с.11].

У проектах Конституції 1993 р. пропонувалися різні шляхи обрання депутатів рад. Один з них пропонував, щоб радники (депутати) обласних і районних рад обиралися терміном на 5 років. Інший варіант передбачав їх обрання міськими,

селищними і сільськими радами, що дало б можливість перетворити обласні та районні ради в представницькі органи й органи місцевого самоврядування [1296, с.54].

26 жовтня 1993 р. комісією було подано на розгляд парламенту новий проект [1141, с.11], в якому знову було запропоновано модель двопалатного парламенту, що складався б з Державної ради та Ради територій із загальною назвою Всенародна Рада [1320, с.35]. Проте, усвідомлюючи складність проходження через парламент проекту Конституції, Л. Кравчук та частина народних депутатів вели мову про “Малу Конституцію”, яка повинна була регулювати основи організації державної влади. Але проект був неодноразово “правлений” парламентом, та й Л. Кравчук, впевнений у переобранні на другий строк, не наполягав на його ухваленні [1201, с.5]. У результаті після 26 жовтня 1993 р. конституційний процес в Україні було призупинено. Питання про підготовку Конституції жодного разу не вносилося до порядку денного пленарних засідань парламенту чи постійних комісій [1633, с.107].

Після нових парламентських і президентських виборів 10 листопада 1994 р. конституційний процес було відновлено [706, с.1-2]. Але уже перші засідання нової Конституційної комісії довели її неспроможність через дискусії зрушити з місця конституційний процес [1227, с.23]. Втративши надію на швидке прийняття Конституції, Л.Кучма 22 грудня 1994 р. вніс до парламенту законопроект під назвою “Конституційний Закон України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. Йшлося про те, щоб на конституційному рівні визначити повноваження гілок влади [1227, с.23]. У цьому проекті закону місцеве самоврядування обмежувалося лише рівнем сіл, селищ і міст, а в районах і областях мали діяти місцеві органи державної виконавчої влади – державні адміністрації. Законопроект зберігав районні та обласні ради як представницькі органи з обмеженими повноваженнями [792, с.3]. Документ обговорювався в парламенті разом із запропонованим О.Морозом проектом Закону “Про місцеві ради народних депутатів”. Це була боротьба між радянською моделлю влади та президентською, яка передбачала перетворення рад в органи місцевого самоврядування, формування вертикалі виконавчої влади. 18 травня 1995 р. проект Л.Кучми був прийнятий, однак він не набрав необхідної кількості голосів для набуття статусу конституційного [1141, с.12].

Постало питання про можливість розв'язання проблеми шляхом укладення договору, який до прийняття Конституції регулював би відносини між гілками влади. 8 червня 1995 р. парламент підтримав Конституційний договір “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” [1227, с.24]. У результаті Президент отримав можливість предметніше впливати на формування виконавчої влади. Він міг призначати весь склад уряду, половину членів Конституційного суду і знімати з посад обраних населенням голів обласних адміністрацій. Останні отримали багато прав, а за представницькими органами регіонального рівня збереглися лише планово-бюджетні функції [1201, с.5].

У 1995 р. проект Конституції був розроблений Християнсько-демократичною партією України (ХДПУ). У ньому пропонувався порядок з існуванням унітарної держави двопалатний парламент – Національні збори України. До Палати депутатів як однієї з палат парламенту, за проектом християн-демократів, обиралися б члени відповідно до кількості населення за пропорційно-мажоритарною системою (3 депутати обиралися б від кримських татар в трьох національних округах Криму). Натомість кожна область була б представлена рівною кількістю сенаторів у Сенаті [1403, с.19-21]. У регіонах територія поділялася на землі, повіти, міста, містечка і села. На рівні земель, яких мало бути більше від кількості областей, здійснення державної влади покладалося на земельні ради та земельні управи [273, с.3].

Новим був інститут префектів, який на рівні області мав проводити загальнодержавну політику, координувати роботу силових структур [1403, с.21]. На рівні міст, містечок і сіл мало діяти муніципальне самоврядування, а в повітах планувалося утворити асоціації муніципалітетів. Виконавчими органами муніципалітету мали стати управи, голови яких обиралися б населенням й очолювали відповідні ради [273, с.3]. Важливим було положення проекту про те, що дія органів влади земель не повинна загрожувати територіальній цілісності України [1167, с.76].

Був також запропонований проект Конституції Конгресу українських націоналістів, у якому державний устрій визначався як унітарний. Положення проекту визнавали місцеве самоврядування, як самостійне, не пов'язане з органами

державної влади, а також встановлювали, що усім національним меншинам гарантується право вільного національно-культурного розвитку [1495, с.3, 5]. У проекті пропонувався двопалатний парламент – Національні збори, які мали складатися з Палати послів (450 депутатів) і Сенату (150 senatorів). Останні мали представляти землі, на які могла бути поділена територія України [1495, с.6].

У проекті Конституції УРП насамперед наголошувалося, що Україна є державою, утвореною на основі національного суверенітету та територіальної єдності. Парламент мав бути двопалатним (Національні Збори) і складатися з Народної палати й Сенату. Місцеву владу мала опосередковувати система органів місцевого самоврядування, яку складали б управи областей, повітів, сіл та мерій міст, а також представницькі органи – ради областей, повітів, міст і сіл [896, с.11].

Отже, переважна більшість конституційних проектів, за винятком комуністичних, за змістом була близькою у визначенні основних принципів організації державного устрою. Президент, ліві та праві політики консолідувалися в розумінні України як унітарної децентралізованої держави. Але Президент прагнув зберегти контроль над регіонами, праві політики виступали за побудову жорсткої владної системи з елементами авторитаризму, а ліві опиралися на облради в їх тодішньому вигляді, які в багатьох регіонах залишалися оплотом лівих. Нарешті окремі центристські партії допускали запровадження елементів федералізму [1201, с.8].

Робоча група Конституційної комісії підготувала проект 15 листопада 1995 р. На думку М. Томенка, проект за змістом виглядав близьким до Конституції Росії. Обидва тексти єднала ідея посилення інституту президентства, послаблення ролі парламенту та ліквідація системи місцевого самоврядування [1633, с.109]. На засіданні 23 листопада 1995 р. Конституційна комісія прийняла за основу вищеназваний проект і створила Робочу підкомісію (робочу групу з доопрацювання проекту Конституції України) [1141, с.13]. Її результатом стала підготовка проекту в редакції 24 лютого 1996 р., який був внесений на розгляд Конституційної комісії. Цей проект після його обговорення 11 березня 1996 р. було схвалено Конституційною комісією і внесено на розгляд Верховної Ради України [1227, с.24]. Гостра і тривала дискусія розгорнулася при обговоренні розділу XI “Місце

самоврядування”. Більшість із членів підкомісії відстоювала концепцію громади як первинного суб’єкта місцевого самоврядування, меншість вважала, що місцеве самоврядування може здійснюватися і на рівні області та району [1232, с.17].

Згідно з проектом Конституції, схваленим 11 березня 1996 р., Україна визнавалася унітарною державою, а її територія “цілісною і недоторканою” (ст. 2). Одночасно держава визнавала і гарантувала місцеве самоврядування (ст. 7) [266, с.3]. Законодавчу владу в проекті представляв двопалатний парламент – Національні збори, який мав формуватися через мажоритарні вибори з Палати депутатів (370 депутатів) і Сенату (по три сенатора від Криму, областей та м. Києва, два сенатора від м. Севастополя) [368, с.3; 282, с.6]. По суті Сенат через непрямі вибори і контроль з боку призначених глав місцевих держадміністрацій серйозно посилив би вплив Президента, роздрібнив і послабив би парламент [901, с.5; 983, с.3; 1327, с.13]. За цих умов бікамералісти вважали, що стає очевидною непотрібність обласних рад. Обласний рівень мав органічно увійти до загальнодержавної системи, а обласні адміністрації стати продовженням центрального апарату [282, с.6].

Відзначимо, що в листопаді 1995 р. складним був розгляд Конституційною комісією розділу, присвяченого Кримській автономії. У редакції проекту від 23 лютого 1996 р. статус Криму зазнав відчутних змін – замість “Автономної республіки” – “автономія”, замість “Конституції” – “статут” [1394, с.48]. Автономії Крим присвячувався X розділ. Статут автономії мав ухвалюватися Національними Зборами. З мотивів невідповідності рішень і постанов Верховної Ради Автономії Крим Конституції України проект передбачав зупинення їх дії зі зверненням до Конституційного суду України (ст. 136) [266, с.7-8]. Ті, хто відстоював жорстку лінію стосовно Криму, аргументували позицію тим, що світова практика майже не знає прикладів, коли в складі унітарної держави існує автономна республіка з широкими правами [1394, с.49]. Відтак О. Мороз на прес-конференції 12 березня 1996 р. зазначив, що положення проекту щодо Криму – це позиція частини членів робочої групи, а не Верховної Ради України [880, с.2]. Усе ж парламент повернувся до назви “Автономна Республіка Крим”. У тексті проекту з’явилася “Конституція”, а Верховна Рада Автономної Республіки Крим визначалася як представницький орган [1394, с.51].

У розділі XI (Місцеве самоврядування) визначалося, що місцеве самоврядування здійснюється громадянами безпосередньо і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їхні виконкоми. Районні й обласні ради вважалися органами місцевого самоврядування, що представляли спільні інтереси громад сіл, селищ та міст (ст. 138) [266, с.8]. Структури влади на місцях обмежувалися главами адміністрацій в областях, містах Києві та Севастополі і в разі необхідності в ряді районів і міст, що викликало спротив прихильників системи рад [1317, с.20]. М.Томенко вважає, що розділ про місцеве самоврядування був найменш виписаний. Були відсутні норми про порядок формування районних та обласних рад, про розмежування повноважень місцевого самоврядування і влади [1633, с.118].

На думку комуністів, у проекті Конституції закріплювався курс “на ліквідацію радянської форми народовладдя” [1381, с.52]. Члени тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проекту від фракції комуністів подали свій варіант проекту [1393, с.7]. У ньому була відсутня теза про унітарність держави [340, с.3]. У проекті комуністів визнавалося й гарантувалося місцеве самоврядування, декларувався принцип “поєднання централізації у здійсненні державної влади і максимальної автономії регіонів у вирішенні місцевих справ”. Більші повноваження отримував Крим, статус якого визначався як автономної республіки з власною конституцією. Верховна Рада АРК отримувала право приймати закони, а також право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України. Найвищим органом законодавчої влади залишалася однопалатна Верховна Рада [340, с.11, 13]. До органів місцевого самоврядування, крім визначених у проекті Конституційної комісії сільських, селищних, міських рад, комуністи відносили також районні й обласні ради та їх виконавчі органи (ст. 143) [340, с.14]. Це відповідало ідейним засадам Компартії про необхідність повернення до всевладдя рад. Проект комуністів підтримували також члени Соціалістичної та Селянської партій [1447, с.145].

Ситуація з конституційним процесом ускладнювалася тим, що окремі політичні сили розглядали прийняття Конституції через “призму самовиживання” [278, с.7]. Однак розглядом й узгодженням зауважень і доповнень у парламенті почала займатися ініціативна група, яка 5 травня 1996 р. за рішенням Верховної Ради

отримала статус як Тимчасова спеціальна комісія на правах головної для доопрацювання проекту Конституції під головуванням М. Сироти [1364, с.60; 1565, с.3]. У доопрацьованому Тимчасовою спеціальною комісією конституційному проекті від 20 травня 1996 р. у положеннях про місцеве самоврядування не було чітко визначено статус голів сільських, селищних, міських, районних та обласних рад, а було посилення на інший закон [1633, с.124]. На відміну від попереднього проекту перевага надавалася однопалатному парламенту, а під час розгляду проекту у Верховній Раді України було збережено і його назву [1227, с.24; 1535, с.10; 1544, с.36].

Водночас 6 червня 1996 р. кримські депутати ухвалили постанову, де відтворювалися традиційні позиції щодо статусу півострова (м. Севастополь входить до складу автономії, Верховна Рада Криму – законодавчий орган) тощо [1394, с.51]. Представники Конгресу українських націоналістів критикували проект Конституції через відсутність конституційного забезпечення місцевого самоврядування і введення елементів федералізації завдяки статусу Криму [347, с.3].

4 червня 1996 р. проект ухвалили в першому читанні, і було відкрито новий етап його доопрацювання. Л. Кучма відмовився від ідеї двопалатного парламенту й запропонував опонентам також піти на поступки [1364, с.61]. 19 червня 1996 р. питання Конституції розглядалися парламентом. Однак вихолощений через політичні обставини проект позбавлявся реального наповнення. За таких умов Президент 26 червня 1996 р. видає указ про проведення 25 вересня 1996 р. конституційного референдуму. На ньому передбачалося винести проект, погоджений у березні 1996 р. [1200, с.3]. У такому рішенні простежувався тиск на парламент.

Виконавча влада запевняла, що президентський варіант Конституції повертає істинний зміст радам, закріплює соборність земель, а двопалатний парламент мав забезпечити “вихід” регіональним претензіям” [1202, с.7, 10, 12]. Противники двопалатності відверто зазначали, що проект “має антипарламентське звучання”, озвучує ідею федералізму і загрожує розколом країни [1202, с.15; 1317, с.19].

Рішення Президента активізувало конституційний процес, і 28 червня 1996 р. після двох днів напруженої роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Найдраматичнішими були колізії, пов’язані з прийняттям статей про мову,

символіку і Крим. Ці статті голосувалися пакетом, і, нарешті, ліві визнали символіку Української держави, а праві – автономний статус Криму [1380, с.3].

Згідно з Конституцією, Україна визначалася унітарною державою, а її територія в межах існуючого кордону цілісною і недоторканою (ст. 2). У статті 7 Конституції визнавалося і гарантувалося місцеве самоврядування. Стаття 132 визначала, що територіальний устрій ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації й децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості та соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних, культурних традицій [265, с.5-6, 51]. У новій Конституції, як відзначав М.Копиленко, вперше на конституційному рівні було визначено предмети відання Автономної Республіки Крим і ті питання, з яких вона здійснює нормативне регулювання (ст.137, 138) [1394, с.51].

Прийняття в 1996 р. Конституції остаточно визначило унітарний статус України, і подальші пропозиції з вдосконалення Основного Закону значною мірою стосувалися бікамералізму та повноважень місцевого самоврядування [1504, с.466].

Процес внесення змін до Основного Закону України започаткували опозиційні до Президента України народні депутати, які 1 липня 1999 р. подали до Верховної Ради законопроект про внесення змін до Конституції України [1589, с.99]. Більшість представників влади й опозиції вважала, що систему влади необхідно змінювати [435, с.8]. Л. Кучма теж не відмовився від ідеї двопалатності. 17 жовтня 1999 р. політик заявив, що Україні потрібен двопалатний парламент. Одним з перших на цю заяву відреагував народний депутат Б. Беспалий, який заявив, що “Кучмі потрібен кишеньковий парламент” [1320, с.74].

З ініціативи Л.Кучми 16 квітня 2000 р. був проведений всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції. На референдумі з'ясовувалися позиції громадян стосовно доповнення Конституції положеннями про дострокове припинення Президентом України повноважень парламенту в разі, якщо він протягом місяця не зможе сформувати парламентську більшість або затвердити протягом трьох місяців Держбюджет, про вилучення з Конституції норми, що

народні депутати не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, про зменшення чисельності депутатів з 450 до 300, про необхідність формування двопалатного парламенту. За ці пропозиції громадяни України проголосували схвально: було подано залежно від пропозиції 81%, 68-69%, 91% голосів від тих, хто взяв участь у референдумі [1589, с.99].

Л. Кучма розглядав бікамералізм як інструмент обмеження і стримування парламенту загалом й опозиції зокрема. З іншого боку, пропозиція створити верхню палату виглядала як форма компромісу з регіональною владою і була принадою для депутатів-мажоритарників [1272, с.15; 1645, с.14]. Зважаючи на підсумки референдуму, Президент подав до Верховної Ради законопроект “Про внесення змін у Конституцію України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою”. Водночас частина народних депутатів розробила альтернативний законопроект “Про зміни до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму 16. 04. 2000 року” [1589, с.99].

До середини 2002 р. президентські сили продовжували вести мову про внесення змін до Конституції за результатами всеукраїнського референдуму 2000 р., тоді як опозиція заявляла про необхідність обмеження влади Президента [1320, с.295]. 6 березня 2003 р. Л.Кучма подав у Верховну Раду проект Закону “Про внесення змін у Конституцію України” з винесенням його на всенародне обговорення в березні 2003 р. [1589, с.106; 710, с.8]. Однак тепер Президент України виступив за перехід до парламентсько-президентської республіки. Згідно із законопроектом передбачалося, що Верховна Рада складатиметься з Палати регіонів та Державних зборів. Склад Державних зборів – триста народних депутатів, які мали обиратися за законом на пропорційній основі. До Палати регіонів збиралися б по три представники від АРК, областей, міст Києва та Севастополя (81 особа) [338, с.14-17].

В.Горбач припускає, що коли Президент вів мову про трьох представників від регіону для верхньої палати, то мав на увазі голів облдержадміністрації, облради та мера обласного центру, на вибори яких він міг впливати [1273, с.14; 1128, с.4]. Аналіз президентського законопроекту показував, що запропонований у ньому

розподіл повноважень між нижньою палатою і Палатою регіонів фактично зводив нанівець законодавчу й політичну роль нижньої палати [1645, с.12].

19 червня 2003 р. Президент України представив парламенту оновлений законопроект “Про внесення змін до Конституції України”. Частина народних депутатів-опозиціонерів підготувала альтернативний законопроект. Порівняння пропозицій законопроектів свідчило, що в парламентському законопроекті аспектам територіального устрою України і місцевого самоврядування було приділено більше уваги. У ньому уточнювалося визначення “місцевого самоврядування”, сформульовано поняття “грумада”, передбачено установа розмежування повноважень між державою і місцевим самоврядуванням [1589, с.101; 927, с.3]. Однак пропозиції даного законопроекту, що стосувалися місцевого самоврядування, в Законі України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. не були враховані. Натомість політреформа ініціювала протистояння між гілками влади і призвела до розуміння необхідності прийняття нової Конституції чи редагування чинної.

Уже в 2007 р. вищі посадовці висловили бачення майбутньої Конституції і в тому числі пропозиції щодо децентралізації управління. Зокрема, для В. Януковича розширення повноважень місцевого самоврядування не повинно було порушити єдність системи державного правління. Політик пропонував укрупнити регіони, відмовитися від поділу на області й розширити політичне представництво регіонів на рівні парламенту. Крім того, В. Янукович виступав за впровадження інституту прямих виборів голів виконкомів регіональних рад, що мало б забезпечити вищий рівень відповідальності місцевої влади [415, с.2]. Залишалося тільки незрозумілим, як це мало сприяти ідеї цілісності та єдності системи державного управління.

Представник Президента І. Пукшин підтримав розширення прав регіонів і виступив за проведення реформ адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування задля забезпечення фінансових й організаційних передумов ефективного самоврядування. Чиновник також реанімував ідею бікамералізму [346, с.3]. Натомість прем'єр-міністр Ю. Тимошенко пов'язала двопалатність з федералізмом [374, с.3]. Пізніше, у виборчій програмі на парламентських виборах 2007 р. Блок

Ю.Тимошенко виступив за референдум щодо схвалення нової Конституції, де серед ключових питань звучало розширення прав місцевого самоврядування [383, с.5].

Проекти оновлення Конституції були запропоновані також Соціалістичною партією України (СПУ) і КПУ. Але в їх розробках основна увага відводилася або послабленню президентської влади (СПУ), або повній її ліквідації (проект комуністів) [826, с.1-2]. Крім того, комуністи були незадоволені тим, що можливості місцевого самоврядування обмежуються всевладдям держадміністрацій [276, с.3].

Під час виступу 24 серпня 2007 р. В. Ющенко ініціював скликання Національної конституційної ради, яка б розробила проект Конституції. Детальніше плани Президента розкрив І. Юхновський. Він вважав, що адміністративна структура держави мала складатися з областей, районів, громад. Кожна з ланок мала мати виборні ради і виконавчі органи. За аналогією до префектур у Франції, в країні функціонували б обласні й районні адміністрації, що виконували б наглядові функції [408, с.4].

Натомість Блок Ю.Тимошенко (БЮТ) і “Наша Україна – Народна самооборона” в угоді про створення коаліції демократичних сил у парламенті VI скликання виступили за розвиток місцевого самоврядування на основі розмежування їхніх повноважень з повноваженнями виконавчої влади. Система адміністративно-територіального устрою мала складатися з трьох рівнів – регіон, район, громада. Повноваження обласних та районних держадміністрацій мали б бути зведені до функцій контролю за дотриманням законності, забезпечення прав і свобод громадян, координації діяльності регіональних представництв центральних органів влади [380, с.8].

27 грудня 2007 р. В. Ющенко підписав указ “Про Національну конституційну раду”, яка мала підготувати проект Конституції. Президент декларував, що конституційна реформа мала б створити передумови для проведення адміністративно-територіальної реформи та посилення повноважень місцевого самоврядування. Глава держави вважав доцільним закріпити за облдержадміністраціями функції здійснення контролю та координацію діяльності територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади. Водночас В. Ющенко вважав за необхідне передбачити заходи запобігання сепаратизму і спробам розколу суспільства [405, с.3].

У свою чергу, опозиція вважала, що Президент України передбачав реформу місцевого самоврядування з метою загравання з місцевою владою, щоб провести нову Конституцію не через парламент, а через референдум [1055, с.4].

Під час виступу 31 березня 2009 р. з щорічним посланням в парламенті В.Ющенко запропонував для збалансування влади перейти до двопалатної побудови парламенту (Національних зборів) з одночасним зменшенням чисельності народних обранців. Він вважав, що нижня палата – Палата депутатів – будучи обраною шляхом прямих виборів за пропорційною системою, була б органом політичного представництва народу. Крім законодавчої функції, на нижню палату покладалася й відповідальність за формування уряду та контроль за його діяльністю [402, с.4]. Верхня палата мала б обиратися прямими виборами за мажоритарною системою та представляти громади і регіони. Ця палата покликана була взяти на себе кадрові призначення, які не є урядовими, а також схвалення всіх рішень Президента у сфері оборони і безпеки. Рівне представництво в Сенаті всіх регіонів України (по 3 сенатори від кожної області) виступало б об'єднуючим чинником [402, с.4]. Стабільність Сенату, який не міг бути розпущений, і термін повноважень сенаторів (6 років) мав би зміцнити інститут парламентаризму. Водночас у проекті чітко простежувався політичний зв'язок між Сенатом і Президентом. Необхідною складовою конституційної реформи передбачалося також “реальне забезпечення місцевого самоврядування” й ефективна адміністративно-територіальна реформа [402, с.4].

Згідно зі статтею 159 проекту передбачалося, що районна, обласна рада обирає зі свого складу голову ради і формує виконком [339]. Основою місцевого самоврядування мала б стати громада, повинна була вибудовуватися послідовна лінія – від громади до району і регіону. Існуючі державні адміністрації мали бути перетворені на інструменти нагляду за дотриманням законодавства, прав і свобод [402, с.4].

Проект пропонував ліквідувати постійне представництво Президента в АРК і створити, як і у всій країні, державну адміністрацію, глава якої наділявся б правом призупинити дію актів Верховної Ради й Уряду АРК з подальшим оскарженням їхньої законності в суді [339]. Також урізалися повноваження кримського парламенту. Його позбавляли права призначати вибори до Верховної Ради Криму, призна-

чати і проводити місцеві референдуми, а також управляти майном, яке належить Криму. Строк повноважень кримських депутатів обмежувався 4 роками, але вилучалася норма про обов'язкове погодження з Президентом призначення і звільнення голови уряду. Спроби ліквідації постійного представництва Президента в АРК викликали зауваження з огляду на сепаратизм у Криму [967, с.2].

Ю.Корогодський доречно зауважив, що проект В.Ющенко – це удар по залишках влади рад, оскільки глави палат стають звичайними спікерами, які вже не претендують на другу-третю роль у країні [709]. Лідери Партії регіонів розцінили проект як створення режиму олігархії і вважали, що двопалатний парламент ускладнив би систему управління й не відбулося б децентралізації влади [773, с.2].

Отже, на початкових етапах конституційного процесу вчені й політики дискутували з приводу моделі державного устрою і прагнули змінити його надмірно централізовану модель. Ідея федералізації була відкинута, оскільки в державі складною була суспільно-політична й економічна ситуація, а зміни в державному устрої посилили б сепаратистські тенденції. Відтак з 1992 по 1995 рр. домінуючою концепцією державного устрою була унітарна децентралізована держава з двопалатним парламентом. Однак робота конституційних комісій гальмувалася політичною боротьбою та нестабільністю ситуації в країні.

Дискусії в середовищі вчених і політиків під час опрацювання проектів Конституції викликав як статус Криму, так і можливий бікамералізм парламенту. У підсумку через корпоративні інтереси депутатів, опір лівих партій та острах дезінтеграції країни внаслідок посилення регіонів підтримку отримав варіант однопалатного парламенту, а Україну за Конституцією 1996 р. проголошено унітарною державою.

Конституція України 1996 р. закріпила також основоположні принципи місцевого самоврядування, але залишилися нерозв'язаними претензії на більші повноваження регіонів і не припинилася боротьба за вплив між гілками влади. Проте, незважаючи на ініціювання змін до Конституції України під гаслом перерозподілу повноважень між гілками влади і надання реальних прав регіонам та місцевому самоврядуванню, політичні сили намагалися переписати Основний Закон з розрахунку на власні тимчасові політичні інтереси. Свідченням цього стала часта

зміна позицій політиків щодо співвідношення повноважень між гілками влади, а також відсутність реальних просувань на шляху децентралізації влади.

Зміни в Конституції, які були проведені в результаті політреформи в грудні 2004 р., перерозподілили владу на користь парламентсько-президентської республіки, але не надали більших повноважень місцевому самоврядуванню. Подальші пропозиції вагомих політичних сил України щодо вдосконалення чи прийняття нової Конституції також мали на меті вирішити вузькокорпоративні політичні цілі.

3.2. Становлення регіональної політики та місцевого самоврядування в незалежній Україні

У системі демократичного правління значна роль належить місцевому та регіональному самоврядуванню [1538, с.281-282; 1371, с.182-183; 1438, с.142]. Україна в період становлення державності визнає необхідними обережні кроки в бік децентралізації унітарної держави [694, с.6]. Місцеве самоврядування запроваджено лише на рівні територіальних громад сіл, селищ, міст, а на регіональному рівні діють лише обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад [1399, с.67].

Відзначимо, що в Україні монополія на формування ідеології регіоналізму опинилася в руках осіб, які через своє економічне і соціальне становище не були зацікавлені в інтеграції суспільства, а їх інтереси були орієнтовані за межі України [1427, с.39]. Проте, як зазначав шведський дослідник А.Нордстром, в Україні регіональні еліти боролися за контроль над центральною владою [1172, с.564].

Система влади, заснована на повновладді рад, виявила нездатність до реальних дій. Прийнятий 7 грудня 1990 р. Верховною Радою УРСР Закон “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування” ввів у систему рад принципи місцевого самоврядування: визначені повноваження кожної ланки рад та порядок їх перерозподілу; скасоване підпорядкування рад та їх виконкомів по вертикалі; введено інститут комунальної власності; місцеві бюджети були вилучені з держбюджету та розширені права рад щодо їх затвердження та виконання [1398, с.57].

Поряд з позитивними моментами (перенесення уваги на населені пункти, виділення комунальної власності, створення підґрунтя правового механізму діяльності

рад і вирішення спорів тощо) даний закон призвів до незбалансованості повноважень рад різних рівнів, “війни рішень”, бюджетів тощо [1385, с.12]. Ради, за визначенням І.Грицяка, до певної міри перетворювалися в “міні-парламенти”, які по-своєму розуміли місцеві інтереси і протиставляли їх державним інтересам [1296, с.55]. Керівники місцевих органів влади виступали за те, щоб голови рад отримали повноваження найвищої посадової особи конкретної території. Вони підтримували положення, згідно з яким голови місцевих рад мали обиратися безпосередньо населенням. Для уникнення узурпації влади пропонувалося обмежити термін перебування на посаді двома строками, надати радам право висловлювати недовіру голові ради і звільняти його за погодженням з Президентом [1351, с.14].

Під час виборів Президента України в 1991 р. кандидати на цю посаду висловлювали власне бачення місцевого та регіонального самоврядування. Так, 5 вересня 1991 р. в м. Тернополі В.Чорновіл запропонував прямі вибори населенням голів рад усіх рівнів. Депутатський корпус мав би стати меншим і професійним. Крім того, згідно з задумами В.Чорновола, місцеві виконавчі органи мали б підкорятися тільки голові обласної ради [31, арк.110]. Фактично плановане посилення повноважень голів місцевих рад створювало небезпеку посилення відцентрових тенденцій у країні. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про внесення змін і доповнень до Закону УРСР “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування”, в якому, з огляду на зростання сепаратистських настроїв, є поправка, що повноваження рад “припиняються достроково, якщо Рада прийняла рішення, спрямоване на порушення територіальної цілісності України, самочинну зміну її адміністративно-територіального устрою” [1208, с.81].

На початку 1992 р. розпочалася реформа місцевих рад на основі Закону “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве регіональне самоврядування” від 26 березня 1992 р. Місцеві ради були роздержавлені та звільнені від здійснення функцій державного керівництва на місцях. Ця функція, згідно з “Положенням про місцеву державну адміністрацію” від 14 квітня 1992 р., була покладена на місцеві держадміністрації на чолі з представниками Президента України. Заснування інституту представників Президента мало на меті сприяти діалогу і співпраці між

державою та територіальними органами управління, але центр продовжував сповідувати патерналізм [1298, с.94]. Унаслідок реформи тільки сільські, селищні, міські ради просунулися по шляху перетворення їх в органи місцевого самоврядування. Що ж стосується районних та обласних, а також Київської, Севастопольської міськрад, то вони втратили правову, організаційну й фінансову автономію і перетворилися в представницькі органи [1398, с.57-58; 1236, с.22; 1407, с.31]. Перемогла лінія на поєднання в діяльності органів місцевого самоврядування елементів муніципалізму та етатизму [1358, с.74-75]. Водночас будівництво виконавчої вертикалі за рахунок регіональних кадрів, бюрократична кар'єра яких залежала від центру, як зауважив Г. Касьянов, унеможливило консолідацію навколо місцевих рад сил, які могли б стати основою формування сепаратистських кіл [1364, с.45].

У Верховній Раді існувало сильне “радянсько-самоврядне” лоббі, яке відстоювало інтереси місцевого самоврядування. Це робилося під гаслом “вся влада Радам”. Натомість демократи констатували, що система рад зупинить реформування суспільства. Вони вважали: ради небезпечні непрофесійністю і корпоративністю [1278, с.5].

4 червня 1992 р. в Адміністрації Президента України було вирішено утворити комісію для вивчення проблем державного, адміністративно-територіального устрою України та вироблення наукових рекомендацій і пропозицій [226, с.6]. Під час наукової конференції “Актуальні проблеми управління територіями в Україні (листопад 1992 р.)” Л.Кравчук висловився за унітарно-децентралізований тип територіальної організації держави. Але він вважав, що за умов перехідного періоду реформування територіального устрою є небезпечним [275, с.4]. Президент України виступав проти наділення облрад законодавчою автономією та відновлення виконкомів рад. Проте він пропонував гарантувати реальну незалежність рад через муніципалізацію частини державного майна й усамостійнення місцевих бюджетів. Л.Кравчук вважав, що слід відмовитися від поняття “регіональне самоврядування” і запровадити інститут регіонального представництва [275, с.6-7].

Учені й політики на початку 90-х рр. XX ст. вважали, що реально здійснити ідею самоврядності територій можна лише після стабілізації народного господарства [1540, с.8]. На початку 90-х рр. XX ст. пропонувалося створити 10 управлінських

одиниць на базі економічних регіонів, сформованих ще в радянські часи [1318, с.8]. Варіант, запропонований 1995 р., ґрунтувався на французькій моделі й передбачав перехід до двоступеневої системи округи-волості. Цей варіант дозволив би усунути сепаратизм, оскільки нові одиниці не були б самодостатніми, а також заощадити витрати [1161, с.53]. Висловлювалися пропозиції про надання областям статусу державно-територіальних утворень на правах адміністративної автономії [1408, с.9].

Експерти Міжнародного інституту порівняльного аналізу в 1998 р. запропонували запровадити на основі територіально-виробничих комплексів адміністративно-територіальний поділ на 9 регіонів: Київщина, Волинь, Слобожанщина, Донеччина, Запоріжжя, Таврія, Черкащина, Поділля, Карпатська область [1626, с.10].

Велике значення для регіональної політики мала державна підтримка міжрегіонального співробітництва. Ще в грудні 1993 р. уряд прийняв постанову “Про регіональне економічне співробітництво Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Луганської областей”. Прикладом міжкордонного співробітництва стало створення в лютому 1993 р. “Карпатського єврорегіону”. До асоціації увійшли прикордонні регіони України, Польщі, Словаччини й Угорщини [1370, с.81; 1406, с.109; 1414, с.73]. У 1995 р. за участі Волинської області й Люблінського воєводства Польщі був сформований єврорегіон “Буг” [873, с.2]. У 1998 р. заснували єврорегіон “Нижній Дунай”, у 2000 р. – “Верхній Прут”, а з листопада 2003 р. існує єврорегіон “Слобожанщина” в складі Харківської і Белгородської області [1090, с.7].

Черговий етап реформи рад започаткований Законом України від 3 лютого 1994 р. “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”. У законі проводилася ідея, що місцеве самоврядування має здійснюватися на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу [235, с.14]. Закон зберіг інститут рад як органів місцевого самоврядування, на які можуть покладатися функції державної влади, але не передбачав інституту місцевих держадміністрацій [1398, с.59, 62-63]. Для стримування дезінтеграційних процесів закон передбачав, що повноваження місцевих рад можуть бути припинені за умов порушення ними Конституції та Законів України, прийняття рішень, спрямованих на порушення територіальної цілісності України, самочинної зміни її державно-територіального устрою [235, с.14].

Центр за Л.Кравчука в 1994 р. просто не міг перешкодити виборам у регіонах і фактично перестав контролювати регіональний політичний процес. Україна розділилася на сфери впливу політико-економічних груп [1639, с.50, 54]. У результаті виборів 1994 р. у регіонах перших осіб на всіх рівнях, від села до області, було обрано прямим голосуванням. Унаслідок цього було усунуто дублювання виконавчих функцій, проте обласну владу відірвали від держави [282, с.6].

Полеміка стосовно територіального устрою мала місце під час президентської виборчої кампанії 1994 р. Виборчі програми В.Гриньова, Л.Кучми, В.Мещерякова містили положення про необхідність запровадження федеративного устрою, але не пропонували моделі федерації та шляхів її досягнення [1173, с.195].

Нова влада, яку встановили в 1994 р. управлінці, робила ставку на згортання “регіональної вольниці”. Першим кроком став указ Л.Кучми, яким головам рад делегувалися повноваження представника Президента. Проте Президент будь-коли міг відібрати усі делеговані повноваження, а отже, реальну владу [1320, с.204]. Як наслідок, регіональне самоуправління перестало існувати, а місцеве було позбавлене механізмів реалізації повноважень та змушене делегувати повноваження державній владі [279, с.В1]. З 1995 р. Л.Кучма відновлює владну вертикаль, вводить посаду голів місцевих адміністрацій. Спочатку він прагне уникнути зіткнень з регіональними групами, призначає главами адміністрацій голів облрад. Але поступово роль Києва в політиці зростає, що відбувається на фоні провінціалізації регіональних центрів [1639, с.50]. Український центризм став причиною слабкості горизонтальних зв’язків. Практично всі зовнішні зв’язки регіонів були пов’язані з Києвом. Зрештою, в республіці не спостерігалось консолідації влади сусідніх регіонів [1639, с.57].

На завершальному етапі опрацювання тексту нової Конституції модель місцевої влади стала фокусом політичної боротьби, внаслідок чого компроміс поєднав інститут місцевих державних адміністрацій з радами [436, с.106-107].

У Конституції України 1996 р. закладені демократичні засади відносин між центром і регіонами, визнавалося й гарантувалося також місцеве самоврядування, а після прийняття закону “Про місцеве самоврядування в Україні” чітко окреслилося коло питань стосовно сфери самоврядування. Згідно з Конституцією, до системи

місцевого самоврядування входили також районні та обласні ради, які представляли спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ і міст [1359, с.32]. У 144 статті Конституції стверджується, що в разі невідповідності рішень органів місцевого самоврядування Основному закону і законодавству їх дія припиняється у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду [581, с.4].

Відповідно до Конституції, місцеве самоврядування має характеристики трьох різнорідних суб'єктів: суб'єкта влади, суб'єкта громадянського суспільства, суб'єкта господарської діяльності [1538, с.312-313]. Однак гарантування місцевого самоврядування в Конституції 1996 р. не вирішило питання розподілу функцій між державною владою і представництвами місцевих громад, а також не створило фінансову базу під місцеве самоврядування. Саме тому з прийняттям Конституції почався другий етап комунальної реформи, зміст її полягав у політико-правовому забезпеченні місцевого самоврядування [1359, с.32].

Влітку 1997 р. почалась робота над концепцією адміністративної реформи. Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи підготувала і сприяла в прийнятті законів “Про місцеві державні адміністрації”, “Про столицю України місто-герой Київ”. У 1998-1999 рр. були підписані Укази Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні”, “Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади в Україні”. Проте головним моментом, який спричинив зупинку реформ, було рішення не створювати принципово нові інститути місцевої регіональної та центральної системи управління, а лише перерозподілити повноваження між уже існуючими органами [1558]. З подання представника Президента в парламенті Р.Безсмертного та депутатів В.Стретовича й І. Юхновського в 1997 р. у парламенті був розглянутий проект закону “Про адміністративно-територіальний устрій України”. Але після його обговорення парламент 15 липня 1997 р. відправив проект на доопрацювання [1173, с.198].

У кінці 90-х рр. ХХ ст. запроваджуються такі інструменти впливу на регіональний розвиток, як спеціальні економічні зони (СЕЗ) і території пріоритетного розвитку (ТПР). З 1998 по 2003 рр. було створено 11 СЕЗ та впроваджено спеціальний режим на територіях АРК і восьми областей [1318, с.9].

На президентських виборах 1999 р. Л.Кучма виступив за “децентралізацію повноважень центру до регіонів”, стверджуючи, що в центральних органах влади залишаються лише стратегічно важливі напрями життєдіяльності держави. Президент підтримав формування бюджету “знизу догори”, надання місцевій владі прав законодавчої ініціативи, самостійного формування бюджетної політики та передачі в муніципальну власність основних фондів міст [1071, с.13]. Акцентування Л.Кучмою на необхідності вироблення регіональної політики могло відбутися внаслідок тиску регіональних еліт. До того ж, ідея регіонів дозволяла йому з одного боку зберегти директивну, монополізовану економіку й політичну систему, а з іншого – створити ілюзію конкурентності влади [469, с.4].

Утворена в липні 1999 р. Спілка лідерів місцевих регіональних влад України мала стати “механізмом для розробки і реалізації нової регіональної політики” [376, с.12]. Напередодні президентських виборів 1999 р. Спілка ініціювала всеукраїнський референдум, що мав легітимувати створення верхньої палати парламенту [304, с.12]. Висловлювалися думки, що треба змінити обласний адміністративний поділ на більші одиниці (землі, краї чи регіони). Концепція регіоналізму з погляду її прихильників мала б відображати єдність у багатоманітності [1193, с.8]. Решта претендентів на найвищу посаду країни виступала за збереження унітарності України з широкими повноваженнями регіонів. Лише програма лідера Слов’янської партії О. Базилюка пропонувала “розумний федералізм” [1173, с.196].

Після виборів 1999 р. регіональні еліти виступили з пропозиціями щодо перерозподілу повноважень між центром і регіонами на користь регіонів. Йдеться, насамперед, про згадувану вище Спілку, яка свої пропозиції виклала в проекті Концепції державної регіональної політики України [465, с.10; 1357, с.158]. Конституційний процес, ініційований через референдум 2000 р., регіональні еліти намагалися використати для розширення своїх прав. Після заяви Спілки “Про позицію щодо конституційного процесу в Україні” стало очевидним, що регіональні еліти хочуть перейти до регіонального управління державою [1357, с.159]. Існувало два варіанти вирішення цього питання, запропоновані регіоналістами і парламентаристами. Так, ідея регіоналізації верховної влади, але “за умови збереження її унітарного

характеру”, передбачала створення верхньої палати, посилення Ради регіонів при Президентові України тощо [1071, с.13]. Зі свого боку парламентаристи перспективи розвитку відносин центру та регіонів вбачали на шляху демократизації регіонів (“регіони демократичної держави”) [1357, с.160].

У 2000 р. була створена комісія з питань адміністративно-територіального устрою під керівництвом В.Литвина. Але держава прагнула реформувати управління лише на рівні сіл і районних центрів, не зачіпаючи обласного рівня [305]. Аналіз Концепції державної регіональної політики, затвердженої Указом Л. Кучми 25 травня 2001 р. і проекту Концепції державної регіональної політики України, затвердженого II Всеукраїнським з’їздом Спілки лідерів місцевих та регіональних влад 9 вересня 2000 р., свідчить, що в авторів документів було протилежне бачення територіальної організації влади. Перші прагнули підвищити роль та відповідальність місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. Спілка ж пропонувала перебрання місцевим самоврядуванням на себе функцій державних адміністрацій [1470, с.304-305].

У 2002 р. уряд розглянув проект Концепції удосконалення адміністративно-територіального устрою, який передбачав врегулювання статусу адміністративно-територіальних одиниць, приведення мережі селищ міського типу та селищ у відповідність з Конституцією, визначення їх меж, вирішення питань з розташування на території міст інших населених пунктів [1626, с.8-9]. У складі уряду в 2003 р. діяв відповідний підрозділ. Було запроваджено посаду уповноваженого Президента з питань адміністративної реформи. Але така розпорошена діяльність не була ефективною [1319, с.7]. Уряд В.Януковича в 2003 - 2004 рр. також розробляв Державну стратегію регіонального розвитку до 2011 р. [932, с.В2].

Необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи і налагодження ефективної регіональної політики актуалізувалася після сепаратистських проявів у 2004 р. Проте, як визнавав А.Мальгін, ініційована в 2004 р. ідея федералізації держави не спиралася на теоретичний фундамент, відсутні були масові політичні організації, прихильні до зміни форми державного устрою, і загалом ідеї федералізму були використані майже виключно як засіб тиску на Київ [1474, с.235].

Натомість Консультативно-дорадча рада з питань місцевого самоврядування при Голові Верховної Ради на зібранні 14 лютого 2005 р. виступила проти того, щоб повноваження місцевого самоврядування підмінялися повноваженнями держадміністрацій, а базою місцевого самоврядування визначила громаду [832, с.4-5]. 26 квітня 2005 р. В.Ющенко підписав Указ “Про Національну раду з питань державного будівництва, місцевого самоврядування і регіонального розвитку”, яка мала розробити пропозиції стосовно проведення адміністративно-територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування [1320, с.358]. До того ж, в уряді Ю.Тимошенко в 2005 р. існувала посада віце-прем’єра з адміністративної реформи, щоб ліквідувати регіональні розбіжності й наблизити владу до громадянина [735, с.14].

Р.Безсмертний, який обійняв посаду віце-прем’єра з адміністративної реформи, вважав, що загальна ідея реформи – “розширення прав регіональних громад і збільшення ролі місцевого самоуправління, що і є альтернативою федералізації держави” [192, с.9]. Політик запропонував трирівневу модель адміністративно-територіальної реформи за зразком Польщі, яка мала будуватися за принципом “знизу догори”. Перший рівень мали складати громади з чисельністю населення від 5 тис. населення, другий рівень – райони (70 тис.), третій – регіони (750 тис.) [192, с.9].

Громада повинна була забезпечувати людей базовим набором послуг: медична допомога, початкова школа, охорона правопорядку, комунальна інфраструктура, транспорт та інше. Надання повноважень місцевим громадам мало призвести до зростання відповідальності місцевого самоврядування перед громадянами [191, с.5]. Наближення максимальної кількості послуг до людини мало відбутися через запровадження самоврядування і фінансової самодостатності громад [470, с.3]. Органами управління території стати б районні ради та виконкоми рад, які б перебрали на себе функції держадміністрацій. Міста, населення яких сягнуло 70 тис., набули б статусу міста-району і виділилися в окрему адміністративно-територіальну одиницю. Це мало дати поштовх розвитку територій [192, с. 9]. Регіонами ставали області, АРК, міста Київ та Севастополь, міста-райони з населенням не менш, як 750 тис. Обласні державні адміністрації планували залишити, але вони лише

забезпечували б контроль за дотриманням Конституції та законів України, дотриманням прав і свобод громадян [192, с.9].

Позитивом планованої реформи було те, що органам місцевого самоврядування не надавалось повноважень, які характеризували б регіони як суб'єкти федерації [191, с.5]. Проте, як доречно зауважував О.Дьомін, якщо повноваження державних адміністрацій звести в основному до контрольних, то в них не існувало б достатніх важелів для нагляду за дотриманням законодавства [1319, с.5-6]. Українські праві, зокрема Українська народна партія, критикувала Р.Безсмертного за ідею укрупнення областей як шляху до федералізації й регіоналізації та зведення адміністративної реформи до механічного переділу й укрупнення [641, с.4]. Звучали думки, що плани ліквідації райдержадміністрацій розривали б ланку між центральною і місцевою владою. Крім того, саме наявність райдержадміністрацій дозволила уникнути сепаратизму в Криму. Розкритикована була й трирівнева система, яка збереглася ще з радянських часів (область-район-місто) [779, с.1].

Опоненти влади побачили політичний підтекст у виведенні зі структури управління областей великих міст. Так, А.Мальгін вважав, що цей крок дозволив би Києву оточити міста своєрідними "санітарними зонами" у вигляді областей з переважанням більш лояльного сільського населення [1474, с.264]. До того ж, перенесення обласних центрів і злиття сіл об'єктивно знищувало село [1029, с.6]. Представники місцевого самоврядування також відзначали, що жителі кожного села мали володіти правом самостійно вирішувати питання свого територіального устрою [988, с.3].

Порівняння з польським досвідом також зазнало критики, оскільки в Польщі відбувся перехід від дворівневої моделі до трирівневої, а в Україні зберігалася трирівнева система [443]. Відтак, польська реформа виявилася коштовним заходом і внесла чимало хаосу в діяльність влади [305; 1341, с.685; 1596]. Ефективність реформи в Польщі можна пояснити тим, що в більшості сфер вона була завершенням еволюційних змін, які тривали з кінця 70-х рр. ХХ ст. [1421; 1670; 1361, с.50].

Натомість в Україні реформування адміністративно-територіального устрою планували завершити протягом року. Влада діяла неузгоджено, реформа розглядалася відокремлено від реформування бюджетної сфери, без розподілу

владних і фінансових повноважень органів місцевого самоврядування [1460; 1561]. Р.Безсмертного звинувачували також в тому, що він занадто захопився територіальною складовою і не зробив своїм союзником громадськість [748, с.9; 821, с.4]. Уже в серпні 2005 р. стало зрозуміло, що реформу не підтримали під час консультацій у багатьох регіонах (Вінниця, Одеса, Івано-Франківськ, Луганськ) [1691, с.88].

8 серпня 2005 р. був прийнятий Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”, а в липні 2006 р. Кабінетом Міністрів України ухвалена “Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р.”, які базувалися на засадах “відповідального регіоналізму”, що мав привести до консолідованого регіонального розвитку при збереженні спільної мети та єдності багатоманітностей [679, с.4]. Однак недоліками закону стало те, що основним джерелом розвитку регіонів залишилися кошти державного бюджету, але не визначено гарантований відсоток цих коштів. Основними виконавцями були органи влади, тоді як в Європі існують агенції регіонального розвитку [1291, с.4].

З початком виборчої кампанії 2006 р. Р. Безсмертний у зв’язку з керівництвом виборчим блоком “Наша Україна” вийшов зі складу уряду. Імовірно, напередодні виборів влада вирішила не налаштовувати проти себе районну номенклатуру. Повернення до проблеми відбулося на першому засіданні Національної ради з питань державного управління і місцевого самоуправління 11 травня 2006 р. Зі слів Р.Безсмертного, реформа мала завершитися в 2009 – 2010 рр. [854, с.1].

З формуванням у серпні 2006 р. уряду В.Януковича змінилося концептуальне сприйняття адмінреформи. Однак віце-прем’єр-міністр В.Рибак визнавав необхідність збільшення частки місцевих бюджетів і створення департаменту з питань місцевого самоврядування. Політик вбачав адміністративно-територіальний поділ за зразком Швеції на рівні трьох-чотирьох управлінь: центр, регіон, місто [353, с.3]. Відзначимо, що введення пропорційної системи формування обласних, районних і міських рад у 2006 р. мало скоріше негативні наслідки, оскільки відбулася надмірна політизація органів самоврядування та знизився фаховий рівень депутатів.

Наступне повернення влади до реформи адміністративно-територіального устрою відбулося влітку 2008 р. Пропоновані зміни дозволили б мерам міст для виріше-

ння проблем отримати землю за межами міста, закінчити війну компетенцій між самоврядуванням та райдержадміністраціями, сприяли б розвитку бізнесу [1101].

Директор Департаменту місцевого самоврядування та адміністративно-територіального реформування Ю.Ганущак запропонував такі принципи для системи адміністративно-територіального управління: 1) повсюдність юрисдикції органів державної влади та місцевого самоврядування на територіях адміністративно-територіальних одиниць (АТО); 2) територія АТО може розрізнятися лише в межах однієї АТО вищого рангу; 3) застосування принципу субсидіарності й наявність для кожного рівня АТО домінуючих повноважень; 4) кількість суб'єктів управління повинна відповідати критеріям ефективного менеджменту; 5) опертя на систему статистичних одиниць ЄС – систему NUTS (до NUTS 1 належатимуть АТО з чисельністю населення понад 3 млн., до NUTS 2 – АТО з понад 800 тис., до NUTS 3 – АТО чисельністю від 150 тис.); 6) зберігалася трирівнева система – громада-район-область, а реформування в основному мало торкатися громад [210, с.2]. За центр громади обирали б місто з економічною активністю (зона 30-15 км). На рівні громади повинні були б бути основні державні служби, забезпечуватися середня освіта, первинна медична допомога, комунальні послуги тощо. Крім того, ставилося питання повернення влади в село. Це мало відбуватися через обрання в селах старост, які б входили до ради старост – дорадчого органу при голові громади [210, с.2]. Проте це швидше не захист села, а формування міських агломерацій.

Був підготовлений проект Концепції державної регіональної політики, який передбачав інтеграцію регіональних освітніх, інформаційно-культурних просторів в єдиний український простір. Пропонувалося, що держава надаватиме підтримку насамперед тим проектам, які є важливими для кількох регіонів; будуватимуться шляхи між регіонами; буде сприяння обмінам школярами, чиновниками [277, с.4].

Отже, на початку 90-х рр. ХХ ст. реформування радянської управлінської машини поставило питання про надання повноважень місцевим громадам. Однак, якщо місцевому самоврядуванню на рівні населених пунктів і районів центральна влада погоджувалася надати повноваження, то регіональна влада з огляду на загрозу

дезінтеграції країни і владні претензії керівників України залишалися в представників державної влади.

Прихильникам децентралізації управління вдалося визначити в Конституції України і ряді законодавчих актів основні принципи наділення владою й повноваженнями територіальних громад. Однак залишається не до кінця визначеним розподіл повноважень між місцевими органами виконавчої влади і місцевим самоврядуванням. Натомість проведення адміністративно-територіальної реформи зіштовхувалося з відсутністю політичної волі у вищого керівництва країни, нестачею необхідних коштів та опором регіональних еліт, які боялися втратити владу. Здійснені реформи не створили принципово нових інститутів місцевої та центральної системи управління, а лише перерозподілили повноваження між існуючими формами виконавчої влади.

3.3. Проблема державного устрою і місцевого самоврядування в ідеології та діяльності українських політичних партій

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації та гласності в Україні виникла низка неформальних об'єднань, які внесли вагомий вклад у процес національного відродження і створили масову соціальну базу та підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху – Народного руху України. Інша, відносно не чисельна, частина неформальних об'єднань була більш радикальною і надавала перевагу політичній діяльності. Ці утворення мали на меті пробудити в народі національну гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові протестні акції. Чільне місце серед неформалів належало Українській гельсінській спілці (УГС), яка намагалась виконати роль мозкового центру та лідера народної опозиції [1207, с.55]. Саме на основі симбіозу політичних і громадських утворень розпочалося утворення українських політичних партій.

Найшвидше організаційна робота зі створення політичної партії розгорнулася в середовищі УГС. Уже влітку 1987 р. після звільнення з ув'язнень колишні активісти УГС В.Чорновіл, М.Горинь, Б.Горинь, Я.Лесів, В.Січко, П.Січко та інші відновили свою діяльність [1356, с.315]. 7 липня 1988 р. була оприлюднена

“Декларація принципів” УГС, яка мала об’єднати правозахисні та націонал-демократичні групи і стати основою для “нової політичної партії” [93, арк.128]. У ній, серед іншого, вимагалось визнання статусу української мови як державної, підкреслювалося, що в межах СРСР тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців зніме з порядку денного “болоче питання перегляду кордонів за етнічним принципом” [92, арк.137]. Водночас зазначалося, що УГС виступає за “найширші права національних меншостей на Україні..., а у випадках суцільного замешкання ще й на створення національно-територіальних адміністративних одиниць”. УГС виступала за негайне відновлення в складі УРСР Кримської АРСР, а також повернення кримських татар [1261, с.14].

У зв’язку з намаганнями офіційних ЗМІ представити УГС як “розпалювачів національної ворожнечі”, виконком УГС 28 липня 1988 р. видав звернення до неукраїнського населення України. У ньому декларувалося, що УГС відстоює забезпечення прав національних меншин, погоджується на культурно-національну автономію, творення національно-територіальних одиниць, а також виступає за відновлення в складі УРСР Кримської РСР та повернення репресованого населення [1356, с.352]. У зверненні до українського населення Криму мовилося про те, що УГС відстоює позицію, щоб “Татарський Крим входив до складу України на правах конфедераційної вільної держави... Але, якщо кримські татари бажають жити окремо, то УГС визнає за ними право на цілковиту незалежність” [1356, с.357]. УГСівці також зразу розгорнули співпрацю з кримськотатарськими організаціями [91, арк.155].

З УГС солідаризувалися також “Міжнаціональний комітет захисту політичних ув’язнених”, Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, Комітет захисту Української католицької церкви (м. Львів); Український культурологічний клуб, Український демократичний союз (м. Київ) [94, арк.176-183; 90, арк. 178-180].

5 серпня 1989 р. у м. Львові відбулася розмова між першим секретарем міськкому КПУ В.Волковим і представниками УГС В.Чорноволом, М.Горинем, Б.Горинем. Обидві сторони знайшли спільну мову в питаннях усунення міжнаціональних конфліктів. В.Чорновіл висловив ідею про федеративний устрій України за прикладом штатів у США чи земель у ФРН [1356, с.361].

У квітні 1990 р. з'їзд УГС ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП). Головною своєю метою УРП проголосила створення Української незалежної соборної держави [1262, с.56]. На момент установчого з'їзду партія мала 28 філій, 19 осередків, загальна кількість членів УГС сягнула 2300 [48, арк.10]. Після довгих зволікань УРП першою в Україні в листопаді 1990 р. була зареєстрована як політична партія [1321, с.6].

У програмі УРП висловилися за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови відродження, консолідації народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства [1209, с.175]. У національному питанні програма УРП передбачала “рівність перед законом усіх громадян України незалежно від походження та національності”, державні гарантії на національно-культурну автономію усіх національних громад, право кримських татар на повернення в організованому порядку до Криму і на політичну автономію в складі України [49, арк.3]. Лідер УРП Л.Лук'яненко виступав як категоричний противник федеративного устрою і двомовності в окремих районах. Він вважав, що через роз'єднаність нації в минулому “нам потрібен період національної консолідації” [286, с.1]. Політик відстоював думку, що для удосконалення методів законотворчості більш відповідав би двопалатний парламент [285, с.3]. Одночасно лідери УРП визнавали, що “проблеми Східної України мають стати центральними в нашій діяльності” [1261, с.99]. Відзначимо, що партія одразу після створення розгорнула діяльність у справі об'єднання країни. Ще на засіданні проводу УРП 9 жовтня 1990 р. з ініціативи Л.Лук'яненка було прийнято рішення встановити шефські зв'язки між західними організаціями УРП і східними [50, арк.24; 51, арк.5].

На хвилі релігійного і національного відродження 1 листопада 1988 р. виникла громадська організація Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ). 13 січня 1989 р. УХДФ у м. Львові провів установчий з'їзд як партія. У її програмі відразу задекларували чіткий курс на самостійність України [438, с.222-223].

У лютому 1989 р. в м. Києві була створена “Українська народно-демократична ліга” (УНДЛ), яка виникла на основі “Української демократичної спілки” (УДС).

Ідеологія УДС базувалася на принципах християнської моралі й засадах правової демократії. У програмі об'єднання мовилося про право на агітацію за відокремлення УРСР і відновлення кримськотатарської автономії [1356, с.471-472].

У квітні 1990 р. у Львові також відбулися установчі збори двох праворадикальних організацій: об'єднання “Державна самостійність України” (ДСУ) та Української християнсько-демократичної партії [1261, с.96]. ДСУ очолив один із засновників УГС політв'язень І.Кандиба. На його думку, ДСУ слід було розглядати як партію, що базується на ідеології ОУН [1261, с.122]. Кінцевою метою об'єднання проголошувалися “вихід України з СРСР, побудова Самостійної Соборної Української Держави мирним демократичним шляхом” [296, с.562]. Інша праворадикальна Українська національна партія могла вважатися першою з нових політичних партій. Вона провела свій установчий з'їзд у Львові в жовтні 1989 р. Партія виступала за “відновлення УНР в етнічних кордонах” [1261, с.119].

Наприкінці 1988 р. письменники й науковці Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР виступили з ініціативою створення Народного руху України (НРУ) для підтримки перебудовчих процесів [1356, с.143]. Проект програми Руху було надруковано в “Літературній Україні” 16 лютого 1989 р. У “Загальних принципах” зазначалося, що Рух рішуче протистоятиме спробам асимілювати національні меншини, сприятиме розвитку їх культури й освіти, а в місцях компактного проживання – адміністративно-господарському самоврядуванню. Одночасно в проекті стверджувалося, що Рух вважає першим і невідкладним кроком у розв'язанні питань національного відродження надання українській мові статусу державної [1261, с.28-29].

8-10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Руху. На ньому була прийнята програма організації. Зокрема, у розділі “Національне питання” йшлося вже тільки про національно-культурну автономію (національно-територіальна автономія, очевидно, розглядалась як загроза цілісності України) [1261, с.56]. На установчому з'їзді Рух серед головних засад своєї діяльності, поряд з обстоюванням інтересів української культури та державності, визначив боротьбу з будь-яким насильством та дискримінацією в національних відносинах, підтримку прагнень народів УРСР до національно-культурного самовизначення [39, арк.2, 17]. За словами А.Камінського,

головним гаслом на з'їзді був заклик до єдності [1356, с.263]. Відзначимо, що уже в процесі підготовки Установчого з'їзду Руху оргкомітет попереджали, що є спроби “розмити Рух зсередини”, створити в Русі Інтерфронт зусиллями делегатів зі Сходу і Півдня України [38, арк.72].

Значну увагу НРУ приділяв святкуванню Дня Соборності. Для відзначення дати в 1990 р. Рух пропонував скликати сесію Великої Ради Руху, організувати живий ланцюг від Львова до Києва як символ єдності українського народу, провести мітинг-маніфестацію в Києві й пропагандистську кампанію. 13 січня 1990 р. на III сесії Великої Ради Руху було запропоновано Верховній Раді визнати 22 січня Днем Соборності України із занесенням дати червоним кольором до календаря [42, арк.1-2, 4]. Натомість II Всеукраїнські Збори НРУ (25-28 жовтня 1990 р.) підтримали “право на національно-територіальну автономію для національних меншин, що не мають своєї державності за межами України та національно-культурну автономію для всіх інших національностей” [230, с.48]. Збори НРУ рішуче засудили сепаратистські намагання номенклатури відокремити Крим від України у “нестримному прагненні до підписання нового Союзного договору”. Рухівці вважали, що керівники Криму ігнорують інтереси кримськотатарського населення, а також роздмухують у ЗМІ антитатарські й антиукраїнські настрої. Збори звернулися до парламенту та уряду України з вимогою “забезпечити юридичні й матеріальні гарантії повернення до Криму кримськотатарського населення” і визнали його право на створення автономії у складі незалежної України [230, с.64-65]. Отже, представники НРУ в 1990 р. бачили в складі України татарську автономію, але не окреслювали її межі та статус на півострові інших національностей.

Рух докладав всіх зусиль, щоб налагодити діалог з російськомовними регіонами. І.Драч у доповіді на Всеукраїнських Зборах НРУ в жовтні 1990 р. задекларував: “не вважаємо, що українець, який розмовляє по-російськи, автоматично втрачає національність... Тим більше не може він стати ворогом рідного народу” [229, с.4]. Письменник пропонував звернути увагу шахтарів, що промисловість Донбасу після війни відбудовувала вся Україна, і вугільну промисловість “Україна знову готова відбудувати разом з тим вже добровільно, але зробити успішно це можна лише тоді,

коли уряд України не буде лише главком московського уряду...” [229, с.4]. Крім того, на зборах було прийнято звернення “До громадян України, які вважають російську мову своєю рідною”. У ньому зазначалося: “ми хочемо, щоб в сонячній Україні всім національностям жилося добре”, лунали заклики всім об’єднатися в русі “за незалежну демократичну суверенну Українську державу” [40, арк.30]. НРУ також активно захищав Україну від спроб територіальних претензій з боку держав-сусідів. У відповідь на заяви окремих політиків про перегляд кордонів, які з’явилися 27 серпня 1991 р., НРУ виступає з закликом до керівництва Російської Федерації утриматися від територіальних претензій [43, арк.9].

На сесії Великої Ради Руху в Хусті в березні 1990 р. І.Драч і Д.Павличко заявили про намір створити Демократичну партію України (ДемПУ). Важливим кроком до формування партії стала публікація в травні 1990 р. “Маніфесту ДемПУ”. У ньому зазначалося, що ДемПУ своєю діяльністю “захищатиме справедливі національні інтереси людей будь-якої етнічної групи” [61, арк.4]. Ініціатори утворення партії проголосили ідею унітарного державного устрою України з широкими повноваженнями суб’єктів територіального самоуправління, вважаючи неприпустимою федералізацію Української держави [1262, с.86].

На установчому з’їзді ДемПУ 15-16 грудня 1990 р. у Києві активну участь взяли представники Півдня і Сходу України. У виступі донеччанин В.Суярко заявив, що тільки політика, яка б “враховувала всі особливості різних регіонів”, дасть можливість побудувати самостійну демократичну Україну [64, арк.72]. У програмових засадах, затверджених з’їздом, основними принципами майбутньої політичної системи ДемПУ визначала, поряд зі свободою людини, рівністю, демократією, і соборність. У зміст цього терміну демократи вкладали те, що “Українська самостійна держава становить єдину та неподільну цілісність” [61, арк.23].

Партія виступала проти активізації сепаратистських сил у регіонах. 19 листопада 1990 р. оргкомітет ДемПУ висловив заяву “Про ситуацію в Україні”, в якій засудив “лояльне ставлення імперської більшості до антиукраїнських сепаратистських ідей про так звані “Новоросію” і Донецько-Криворізьку республіку” [337, с.4]. На думку демократів, це робилося для дестабілізації політичного становища,

паралізації демократичної опозиції і втримання України в складі СРСР [66, арк.1-2]. Після заяв ряду російських політиків, що містили територіальні претензії до України, ДемПУ ухвалою від 1 вересня 1991 р. виступила за територіальну цілісність і непорушність кордонів України. Партія також задекларувала, що “повинні бути гарантовані демократичні права людей всіх національностей” [65, арк.36]. 22 жовтня 1991 р. Президія Національної ради ДемПУ звернулася з листом до Верховної Ради, уряду, Генерального прокурора УРСР, в якому зазначалося, що “дії сепаратистів створюють реальну загрозу цілісності України” [68, арк.23; 991, с.1].

25-27 травня 1990 р. розпочалося утворення Соціал-демократичної партії України (А.Носенко), для якої був важливим новий земельний устрій України, щоб дозволив самостійно враховувати на місцях специфічні особливості різних регіонів за умови загальної єдності території України [18, арк.162]. У той час була заснована також Українська селянсько-демократична партія, в проекті статуту якої йшлося про “побудову Української народної держави демократичного централізму” [1262, с.56].

Відроджувалися в Україні й анархісти у формі “Конфедерації анархо-синдикалістів” у м. Харкові. У вересні 1989 р. в їхньому друкованому органі “Набат” один з лідерів І.Росоха розкрив ставлення конфедерації до національного питання. Політик вимагав державного статусу для української мови і вважав необхідним “перетворення України на федеративну державу, на федерацію регіонів, які б мали широкі права самоврядування”. З цієї позиції І.Росоха був прихильником визнання поруч з українською інших державних мов у деяких регіонах [1356, с.485].

Влітку 1990 р. політичний спектр України стає дедалі різноманітнішим. У червні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Української народно-демократичної партії [1261, с.120]. Ця партія разом з Українською національною партією стали ініціаторами скликання 1 липня 1990 р. Української міжпартійної асамблеї (УМА). До її складу увійшли також Республіканська партія України, представники радикального крила Української селянсько-демократичної партії, націоналістична фракція Спілки незалежної української молоді, Комітет захисту Української католицької церкви, незалежна профспілка “Єдність” та ряд інших організацій. Утворення закликали до безкомпромісної боротьби до того часу, поки під червоно-

чорний прапор не стане “вся Україна від Сяну по Кавказ” [1261, с.182]. Об’єднання проявляло ксенофобське ставлення до росіян. Один з його лідерів О.Вітович на мітингу у Львові в червні 1991 р. виступив за творення “Української зверхдержави”, в якій “або москалі переможуть нас, або ми переможемо їх” [19, арк.41]. Таке прагнення об’єднання українських земель в єдину державу викликало занепокоєння в національних меншин і використовувалося для критики антиукраїнськими силами.

Окремі радикальні націоналістичні угруповання відмовлялися визнавати національні меншини в Україні, окрім кримських татар, оскільки “культури цих груп насправді є культурами етносів, ойкумени яких лежать поза межами України”, і про них піклуються інші держави. Праві відстоювали необхідність асиміляції іншоетнічних осіб, а державну підтримку культур інших націй розцінювали як “виштовхування іншоетнічних осіб з українського етносу” [1575, с.8-9]. 19 серпня 1991 р. керівництво УМА закликала створити загони оборони України від путчистів ДКНС. Так виникла Українська народна самооборона (УНСО). Відбулося об’єднання Української національної асамблеї як партії, УНС як “внутрішньої” партії та УНСО – як бойових загонів [287, с.230].

Значну допомогу в становленні націоналістичного руху надавала еміграція. Ідея Української самостійної соборної держави була основною для українських політиків еміграції. Проте вона не стала інтегруючою через розходження між націоналістичними організаціями і спроби розбудувати сітку власних організацій [1228, с.44].

Восени 1990 р. розпочинається структурування решти неформальних політичних організацій у партії. Новоутворювані партії декларують бачення майбутнього країни, в тому числі погляди на державний устрій і місцеве самоврядування. Так, Партія зелених України (ПЗУ) в маніфесті, виголошеному 22 квітня 1990 р. Ю.Щербаком, заявила: “Наша мета – не поділ України на клаптики, не розбрат тих, хто живе на нашій землі, а об’єднання всіх громадян України і тих, хто живе поза її межами, навколо зеленого прапору...” [1627, с.50]. ПЗУ цілями політичної боротьби поряд з демонтажем СРСР, становленням самостійності України проголосила “відновлення історичних традицій федеративного устрою України” [18, арк.25]. Зелені вважали за необхідне провести децентралізацію влади, поступовий перехід до

місцевого громадського самоврядування, обов'язкової виборності керівних органів влади всіх рівнів [1262, с.87].

24-25 листопада 1990 р. відбувся Установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). Метою партії ліберали задекларували створення ненасильницьким шляхом громадянського суспільства, становлення й розбудову суверенної Української держави на федеративних засадах [18, арк.151]. Ліберали виступали за національно-культурну автономію, вільний розвиток мов та культур усіх національних груп. ЛДПУ була проти державного керування мовними процесами, але підтримувала відновлення історичної справедливості щодо української мови [296, с.593].

Позиція КПУ в питаннях національно-державного устрою УРСР була відображена в записці ідеологічного відділу ЦК КПУ “Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці” від 29 березня 1991 р. Зокрема, в документі відзначалося, що унітарний устрій для республіки найдоцільніший. Але, на думку комуністів, унітарність Української РСР не виключала можливості утворення в республіці національно-адміністративних формувань [37, арк.30-31]. Українські комуністи докладали також зусиль до реформування КПРС. Так, на Всесоюзній конференції прихильників демократичних рухів у КПРС 17-18 листопада 1990 р. 13% делегатів становили представники КПУ [28, арк.25]. Погляди комуністів, які готові були до змін, ілюструє виступ першого секретаря Івано-Франківського обкому КПУ З.Куравського на засіданні Політбюро ЦК КПУ 19 жовтня 1990 р. Він зазначав: “Народ піде за тією партією, яка відображає інтереси народу. А інтереси народу сьогодні такі: Україна самостійна...” [5, арк.158].

Відбувалися ідеологічні зсуви і в комсомольському середовищі. 27-28 жовтня 1990 р. під час конференції Львівської обласної організації ЛКСМ України перший секретар всеукраїнської організації С.Вовченко зазначив, що “комсомольська організація має діяти саме на рівні республіки, як державності, оскільки переконаний, що Україна була, є і, вірю, буде єдиною соборною державою” [15, арк.213].

У кінці 1990 р. відбулася інституціоналізація частини прогресивних комуністів. Установчий з'їзд Партії демократичного відродження України, що створювалася на базі “Демплатформи в Компартії України”, відбувся 1-2 грудня 1990 р. [18,

арк.193; 1627, с.50-51]. Новоутворена партія на чолі з В.Філенком виступала з позицій громадянської злагоди, головне завдання вбачала в тому, щоб перетворити Україну на незалежну демократичну державу з ринковою економікою й соціальною захищеністю громадян; наголошувала на пріоритетності прав людини [1522, с.222]. У своїх програмних тезах ПДВУ визначала, що “враховуючи різноманітність етнокультурних, економічних та екологічних умов у різних регіонах України, партія вважає за доцільне перетворити її на федеративну республіку з широкою автономією країв (земель)”. Партія визнавала за компактно проживаючими етнічними групами право на національно-культурну автономію [18, арк.200]. З’їзд прийняв звернення до народу України “Про наступ реакції в Україні”, де було засуджено залякування людей з боку КПУ розправами над комуністами, поверненням до капіталізму, національними погромами, українізацією. Особливо цинічним визнавалося використання відмінностей між регіонами України для розпалювання взаємної неприязні й регіонально-сепаратистських настроїв [18, арк.193].

II з’їзд ПДВУ 29-30 червня 1991 р. визначив ключові положення “відродженців” з питань національно-державного будівництва: скасування державності СРСР, створення Співдружності суверенних держав, визначення України як президентської республіки з двопалатним парламентом, її федералізація [116, арк.164]. Ідеологи ПДВУ В.Філенко й А.Білоус бачили майбутній парламент двопалатним. На їх думку, саме в такій формі законодавчий орган сприяв би професіоналізму парламентарів і враховував би регіональні особливості України [390, с.3].

Одночасно на II з’їзді було оприлюднено “Заяву організацій ПДВУ східних і південних областей України”, яка продемонструвала підтримку Східної і Південної України галичанам, буковинцям, волинянам. У випадку загрози вторгнення в Україну “Кремлівсько-Псковської дивізії”, партійці обіцяли зробити все, щоб “паралізувати економіку від Білого до Чорного морів” [116, арк.190]. Ставлення до українсько-російських відносин і державного устрою України опозиційних партій знайшло відображення в прийнятій на конференції “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” у Львові 4 січня 1991 р. ухвалі представників ПДВУ, УРП, Української селянської демократичної партії, ДемПУ, УХДП, Руху, Соціал-

демократичної партії України та ряду громадських організацій [228, с.2]. Учасники конференції вважали, що в незалежній Україні інтереси російської громади забезпечить національно-культурна автономія. Стосовно Криму представники партій виступали за територіально-адміністративну автономію. На їх думку, рівноправна участь росіян у державному, економічному й культурному житті була необхідна для “розвитку нашої спільної Вітчизни – України” [123, арк.4].

Утворення незалежної держави в грудні 1991 р. актуалізувало погляди на державний устрій і статус місцевого самоврядування. Проте з 20 політичних партій, що існували в Україні на 1 січня 1992 р., лише 11 мали правовий статус. Усього 3 з них (СПУ, ПЗУ, УРП) мали більше 10 тис. членів. Всього 4 партії мали представництво у парламенті (СПУ, ДемПУ, ПДВУ, УРП) [1262, с.65].

Після здобуття незалежності й обрання Л.Кравчука Президентом більшість націонал-демократичних організацій перейшла до конструктивної опозиції чи співпраці з владою. І. Драч в інтерв'ю в лютому 1992 р. пояснював цю ситуацію так: “...державність лише від Президента, який би він там не був. Той, хто підтримує державність, мусить підтримати Президента” [44, арк.11]. Пізніше Л.Лук'яненко пояснив перехід демократів на позиції співпраці з владою доктринальним гаслом – “ми прийнемо комуністичну Україну, ми прийнемо Україну будь-якого кольору, аби вона була незалежною державою” [431, с.233].

У 1992 р. делегати IV з'їзду НРУ і Провід цієї організації офіційно проголосили себе політичною партією [1262, с.65]. Однією з причин внутрішньорухівських суперечок у першій половині 90-х рр. XX ст. були розбіжності в поглядах на державний устрій України. Так, В.Чорновіл спочатку відстоював ідею федеративного устрою. Проте федерацію політик бачив як ширше місцеве самоврядування з підпорядкуванням центру та центральному уряду, і як легалізацію історичних країв [397, с.3]. Натомість І.Драч, М.Горинь обстоювали унітарність. Кінець протистоянню настав у 1992 р., коли одноосібним лідером Руху став В.Чорновіл, а в Концепції “Державотворення в Україні” зафіксували, що НРУ обстоює необхідність замінити обласний адміністративно-територіальний поділ на земельний. Тоді ж було підтверджено прихильність до унітарного устрою на найближчу перспективу і

заявлено, що адміністративний поділ земельного типу не повинен автоматично спонукати до заміни устрою на федеративний [1633, с.189].

Програма і статут НРУ, згідно зі змінами, внесеними III Всеукраїнськими Зборами 1 березня 1992 р., передбачали, що Рух виступає за демократичну правову державу, побудовану з урахуванням національно-історичних особливостей України. У питаннях місцевого самоврядування Рух виступав за пріоритет місцевої влади у вирішенні проблем, віднесених до її компетенції [46, арк.4]. НРУ підтримував права національно-територіальної автономії для національних меншин, що не мають своєї державності за межами України, і національно-культурної автономії для всіх інших націй та етнічних груп [46, арк.6]. Рух також в чергове підтвердив позицію щодо підтримки кримськотатарського народу і зазначив, що будь-які державно-територіальні питання щодо Криму не можуть мати справедливого розв'язання до повного повернення кримських татар на свою Батьківщину [46, арк.7]. У заяві III Зборів Руху “Про становище в Криму” звучала також вимога розпустити Верховну Раду Криму, встановити на півострові постійне представництво Президента й президентське правління [45, арк.14; 1479, с.11]. Проте в новій редакції Програми НРУ 1996 р. було зазначено, що Україну слід розглядати як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням [1159, с.14].

НРУ приділяв значну увагу проблемі захисту національних меншин. 13 листопада 1993 р. Велика Рада НРУ ухвалила проект “Програмових засад національної політики НРУ”. У документі визначалося, що Рух підтримує боротьбу кримськотатарського народу за самовизначення в межах Криму і готовий надати йому в цьому підтримку за умови дотримання принципу територіальної цілісності України. Крім того, рухівці вважали, що має бути відновлена історична справедливість стосовно всіх репресованих етнічних груп та громадян, розроблена і запроваджена програма допомоги українцям, які бажають повернутися на Батьківщину [47, арк.8].

Партія зайняла ліберальну позицію в питанні українізації країни. НРУ обіцяв рішуче протистояти штучній, а тим більше примусовій активізації будь-якої з тенденцій національного розвитку [47, арк.7]. Задля підтвердження своєї позиції в національному питанні НРУ пропонував, щоб етнічні меншини впливали на розроб-

ку правової бази національної політики та на хід її здійснення. Партія підтримувала право національних меншин на громадські організації у формі общин і на утворення їх представницьких органів. При органах державного управління на місцях мали бути утворені ради національних представників із дорадчими функціями [47, арк.7-8].

Політику влади в Криму на початку і в середині 90-х рр. ХХ ст. В.Чорновіл назвав схожою на амебу, що “стихаючим пульсуванням реагує на зовнішні подразнення” [398, с.46]. Уже в квітні 1992 р. фракція НРУ у парламенті зробила заяви з приводу розвитку подій довкола Криму та Чорноморського флоту [1479, с.11]. Після сепаратистських рішень кримського керівництва в травні 1992 р. в Ухвалі Малої Ради НРУ “З приводу ситуації в Криму” від 9 травня 1992 р. було засуджено дії сепаратистських сил у Криму й звинувачено Президента та уряд України в беспорядності та безвідповідальності [1478, с.95]. Прийняття Верховною Радою Російської Федерації постанови від 9 липня 1993 р. з приводу статусу м. Севастополя Рух назвав грубим порушенням норм міжнародного права, відвертим втручанням у внутрішні справи України, посяганням на її територіальну цілісність і недоторканість її кордонів [1479, с.13].

У березні 1995 р., коли рейтинг президента Криму був близький до нуля і впав авторитет Верховної Ради Криму, В.Чорновіл пропонував ліквідувати президентство Криму, розпустити кримський парламент та Севастопольську міськраду, впровадити пряме президентське правління в Криму і Севастополі й розробити нові законопроекти про статус та вибори органів влади Криму. Лідер НРУ не заперечував скасування самої автономії Криму, що мало супроводжуватися заходами викорінення організованої злочинності та збільшенням допомоги Криму [398, с.46].

Не менше уваги приділялося проблемі соборності України в програмових заходах і діяльності УРП. У її програмі, яка була затверджена на ІІІ з’їзді партії 1-2 травня 1992 р., зазначалося, що “УРП виступає за неподільність Української держави, її територіальну цілісність та недоторканість кордонів. УРП вважає унітарну державу з широкими повноваженнями суб’єктів територіального самоврядування за найбільш досконалу форму державного устрою України” [55, арк.20]. У праці “Національна ідея і національна воля” Л.Лук’яненко деталізував, що для республіканців

“програмна мета соборності Української держави означає необхідність встановлення справедливих державних кордонів відповідно до історико-етнічних меж розселення української нації” [431, с.74].

У виборчій платформі 1994 р. УРП виступала за конституційне закріплення територіальної цілісності та неподільності України, вважала за доцільне в майбутньому укрупнити адміністративно-територіальні одиниці, утворити повіти, ліквідувати районний поділ міст. Це мало призвести до скорочення управлінського апарату та економії коштів [55, арк.24]. Місцеве самоврядування мало здійснюватися через муніципальні (міські, повітові) ради та інші органи (повітову управу, мерію, префектуру, старостат). Вищу посадову особу повіту (повітовий староста), міста (мер) мали б обирати шляхом прямих виборів населення відповідної території строком на 4 роки. Наявність сільських і селищних рад республіканці вважали недоцільним, замість них пропонувалося запровадити посаду сільського старости, який би обирався на 2 роки. Регіональне самоврядування мало б здійснюватися обласною (крайовою) радою та органами, які вона б обирала, а також виборною вищою посадовою особою області (краю). Одночасно УРП визнавала доцільним для зміцнення виконавчої влади на перехідний період призначати уповноважених Президента України в областях, але за умови, що це здійснюватиметься до прийняття Конституції [55, арк.24].

У 1992 р. представники партії в парламенті України виступали проти створення кримської територіальної автономії. Провід УРП виступав із принциповими заявами з приводу створення СНД та у справі Чорноморського флоту [1321, с.20]. 17 травня 1992 р. УРП прийняла рішення провести протестні акції в Криму під гаслами захисту територіальної цілісності України та засудження незаконних рішень Верховної Ради Криму і дій Республіканського руху Криму [57, арк.29-30].

Спільна політична позиція щодо державного устрою України УРП і ДемПУ була задекларована партіями 1 липня 1992 р. під час створення коаліції між ДемПУ та УРП. Демократи відстоювали унітарний державний устрій України з широкими повноваженнями суб'єктів територіального самоврядування і неприпустимість федералізації Української держави [66, арк.22]. Крім того, в серпні 1992 р. з ініціативи

УРП та ДемПУ був утворений Конгрес національно-демократичних сил. До об'єднання увійшло 16 партій та організацій, і серед першочергових завдань воно ставило забезпечення унітарності України [1321, с.23].

У 1993 – 1994 рр. республіканці продовжували боротися з сепаратистськими тенденціями в Криму. Так, у липні 1993 р. УРП оприлюднила заяву, де засудила прийняття Верховною Радою Російської Федерації постанови про належність Севастополя Російській Федерації. На з'їзді партії в квітні 1994 р. було прийнято ухвалу, якою було створено групу відвернення політичної кризи в Криму [1321, с.31, 36]. Обласні організації УРП взяли під патронат кораблі українського флоту і надавали допомогу морякам. Республіканці організовували різноманітні просвітницькі акції в Криму [153, арк.29, 69]. Партія сприяла також вивченню проблеми роз'єднаності регіонів України [1321, с.35], а в ЗМІ друкувала матеріали з “гарячих точок” (Крим, Донбас, Закарпаття) [154, арк.5, 11].

В умовах початку виборчого процесу 1994 р. УРП розглядала можливість зриву виборів з ціллю недопущення розвалу України. Така позиція партії була викликана боязню, що вибори голів облрад населенням областей призведуть до того, що “свої “Мешкови” будуть і в Донецьку, і в Херсоні” [58, арк.46]. Після загострення політичної ситуації в Криму в результаті обрання в 1994 р. президентом Ю.Мєшкова УРП 27 травня 1994 р. виступила зі зверненням “До населення Криму”, в якому жителів півострова закликала протистояти “намірам московських імперіалістів та їхніх кримських сателітів-провокаторів” [58, арк.59].

Однак, незважаючи на прагнення до об'єднання країни, провід УРП орієнтувався на електорат Заходу країни. Невдоволення цим організацій Півдня і Сходу країни продемонстрував виступ голови Полтавської організації М.Андрухіна на зборах 28 червня 1998 р. Він зазначив: “Провід партії працює по схемі “Київ – Західна Україна – Галичина”, і нема тому ніякої ради” [60, арк.48].

Категорично в питанні державного устрою висловлювалася зареєстрована 21 липня 1992 р. Українська консервативна республіканська партія (УКРП), яку очолював С.Хмара. У її програмі було записано: “партія бореться за створення і розбудову сильної незалежної унітарної української держави, правової демократії

у формі парламентської республіки” [1262, с.88]. Ідеологія партії передбачала, що на території України, крім українців, “статус народу і право на національно-державне самовизначення” має лише кримськотатарський народ. УКРП також активно виступала проти автономізації, федерального устрою, створення спеціальних самоврядних зон, бо вважала, що це “завуальована спроба розчленування України” [296, с.614].

Ряд правих партій задекларували прагнення будувати державу корінної нації, яка здійснюватиме патерналістську політику щодо інших етнічних груп. До таких партій можна було віднести Українську національну партію, яка “проголошувала своєю метою відновлення УНР в етнічних кордонах”. Близькою була позиція ДСУ, основною метою якої було проголошено “становлення Української Самостійної Соборної Держави” [1209, с.174]. Об’єднання боролося за побудову національної соборної держави на етнічних землях, в якій джерелом влади буде українська нація й устрій держави відповідатиме традиціям, властивим українській нації [1262, с.87].

УНА-УНСО пропагувала шлях, першоосновою якого була великодержавність. Організація зауважувала, що “ми повинні захищати наших співвітчизників там, де їх дискримінують терористи і екстремісти” [287, с.161]. Одним із її завдань визначалося об’єднання етнічних земель України в єдину державу, а також державна підтримка діаспори в Росії, Казахстані тощо [287, с.255, 196]. Унсовці пропагували ідею “слов’янської духовної конфедерації навколо Києва”. Ними висувалося гасло Української імперії як фактора виживання слов’янської цивілізації. “Наші люди, – казав лідер А.Лупиніс, – звикли жити у великій державі, ми зробимо Україну великою державою” [287, с.195, 237]. Навесні 1992 р. унсовці разом з УАПЦ організують “поїзд дружби” на Півдні України [287, с.247]; стрільці УНСО брали участь у конфлікті в Придністровській Молдавській республіці (ПМР), в Абхазії і Чечні.

У середині 90-х рр. ХХ ст. в Україні активно діяла Соціал-національна партія (СНПУ), зареєстрована 16 жовтня 1995 р. У сфері будівництва державно-політичної системи СНПУ виступала за соборність Української держави, її неподільність, територіальну цілісність та недоторканість кордонів. СНПУ вважала унітарну державу за найбільш досконалу форму державного устрою України [1262, с.89].

21 лютого 1993 р. у Києві ряд партій і громадських організацій утворили Антисоціалістичний антиімперський фронт для боротьби проти антиукраїнських комуністичних сил. Декларація Антисоціалістичного антиімперського фронту передбачала спільні дії демократичних сил у боротьбі проти сепаратизму, федералізації, за збереження територіальної цілісності України тощо [1262, с.68].

Утворений 31 березня 1992 р. Конгрес українських націоналістів (КУН) задекларував у резолюціях підтримку національної рівноправності, але виступив за скасування територіальної автономії Криму і право кримських татар як автохтонів на федеративну автономію Криму в межах Української державності [269, с.204, 221]. Формулювання статусу Криму як федеративної автономії, та й ще в рамках державної суверенності України, не дозволяє чітко визначити уявлення українських націоналістів про майбутнє півострову (автономія чи федерація), але свідчить про їх прагнення побудувати демократичну децентралізовану державу.

Відновлена Організація Українських Націоналістів задекларувала у програмових засадах бачення України федеративною державою [1372, с.105], що позначилося на подальших програмових засадах націоналістичних організацій. Натомість націоналісти гостро засуджували поведінку російських чинників у Криму. За представниками національностей, які проживали в Україні, визнавалися повні права громадян України, але “лише при умові, що їхня лояльність буде насамперед до новоствореної української держави” [269, с.221]. Одночасно КУН виступав за встановлення повної рівноправності українців всіх регіонів держави, припинення дискримінації українського громадсько-політичного життя в Криму, Донецько-Криворізькому басейні, на Півдні країни [269, с.204].

20-22 травня 1993 р. в Ірпені поблизу Києва відбувся XII Великий збір українських націоналістів. На ньому було утверджено нову програму ОУН [222, с.281]. У ній було визначено, що адміністративний устрій України повинен врахувати етнічні та інші особливості регіонів, але “мусить бути побудований так, щоб насамперед забезпечувати єдність та унітарність Української держави” [331, с.286]. ОУН категорично відкидала будь-яку федералізацію України, нав’язування їй політичних автономій, вважаючи це неприхованою антидержавною діяльністю [349, с.297].

Непорушність соборності Української держави як пункт програми ОУН підтвердив її лідер М.Плав'юк. Він зазначив, що “якщо адміністративна децентралізація необхідна, то в політичному сенсі – вкрай шкідлива” [262, с.103]. Одночасно націоналісти погоджувалися, що основою адміністративного устрою мусить бути місцеве самоврядування, а регіони повинні бути представлені в законодавчій владі [331, с.287]. Доцільними визнавалися прямі вибори мера, районного та сільського голів, а вищу посадову особу області мав ще затверджувати Президент [1215, с.267].

Українські націоналісти визнавали відповідальність за долю інших народів України, і проголошували гасло: “Україна – спільне добро всіх її громадян” [1598, с.259]. Вони обіцяли забезпечити можливості для збереження і розвитку культур національних меншин [349, с.299]. Натомість надання статусу державної російській мові, на думку націоналістів, могло б посилити сепаратистські настрої та узаконило б меншовартість і безперспективність української мови [331, с.292].

2-4 липня 1993 р. на I Зборі КУНу було визначено гасло “За Суверенну Соборну Українську Державу”. Згідно з поясненням ідеолога партії П.Дужого, соборність розумілася як “самозрозуміла, бо базується на історичній справедливості. Кожен нарід має право на свою державу в етнічних межах” [288, с.272]. У постановах Збору значилося, що Україна має бути “державою української нації, яка охоплюватиме всю українську етнічну територію, і в котрій законом будуть забезпечені права етнічних меншин” [288, с.274]. Ця теза дає підстави стверджувати про бачення КУНом соборності як об'єднання українських етнічних земель. Ідеологи націоналізму стверджували, що наявність Гельсінських угод не повинна виключати перспективу застосування мирних шляхів і засобів для повернення українських етнічних земель до складу “Великої Соборної України” [1604, с.223].

Учасники конгресу виступали за двопалатний парламент, в якому одна палата мала складатися з представників партій, обраних на всенародних виборах, а друга – з представників окремих суспільних (виробничих) верств, культурних та наукових установ, профспілок, заслужених державних і політичних діячів [288, с.274].

22 серпня 1992 р. на розширеній сесії Верховної Ради президент УНР в екзилі, лідер ОУН М.Плав'юк склав свої повноваження Л.Кравчуку [1621, с.98]. У “Грамоті

про передачу повноважень ДЦ УНР в екзилі владі України в Києві” цей крок мотивувався тим, що “народ України демократичним і мирним шляхом Актом 24 серпня 1991 р., підтвердженням всенародним голосуванням 1 грудня 1991 р., відновив de facto і de jure державну незалежність України” [88, арк.25, 41].

Більшою мірою центристськими були політичні позиції ДемПУ. У її програмі (відповідно до змін II з'їзду від 13.12.1992 р.) захищалася територіальна цілісність і неподільність України, засуджувалася ідея федерації. Демократи вважали, що федералізація означає “політичну доктрину, суть якої – антиукраїнський сепаратизм, зазіхання на територіальну цілісність української нації” [62, арк.22]. Демократи виступали проти автономних утворень національних меншин. Вони вважали, що такі утворення не мають прагматичного обґрунтування, обмежили б права українців, ускладнювали міжнаціональні стосунки, гальмували процес політичної консолідації населення України. Натомість програма ДемПУ визначала, що суб'єктом національно-політичного самовизначення Криму є лише кримськотатарський народ, а кримська автономія російської меншини позбавлена легітимності. Одночасно демократи вважали, що ефективне самоврядування територій неможливе без розмежування повноважень його органів по вертикалі [62, арк.22]. Партія виступила за прямі вибори перших керівників областей, міст, районів, селищ і сіл. Але як тимчасовий захід з метою зміцнення виконавчої влади на перехідний період демократи підтримували запровадження представництва Президента України при органах державної влади на місцях [63, арк.7].

На з'їзді було прийнято звернення проти антиукраїнської діяльності шовіністичних, сепаратистських організацій Криму і на підтримку української громади півострова. З'їзд підготував рішення “Про проект Конституції України та органи виконавчої влади”. У ньому партія виступила за сильну і субординативно підпорядковану владу і вважала, що має місце небезпечна слабкість виконавчої влади [67, арк.42, 45]. ДемПУ активно висловлювала позицію і щодо Чорноморського флоту та Криму. У заяві партії в серпні 1992 р. щодо Чорноморського флоту зазначалося, що для України “прийнятний лише один шлях: повне і безумовне звільнення нашої території від іноземних військ і баз”. У відповідь на претензії Верховної Ради Російської

Федерації на м. Севастополь партія звернулася в ООН і НБСЄ з вимогою засудити необґрунтовані претензії Верховної Ради РФ [66, арк.25].

На парламентських виборах 1994 р. ДемПУ також висловилося за розширення повноважень місцевого самоврядування [68, арк.86]. ДемПУ підтримувала місцеве самоврядування із створенням нечисленних й ефективних органів самоуправління. Демократи виступали за вибори голів органів місцевого самоврядування (області, міста, району, селища, села) безпосередньо населенням територій [63, арк.56]. У період 1994 – 1997 рр. партія працювала в режимі просвітницької діяльності та в тональності “досягнення політичної узгодженості та єдності” в Україні в географічній площині Схід-Захід.

У свою чергу, зі здобуттям Україною незалежності ПДВУ відмовилася від пропагування федеративного устрою і виступала за унітарну, децентралізовану демократичну державу з двопалатним парламентом, вільним розвитком культур і державною українською мовою [1522, с.242]. 24 лютого 1996 р. партія увійшла до складу новоутвореної Народно-демократичної партії (НДП) [1160, с.55]. До складу НДП увійшли безпартійні й члени об'єднання “Нова Україна”, ПДВУ і Трудового конгресу України. Партія зайняла центристську орієнтацію на базі цінностей європейської соціал-демократії та лібералізму.

Натомість заступник голови Верховної Ради України В.Гриньов на початку 90-х рр. ХХ ст. був одним з ідеологів федеративного устрою країни [123, арк.10]. Він відстоював думку, що цілісність України можна зберегти, лише увівши федерально-земельний устрій. За задумами політика, федеральний устрій мав створити протизвагу президентській владі, зняти національні проблеми і допомогти економіці [525, с.1]. 17 грудня 1994 р. на основі передвиборчого блоку В.Гриньова “Міжрегіональний блок реформ” утворилася однойменна політична партія. Її ідеологи пропагували інститут місцевого самоврядування, поступовий перехід до федеративно-земельного устрою та створення “вільних” економічних зон [1262, с.98].

Необхідність земельного устрою підтримувала Соціал-демократична партія України, яка в програмі відзначала, що земельний устрій – це єдине, що може забезпечувати стабільність та територіальну цілісність України. Соціал-демократи

висловлювалися за децентралізацію влади на базі зарубіжного досвіду [1262, с.85]. У січні 1995 р. на з'їзді Соціал-демократичної партії України, Української партії справедливості та Партії прав людини була утворена лівоцентристська Соціал-демократична партія України (об'єднана) [1440, с.444-445].

В умовах зростання економічної кризи на початку 90-х рр. ХХ ст. у Міністерстві юстиції України починають реєструватися проросійські партії, які виступали за налагодження стосунків у межах колишнього СРСР, формували електорат на основі прорадянських почуттів жителів Сходу і Півдня України й економічної кризи. Так, у грудні 1992 р. відбувся установчий з'їзд Партії праці, яка прагнула налагодити взаємодію в межах “єдиного економічного простору, що склався історично” [649, с.1]. У програмі партії, прийнятій 19 листопада 1994 р. на II з'їзді, відзначалося, що об'єднання виступає за “розмежування компетенції центру і регіонів, що не виключає в перспективі федеративно-земельного устрою держави” [1262, с.85].

Зміна статусу російської етнічної групи в Україні – із представника панівної нації на національну меншину поставив перед групою дилему – домагатися цілей націоналізму меншин чи продовжувати боротьбу за реалізацію ідей російського великодержавного націоналізму [1462, с.16]. Зокрема, слов'янофільську версію російського націоналізму представляла Слов'янська партія. Вона була утворена в 1992 р. як Громадянський конгрес України (ГКУ) в основному з організацій Донбасу, перейменована в 1998 р. Стратегічною метою партії стало відновлення національної, духовної, економічної, історичної єдності України, Білорусі та Росії [1462, с.19].

Утворена в 1992 – 1993 рр. Партія слов'янської єдності України мала “намір побудувати об'єднаний Слов'янський світ” [1462, с.19]. Партія відстоювала ідеї подвійного громадянства та українсько-російської двомовності в Україні. Аналітики партії вважали, що серед східних слов'ян є четверта нація – “русичі” [1550, с.333].

15 березня 1997 р. на базі оргструктур Криму з'явилася партія “Союз”, яка проголосила себе партією регіонального інтересу й одночасно інтеграції. В ідеології партії це узгоджувалося з одного боку через децентралізацію та навіть федералізацію України, а з другого – через “створення Союзу на нових умовах” [1462, с.19]. У про-

грамі партії наголошувалося, що “Союз” виступає за доцільність створення “регіонів на основі ландшафтно-економічного принципу” [1262, с.99].

Ліберальну версію російського націоналізму в Україні відстоювала утворена в 1991 р. Конституційно-демократична партія (КДП), яка виступала за поєднання капіталістичного розвитку із співпрацею та навіть інтеграцією з Росією. У 1998 р. КДП разом з Міжрегіональним блоком реформ утворили “Соціально-ліберальне об’єднання – СЛОН”, яке виступало за офіційний статус російської мови, стратегічне партнерство й економічний союз з Росією [1462, с.21]. Партія також виступала за бікамералізм, пропонувала здійснити земельний поділ країни [1262, с.84].

Українські партії, які сповідували комуністичну ідеологію, аналогічно до російських слов’янофілів, ідеалізували Росію та домагалися об’єднання слов’ян під російським проводом, але були непримиренні до приватної власності і капіталізму. У червні 1993 р. у м. Донецьку відбувся так званий “відбудовний” з’їзд КПУ. На другому з’їзді КПУ, який відбувся 12 березня 1995 р., було прийнято нову програму партії. У ній говорилося про необхідність відродження на новій основі союзу рівноправних братських народів [1262, с.81].

Близькою за ідейним спрямуванням до КПУ була СПУ, яка виступила за посилення ролі рад всіх рівнів як політичної основи держави, за всебічний розвиток місцевого самоврядування. СПУ вважала за доцільне покладення на голів місцевих рад повноважень керівництва і пропонувала провести всеукраїнський референдум щодо державного устрою [1262, с.81-82]. Створення СПУ відбулося наприкінці жовтня 1991 р. Незважаючи на назву, її заяви нагадували не про соціалістів чи соціал-демократів Заходу, а про ортодоксів з КПУ [1261, с.190]. Партія 16 січня 1992 р. у відкритому листі до вищих органів влади Росії й України виступила проти територіальних та інших претензій владних осіб, звинувачуючи в них як керівників Росії, так й України. Соціалісти вважали, що непорозуміння між країнами роздуваються, щоб “відволікти увагу населення від прискороеного збіднення” [74, арк.5].

На початку 1992 р. була утворена також Селянська партія України (СелПУ), яка відстоювала інтереси директорського корпусу в сільському господарстві й активно протидіяла перетворенню землі на товар [1440, с.442].

Проблема державного устрою та місцевого самоврядування актуалізувалася в діяльності партій напередодні прийняття нової Конституції. Зокрема, принцип унітарності підтримувала більшість політичних партій: ДемПУ, УРП, Українська селянсько-демократична партія, УХДП [1627, с.77]. Під час прийняття Конституції депутати-рухівці намагалися зірвати голосування в одному “пакеті” символіки та розділу про Крим. В.Чорновіл розцінював розширення статусу Кримської автономії як “міну сповільненої дії під Українську державу”. Він відстоював інтереси кримських татар і критикував політику уряду стосовно українців автономії [398, с.190, 207-208]. Після прийняття Конституції 6-7 липня 1996 р. відбулося засідання Центрального Проводу НРУ. На ньому НРУ визначив напрями діяльності на новому етапі розвитку держави, серед яких значилася й розробка концепції адмінреформи [1380, с.6]. Отже, ідеологи НРУ розуміли, що закріплення унітарного статусу держави не знімає проблеми неефективності адміністративно-територіального устрою країни.

СПУ в конституційному процесі 1996 р. визнавала за собою заслугу у відкладенні на майбутнє питань про мови й міжетнічні відносини, про Крим, мінімізації втрат у питаннях символіки, повноважень місцевих рад тощо. Це, на думку соціалістів, дозволило зменшити авторитаристські положення в Конституції [1138, с.3].

Прийняття Конституції в 1996 р. визначило унітарний статус країни, і в “умовах контрольованої демократії” Л.Кучми питання про перегляд форми державного устрою порушували лише маргіналізовані проросійські політичні структури. Так, на парламентських виборах 1998 р. партії у виборчих програмах зупинялися лише на питаннях децентралізації управління та поглиблення самоврядування регіонів. Зокрема, в програмових засадах НДП дотримувалася унітарного статусу України, який би “ґрунтувався на засадах єдності й цілісності державної території, оптимального поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади”. Партія вважала, що держава мала гарантувати місцеве самоврядування в містах, селищах, селах; виступала за двопалатний парламент [293, с.15-16]. Партійні ідеологи запропонували провести адміністративну реформу, яка мала сприяти розвитку державного управління та спрямовувалася на здійснення необхідних

соціально-економічних перетворень [1071, с.13]. Реформа мала визначити і розмежувати повноваження уряду, місцевих держадміністрацій та рад [1523, с.11].

Оригінальний проект адмінреформи запропонувала ПЗУ. Зелені вимагали, щоб голова облради укладав з державою контракт, який мав визначати бюджетні відносини та обсяг прав і обов'язків. Представники Президента мали стати координаторами впровадження національних програм та діяльності органів влади. Крім того, ПЗУ виступала за скасування райрад та заміну їх "радниками" – виборними місцевими спеціалістами, які відповідали б за конкретні напрямки [328, с.43-44].

Орієнтований на виборців Сходу і Півдня блок політичних партій "Партія Праці та Ліберальна партія – разом" у 1998 р. задекларував лозунг: "Сильні регіони – сильна держава!". На практиці це мало відобразитися впровадженням децентралізованої політики, за умов якої бюджети мали формуватися знизу угору [313, с.5-6].

Утворена напередодні виборів "Партія регіонального відродження України" акцентувала на автономії регіонів у вирішенні соціально-економічних проблем. Партія також виступала за створення законодавчих пріоритетів для російської мови як офіційної, а в місцях проживання національних меншин – для їхніх мов [328, с.12]. Натомість утворений на виборах 1998 р. державницький націоналістичний та націонал-демократичний виборчий блок "Національний фронт" (КУН, УКРП, УРП) у передвиборчій програмі задекларував потребу проведення адміністративної реформи і прагнення "змінити структуру" та скоротити "чисельність управлінського апарату на всіх щаблях влади" [328, с.76].

Комуністи запевняли, що за умови їх перемоги на виборах органи місцевого самоврядування одержать більшу самостійність, державну підтримку і краще фінансування [73, арк.15]. Водночас партія вимагала надання державного статусу російській мові [328, с.48]. Не обминула питання мови ліва Прогресивна соціалістична партія України, яка запропонувала визнати офіційними мовами українську та російську, надати їм рівні права [328, с.127]. Крім того, партія виступала за ліквідацію конституційним шляхом посади Президента і переходу до повновладдя рад [73, арк.4].

Чи не найрадикальніші позиції запропонувала в передвиборчій програмі партія "Союз". Підйом економіки партія вбачала у вступі в міждержавний союз із Білору-

сєю та Росією. “Союз” пропонував визнати росіян поряд з українцями другою державотворчою нацією в Україні, надати російській мові статус другої державної мови. Також партія виступала за розширення повноважень регіонів і визначення чіткої стратегії реформ з урахуванням особливостей всіх регіонів [328, с.50-51]. На захист російської мови виступив виборчий блок “СЛОН – Соціально-ліберальне об’єднання”. Це об’єднання висловилося за надання російській мові статусу офіційної і висунуло лозунг: “Дві мови – один народ” [328, с.82]. Варто відзначити також прагнення новоствореної Партії мусульман України відтворити національно-територіальну автономну республіку [328, с.36].

Однак невисокі результати, отримані на парламентських виборах 1998 р. партіями, які пропагували повернення в радянське минуле чи готові були жертвувати українськими інтересами заради зближення з Росією, засвідчили непопулярність у суспільстві ідей дезінтеграції країни й політичного курсу на союз з Росією. Натомість націонал-демократичні партії продовжували активну діяльність задля консолідації суспільства й поза межами виборчих кампаній. Так, В.Чорновіл у доповіді на ІХ Всеукраїнських зборах НРУ 12 грудня 1998 р. проголосив стратегією партії в контексті президентських виборів 1999 р. гасло “Вперед, на Схід”. Ця позиція лідера НРУ була викликана як утилітарним підрахунком виборців на Сході і Півдні країни, так і соборницькими прагненнями [398, с.558].

Рух також відмовлявся закривати очі “на шовіністичні вибрики харківської чи миколаївської влади” [398, с.336]. Діти з Півдня і Сходу України завдяки НРУ відвідували на свята родини Галичини, а дітей із Заходу приймали влітку в Причорномор’ї. Рух готував для Сходу і Півдня країни концерти й підручники, здійснював шефство над школами і кораблями ВМС України. Рух постійно реагував на антидержавні провокації представників лівих сил у парламенті. Так, внесений депутатом І.Симоненком (група “Союз”) законопроект про виведення з Севастополя українських військ до червня 1997 р., евакуацію працівників адміністрації та їх сімей, фракція “Руху” назвала провокаційним та звернулася до Генпрокуратури з вимогою провести перевірку дій політика [1309, с.56]. Однак у 1999 р. у Русі

остаточно оформився розкол, на базі якого утворилися дві партії – НРУ та Український Народний Рух [1533, с.12].

У новій програмі, ухваленій Х з'їздом ДемПУ 15 грудня 2000 р., було зазначено, що ДемПУ вбачає Україну унітарною державою з єдиною українською державною мовою й забезпеченістю вільного розвитку мов і культур національних меншин. ДемПУ була проти федеративного устрою України, оскільки суть федералізації – антиукраїнський сепаратизм. Окремо вказувалося, що ДемПУ сприяє національному відродженню й поверненню в Крим кримськотатарського народу [330]. На парламентських виборах 2002, 2006 рр. ДемПУ без особливих успіхів блокувалася з Демократичним союзом, виборчим блоком народно-демократичних партій НДП, а в 2007 р. розкололася у своїй підтримці блоку НДП і виборчого блоку “Наша Україна – Народна самооборона” [669].

Значну увагу пробудженню в українців почуття гордості за власну історію, усвідомлення ними ідеї соборності українських земель приділяла утворена в 1999 р. правоцентристська партія “Собор” (пізніше – Українська республіканська партія “Собор”) на чолі з А.Матвієнком. Партія в літні місяці популяризувала соборність України через туризм ((Велопробіг гетьманськими столицями (1999 р.); Вітрильна регата “Собор-2000” (2000 р.); Історико-екологічна експедиція на Говерлу (2000 р.); Просвітницько-спортивні експедиції “Соборна Україна” (2001 – 2004 рр.)) [646, с.4].

Президентські вибори 1999 р. у зв'язку з домінуванням у виборчих перегонках Л.Кучми не призвели до появи нових значних політичних проєктів. У свою чергу, утворений О.Волковим з осердя виборчого штабу Л.Кучми 1999 р. центристський “Демократичний союз” виступав за сильну центральну владу й унітарний державний устрій. Місцеве самоврядування партія підтримувала за умови, коли воно не суперечить загальнонаціональним інтересам, не набуває форми сепаратизму чи автономізму, не стає прикриттям для регіональних кланових угруповань [332, с.18]. Федералістські й проросійські позиції зайняла лише Слов'янська партія України. Своїми завданнями партія визначала утвердження федерально-земельного устрою, що мало забезпечити повноцінне самоврядування регіонів, а також “надання російській мові статусу другої державної поряд з українською” [71, арк.184].

Окрім загальних заяв на підтримку єдності країни й вимог надання повноважень місцевому та регіональному самоврядуванню, проблема державного устрою не стала домінуючою й під час парламентських виборів 2002 р. Однак на виборах навколо В.Ющенка було сформоване могутнє правоцентристське об'єднання – Наша Україна, куди увійшла більшість правоцентристських партій включно з Рухами.

У виборах 2002 р. в межах президентського блоку “За Єдину Україну” взяла участь Партія регіонів України. У березні 2001 р. вона була створена на базі Партії регіонального відродження України, і зразу з нею стали зближуватися керівники місцевої влади Сходу й Півдня України. Але програма партії обмежувалася необхідністю “розвитку регіональної політики, місцевого самоврядування” [1474, с.232]. Під час парламентських виборів 2002 р. тенденції Захід – “праві”, Південь – Схід – “ліві” також певною мірою ослабли. На думку В.Васютинського, ці зміни були пов’язані з голосуванням не за партію, а за конкретну особу [1694, с.33].

Президентські вибори 2004 р. загострили увагу на питанні статусу російської мови, а також реанімували федералістські ідеї. Так, Партія регіонів України, яка підтримувала прем’єр-міністра країни В.Януковича, орієнтувалася на електорат Сходу й на президентські вибори 2004 р. йшла з гаслами розширення прав регіонів і надання російській мові статусу державної. У Статуті партії її завданням значилося сприяння створенню в державі умов для комплексного розвитку АРК, областей України, міст Києва та Севастополя [71, арк.143-144]. Навіть після прийняття на початку грудня 2004 р. політичної реформи лідер Партії регіонів В.Янукович проголошував, що “реальним продовженням розпочатого процесу має стати розширення прав регіонів, реалізація на практиці принципу їх самодостатності” [903, с.2]. Він зазначав, що “питання про так звану автономію Півдня-Сходу чи “Новоросію” – це всього лише емоційна реакція людей в Донецьку, Харкові чи Одесі на реальну загрозу розколу... Але це не є моєю позицією” [416, с.6].

Радикальні “Російський блок” і “Російський рух в Україні” на виборах 2004 р. виступали за державний статус російської мови, союз з Росією й подвійне громадянство [359, с.4]. Водночас лідер Прогресивної соціалістичної партії Н.Вітренко вважала, що повноцінну безпеку й територіальну цілісність країни міг забезпечити тіль-

ки “союз Україна-Білорусь-Росія” [206, с.3, 4]. Її програма на виборах передбачала також надання російській мові статусу другої державної [72, арк.83, 86].

Соцпартія України в 2004 р. виключала навіть натяк на “різносортність” регіонів [957, с.6]. Її парламентська фракція в січні 2005 р. виступила з спеціальною заявою “Припинити розпалювання українського суспільства”. Задля зупинки поділу суспільства СПУ рекомендувала Президенту, парламенту й уряду вирішити соціально-економічні проблеми, налагодити взаємовигідне співробітництво з Росією, прискорити розгляд та прийняття Закону “Про мови в Україні”, не давати преференцій жодній з релігійних конфесій [290, с.В4]. Лідер СПУ О.Мороз вніс у парламент проект нового закону про мови, в якому передбачалося надати національним мовам статус офіційних у межах окремих територій і по усій Україні за рішенням Верховної Ради [1158, с.11]. Проект названого закону викликав жорстку критику зі сторони української націонал-демократії. Так, Ю.Гнаткевич (УРП “Собор”) розцінив законопроект як спробу позбавити “українців бажання і потреби в національно-мовному відродженні” [926, с.4]. О.Мороз у відповіді мотивував появу проекту потребою вибити в поборників російської мови аргументи щодо її утисків [926, с.5].

Структури КПУ, оцінюючи сепаратистські процеси, виступили “за збереження суверенітету і єдності України, проти спроб диктувати їй внутрішню і зовнішню політику” [250, с.1]. Відзначимо, що на виборах 2004 р. лідер комуністів П.Симоненко в передвиборчій програмі “З людьми і для людей” підтвердив лише тезу про необхідність надання російській мові статусу офіційної [72, арк.83, 86].

У розпал сепаратизму лідер НРУ Б.Тарасюк закликав Генпрокурора й СБУ розпочати розслідування, а Президента негайно звільнити з посад ряд місцевих керівників Півдня і Сходу країни “за дії, що ведуть до розпаду держави” [373, с.1]. Відзначимо також, що керівники правих об’єднань – ОУН, ОУН (революційна), ВО “Свобода” виступили з окремими заявами на підтримку єдності країни [247; 248, с.3; 245, с.3]. З заявами на захист незалежності й територіальної цілісності виступали також голова Української партії “Єдність” О.Омельченко та лідер проурядової Народно-демократичної партії В.Пустовойтенко [303, с.2; 1070, с.4].

Праворадикальні позиції зайняла утворена 22 грудня 2004 р. Українська консервативна партія (УКП). Програма УКП стверджувала, що тільки сильна соборна національна держава здатна захистити життєвий простір нації. Для реалізації цієї моделі партія вважала необхідним введення ідеології українського консерватизму на основі традицій козацтва, пріоритетності засад української культури [333]. УКП виступала за унітарну державу без жодних національних автономій, але й за розширення повноважень місцевого самоврядування, в тому числі козацького [333; 401, с.1]. Усе ж залишається незрозумілим статус козацького самоврядування. Після поразки на виборах партії проросійські чинники, які підтримували В.Януковича, спробували втримати електорат Сходу ідеями федералізації й надання російській мові статусу державної [1146, с.10]. Так, напередодні парламентських виборів 2006 р. представники Партії регіонів заявляли, що пункт про федералізацію України обов'язково буде в передвиборчій програмі їх партії [447, с.9].

Під час передвиборчої поїздки в Крим у лютому 2006 р. В.Янукович висловив також ставлення до Кримської автономії. Він заявив, що треба наповнити форму автономного статусу змістом, щоб “керівництво автономної республіки могло відстоювати права кримчан,... не боячись негативної реакції з центру” [1134, с.2]. Натомість новоутворені “Нова демократія” й “Держава” зайняли нішу федералістів, прихильників відносин з Росією й підвищення статусу російської мови [631, с.4]. Так, на установчому з'їзді партії “Нова демократія” 15 січня 2005 р. її лідер Є.Кушнар'юв багато уваги приділив конституційному федералізму, адміністративно-територіальній реформі й виборам губернаторів [869, с.7; 1139, с.2]. Є.Кушнар'юв вважав, що країна як мінімум проведе адміністративно-територіальну реформу, а як максимум перейде на федеративний устрій. У федерації, на його думку, області могли отримати один статус, або їх мало стати менше – 15 чи 10. Пропонувався і варіант, коли поряд з АРК мали з'явитися ще 2-3 автономії [451, с.6].

Під час переговорів про створення офіційного блоку на парламентські вибори 2006 р. Є.Кушнар'юв заявив, що для “Нової демократії” особливо важлива готовність Партії регіонів відстоювати ідею федеративно-земельного державного устрою України [280, с.4; 998, с.2]. Але II з'їзд партії, який відбувся в листопаді 2005 р.,

прийняв рішення про входження її членів у Партію регіонів [490, с.7]. Ідею федералізму України підтримувала лівоцентристська партія “Держава”. Її структури в лютому 2005 р. очолив экс-генпрокурор України Г.Васильєв, і вона опиралася на електорат Сходу країни. Лідер партії на III з’їзді в лютому 2005 р., апелюючи до прикладу Швейцарії, США, Канади й інших країн, доводив, що саме федералізація врятувала ці держави від розколу. Ще одне програмне положення партії – надання російській мові статусу державної після всеукраїнського референдуму [496, с.2]. Натомість керівник Партії політики Путіна О.Ременюк вважав, що “тільки слов’янський порядок у Святоруських країнах: Україні, Росії, Білорусі... може перемогти у війні з Заходом” [352, с.5].

Усвідомлюючи розкол українського народу, частина політичних сил докладали зусиль для об’єднання країни. Так, лідер Партії державного нейтралітету України В.Зубанов після виборів 2004 р. разом з народним депутатом-львів’янином Я.Кендзьором створив фонд “Схід-Захід”, головною метою якого було розширення й поглиблення дружніх зв’язків між частинами України [1028, с.4]. У свою чергу, лідер НРУ Б.Тарасюк у виступі на науковій конференції в Одесі восени 2005 р. зазначив, що “Рух повинен займати консолідуючу позицію, об’єднуючи український народ, як він це робив завжди” [1623, с.11]. Задля ліквідації слідів розколу держави НРУ брав на себе функції консолідатора, медіатора між владою та опозицією і пропонував провести для цього круглий стіл [1623, с.11-12].

Утворений у 2006 р. Народний блок В.Литвина “Ми” намагався виступати третьою примирювальною силою. Литвинівці проголосили головним гаслом національного буття: “Єдність країни – понад усе!”. Для об’єднання держави вони запропонували розуміння української нації як політичної, яка “об’єднана спільним майбутнім”. Їхня формула об’єднання громадян України в єдину спільноту полягала також у спілкуванні між людьми та пошуку спільних ідеалів [171; 213, с.1].

Активну позицію стосовно захисту цілісності країни зайняла сформована з учасників Помаранчевої революції Громадянська партія “Пора”. У розповсюдженій нею 22 серпня 2005 р. “Хартії цінностей Майдану” значилося: “Соборність: “Схід і Захід – разом!”. Для пористів це означало, що “Україна – єдина і цілісна країна,

громадяни якої мають культурне, мовне, релігійне й етнічне різноманіття... є українцями, громадянами однієї країни” [1221, с.116]. На парламентські вибори 2006 р. “Пора” йшла в блоці з Партією “Реформи і порядок”. У виборчій програмі блоку передбачалося, що реформа системи органів державної влади та місцевого самоврядування “має налагодити механізм погодження інтересів усіх громадян, піднесення їх до рівня національних” [1221, с.304]. Такий підхід блоку “Пора-ПРП” до реформи системи управління був унікальним, оскільки решта політичних сил лише вели мову про надання повноважень місцевому самоврядуванню, але не пов’язували реформи з загальнодержавними інтересами.

Напередодні Дня соборності України в 2006 р. про об’єднання країни заговорив Блок Юлії Тимошенко (БЮТ). Була оприлюднена заява з вимогою до Партії регіонів виключити із виборчого списку ініціаторів сепаратизму [1080, с.5]. Однак гасла передвиборчої кампанії в березні 2006 р. ще більше поглибили політичний розкол суспільства, який поступово вбирав в себе етнорегіональні аспекти розмаїття України. На Заході активно використовувалися євроінтеграційні та антиросійські закиди, а на Сході – антинатовські та мовні лозунги [1669, с.64]. Серед найбільш суперечливих було мовне питання, організація влади на місцях та принципи і функції місцевого самоврядування. Значним у виборчому дискурсі був також розподіл (навіть розкол) України за територіальним принципом [1199, с.13]. Так, у мовному питанні Партія регіонів та КПУ вимагали надання російській мові статусу другої державної, а внесений соціалістами законопроект про мови мав уможливити кожному вільно користуватися рідною мовою [1199, с.15].

СПУ й КПУ виступали за розвиток місцевого самоврядування. Партія регіонів відстоювала посилений розвиток регіонів (на межі федералізму), натомість БЮТ відстоював солідарні стосунки між центральною і місцевою владою [1199, с.14].

Парламентські вибори 2006 р. закінчилися мінімальною перемогою помаранчевих сил. У зв’язку з цим Партія регіонів України та ряд інших проросійських і лівих політичних сил з метою недопущення до влади об’єднання “Нашої України” й БЮТу продовжували експлуатувати гасла федералізації та підтримки російської мови. Засобами для тиску на владу було обрано статус російської мови, якій під-

контрольні Партії регіонів і ПСПУ місцеві ради Півдня і Сходу України в 2006 р. надавали статус регіональної, та опір проведенню українсько-натовських навчань.

Лідер Партії регіонів В.Янукович після закінчення виборів 2006 р. виступив з заявою, що “істотні розбіжності між регіонами України є реальністю”. Проте він закликав до консолідації в парламенті й пам’ятати “передусім про кольори національного прапора” [413, с.4]. По суті Партія регіонів намагалася репрезентувати себе як політичну силу, що представляє політичні симпатії виборців Сходу та Півдня України, без участі якої повноцінне об’єднання країни неможливе. Проте Партія регіонів продовжувала ініціювати переведення країни на федеративний устрій. Так, один з лідерів партії Є.Кушнарєв називав підставами для федералізації наступні чинники: 1) потреби економічного розвитку; 2) історичні, ментальні, культурно-мовні, релігійні відмінності між регіонами; 3) вимоги демократизації державного устрою за зразком Європи [279, с.В1].

У свою чергу, антиукраїнську сутність і посягання на територіальну цілісність України засвідчило прийняте в 2006 р. рішення керівництва Прогресивної соціалістичної партії України, в якому партія закликала Росію висунути територіальні претензії до України, зокрема, вимагати території, приєднані до неї після 1922 р. [739, с.5]. Відтак комуністи після виборів 2006 р. заявили про бажання домогтися державного статусу для російської мови [358, с.1].

Одночасно праві та націонал-демократичні політичні сили заступилися за українську мову та територіальну цілісність країни. 23 травня 2006 р. “Пора” розцінила дії місцевої влади щодо надання російській мові статусу регіональної як “розпалювання міжнаціональної ворожнечі та потурання сепаратизму”. У зв’язку з цим “Пора” звернулася до громадян із закликом ініціювати позови до органів місцевої влади через мовні рішення, а також до парламенту, щоб депутати внесли поправки до Закону “Про ратифікацію європейської хартії регіональних мов або мов меншин” [253].

У зв’язку з діяльністю екстремістських організацій у Криму, антидержавної діяльності Верховної Ради АРК, свою позицію щодо державного устрою висловило ВО “Свобода”. У заяві 11 червня 2006 р. партія виступила за ліквідацію автономії Криму та переформування її в Кримську область [208; 1067, с.6].

9 червня 2006 р. “Пора” звернулася з заявою щодо дій російської влади, спрямованих на підриєв територіальної цілісності України. Партія виступила проти спроб перегляду статусу м. Севастополя, рішень місцевих рад щодо надання російській мові статусу регіональної та протестів проти військових навчань у Криму [341]. 21 січня 2007 р. “Пора” провела акцію до дня Соборності України на місці поховання Р.Шухевича на р. Збруч, поблизу с. Гуків Хмельницької області. Пористи утворили живий ланцюг через р. Збруч і заспівали гімн України. Голова політради партії Є.Золотарьов зазначив: “Ми мусимо і внутрішньо знищити ту межу, яку знищили 88 років тому наші попередники Актом злуки ЗУНР та УНР” [449]. Водночас Є.Золотарьов в лютому 2007 р. зазначив, що Схід і Захід об’єднує спільний ворог – Українська держава, як апарат насильства, гвардія чиновників тощо [258, с.4].

В умовах тривалого процесу формування парламентської коаліції в 2006 р. КУН та ОУН виступили з заявами, в яких звернули увагу на сепаратистські загрози існування демократичної соборної держави й закликали Президента в разі необхідності ввести президентське правління [246; 862, с.2; 366].

У відповідь на заклики кримських татар до створення національної держави в межах існуючої країни лідер НРУ Б.Тарасюк у грудні 2006 р. заявив, що Рух “засуджує ідею створення в Україні національної автономії або будь-яких інших утворень” [1044]. Таким чином, можна стверджувати про поступову зміну поглядів ідеологів НРУ на можливість існування кримськотатарської автономії. Підтримку прагнень кримських татар у 1990 – 1991 рр. з боку НРУ можна пояснити потребою боротьби проти російських впливів у регіоні. Натомість після конституювання державності й зростання впливовості кримськотатарської спільноти вимоги національної автономії з їх боку стала розглядатися як загроза єдності країни.

Відсутність взаєморозуміння між Президентом країни і прем’єр-міністром, а також спроба правлячої коаліції змінити результати волевиявлення громадян внаслідок переформатування структури парламенту призвели до дострокових парламентських виборів у вересні 2007 р. У цих умовах керівництво “Нашої України” задекларувало відмову від гасла “Схід і Захід разом”, вважаючи його дискримінаційним з точки зору Півночі, Півдня, Центру України і Криму. Взамін

було запропоновано гасло “Україна у нас одна” [547, с.5]. Проте відхід від лексики на кшталт “розкол України” не вирішував проблем, пов’язаних з існуючими розбіжностями між регіонами країни. У питанні місцевого самоврядування блок “Наша Україна – Народна самооборона” стверджував лише про необхідність законодавчого закріплення підзвітності органів державної влади та місцевого самоврядування [308]. А БЮТ у виборчій програмі надавав можливість самим громадянам країни через референдум визначити перспективи розширення повноважень місцевого самоврядування [309].

Опираючись на сильних регіональних лідерів, блок В.Литвина виступав за впровадження виборів депутатів місцевих рад за мажоритарною системою, а голів районних та обласних рад вимагав обирати населенням території [1006, с.15]. У свою чергу, СПУ навіть поставила першим пунктом передвиборчої програми гасло: “Політичну реформу і передачу влади в регіонах місцевому самоврядуванню. Владу громадам!” [312, с.4]. У книзі “Інтерв’ю для Вас” лідер соціалістів О.Мороз зазначав, що партія пропонує передавати владу не радам, а “людині, громаді, туди, де вона живе...” [435, с.56].

КПУ категорично стверджувала, що функції державних адміністрацій мали б перейти до виконкомів рад [237, с.2]. Прогресивна соціалістична партія підтримувала створення союзу Україна-Білорусь-Росія. Крім того, прогресивні соціалісти виступали за повновладдя рад, федеративний устрій, подвійне громадянство, державний статус російської мови і вимагали автономії для Закарпаття й Галичини [311, с.5]. Гасло “місьцеве самоврядування повинне стати реальним фундаментом народовладдя” було запропоноване Партією регіонів. Шлях до реалізації цієї тези вбачався через максимальну передачу владних та фінансових повноважень місцевим органам влади. Підтримка регіоналами надання російській мові статусу державної мови вилилося в проголошення тези: “Дві мови – один народ” [310, с.5].

Результати дострокових виборів дозволили сформувати правлячу коаліцію в складі БЮТу і блоку “Наша Україна – Народна самооборона”. Але в умовах конкуренції між В.Ющенком і Ю.Тимошенко і з наближенням виборів Президент України для своєї підтримки створює наприкінці березня 2008 р. партію “Єдиний центр”.

Партія виступила за єднання України й пошук компромісу – “Донбас і Львів, Крим і Київ, незалежно від ідеологічних переконань і вантажу вчорашніх конфліктів, мусять порозумітися між собою” [1000, с.3].

Політична нестабільність у країні змусила XIX з’їзд ВО “Свобода” 27 червня 2008 р. звернутися до органів влади щодо зміни автономного статусу Криму на обласний та скасування спеціального статусу м. Севастополя. Після початку російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. “Свобода” повторила свою вимогу [1074; 521].

2009 р. пройшов в умовах президентської виборчої кампанії, і політичні партії незалежно від ідеологічної спрямованості концентрували зусилля навколо покращення іміджу своїх кандидатів, а їх політичні вимоги не виходили за межі надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню. Так, В.Янукович виступав за децентралізацію влади, реформування міжбюджетних відносин на користь місцевого самоврядування, а його основний конкурент Ю.Тимошенко вважала, що органи місцевого самоврядування мають отримати право формування виконавчих структур.

Отже, в умовах становлення незалежної України праві політичні партії виступали за унітарний статус держави. Розбіжності в їх середовищі проявлялися в ставленні до повноважень Кримської автономії та можливості надання самоврядування різним територіальним рівням. Спочатку демократи готові були визнати незалежність кримськотатарської держави, але з поступовим конституюванням України почали підтримувати прагнення кримськотатарського народу на створення національної автономії, вважаючи штучним створення територіальної автономії з домінуючою російською меншиною. Водночас націонал-демократичні партії (НРУ, УРП, КУН, ДемПУ) практичною діяльністю сприяли втіленню ідеї соборної України.

Відбулася еволюція поглядів націонал-демократів також і в питанні державного устрою. На початку державного відродження завдяки політичній вагомості В.Чорновола серед частини активістів Руху популярними були погляди про земельний устрій, але з утвердженням незалежності домінуючими стали унітаристські ідеї.

Натомість більшість центристських партій (ПДВУ, ПЗУ, соціал-демократичні об’єднання) в умовах утворення держави були прихильними до федеративного уст-

рою. Однак з утвердженням України заради її цілісності центристи обмежилися в програмових вимогах пропозиціями надання реального місцевого самоврядування.

Проросійські політичні утворення (ГКУ, Партія слов'янської єдності, партія “Союз”) підтримували федеративний устрій України, але ці вимоги не були самостійними, а вписувалися в контекст зближення з Росією. Частина партій, які базувалися на електораті Сходу й Півдня України, робили заяви про федеративний устрій і зближення з Росією задля збереження успадкованого з радянських часів народногосподарського комплексу (“Міжрегіональний блок реформ”, Партія праці і т.д.).

Значною прихильністю в електорату в умовах економічного колапсу початку 90-х рр. ХХ ст. користувалися послідовники лівих ідей (КПУ, Соцпартія). Для комуністів домінуючими залишалися ідеї відновлення радянської спадщини, а в питанні державного устрою вони акцентували на поверненні влади радам. Соціалісти в програмових вимогах і діяльності значну увагу присвятили проблемі місцевого самоврядування. Ідея відновлення системи рад для лівих у першій половині 90-х рр. ХХ ст. стала важелем боротьби проти спроб встановлення президентської республіки.

Закріплення в Конституції 1996 р. унітарного статусу України й авторитарний режим президентства Л.Кучми унеможливили маніпулювання політичними партіями проблемою державного устрою. До 2004 р. політичні вимоги партій у даному аспекті обмежувалися вимогами запровадження повноцінного регіонального й місцевого самоврядування. Однак в умовах і після Помаранчевої революції окремі політичні сили почали виступати з вимогами федералізації та надання економічної самостійності регіонам (“Партія регіонів України”, “Нова демократія”, “Держава”, СДПУ(о) тощо). Названі політичні вимоги поряд з вимогами підвищити статус російської мови мобілізували електорат Сходу та Півдня України на парламентських виборах 2006 і 2007 рр., але посилювали проблему розколу країни.

Водночас частина партій (особливо політичні структури правого спрямування – НРУ, КУН, ВО “Свобода”, Громадянська партія “Пора”) в діяльності приділяли значну увагу проблемі роз'єднаності країни та загрозам територіальної цілісності України у зв'язку з дезінтеграційними рухами в Криму, Закарпатті і т.д.

Отже, ми можемо констатувати, що на сучасному етапі державотворення ще не завершено процес адміністративно-територіального реформування і конституювання ефективної системи місцевого самоврядування. Це гальмує процеси консолідації українського суспільства й наближення до ідеалу соборної держави. Незавершеність формування державно-територіального устрою країни значною мірою пов'язано з відсутністю єдиної позиції політичних еліт щодо напрямків розвитку України.

РОЗДІЛ IV

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ РЕГІОНІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

4.1. Історичні аспекти формування політико-правового статусу Автономної Республіки Крим (1990 – 2009 рр.)

4.1.1. Початок повернення кримськотатарського народу в Крим і шлях до утворення автономії (1989 – 1991 рр.)

Демократизація суспільного життя в СРСР привернула увагу громадян до проблем кримських татар. У 1987 – 1988 рр. на хвилі перебудови відбувалися акції протесту татар безпосередньо в Криму. Почали формуватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Його очолили Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ) [1342, с.70].

Прийняття Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. “Декларації про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, і забезпечення їх прав” поклало початок поверненню кримських татар у Крим [1574, с.85]. 28 листопада 1989 р. союзний парламент виступив за перегляд кримінальних справ учасників кримськотатарського руху; визнав законним їх право на повернення в Крим і виступив за вирішення цього завдання; підтримав відновлення Кримської АРСР у складі УРСР [1473, с.123]. З 1989 р. у Криму формуються мусульманські релігійні общини, відновлюються старі та будуються нові мечеті, створюються ісламські установи (Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), “Адалет”) [1284, с.182-183].

Але строки переселення не відповідали бажанню кримських татар; території їх попереднього проживання були густонаселеними; депортовані важко працевлаштувалися. Процесу повернення перешкоджала бюрократія й погіршення економічної ситуації в країні. Відзначимо також, що до моменту повернення кримських татар гостру потребу в житлі відчували не менше 25% населення Криму [1574, с.85]. Кримська облрада прийняла обмеження для поселення кримських татар, які не

поширювалися на інших переселенців. Обмеження для розселення стосувалися Південного берега, м. Севастополя, Бахчисарайського та Сімферопольського районів і мотивувалися тим, що щільність населення, інфраструктура, екологічна ситуація не дають змоги прийняти емігрантів [1195, с.67]. Сам факт прийняття рішення про обмеження прописки репатріантів створив передумови для конфліктних ситуацій.

Різке підвищення цін на нерухомість через повернення кримських татар і зниження цін на будинки в місцях заслання значно зменшили можливості для переїзду татар і придбання нерухомості. Постало питання про виділення земельних ділянок для забудови. Але на звернення кримських татар влада відповідала, що вільних земель немає, і в той же час роздавала землі населенню Криму [713, с.13; 1306, с.17]. ОКНР звинуватила обком КПУ й облвиконком у перешкоджанні татарам у поверненні й виділенні їм ділянок, у роздачі з цією метою землі під дачні ділянки місцевому населенню, в залученні в Крим слов'янських переселенців [1473, с.124]. Перше самовільне захоплення земельних ділянок кримськими татарами відбулося в серпні 1989 р. в Бахчисарайському районі, а потім поширилося на всю територію Криму. Влада разом з місцевим населенням відповіла розгромом наметових містечок кримських татар, відкриттям кримінальних справ [1306, с.18].

Станом на жовтень 1990 р. в селах Краснокам'янці, Запрудному, селищі Гурзуфі, м. Ялті відбулися сутички між місцевими жителями й емігрантами [18, арк. 34]. До липня 1991 р. було захоплено 9645 ділянок, з них 7265 пізніше були узаконені [1473, с.124]. Ці виступи супроводжувалися кримінальними явищами [1184, с.79]. У травні 1990 р. в Кримській області було проведено 16 мітингів, присвячених пам'яті виселення кримських татар. У багатьох з них взяли участь представники "Руху" [27, арк.54]. Налагодження стосунків між кримськотатарським й українським національним рухом викликало занепокоєння партапаратчиків, які поширювали інформацію про українців як "нових окупантів Криму" [753, с.3].

Більша частина працевлаштованих емігрантів працювала на менш престижних і менш оплачуваних роботах, ніж місцеве населення. Наприклад, у 1991 р. 76% кримських татар працювало на більш низьких посадах, ніж у місцях виселення, 83% отримували нижчу зарплату, лише в 7% зарплата була вища [1449, с.167].

Погіршення економічної ситуації відобразилося на державному фінансуванні повернення кримських татар. У 1991 р. із запланованих видатків у сумі 277 млн. крб. (в тому числі з союзного бюджету 227 млн. крб.) було профінансовано Україною 69,4 млн. крб., а з союзного бюджету – 140 млн. крб. [1411, с.51].

Відзначимо, що вже 16 липня 1989 р. преса розпочала зондаж громадської думки щодо окремого статусу Криму [1473, с.62]. Висловлювалися ідеї про надання Криму автономії (в складі УРСР, Російської Федерації) чи прав союзної республіки. Екстремісти ставили питання і про відокремлення Криму для захисту від українського й татарського націоналізму [26, арк.167]. У дослідженнях простежується думка, що ініціатором перетворення Криму в республіку був Кримський обком КПУ. Першим ідею автономії висунув ще 1989 р. колишній перший секретар обкому КПУ А. Гіренко. Потім її підкинули демократам, і раптом комуністи перехопили ініціативу й підтримали ідею автономії. Уже на пленумі ЦК КПУ в жовтні 1989 р. новий перший секретар обкому М. Багров зазначив, що “автономія Криму – це по суті проблема часу”, і питання лише, “як вона повинна бути відроджена, якою їй бути і в чісму підпорядкуванні” [1261, с.161]. На думку Р.Чубарова, зміна ставлення радянсько-партійних органів Криму до автономії була викликана прагненням Москви виключити можливість відновлення кримсько-татарської автономії та зберегти Україну в складі СРСР [1662, с.51].

Зауважимо, що на виборах до Верховної Ради СРСР у 1989 р. обком КПУ висунув проект оголошення Криму “всесоюзною здравницею” – спеціальною територією, де будь-яка господарська діяльність знаходилася б під контролем місцевої влади. Одночасно ідею республіки висунув опозиційний Народний фронт Криму.

Кримськотатарські організації виступали за відновлення Кримської АРСР як форми державності кримських татар. У той же час у програмі створеного на початку 1989 р. комітету “Крим” значилося про необхідність домагатися самоуправління Криму і підпорядкування його Москві. У випадку відмови центру мав відбутися референдум про вихід Криму зі складу УРСР і мала утворитися Кримська демократична республіка. Натомість учений В.Сагатовський запропонував відновити Радянську республіку Тавриди 1918 р. зі статусом суб’єкта СРСР [1473, с.61-62, 67].

Уперше офіційно про необхідність створення Кримської АРСР як територіальної багатонаціональної автономної держави було оголошено на пленумі обкому КПУ в січні 1990 р. Відтак громадські організації “Демократична Таврія”, асоціація “Екологія і мир” включили пункт про відновлення республіки в передвиборчі програми під час підготовки до виборів в облраду восени 1989 р. [1473, с.62].

19 травня 1990 р. члени групи “Демократичний Крим” депутати облради Б.Кизилів і Ю.Мешков звернулися до депутатів усіх рівнів з пропозицією обговорити питання зміни статусу Криму [1011, с.3]. З їх ініціативи на сесії облради 25-26 вересня 1990 р. було прийнято рішення про створення оргкомітету з вивчення питань про новий статус Криму [27, арк.108; 1650, с.107-108].

Як найбільш прийнятна форма підвищення статусу Криму оргкомітетом була представлена автономна республіка. Депутат С.Єфімов запропонував провести референдум у Криму, з чим погодилася більшість депутатів [1475, с.155; 1011, с.3]. Політик Р.Чубаров вибір на користь референдуму пояснює тим, що відновлення автономії рішенням Верховної Ради України не подобалося комуністам, оскільки при такому підході могли б бути враховані права кримськотатарського народу [1662, с.51].

У цей же час депутати Кримської облради проголосували за те, щоб Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. і Закон РРФСР від 25 червня 1946 р., які ліквідували Кримську АРСР, визнати неконституційним [497, с.2]. З ідеєю проведення референдуму погодилися делегати обласної конференції КПУ, що надалі сприяло його успіху [1475, с.155]. Визначальна роль КПУ в проведенні референдуму підтверджується й тим, що під контролем комуністів в облradі перебувала найбільша депутатська група “Єдінство”. Крім того, в 25 (з 28) місцевих рад були створені партгрупи, до яких ввійшло 66% депутатів [28, арк.68].

М. Багров на засіданні Політбюро ЦК КПУ 19 жовтня 1990 р., заспокоюючи стосовно подій у Криму, зазначив: “Нам вдасться утримати ситуацію, але, імовірно, від референдуму нам нікуди не дітися. Тому що ідея статусу давно котується”. Одночасно політик запевнив, що КПУ контролює ситуацію і “ніхто з нас не проштовхує питання про вихід з України, але настрої різні у людей” [5, арк.123].

12 листопада 1990 р. відкрилася позачергова сесія облради. На ній був присутній Л.Кравчук, який спробував переконати кримчан, що відновлення республіки може здійснити й Верховна Рада УРСР без референдуму. Але більшість підтримала референдум, була оголошена “Декларація про державний і правовий статус Криму” та затверджено положення про проведення референдуму [1473, с.63]. М. Багров в інтерв’ю газеті “Правда” 8 грудня 1990 р. висловився за автономний статус Криму. Він заперечив право кримських татар на автономію, мотивуючи це тим, що ні один народ “не може претендувати на історичне право володіння територією”. Саме тому Криму державність мала бути повернута у формі територіальної автономії, а в її межах можна було б створювати національні райони [497, с.2].

А. Гіренко на нараді секретарів низових парткомів на початку січня 1991 р. розкрив справжні наміри, які ставили перед собою організатори референдуму. Він агітував за участь комуністів у референдумі з огляду на те, що коли Крим стане автономією, то зможе укласти новий Союзний договір [533, с.2]. ОКНР виступила проти цих ідей і розцінила їх як цинічне недотримання законних прав та інтересів корінного народу Криму і закликала співвітчизників бойкотувати референдум [1306, с.19]. Водночас учасники зборів Ради УРП 17-18 листопада 1990 р. теж визнали референдум незаконним, підтримавши бойкот [50, арк.16]. ЗМІ регіону напередодні референдуму розпалювали антиукраїнські настрої та закликали підтримати відновлення автономії [1089, с.3]. А для заспокоєння кримських татар автономісти обіцяли можливості для реалізації національних прав всім народам й утворення кримськотатарських національних районів [1013, с.13].

Одночасно в ході обговорення Верховною Радою Росії підписаного 19 листопада 1990 р. Договору між РРФСР і УРСР окреслилася сфера протиріч між ними. Зокрема, міністр закордонних справ РРФСР А.Козирев під час дискусії щодо Криму вказав на те, що у випадку розпаду СРСР можлива зміна його статусу [1473, с.10]. У підсумку 20 січня 1991 р. на референдумі на питання “Ви за відновлення Кримської АРСР як суб’єкта Союзу й учасника Союзного договору” позитивно висловилося 93,26% (1343855 осіб), проти – 5,64% (81254 особи) [1475, с.155].

В інтерв'ю газеті “Голос України” Б. Кизилів зазначив, що кримські демократи хотіли б організувати Україну за принципом США або ФРН як федерацію земель і “пов’язують свої надії з Союзом” [1011, с.3]. Варто згадати, що напередодні референдуму на півострові було ліквідовано єдину українську школу-інтернат, замість української газети “Радянський Крим” залишився лише український дубляж “Кримської правди”, український театр з драматичного було перетворено на оперетковий, радіо виділяло для українських програм лише 15 хвилин, а телебачення взагалі їх ігнорувало. У м. Севастополі було закрито українську недільну школу, паралізувалася робота “Просвіти” [919, с.6; 902, с.6].

24 січня 1991 р. сесія Кримської облради затвердила підсумки референдуму й звернулася до Верховної Ради УРСР з пропозицією внести відповідні зміни до Конституції УРСР, вийти з поданням до З’їзду народних депутатів СРСР про внесення змін і доповнень до Конституції СРСР і визначення до прийняття Конституції Кримської АРСР (КАРСР) порядку формування її владних органів [1475, с.156]. 12 лютого 1991 р. парламент УРСР ухвалив Закон “Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки”. У ньому до прийняття Конституції і створення на її основі владних органів найвищим органом влади в КАРСР визнавалася облрада. Їй надавався статус Верховної Ради КАРСР [234, с.3]. Тоді ж була прийнята постанова про порядок введення Закону в дію, яка містила доручення Верховній Раді КАРСР підготувати проект Конституції КАРСР [1394, с.47]. З цього приводу О.Копиленко слушно зауважує, що сам по собі варіант – віддати підготовку Конституції зацікавленій стороні – здається дискусійним. Дослідники вважають, що подібні дії були продиктовані тим, що Україна йшла на компроміси з Кримом, щоб утримати його у своєму складі [1672, с.337].

Верховна Рада УРСР також постановила додатково обрати таємним голосуванням у місячний строк відповідну кількість депутатів до Верховної Ради КАРСР від організацій національно-культурних товариств та Севастопольської міськради [319, с.3]. Невиконання цієї вимоги в майбутньому поставило під сумнів легітимність усіх подальших рішень Верховної Ради КАРСР. Противників автономізації Криму в парламенті УРСР не було. Суть розходжень полягала в тому, що опозиція розуміла

автономію як відтворення справедливості щодо кримських татар, тобто виступала за національну автономію, а представники КПУ й Криму відстоювали створення територіальної автономії [863, с.2; 796, с.2]. Представникам ОКНР навіть не було надано слово для виступів [1306, с.19].

Л.Кучма пояснює поступливу позицію української номенклатури в питанні кримського референдуму тим, що “не можна було виступати за незалежність України і проти автономії Криму” [427, с.483]. Незважаючи на відтворення КАРСР, певні політичні кола продовжували експлуатувати питання територіальної належності півострова. Так, за вихід Криму зі складу України виступали севастопольське Товариство російської культури імені О.С.Пушкіна, “Союз патріотів Криму”, Кримське відділення Демократичної партії Росії, деякі депутати обласної ради. У відповідь активісти Руху розповсюджували листівки, де йшла мова, що вихід Криму зі складу України “інспірується Кремлем”. Водночас УРП підтримувала устремління та дії кримських татар [37, арк.28].

Навесні 1991 р. за зразком автономних республік СРСР були утворені органи влади Криму – Верховна Рада і Рада Міністрів [1473, с.64]. Верховна Рада КАРСР створює Комісію з розробки Конституції і затверджує повноваження делегації, яка в складі делегації УРСР мала підписати Союзний договір [1662, с.52]. 6 червня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила постанову “Про питання віднесені до відання Кримської АРСР”, за якою Верховна Рада автономії мала до 1 вересня 1991 р. розробити та подати парламенту УРСР пропозиції про “розмежування компетенції Української РСР і Кримської АРСР” [1394, с.47].

19 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР”, в якому було закріплено статус Криму. У статті 75 зазначалося, що Кримська АРСР є складовою частиною УРСР і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання [233, с.1000]. Верховна Рада КАРСР отримала право законодавчої ініціативи (ст. 103), а глава уряду автономії – право голосу під час роботи Кабінету Міністрів УРСР (ст. 116). Однак Верховна Рада УРСР мала право відмінити постанови уряду КАРСР у випадку невідповідності їх Конституції і Законам УРСР (ст. 97) [233, с.1001-1003].

Під час обговорення закону виникла дискусія про статус КАРСР. Так, депутати П.Мовчан і І.Заєць зазначали, що поява Кримської республіки може викликати зростання сепаратистських настроїв в інших регіонах, а депутати від Криму Г.Демидов, Г.Ванєєв опиралися на результати кримського референдуму [1012, с.2; 722, с.2].

Натомість 26 червня 1991 р. в Сімферополі відкрився курултай – з'їзд представників кримськотатарського народу СРСР. На ньому було заявлено про незаконність автономії, прийнято “Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу” і вибрано представницький орган – Меджліс [35, арк.25]. Відповідно до Декларації Крим проголошувався національною територією кримськотатарського народу, де тільки він має право на самовизначення. У документі наголошувалося, що “відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі” [74, арк.98-101]. Однак у декларації зазначалося, що відносини між кримськими татарами й іншими етнічними групами півострова повинні будуватися на основі взаємної поваги та визнання їх прав [1342, с.70].

Надалі Меджліс приступив до формування на території Криму сільських і регіональних меджлісів, а в місцях тимчасового проживання кримських татар за межами Криму – комітетів сприяння поверненню на Батьківщину [1306, с.20]. Передбачалося, що Меджліс матиме власні підприємства, фонди, рахунки в банках, ЗМІ. Отже, йшлося про створення в Криму паралельних структур влади [35, арк.26].

Рішення курултаю викликали негативну реакцію не тільки серед нетатарського населення, а й з боку західних експертів [1342, с.70]. Характерно, що на випадок протидії зі сторони влади Меджліс мав “домагатися визнання за кримськими татарами статусу народу, який веде боротьбу за своє національне визволення” [35, арк.26]. Ідеологи кримськотатарського руху відстоювали думку, що питання відновлення прав депортованих осіб і питання самовизначення кримських татар різні за своєю суттю – в першому випадку мова йде про необхідність відновити індивідуальні права людей, а в другому – про необхідність забезпечення прав народу [1194, с.61]. Вони стверджували, що Кримське ханство було спільною державою для кримських татар, караїмів, кримчаків, урумів. Проте уруми живуть поза Батьківщиною, а кримчаки і караїми потребують захисту держави. Отже, можна ставити тільки

питання самовизначення кримських татар [1194, с.62; 1178, с.109]. Ці рішення отримали негативну оцінку кримських депутатів. 29 липня 1991 р. прийнято постанову “Про з’їзд (курултай) представників кримських татар”, в якій рішення курултаю визнавалися незаконними [1475, с.157]. Верховна Рада Криму вирішила також виключити випадки самозабудови і захоплень земель [74, арк.96].

Головну роль у засудженні рішень курултаю відіграли комуністи. Після завершення роботи курултаю реском КПУ розіслав партійно-радянському керівництву та депутатській групі “Єдінство” у Верховній Раді Криму секретні документи, в яких була вказівка партійним органам протидіяти діяльності Меджлісу [1663]. У цей час почастишали погроми поселень кримських татар, до участі в яких залучали й цивільне населення. 10 серпня 1991 р. Меджліс прийняв заяву, в якій засудив нагнітання антитатарських настроїв. У відповідь 16 серпня 1991 р. за допомогою міліції руйнується фундамент мечеті в селищі Молодіжному Сімферопольського району. Загострення ситуації пригальмував тільки серпневий путч [1663].

На сесії Верховної Ради Криму в липні 1991 р. було прийнято концепцію Конституції. У ній офіційною визнавалася російська мова, було передбачено громадянство Кримської республіки. Конституція мала прийматися в автономії і не підлягала затвердженню у Верховній Раді України, але не мала суперечити Конституції України [562, с.8]. Влада автономії прагнула скористатися підписанням союзного договору для зрівняння прав автономії з союзними республіками [1672, с.337]. Але після серпневого путчу і проголошення Україною незалежності статус Криму став невизначеним, бо Конституція УРСР не передбачала автономних утворень. На надзвичайній сесії Верховної Ради автономії лунало багато закликів, щоб статус Криму унезалежнити відповідно до настроїв кримчан і приєднатися до Росії. Але М.Багров зупинив сесію, перервав дискусію про перегляд кордонів [53, арк.102].

4 вересня 1991 р. Верховна Рада КАРСР прийняла “Декларацію про державний суверенітет Криму”, у якій було проголошено принцип верховенства в Криму місцевих законів й одночасно заявлено про повагу до територіальної цілісності України. Кримські політики також виступили за прискорення конституційно-договірного розмежування між Україною та КАРСР [1473, с.66]. Це рішення викликало

невдоволення кримських татар, що засвідчило позачергове засідання Меджлісу 5 вересня 1991 р. у Сімферополі. Присутні вітали незалежність України і заявили, що Крим ніколи не був і не є власністю Росії, а є національною територією кримсько-татарського народу. Члени Меджлісу зазначили, що в разі проголошення суверенітету КАРСР Крим перетвориться на “комуністичний заповідник” й утрудниться відновлення прав кримських татар [1208, с.80]. Згідно з даними опитування служби Кримсоціс, восени 1991 р. 30,7% жителів Ялти виступали за збереження Криму в складі України, 30,2% – за суверенну державу в складі майбутнього союзу, 15,8% – за повернення Криму Росії, 9,3% за повну самостійність півострова [1473, с.66].

На початку жовтня 1991 р. в активну фазу вступила кампанія проти визнання передачі Криму Україні в 1954 р. [912, с.2; 1208, с.80]. Одночасно ряд громадських організацій півострова (“Республіканський рух Криму”, “Рух 20 січня”, “Демократична Таврида”, “Російське товариство Криму” об’єдналися в блок “народна опозиція” та виступили з вимогою проведення до 1 грудня 1991 р. місцевого референдуму, на який мало бути винесене питання: “Ви за самостійну республіку Крим в союзі з іншими державами”. Проте Верховна Рада Криму відмовилася обговорювати питання про референдум [1473, с.65]. У цій ситуації активізувалася діяльність місцевих представників Руху, УРП, ПДВУ, ДемПУ. У середині жовтня 1991 р. зустрічі з виборцями в Сімферополі, Євпаторії, Керчі, Феодосії провела група народних депутатів України, серед яких були Л.Скорик, І.Заєць, Ю.Костенко, Ю.Гнаткевич [1208, с.80].

На підтримку незалежності України висловилися кримські татари. У резолюції конференції делегатів II курултаю 24 листопада 1991 р. зазначалося, що кримськотатарський рух домагається відновлення своєї національної державності й “підтримує прагнення України стати незалежною демократичною державою” [1662, с.52].

Восени 1991 р. в Криму побували також представники партій Росії (М.Травкін, В.Аксючис, М.Астаф’єв), які закликали кримчан до відокремлення й малювали перспективи об’єднання з Росією [1208, с.80]. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України в кінці жовтня 1991 р. заявляв, що до нього надходить інформація про спроби посіяти занепокоєння серед жителів Криму [244,

с.1]. Натомість І.Плющ в інтерв'ю “Урядовому кур'єру” в листопаді 1991 р. зазначав: “Дуже хотілося б вірити – і я в це вірю, що жителі півострова не підуть за тими партokratичними лідерами, які заради врятування портфелів... виступають за відокремлення Криму від України” [316, с.1]. Незважаючи на побоювання, населення Криму 1 грудня 1991 р. більшістю голосів висловилося на підтримку незалежності України (54%). Лідери Меджлісу стверджують, що серед них 7-8% становили кримські татари, що й дозволило отримати на півострові більшість на користь незалежності [400, с.12].

Отже, незважаючи на антиукраїнську спрямованість частини кримського політикуму та переважання росіян у складі населення більшість виборців півострова на всеукраїнському референдумі висловилися на підтримку Української незалежності, що стало найкращим доказом українськості півострова. Однак існування КАРСР, яка опиралася на проросійські настрої в суспільстві, фактор Чорноморського флоту, проблеми депортованих народів, слабкість української влади зумовили складний процес інтеграції автономії в Українську державу.

4.1.2. Кримська автономія в період нестабільності та протистояння з українськими органами влади (1992 – 1994 рр.)

У результаті здобуття Україною незалежності Крим опинився в новій суспільно-політичній ситуації, а його еліти розгорнули жорстоку боротьбу за перемогу власних проектів розвитку автономії. На думку А.Нікіфорова, в Криму були присутні майже всі проблеми, які приводили до конфліктів в інших пострадянських регіонах: 1) російськомовний культурно-лінгвістичний анклав; 2) територія, статус якої змінювався в радянський час; 3) регіон, який приймав репатріантів; 4) етнічна територія для народів, які не мали державності за межами цієї території [1528, с.167].

На початку грудня 1991 р. у Верховній Раді Криму були здійснені невдалі спроби прийняти звернення до Президії Верховної Ради СРСР про відміну Акту 1954 р. про передачу півострова Україні й зупинити в Криму дію 62 статті Кримінального кодексу УРСР, яка була спрямована проти сепаратизму [670, с.2]. У свою чергу, Меджліс розробив проект Конституції Кримської республіки, в якому право

на самовизначення закріплювалося лише за кримськими татарами, караїмами й кримчаками [1342, с.71]. У статті 1 проекту Конституції проголошувався державний суверенітет Кримської республіки включно з самостійністю у визначенні “державно-правового статусу, проведення внутрішньої і військової політики”, увага зверталася на корінні народи Криму [74, арк.128]. Кримська республіка мала б входити до складу України на основі договору. До її компетенції кримські татари відносили як управління економікою та соціально-культурною сферою, так і забезпечення законності й правопорядку. Республіка могла б встановлювати в межах спільних напрямків зовнішньої політики України міжнародні зв’язки, заключати дипломатичні договори [74, арк.127]. Республіка мала б Президента, Кабінет Міністрів, судову владу, прокуратуру, Центральний банк, Податкову інспекцію. Її парламент (Верховна Рада) повинен був складатися з 2 палат: 1) Ради представників (100 депутатів від виборчих округів); 2) Меджлісу (50 депутатів від кримсько-татарського народу) [74, арк.127].

Автори проекту прагнули провести виключне право на самовизначення кримських татар так, щоб воно не ввійшло в суперечність з правами решти кримчан, але закріплювалося відмінність прав “корінного” і “некорінного” населення. Так, проголошувалася рівноправність національних груп, але тільки корінному населенню гарантувалися “можливості і засоби для його усестороннього розвитку” [1473, с.127]. Фактично і кримськотатарський проект і проект Верховної Ради Криму передбачали захоплення максимуму повноважень в Україні. Основними їх відмінностями було те, що кримськотатарський проект оголошував носієм суверенітету та єдиним джерелом державної влади корінний народ Криму, а проект Верховної Ради КАРСР взагалі не намагався вирішити кримськотатарське питання [74, арк.118-119].

Проблема Криму актуалізувалася на початку 1992 р. у зв’язку з військовим будівництвом. 5 січня 1992 р. український уряд став приводити до присяги на вірність війська в республіці. Проте командуючий Чорноморським флотом адмірал І.Касатонов заявив, що флот підкоряється військовому командуванню СРСР [1473, с.19-20]. 28 січня 1992 р. у м. Новоросійську Б.Єльцин зазначив, що Україна має право мати свій флот, але “ми проти поділу Чорноморського флоту”. Натомість

українська сторона заявляла, що Україна зробила внесок у будівництво флоту СРСР і мала право вимагати частку цих сил. Під юрисдикцію України вдалося перевести особливі відділи флоту, військову прокуратуру і трибунал, дислоковані за межами Криму частини, базу флоту в Донузлаві [1473, с.20-21].

У свою чергу, Меджліс постановою від 20 січня 1992 р. закликав кримських татар не приймати ніякої присяги, звернувся до глав незалежних держав з проханням демобілізувати кримських татар і допомогти їх поверненню з сім'ями в Крим. Верховна Рада України мала узаконити призов кримських татар тільки на добровільних засадах з можливістю проходження військової служби в Криму і за бажанням у мусульманських частинах [74, арк.112].

У зв'язку з невирішеністю проблеми флоту та руху в Криму за зміну статусу 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ прийняла резолюцію про розгляд парламентською комісією питання конституційності передачі Криму в 1954 р. [1473, с.10]. Користуючись підтримкою ззовні, Республіканський рух Криму (РРК) і ряд інших організацій у лютому-березні 1992 р. розгорнули збір підписів серед населення з вимогою призначення нового референдуму щодо долі півострова [1473, с.67]. Навесні активізувалися організації НРУ, УРП, ОУН, "Просвіта". З ними консолідувалася частина кримських демократів, які вважали, що відновлення республіки вигідне місцевій номенклатурі. Проукраїнську орієнтацію підтримувала також частина держапарату, яка орієнтувалася на Київ, а не Сімферополь. 5 квітня 1992 р. ці організації утворили в м. Красноперекопську громадську організацію "Крим з Україною". Ряд депутатів місцевих рад Криму оголосив намір у випадку оголошення незалежності Криму здійснити перехід цих районів до Херсонської області [1473, с.67]. У відповідь Меджліс у заяві від 2 лютого 1992 р. вимагав визнання себе єдиним національним представником, але одночасно виступав на підтримку існуючих кордонів між Росією й Україною [74, арк.139-140].

16 лютого 1992 р. в м. Сімферополі відбувся мітинг кримських татар, який виступив проти проведення референдуму й припинення прийняття розробленої владою Криму Конституції та законів, що нехтували права кримських татар [890, с.7]. 19 лютого 1992 р. Меджліс звинуватив владу Росії й України в перетворенні Криму "у

предмет політичного торгу” і в тому, що обидві сторони “ігнорують права корінного народу”. Кримські татари також вимагали повернути власність депортованим, всі питання приватизації погоджувати з Меджлісом [74, арк.141-144]. Задля реалізації своїх вимог кримські татари організували в Києві навесні 1992 р. протестну акцію “Київ-92”. Проте 19 березня 1992 р. їх демонстрація була розігнана правоохоронцями. Після цього Меджліс заявив, що Президент і парламент України продовжують політику ігнорування права кримськотатарського народу на самовизначення й встановлення національної державності [74, арк.133, 145].

Відзначимо, що незважаючи на розпад СРСР і кризові процеси в економіці, Кабінет Міністрів України не відмовився від підтримки репатріантів і планував виділити для них у 1992 р. 400 млн. крб. [326, с.482]. Парламент України 6 лютого 1992 р. прийняв постанову, в якій було доручено парламентським комісіям спільно з Верховною Радою КАРСР протягом місяця підготувати пропозиції про розмежування повноважень між владними органами України та КАРСР. Одночасно Кабмін мав розглянути питання про фінансове забезпечення м. Севастополя, а також про створення вільної економічної зони в Криму й державної структури для реалізації програми депортованих народів [327, с.555].

Після розпаду СРСР міська влада Севастополя звернулася за допомогою до Києва. Певна фінансова допомога була надана, і 11 березня 1992 р. з’явився указ Л.Кравчука “Про органи державної виконавчої влади”. Цим указом органи виконавчої влади міста підпорядковувалися центральним органам, а їх статус визначався у відповідності зі статусом міста республіканського значення. 20 березня 1992 р. був введений у дію указ “Про представника Президента України в м. Севастополі”.

Причинами відторгнення міста центральною українською владою від адміністративної системи Криму, на думку А.Мальгіна, стала невизначеність правового і політичного становища міста, нечітка політика місцевої адміністрації [1473, с.34]. Предметом спору щодо флоту були не стільки кораблі, як інфраструктура флоту, а відповідно доля Севастополя. 5 квітня 1992 р. Л.Кравчук підписав указ, яким передбачалося сформувати ВМС України на основі флоту, що базувався в Україні. 7 квітня 1992 р. вийшов “відповідний” указ Б.Сльцина [1473, с.22]. У цих умовах 26 люто-

го 1992 р. Верховною Радою КАРСР було затверджено назву “Республіка Крим” офіційною назвою автономії. У той же день депутати затвердили музичну редакцію гімну Республіки. Державний прапор і державний герб Республіки Крим були затверджені 24 вересня 1992 р. [1475, с.157]. Помірковане крило Верховної Ради Криму розробило пакет документів для розмежування повноважень державних органів Криму й України. У березні 1992 р. було створено робочу групу з делегацій парламенту України та Верховної Ради Криму з питань розмежування повноважень [1473, с.67].

Дослідник С.Штепа вважає, що в результаті діяльності парламентських делегацій вдалося запобігти посиленню сепаратистських тенденцій у Криму й утвердженню проросійської орієнтації як панівної в житті півострова [1678, с.61]. Результати переговорів були зафіксовані в Угоді між делегаціями, а також у проекті Закону України “Про розмежування повноважень між Україною й Республікою Крим” [1473, с.68]. Меджліс не визнав Угоду між делегаціями і вважав її засобом “юридичного закріплення незаконного колоніального режиму” [74, арк.146].

Проте проект Закону 24 квітня 1992 р. набрав чинності як Закон “Про статус автономної Республіки Крим” [1394, с.47]. Згідно з ним Республіка Крим визнавалася автономною складовою частиною України, що самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією та Законами України. Парламент України міг зупиняти дію актів кримської Верховної Ради в разі невідповідності їх Конституції та законам України до прийняття рішення Конституційним Судом [232, с.1014].

Органам влади Республіки Крим надавалися широкі повноваження у внутрішній політиці: вирішувати питання діяльності органів влади автономії, адміністративно-територіального устрою; призначати вибори і проводити референдуми; регулювати відносини власності, встановлювати доходи бюджету автономії, ліцензувати і квотувати вивіз власної продукції на експорт; визначати напрям розвитку економіки Криму; визначати статус курортів; вирішувати питання екології, ресурсокористування; здійснювати політику в галузі освіти, культури, охорони здоров’я [232, с.1012].

Україна втрачала частину контролю над силовими структурами. Автономія могла утворювати органи судової влади відповідно до судової влади України; розташування військових баз і військових частин, призначення керівника СБУ та проку-

рора на півострові мало погоджуватися з парламентом Криму, про проведення військових навчань треба було повідомляти владу Криму. Крім того, над діяльністю СБУ встановлювався парламентський контроль. Республіка Крим отримала можливість зупиняти дію законів України до рішення Конституційного Суду [232, с.1013-1014]. Проте це не задовольнило кримських політиків, які тримали ініціативу в своїх руках, чому сприяла атмосфера переговорного процесу “як рівного з рівним”. До кінця квітня 1992 р. Республіканський рух Криму зібрав 247 тис. підписів за проведення референдуму щодо незалежності Республіки Крим [1279, с.56].

21 квітня 1992 р. Л. Кравчук звернувся до населення Криму із закликом стабілізувати політичну ситуацію. Він зазначив, що “референдум – це трагічний шлях до розколу Криму” і переконував, що економіка Криму інтегрована в народне господарство України. Кримчанам було обіцяно створення ВЕЗ, збільшення відрахувань з центрального бюджету. У зверненні спростовувалася “загроза українізації”, підтверджувався курс на підтримку депортованих народів [257, с.485-488].

Меджліс продовжував тиск на органи влади з метою реформатування КАРСР у національно-територіальне утворення кримських татар. Так, в листі Меджлісу до Л. Кравчука 20 квітня 1992 р. владу звинувачували в ігноруванні права кримських татар на самовизначення й переконували, що задоволення вимог кримських татар “дозволило б припинити спекуляцію проімперських сил” [74, арк.93-94].

Зростанню політичної активності в Криму сприяли також дії радикально налаштованих політиків. У березні 1992 р. в Севастополі побувала делегація УНСО разом з С.Хмарою. Близько 300 осіб промарширували містом, потім відбули панахиду за загиблими за волю України. Багато севастопольців були налякані [1279, с.56]. Відзначимо, що негативний резонанс від поїздок С.Хмари спільно з іншими радикалами до Криму змусив навіть УРП відмежуватися від його дій [57, арк.17].

5 травня 1992 р. відкрилася сесія Верховної Ради Криму. Радикали пропонували прийняти акт про незалежність Криму і винести його на кримський референдум. У підсумку після дебатів кримський парламент проголосив документ з більш обережною назвою “Акт державної самостійності Республіки Крим” [1473, с.69].

6 травня 1992 р. Верховна Рада Криму прийняла Конституцію. Згідно з нею республіка на своїй території володіла верховним правом щодо природних багатств, матеріальних, культурних і духовних цінностей, здійснювала всю повноту влади. Республіка Крим могла самостійно вступати у відносини з іншими державами, встановлювалося регіональне громадянство. Однак республіка входила до складу України і визначала з нею стосунки на основі договорів та угод [1473, с.69].

Дослідниця Г.Швачка вважає, що прийняття в 1992 р. Конституції Криму відбулося і через відсутність чіткого правового регламентування повноважень органів влади кримської автономії [1672, с.337; 1673, с.8]. На сесії було прийнято рішення про проведення загальнокримського референдуму про статус Криму. На думку А.Мальгіна, керівництво Верховної Ради Криму погодилося на референдум у надії отримати додатковий важіль тиску на українську владу [1473, с.69].

5 травня 1992 р. біля Верховної Ради Криму було побито голову місцевого Руху В.Тамбовцева, порвано державні прапори. На ці події не прореагували правоохоронці, а тому Кримська організація ДемПУ закликала розпустити Верховну Раду Криму, змінити керівний склад правоохоронних структур; призупинити дію Закону про надання Криму автономії та заборонити референдум; розформувати незаконні військові формування; визнати Меджліс представницьким органом кримськотатарського народу та ввести правління президентського представництва [66, арк.35].

Проте посиленню українських позицій у Криму перешкоджало протистояння між лідерами партій, їх слабкість і малочисельність. Так, керівники УРП в Криму постійно змінювалися, а партія налічувала на півострові аж 83 члени [1303, с.4]. У свою чергу, кримські татари виступали проти Конституції Криму й акту про державну самостійність. 9-10 травня 1992 р. на засіданні Меджлісу було ухвалено заяву з осудом кримської влади й зверненням до влади України “припинити незаконні дії адміністрації Криму” й ці питання вирішувати за участю Меджлісу [1662, с.53].

У прийнятій 18 травня 1992 р. резолюції на багатотисячному мітингу кримських татар висувалися вимоги до парламенту України прийняти рішення про визнання прав кримськотатарського народу на самовизначення та надати статус Криму як національно-територіального утворення в складі незалежної України [1663].

Прийняття Верховною Радою Криму Конституції в 1992 р. і призначення референдуму, на думку М.Михальченка, стало апофеозом протистояння. Виникла загроза конфлікту, але процес спрямували в переговорне русло [434, с.138].

У травні 1992 р. Інститут соціології АН України провів соціологічне дослідження в Криму, яке засвідчило, що жителі Криму не були захоплені проблемою повної незалежності. Так, 31% респондентів вважали, що Крим повинен бути автономною республікою в складі України. 28% вимагали виходу зі складу України і включення Криму до СНД. Ще 23% усвідомлювали небезпеку такого розвитку подій і сподівалися на міжнародні стосунки між Україною і Кримом [1525, с.4-5]. У відповідь на рішення Верховної Ради Криму парламент України від 13 травня 1992 р. зупинив дію рішень кримського парламенту як незаконних. Верховну Раду Республіки Крим було зобов'язано до 20 травня 1992 р. скасувати постанови від 5 травня 1992 р., а Л.Кравчуку було запропоновано вжити невідкладних заходів щодо відновлення правопорядку в автономії. Одночасно парламент України заявив про готовність до діалогу з представницькими органами Криму [322, с.1052-1053].

Л. Кравчук запевнив кримську владу в тому, що за умови відміни найбільш радикальних актів парламентом Криму робота по розмежуванню повноважень продовжиться. Надалі Верховна Рада Криму анулювала “Акт про державну самостійність” “як фактично реалізований” та оголосила мораторій на референдум [1473, с.69].

У цей час відбулося найбільш відкрите втручання командування Чорноморського флоту в кримську політичну ситуацію. У заяві Військової Ради флоту 18 травня 1992 р. зазначалося, що “ЧФ є флотом СНД і воїни-чорноморці впевнені, що долю Криму повинен вирішувати його народ...” [1528, с.168]. Загострення кримсько-українських відносин у травні 1992 р. викликало сплеск активності Верховної Ради Росії. 21 травня 1992 р. була прийнята постанова, яка дезавуювала акт 1954 р. про передачу Криму Україні. Але уже 22 травня депутати прийняли заяву до парламенту України, де було відмічено, що Росія не висуває територіальних претензій до України [1473, с.11]. Верховна Рада України постановою від 2 червня 1992 р. заявила, що визнає цю російську постанову як таку, що не породжує будь-яких правових наслідків для України [323, с.1107]. Також Верховна Рада України в

окремій заяві розцінила дії парламенту Росії як спробу політичного тиску й акт шантажу, що завдає шкоди добросусідським стосункам, підриває міжнародну безпеку [240, с.1108, 1110]. Верховна Рада України звернулася також до НАТО з проханням послати в Україну комісію для з'ясування ситуації [252, с.1113]. Сторони знаходилися на грані відкритого конфлікту, а тому 23 червня 1992 р. відбулася зустріч Б. Єльцина і Л. Кравчука з питань флоту в Дагомисі. У результаті було досягнуто домовленостей про створення двох флотів – російського й українського, але під час перехідного періоду флот мав залишатися об'єднаним [1473, с.22].

Після переговорів кримської влади з Києвом 30 липня 1992 р. сталися зміни в Законі “Про статус Автономної Республіки Крим”. Змінювалася сама назва, яка набула такого вигляду: “Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим”. Тепер уже йшлося про здійснення невід'ємного права власності на землю, надра, водні та інші природні ресурси, формування бюджетних взаємовідносин на договірних засадах [1394, с.48]. Проте введення в дію закону зумовлювалося приведенням кримського законодавства у відповідність із законами України (25 вересня 1992 р. було внесено необхідні зміни в Конституцію Криму).

Республіканські органи Криму отримали право вступати в самостійні відносини з державами і міжнародними організаціями, а також встановлювати регіональне громадянство. Україна зобов'язувалася погоджувати з Кримом розміщення військових баз, переміщення військ і т.д. Частина Нацгвардії в Криму мали формуватися з його жителів. Призначення глави СБУ і Прокурора в Криму мало відбуватися за узгодженням з парламентом Криму. Українські закони оголошувалися обов'язковими в Криму, якщо вони не суперечили законам республіки [1473, с.71]. Незважаючи на це, Всеукраїнський рух виборців за Республіку Крим у 1992 р. закликав провести пікетування держустанов у Москві з вимогою визнати нову державу. Активісти руху пропонували створювати загони опору, які разом з російською армією і флотом могли б захистити Крим від Збройних Сил України [892, с.3].

Протистояння між Україною і Росією за флот не припинялося, а після відходу з Донузлави в Одесу 21 липня 1992 р. під українським прапором сторожового корабля в умовах загрози бойового зіткнення з кораблями Чорноморського флоту Б.Єль-

цин і Л.Кравчук зустрілися для переговорів у Махалатці поблизу Ялти [1496, с.55]. У результаті переговорів були підписані Ялтинські угоди. У них підтверджувалося, що флот підлягає поділу, але протягом трьох років він мав бути єдиним під об'єднаним командуванням. Сторони домовилися про спільне базування, рівне фінансування флоту і призов матросів у рівній пропорції. Залишилась невирішеною доля інфраструктури, сухопутних частин, питання громадянства військовослужбовців. Структури ВМС України продовжували розвиватися, а реальні важелі впливу на Чорноморський флот зберігалися за Москвою [1473, с.24-26].

Одночасно радикальні організації м. Севастополя ініціювали боротьбу за російський статус міста. Вони звернувся до парламенту Росії з запитом, чи був відмінений Указ уряду РРФСР від 29 жовтня 1948 р. “Про виділення Севастополя в самостійний адміністративно-господарський центр”. 25 вересня 1992 р. була отримана відповідь, що даний указ не втратив юридичної сили. Цей факт дав підстави говорити про те, що Севастополь не передавався Україні [1473, с.35]. У вересні 1992 р. Міністр закордонних справ Росії А.Козирев заявив, що не може бути певності в питанні територіальної цілісності України, кордони якої можуть бути змінені [1187, с.262].

У відповідь на посилення проросійських рухів на півострові 10 - 11 жовтня 1992 р. був проведений Перший Всекримський конгрес українців. На ньому було висловлено підтримку прагненням депортованих жителів півострова повернутися додому. Було засуджено дії кримської влади і поставлено перед нею такі вимоги: 1) запровадження української мови як державної; 2) належне застосування атрибутів державності й дія в Криму українського законодавства; 3) розробка та реалізація програм розвитку української освіти та культури в Криму; 4) прийняття закону про представництво Президента України в Криму і розбудова української армії [1303, с.4, 7-8]. Натомість успіхом російських націоналістів став розгляд питання про Севастополь на з'їзді народних депутатів Росії в грудні 1992 р. Російська сторона оперувала тим, що при поверненні в 1954 р. Кримської області УРСР не було скасовано статус Севастополя як міста республіканського підпорядкування РРФСР, значить Севастополь і досі належав Росії [1187, с.271;1448, с.90]. Українська сторона відгукнулася на це рішення заявою Президії Верховної Ради України від 9 грудня

1992 р., в якій розцінила його “як чергову відверту спробу висунення територіальних претензій до України...” [1473, с.36].

У грудні 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про Представництво Президента України в республіці Крим”. Згідно з ним Представництво очолював Постійний Представник, що мав здійснювати повноваження щодо забезпечення і проведення в життя законів України, забезпечувати взаємодію органів державної влади з органами Республіки Крим, права і свободи громадян, державний суверенітет України [231, с.192; 79, арк.9-11]. Поява поста Представника Президента дозволила українській владі отримати додатковий важіль впливу на політичну й економічну ситуацію в Криму і певною мірою стабілізувати становище.

У зв'язку з інфляцією на початку 1993 р. різко загострилася ситуація в Севастополі. 7 січня 1993 р. на площі Нахімова відбувся несанкціонований мітинг, в якому взяло участь 3,5-4 тис. осіб. На мітингу звучали політичні вимоги: “Севастополь – Росія”, “Геть окупаційну владу”, “Владу – радам” [78, арк.3]. 11 січня 1993 р. Севастопольська міськрада і Представник Президента в місті у зверненні до керівництва держави засудили ріст цін, вихід з рубльової зони, перебої в постачанні енергоносіїв, позбавлення пільг пенсіонерів, затягування розв'язання проблеми флоту, непідписання уставу СНД і “насильницьку українізацію”. Влада Севастополя вимагала: стабілізувати економіку; створити в місті СЕЗ; визначити на території міста пріоритет цивільної влади в питаннях взаємовідносин з флотами, ввести представників міста до складу керівництва флотів; вирішити питання подвійного громадянства, надати російській мові статус державної [76, арк.15-17].

У відповідь Постановою Кабміну України від 26 березня 1993 р. для стабілізації економіки м. Севастополя було прийнято рішення надати місту допомогу в обсязі 28,85 млрд. крб. [76, арк.20-29, 39] Тобто загострення соціально-економічної ситуації в місті було знято шляхом не політичних поступок, а фінансової допомоги. 23 січня 1993 р. в м. Севастополі знову вибухнули мітинги, на яких ставилися вимоги скасування мораторію на проведення референдуму про долю Криму, перегляду статусу м. Севастополя, висловлювалася недовіра Л. Кравчуку [78, арк.16].

Унаслідок падіння економіки в 1993 р. серед кримчан посилювалося розчарування в ідеї незалежності України. Згідно з результатами опитувань, проведених навесні 1993 р., лише 17,1% опитаних дали б позитивну відповідь на запитання про незалежність України, проти голосувало б 60,5% опитаних [1473, с.73]. У 1993 р. за перегляд статусу Криму виступали Республіканська партія Криму, Російськомовний рух Криму, Російська партія Криму, Російське товариство Криму, Загальнокримський рух виборців за Республіку Крим. У Севастополі також діяло відділення російського Фронту національного порятунку [1473, с.74].

Ситуація в регіоні ускладнювалася провокаціями зі сторони зовнішньополітичних чинників. Так, 16 квітня 1993 р. заступник голови Верховної Ради РФ В.Агафонов надіслав звернення до Верховної Ради Криму, в якому пообіцяв підтримку Росії у проведенні в Криму референдуму щодо його незалежності [75, арк.241]. У травні-червні 1993 р. на кораблях Чорноморського флоту відбулося підняття російських прапорів (більше 200 таких кораблів стояли на рейдах Севастополя) [565, с.1]. У відповідь на це в Москві 17 червня 1993 р. була підписана “Угода між Україною та Росією про невідкладні заходи по формуванню ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту”. У ній передбачалося, що з вересня 1993 р. розпочнеться формування окремих флотів, але базування флоту до цього часу мало залишатися спільним з фінансуванням у рівних долях. Розподіл флоту мав відбуватися у співвідношенні 50 на 50 %, Росія зобов’язувалася брати участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя та інших населених пунктів [75, арк.190-192].

У цих умовах парламент Росії 9 червня 1993 р. приймає постанову “Про статус м. Севастополя”, яка підтверджувала “російський” статус міста. Уряду Росії і Центробанку було доручено розробити програму забезпечення статусу, а Верховній Раді Росії – відповідний закон [1473, с.36]. Як писали в ЗМІ, першою реакцією на повідомлення навіть поміркованих політиків були слова: “Це – війна!” [434, с.139]. Після цього МЗС України розгорнула масштабну роботу щодо нейтралізації рішення Верховної Ради РФ про статус м. Севастополя. На підтримку України виступили з офіційними заявами такі потужні держави як США і Канада. Європейські країни висловили підтримку Україні в конфіденційній формі. Натомість у результаті бесіди

українського посла в Росії В.Крижанівського з російськими депутатами стало зрозуміло, що вони намагаються використати проблеми Криму в боротьбі з Б.Єльциним [75, арк.210-234]. У свою чергу, російський президент змушений був констатувати юридичну неспроможність ініціатив російського парламенту [1424, с.75].

20 липня 1993 р. відбулося засідання Ради безпеки ООН, яке розглянуло постанову Верховної Ради РФ щодо Севастополя. Виступ на засіданні постійного представника Росії при ООН Ю.Воронцова засвідчив, що російська сторона намагалася ухилитися від визнання територіальної цілісності України. Проте Ю.Воронцов відмежувався від постанови парламенту РФ і визначив курс на діалог у стосунках з Україною при дотриманні принципів НБСЄ та ООН. Голова Ради безпеки ООН підтвердив територіальну цілісність України і визнав постанову парламенту РФ несумісною з міжнародно-правовими документами і такою, що не має сили [75, арк.237].

У цей час, 16 липня 1993 р. з ініціативи Фронту національного порятунку в Севастополі відбулося віче чисельністю до 8 тис. осіб. Віче звернулося до керівництва Росії з вимогою призначити в місті керівників силових відомств, припинити діяльність депутатів Верховної Ради України від Севастополя, провести вибори до російського парламенту. Лише 7 депутатів міськради підтримали рішення Верховної Ради Росії, але депутати також висловилися проти кримінального переслідування організаторів Віча [1473, с.37].

На відміну від радикалів, помірковані сили пропонували зміцнення економічної самостійності півострова. Так, на початку 1993 р. ряд спеціалістів (А.Сенченко, С.Єфімов, А.Форманчук) розробили проект так званого “режиму відкритої економіки” для Криму, який передбачав перетворення Криму в офшорну зону і привабливий курорт. У той же час інша група спеціалістів (А.Клименко, А.Неруш) розробили проект перетворення Криму в транзитну торгово-транспортну територію [1473, с.75-76].

Уряд автономії вів переговори з Нацбанком України стосовно створення в Криму своєї фінансової біржі. Також Крим ставив питання про відкриття філіалу Нацбанку Росії, і було оголошено, що туристи з рублевої зони зможуть розраховуватися рублями [893, с.5]. У підсумку 23 червня 1993 р. Президент України підписав Указ “Про режим відкритої економіки на території Республіки Крим” [1473, с.76].

Наступна зустріч президентів України і Росії відбулася 3 серпня 1993 р. в Мандрі. У зв'язку з боргом України за енергоносії сторони досягли угоди, що близько 30% української частини флоту буде викуплено Росією. Однак після критики в парламенті Л. Кравчуку довелося відмовитися від своїх слів [1364, с.108]. Атмосфера політичної активності продовжувалася до розстрілу парламенту 3-4 жовтня 1993 р. в Москві. Надалі проросійські організації в Севастополі почали занепадати без підтримки російських політиків, а Київ зміцнив свій вплив на міську адміністрацію. Коли 17 березня 1995 р. Законом України “Про автономну республіку Крим” Севастополь був відокремлений від території автономії, це не викликало організованої протидії [1473, с.38].

Гострота полеміки між Україною та Росією щодо Криму визначалася не стільки значенням Криму для держав чи ностальгією, скільки тим, що проблема Криму стала важливим фактором внутрішньополітичної боротьби. Російському суспільству нав'язувалася імперська точка зору в сприйнятті кримських проблем [434, с.141]. Президент Б.Єльцин перебував у руслі загальної постперебудовчої стратегії, спрямованої на відмову від імперських претензій, а також розглядав активність у кримському питанні як стимул для внутрішнього сепаратизму в Росії. Ще більш важливими причинами, які зумовлювали політику президента Росії щодо Криму в 1992 – 1994 рр., був страх перед появою в Україні недружнього Росії режиму та складність економічно “переварити” Крим [1473, с.13-14].

Відзначимо, що Л. Кучма у спогадах наголошував на особливій ролі Б.Єльцина, чия “зважена позиція не дозволила конфлікту вийти за межі правового поля України” [427, с.485]. Водночас політика США була спрямована на те, щоб зменшити активність Росії в Криму. США підтримували українську незалежність і територіальну цілісність [1362, с.32]. Під час зустрічі 13 квітня 1994 р. заступника міністра закордонних справ Б.Тарасюка з тимчасовим повіреним у справах США в Україні Ш.Бірнсом останній пообіцяв, що США буде спонукати представників РФ вплинути на Ю.Мешкова з метою припинення ним сепаратистських дій [81, арк.63].

Крім українсько-російського протистояння, ситуація на півострові ускладнювалася через невирішеність кримськотатарських проблем. Значна частина кримських

татар тривалий час залишалася особами без громадянства, оскільки процедура його отримання була складна для репатріантів [1194, с.67; 1195, с.66]. Невирішеною для кримських татар залишалася житлова проблема, що провокувало до самозахоплень і конфліктів навколо них. Так, 1 жовтня 1992 р. в с. Красний Рай під Алуштою відбувся розгром владою самозабудов. Під час захисту будівель були потерпілі, біля трьох десятків кримських татар було заарештовано. Арештованих не було звільнено, винних у вчиненні погрому не покарано, земельні ділянки не надано, а тому 5-6 жовтня 1992 р. кримські татари громили прокуратуру в Сімферополі й Верховну Раду Криму. Лише така ескалація конфлікту призвела до переговорів між сторонами і звільнення арештованих [66, арк.36-37].

Провід УРП розцінив події як “розбійницький напад на поселян татар” влади і закликав притягнути до кримінальної відповідальності винних, також забезпечити виконання прийнятих актів щодо статусу кримськотатарського народу [57, арк.71]. Відзначимо, що під час опису конфліктуючих у Криму сторін ЗМІ використовували різні пріоритети та підходи: становище російськомовного населення розглядалося переважно з позицій моралі, а в описі кримськотатарської сторони використовувався захист правом, що було проявом етнічних упереджень [1574, с.89].

Водночас реінтеграція ісламу в конфесійну структуру Криму протікала досить толерантно. У листопаді 1992 р. була створена Рада всіх релігійних конфесій Криму “Мир – дарунок Божий” з метою збереження та зміцнення етноконфесійного миру. Меджліс здійснював жорсткий контроль за релігійною діяльністю кримських татар та протидіяв проникненню радикалів [1290, с.67-68]. Однак на підвищення рівня етнічної конфліктності вплинула антиросійська позиція Меджлісу та Духовного управління мусульман Криму у зв’язку з конфліктом у Чечні [1284, с.186]. Проте, на думку В.Григор’янца, підтримка Чечні мала переважно декларативний характер, оскільки Меджліс побоювався звинувачень у використанні кримськими татарами терористичних методів [1290, с.70].

Кримські татари висловлювали подяку за те, що Україна в 90-х рр. виділяла кошти для облаштування в Криму кримських татар. Але для досягнення політичної стабільності в регіоні вони вимагали визнання Україною Меджлісу кримсько-

татарського народу як єдиного представницького органу [1176, с.34]. Українські політики визнавали, що їх діяльність у Криму на початку 90-х рр. була неефективною. М.Михальченко пояснював ситуацію тим, що були надії “на позитивну роль парламенту Криму, політичних рухів центристського спрямування і особливо економічних структур” [434, с.142].

У ставленні до ситуації в Криму Л. Кравчук займав реалістичну й дещо угодовську позицію. В інтерв'ю газеті “Киевские новости” в 1994 р. він визнавав: “Росія ніколи не відмовиться від можливості свого впливу в Криму. Не відмовляться практично 88% росіян, які сьогодні живуть в Криму, від тісних контактів з Росією. І якщо ми цього не зрозуміємо, то Крим буде продовжувати бурлити...” [434, с.508]. Загальноукраїнські закони в Криму не діяли, або діяли тією мірою, яка була вигідна місцевій адміністрації. Н. Бекіров називав цю ситуацію півторавладою, де неповноцінна частина припадала на державну владу України [1194, с.73].

Кримське питання знову активізувалося через те, що в жовтні 1993 р. Верховна Рада Криму прийняла Закон “Про Президента Республіки Крим”, згідно з яким президент Криму ставав главою держави і виконавчої влади. Був прийнятий також Закон про вибори Верховної Ради Криму, в якому кримські татари отримали на один строк квоту в парламенті Криму (14 депутатів) [1194, с.75]. Вибори президента Автономної республіки Крим, які було призначено на підставі закону, що не відповідав Конституції і законам України, так і були проведені з порушенням вимог навіть законодавства автономії [750, с.2]. На посаду кримського президента претендували: голова Верховної Ради автономії М. Багров, підприємець В.Веркошанський, представник Президента України в м. Севастополі І. Єрмаков, лідер КПУ Криму Л. Грач, голова Республіканської партії Криму Ю. Мешков і голова Російської партії Криму С. Шувайніков [1473, с.78].

М. Багров, який мав більш проукраїнську орієнтацію, переконав Л. Кравчука, що виберуть саме його. Але населення Криму віддало перевагу проросійськи налаштованому Ю. Мешкову [434, с.139]. За нього в другому турі проголосувало 72,92%, а за М. Багрова – 23,35% виборців [1473, с.79]. Вибори засвідчили втрату позицій так званих “федералістських” політичних сил, програма яких передбачала

відновлення СРСР, інтеграцію пострадянських держав і різке зростання сил, що відстоювали російську національну ідею [1427, с.61]. Проте результати виборів більшою мірою стали наслідком погіршення економічного становища, аніж відображенням рейтингу Ю. Мєшкова чи його ідей [1473, с. 80].

Навесні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради Криму. Блок “Росія” отримав 54 мандати; Компартія Криму – 2; Партія економічного відродження Криму (ПЕВК) – 1; Російська партія – 1; незалежники – 21; кримські татари – 14; представники депортованих народів – 4 мандати. Таким чином, проросійський блок “Росія” і його союзники отримали 70% місць, а опозиція – ПЕВК і кримські татари – 30%. Однак блок “Росія” представляв собою аморфне утворення без політичного досвіду. Натомість Меджліс сформував впливову фракцію “Курултай” [1473, с.83, 133].

Постійний представник Президента України в Криму в листі до Адміністрації Президента України від 22 квітня 1995 р. зазначав, що в Криму склалася відносно самостійна політична система, в яку з великими труднощами вдається потрапляти партіям і організаціям із всеукраїнським статусом [83, арк.126]. Відзначимо, що до парламенту півострова було обрано навіть кількох іноземців [750, с.2]. Лідер УРП в Криму С.Литвин, описуючи передвиборчу ситуацію на півострові, зазначав: “Є неприйняття всього українського у переважній більшості виборців. Існує шалена протидія владних структур. Мало місце масове порушення виборчого законодавства” [58, арк.22].

Кримські вибори відбулися в атмосфері конфлікту з центральною владою. У свою чергу, республіканці закликали бойкотувати вибори в український парламент і в ряді округів депутати від Криму не були обрані. Однак у червні-липні 1994 р. кримчани з ентузіазмом взяли участь у виборах президента України. Саме м. Севастополь та автономія відзначилися найбільшими відсотками голосів, відданих у 1994 р. за Л. Кучму (91,98% та 89,7% відповідно) [1527, с.3-4]. Даний факт засвідчив, що сепаратистські настрої в 1994 р. не були домінуючими в кримському суспільстві. Л.Кучма вважає, що саме на початок його президентства припав найгостріший момент кримського протистояння і звинувачує в цьому російських ”червоно-корич-

невих“, метою їх була “збройна сутичка в Криму, бійка, учасників якої розводила б потім Росія, вірніше, Росія-2... це Росія Макашових – Жириновських” [427, с.483].

Керівництво Криму намагалося проводити політику подвійних стандартів. У контактах з керівництвом України, в міжнародних заявах Президент Криму і спікер Верховної Ради говорили, що Крим не буде відокремлюватися від України. Натомість для жителів Криму і влади Росії повторювалося: кінцевою метою блоку “Росія”, який підтримував Ю. Мєшкова, є об’єднання з Росією [434, с.151]. Після обрання на посаду президента Ю. Мєшков здійснив неофіційний візит до Москви, де мав розмови з Б. Єльциним і В. Чорномірдіним. Прем’єр-міністр Росії знову підтвердив відсутність у Росії будь-яких претензій на Крим, хоча пообіцяв усяку економічну допомогу кримській владі [1473, с.84].

Для здійснення реформ в економіці Ю. Мєшков призначив 12 квітня 1994 р. керівником кримського уряду московського економіста Е. Сабурова [1473, с.87]. Кримська влада вимагала підпорядкувати уряду Криму податкову інспекцію, КРУ, держінспекцію з цін; отримати об’єкти держвласності, чорнобильські кошти; утворити Кримський республіканський банк, Банк регіонального розвитку Криму та Міжбанківську валютну біржу; включити м. Севастополь у структуру Республіки Крим. У відповідь українська влада погодилася лише на збільшення асигнувань для Криму і розпочала процес розмежування загальнодержавного майна [80, арк.6-18].

Укази Президента Республіки Крим від 11 квітня 1994 р. про банки і банківську діяльність, про оподаткування та валютне регулювання були спрямовані на відокремлення економічної системи півострова, руйнування єдиної системи оподаткування і витіснення з Криму української валюти [80, арк.50-60; 83, арк.33-34]. Конфронтація загострилася у зв’язку з рішенням Ю. Мєшкова провести опитування 27 березня 1994 р. щодо відновлення Конституції від 6 травня 1992 р., подвійного громадянства та надання президенту права видавати укази зі статусом законів.

На питання про відновлення Конституції Криму відповіли “так” – 78,4%, за подвійне громадянство – 82,8%, за надання Ю. Мєшкову додаткових повноважень – 77,9%. Роздратування Києва викликав також перехід на московський час і рішення не відправляти призовників в українську армію за межі півострова [1473, с.84-85].

Розгорілася боротьба за контроль над силовими відомствами. 11 квітня 1994 р. Ю.Мешков призначив нових керівників регіональних міністерств внутрішніх справ, юстиції, Служби безпеки, а ще раніше змістив проукраїнського керівника держтеле-радіокомпанії “Крим”. А 12 травня 1994 р. з’явилися укази Л. Кравчука, відповідно до яких силові відомства підпорядковувалися Києву [1473, с.85].

Надісланий Л. Кравчуком представник не наважився на відкритий конфлікт, який міг призвести до збройних сутичок, а фактично створив паралельні силові відомства [1364, с.99]. Так, згідно з наказом міністра МВС, була проведена реорганізація місцевої міліції в Головне управління внутрішніх справ у Криму [81, арк.111].

Згідно з даними депутата М.Поровського, Головне розвідувальне управління Генштабу російської армії в цей час розгорнуло в Криму масштабну розвідувальну кампанію [1572, с.33-34]. Росія спробувала також без погодження з Україною в червні 1994 р. відкрити маршрут фельдзв’язку Сімферополь-Москва [81, арк.101]. Силами розвідки ЧФ, як стверджує Я.Мезенцев, було організовано праобраз “кримської армії” – загін “Скорпіон” у Сімферополі. Формально він підпорядковувався Ю. Мешкову. Зрештою, ситуацію на півострові стабілізувало введення в Крим майже 60 тис. бійців прикордонних військ і Національної гвардії [1496, с.57]. Дестабілізаційна діяльність влади Криму супроводжувалася подальшим розподілом флоту. Так, у грудні 1993 р. відділення морської інженерної служби в Ізмаїлі, Миколаєві, Одесі присягнули на вірність Україні. У березні 1994 р. до складу ВМС України було включено госпіталі в містах Миколаєві й Очакові. Як наслідок, 6 квітня 1994 р. відбувся несанкціонований захід в порт Одеси російського військового судна “Челекен”. У відповідь українське МЗС ініціювало розгляд інциденту на засіданні ради глав держав СНД та в інших міжнародних структурах [81, арк.2-9, 58-61].

Піком протистояння на півострові стало відновлення Верховною Радою Криму 20 травня 1994 р. Конституції від 6 травня 1992 р., але після консультацій з Москвою Ю.Мешков закликав парламент утриматися від відновлення Конституції [1473, с.85]. За згодою Ю. Мешкова 28 травня 1994 р. у Сімферополі відбулася рада козацьких отаманів Росії, в якій взяли участь понад 100 представників козацтва. Лейтмотивом ради була тема приєднання Криму до Російської Федерації та те, що гарантом миру в

Криму повинні стати козаки. Однак перебування козаків у Криму, згідно із звітами міліції, дестабілізувало суспільно-політичну ситуацію в регіоні [81, арк.111].

Слід відзначити, що період президента Ю. Мешкова характеризувався численними безрезультатними зарубіжними поїздками, зловживанням депутатів від блоку “Росія”, відсутністю успіхів в уряді, низьким урожаєм [889, с.6]. Конфронтація з Україною створила несприятливу атмосферу для економічних реформ. Крим перестав отримувати кредити від центрального уряду, Київ почав здійснювати блокадні заходи. Поступово Україна, користуючись фінансовими важелями і помилками Ю. Мешкова, поставила під контроль силові органи [1473, с.85].

Л. Кучма вибрав тактику невтручання в протистояння в Криму [427, с.484]. У той же час у кримській владі розростався конфлікт через небажання Ю.Мешкова та уряду рахуватися з думкою Верховної Ради Криму [750, с.2]. Крім того, ПЕВК побоювалася, що діяльність уряду призведе до витіснення місцевого бізнесу [1473, с.88]. Не маючи достатнього досвіду державотворення, кримська проросійська еліта залишалася за своєю суттю регіональною елітою. Вона була без власного “обличчя”, бо “головна увага була надана не особистостям, а ідеї” [1345, с.133]. Сепаратисти не отримали й очікуваної підтримки ззовні. Російська влада більш ніж прохолодно поставилася до ідеї про рублеву зону для Криму, керівництво Росії, яке загрузло в Чечні, уникало зустрічей з Ю. Мешковим [1364, с.100].

У результаті протиріч у владі кримські депутати 7 вересня 1994 р. із Закону “Про президента Республіки Крим” вилучили положення, за яким президент був “главою держави”, а також про призначення ним голів міських та районних держадміністрацій і подачу кандидатур на посади суддів Конституційного Суду [1473, с.89]. У свою чергу, Ю. Мешков призупинив діяльність Верховної Ради Криму й органів місцевого самоврядування указом від 8 вересня 1994 р. [1140, с.10]. Прокуратура і Служба безпеки МВС Криму повинні були перевірити злочинну діяльність депутатського корпусу. Крім того, в указах Ю. Мешкова йшлося про утворення Конституційної ради для підготовки проекту Конституції та проведення виборів до Законодавчих зборів Республіки Крим й органів місцевого самоврядування. Однак

11 вересня 1994 р. депутати Верховної Ради Криму визнали укази президента антиконституційними, і такими, що не підлягають виконанню [888, с.1, 8].

13 вересня 1994 р. після закликів з-за меж Криму до компромісу Ю. Мешков розпорядився розблокувати будівлю Верховної Ради Криму. Але 15 вересня 1994 р. Верховна Рада Криму висловила вотум недовіри уряду Е.Сабурова і незабаром призначила на посаду прем'єр-міністра родича Л.Кучми А.Франчука [1473, с.90]. 12 вересня 1994 р. Л.Кучма виступив зі зверненням, в якому закликав сторони до переговорів і визначив конфлікт як наслідок виходу Криму за межі правового поля України. Крим у вересні-жовтні 1994 р. відвідали декілька українських комісій, які перетворили уряд автономії в провідника української політики [1473, с.91].

Отже, українська влада використала політичну кризу в Криму для повернення півострова в правове поле України й боротьби з сепаратистськими тенденціями. У кінці вересня 1994 р. ситуацію на півострові розглянула Верховна Рада України і прийняла постанову, якою зобов'язала Верховну Раду Криму до 1 листопада 1994 р. привести Конституцію і закони у відповідність з українськими.

Натомість Верховна Рада Криму 10 листопада 1994 р. прийняла звернення до Верховної Ради і Президента України з пропозицією дати можливість кримським депутатам взяти участь у створенні Конституції України і почати переговори щодо широкомасштабного договору між Україною та Республікою Крим. У відповідь парламент України 17 листопада 1994 р. відмінив 40 законодавчих актів Криму і припинив фінансування організацій, які працювали за відміненими законами [1473, с.91-92]. Однак 22 грудня 1994 р. Верховна Рада Криму ухвалює так звану “Декларацію про денонсацію Біловезьких угод”, чим взагалі ставила під сумнів незалежність України [471, с.3]. У документі містився заклик до органів влади України, Білорусі, Росії “приступити до роботи зі створення узгодженої форми об'єднання республік” [83, арк.28]. Кримський парламент 14 грудня 1994 р. також ухвалив звернення до Президентів Росії й України з вимогою залишити флот неподілимим [83, арк.57].

Незважаючи на поразки, Служба президента Республіки Крим докладала зусиль у створенні інститутів у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Здійснювалися спроби налагоджування прямих двосторонніх стосунків із суб'єктами РФ і відкриття

закордонних торгівельно-економічних представництв. Ю.Мешков також прагнув розмістити в Криму штаб-квартиру СНД чи Євразійського Союзу [83, арк.2-3, 39]. Лідери Російської партії Севастополя вели активну діяльність щодо розгляду у Федеральних Зборах РФ питання про статус м. Севастополя, намагалися співпрацювати з муніципальною владою Москви. Громадська організація “Союз – процвітання в єдності” на чолі з І.Єрмаковим 24 грудня 1994 р. закликала владу України та Росії зробити кроки на шляху інтеграції України та Росії [83, арк.6].

На початку 1995 р. російські чиновники спробували розширити свій вплив через активнішу діяльність у Криму дипломатичного представництва. 18 січня 1995 р. Посольство Російської Федерації в Україні звернулося до МЗС України з проханням здійснювати виїзд до м. Сімферополя групи консульських працівників [83, арк.20]. Українська сторона дала дозвіл, і з 17 березня 1995 р. в автономії знаходилася група консульських працівників Російської Федерації. Але консульська група одразу після прибуття до Криму зайнялася оформленням громадянства Російської Федерації, в тому числі й громадянам України, які проживали на території Криму [83, арк. 101]. У підсумку після різких заяв українського МЗС групу відкликали [1364, с.96].

У свою чергу, проросійські фракції у Верховній Раді Криму розпочали наступ на прем'єр-міністра А.Франчука та прийняли закон про вибори в місцеві органи влади, який не узгоджувався з українським [1473, с.93]. Тоді ж у січні 1995 р. було прийнято постанову, що визнавала власністю Криму всі об'єкти загальнодержавної власності, які підлягали приватизації, і було створено Фонд держмайна Криму [471, с.3], законність створення якого українська влада не визнавала [82, арк.168].

Проте до весни 1995 р. через важку економічну ситуацію та зростання злочинності владні інституції Криму не користувалися підтримкою населення. Рівень злочинності був найвищим в Україні – відзначала у своєму звіті 15 березня 1995 р. місія ОБСЄ. Згідно з її даними, 50% населення вважало, що фактично мафія здійснює керівництво Кримом [83, арк.168]. Під контролем Києва перебували правоохоронці, керівники місцевих адміністрацій і ЗМІ. Війна в Чечні послабила проросійські настрої, а Л.Кучма сприймався як свій [1473, с.92]. До того ж, як засіб впливу на кримську владу, Л.Кучма вміло використовував фактор визначення

правового статусу, зміни умов оплати праці керівників органів державної влади Республіки Крим, присвоєння рангів держслужбовців тощо [82, арк.108-110].

Втрата президентом Криму впливу на населення півострова привела до скасування українським парламентом 17 березня 1995 р. кримської Конституції, ліквідації поста президента Криму та відміни Закону “Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим”. Було ухвалено закон “Про Автономну Республіку Крим”, в якому замість “невід’ємного права власності на землю і надра” віданню республіки підлягала лише “реалізація права власності на об’єкти, що їй належать” [1394, с.48]. Тодішній голова Верховної Ради О.Мороз запевняє, що саме він ініціював скасування інституту президентства в Криму. Він стверджує, що Л.Кучма не реагував на сепаратистську діяльність Ю.Мєшкова [435, с.65].

Як наслідок, Верховна Рада Криму висловила недовір’я прем’єр-міністру А.Франчуку. У відповідь Верховна Рада України знову поставила питання “про соціально-економічне становище в Криму” і звернулася до Президента України з пропозицією “визначити межі повноважень уряду автономії”. Л.Кучма указом від 31 березня 1995 р. позбавив Верховну Раду Криму права формувати уряд і відновив на посаді А.Франчука [1473, с.94]. 4 квітня 1995 р. Верховна Рада України затвердила частину статей кримської Конституції. Незатвердженими залишилися положення, які стосувалися території, символів, статусу мов, громадянства, власності на надра й природні ресурси, предметів відання АР Крим, повноважень Верховної Ради, компетенції уряду [1394, с.48].

18 квітня 1995 р. частина депутатів Верховної Ради Криму оголосила про створення Верховної Ради Автономної Республіки Крим і звернулася до Л.Кучми з закликом розпустити Верховну Раду Криму, а на її базі створити новий орган влади. Символом оволодіння ситуації в Криму українськими силами стало встановлення державного прапора біля міськради Сімферополя 19 квітня 1995 р. [83, арк.199]. А 25 квітня 1995 р. парламентська більшість призначила референдум про долю Конституції від 6 травня 1992 р. на 25 червня 1995 р. [1473, с.95].

У ситуацію втрутилася місія ОБСЄ, і були досягнуті домовленості, що парламент Криму відмінить рішення про референдум, а Верховна Рада України затвер-

дить Конституцію Криму на основі Закону України “Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим” 1992 р. [1473, с.95]. Під час зустрічі 7 лютого 1995 р. голова Місії вказав Ю.Мешкову, що перш ніж сподіватися отримати фінансову підтримку із-за кордону, він та інші кримські політики “повинні припинити братовбивчу ворожнечу, зрозуміти, що вони дійсно мають намір працювати в межах України, яка зі своєї сторони повинна буде тоді належним чином поважати принцип єдності в умовах різноманітності” [83, арк.88-89].

У червні 1995 р. роль центральної влади в Криму ще більше посилилася у зв'язку із загостренням кримськотатарської проблеми. Після вбивства двох кримських татар на ринку поблизу Феодосії й потурання вбивцям з боку міліції розпочалися стихійні виступи. За активної участі Києва порядок було поновлено [1314, с.100]. На початку липня 1995 р. прихильники української орієнтації усунули з посади спікера парламенту С.Цекова і на його місце обрали Є.Супрунюка. Як зазначає І.Горобець, причинами поразки Ю.Мешкова та оточення стали: відсутність єдності еліти Криму; втрата довіри суспільства до кримських політиків через погіршення соціально-економічного становища; відсутність допомоги з боку Росії [1279, с.57].

Отже, в 1994 – 1995 рр. Президенту України Л.Кучмі та центральній українській владі вдалося значною мірою повернути Кримську автономію в правове поле України і встановити частковий контроль над регіональною владою. Стабілізація суспільно-політичної ситуації на півострові відбулася внаслідок формального дистанціювання виконавчої влади Росії від кримських проблем, дискредитованості в очах населення автономії кримської влади й активних дій Києва, тим більше що Л.Кучма сприймався кримчанами як “свій політик”.

4.1.3. Становлення в автономії лояльної до Президента України Л.Кучми регіональної влади і стабілізація суспільно-політичної ситуації на півострові (1995 – 2004 рр.)

Після встановлення контролю над ситуацією на півострові Л.Кучма погодився на поступки місцевій владі. У серпні 1995 р. указом він повернув Верховній Раді Криму право призначати на посаду і звільняти прем'єр-міністра Криму за погоджен-

ням з Президентом і Кабінетом Міністрів України. Районні виконкоми рад були перетворені в держадміністрації зі складною системою підпорядкування, відбулося посилення функцій представництва Президента України [1473, с.96]. Подальше послаблення автономістських тенденцій було пов'язано з протиріччями всередині депутатського корпусу Верховної Ради АРК, який був розколотий на прокиївську фракцію “Созіданіє” і на залишки проросійських фракцій. Легітимація влади в автономії також послаблювалася внаслідок розгулу кримінальної злочинності (угруповання “Сейлем”, “Башмаки”) та її тісного зв'язку з владними структурами. Так, на виборах у районні й міські ради Криму в 1995 р. депутатами стали 44 особи, які були пов'язані з кримінальними структурами [1473, с.104].

Українській владі вдалося досягти певної стабілізації в питанні флоту. 9 липня 1995 р. в м. Сочі президентами України і Росії була підписана “Угода між Російською Федерацією і Україною по Чорноморському флоту”. Сторони підтвердили раніше прийняте рішення про поділ флоту: Росії передавалося 81,7% кораблів Чорноморського флоту, Україні – 18,3%. Основною базою Чорноморського флоту Росії визнавався Севастополь. Проте непорозуміння тривали (Україні передавалися ушкоджені об'єкти і судна, керівництво флоту продало частину майна, але боргувало комунальним службам, невизначеною була сума оренди) [1473, с.39, 41].

1 листопада 1995 р. з'явилася нова редакція Конституції АРК. Крим ставав лише “автономною частиною України”, вводилося обов'язкове використання української символіки. Але в проекті залишилася значна кількість термінів попередньої Конституції: “народ Криму”; слово “державні” в назвах республіканських адміністративних органів; російська мова як офіційна в республіці [1473, с.99]. 4 квітня 1996 р. цю Конституцію, за винятком найбільш принципових положень та статей, з пропозицією внести концептуальні редакційні зміни було затверджено Законом України “Про Конституцію Автономної Республіки Крим” [1498, с.321]. За кримську конституцію голосували проросійськи налаштовані фракції та депутати Верховної Ради Криму. Отже, державну політику України в Криму визначали з урахуванням настроїв всіх політичних сил АРК [1025, с.3].

У відповідь на появу проекту Конституції України від 24 лютого 1996 р., в якому Конституцію автономії було змінено на статут, Президія Верховної Ради Криму 7 березня 1996 р. ухвалила заяву, де попереджалося, що Верховна Рада Криму зніме мораторій на проведення референдуму про статус Криму, відновить Конституцію Республіки Крим від 6 травня 1992 р. [891, с.2; 84, арк.180-181]. Однак поступки, на які пішли депутати Верховної Ради України в кримському питанні, стабілізували політичну ситуацію в регіоні. У свою чергу, виділення Севастополя зі складу автономії обмежило діяльність сепаратистів: міждержавні відносини сконцентрувалися навколо Севастополя, а в Криму всі захопилися поділом землі.

Поступово відбувався процес розмежування повноважень між органами влади України і АРК. 5 листопада 1996 р. Л.Кучма видав указ, згідно з яким керівники територіальних підрозділів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади (крім СБУ) були підзвітні та підконтрольні Голові уряду АРК та головам місцевих держадміністрацій з питань компетенції місцевої влади [251, с.326]. В економічній сфері в 1996 р. Київ домігся переведення бюджетних взаємовідносин на загальнодержавну систему. Поширювалася практика надання податкових пільг регіонам республіки в обхід Сімферополя (“експериментальна економічна зона Сиваш”, укази Л.Кучми про Велику Ялту та Євпаторію) [1473, с.100-101].

Не дивлячись на поступове розмежування повноважень між автономією й Україною, перманентно виникали конфлікти компетенцій. Так, 6 червня 1996 р. Верховна Рада АРК прийняла постанову “Про порядок збирання платні за землекористування в 1996 р.”, положення якого перевищували повноваження АРК [86, арк.24]. Залишалися невирішеними більшість вимог кримських татар. У червні 1996 р. відбулася сесія III курултаю, на якій зазначалося про необхідність відновлення прав депортованих народів і надання прав кримськотатарській мові; відновлення історичної топоніміки, спрощення процедури надання кримським татарам громадянства, визнання Меджлісу як повноважного представницького органу, закріплення представництва кримських татар в органах влади [1342, с.71;1473, с.138].

Станом на січень 1996 р. 176 тис. кримських татар не мали українського громадянства [1342, с.71]. У 1992 – 1997 рр. за рахунок держави було побудовано

більше 5 тис. і викуплено 380 квартир та будинків, проте більше 100 тис. осіб до кінця 1996 р. не мали житла. Гострою була проблема зайнятості кримських татар (зі 130 тис. працездатних 75 тис. мали роботу) [1473, с.135].

Відзначимо, що лідери Меджлісу постійно декларували проукраїнську спрямованість. Зокрема, М.Джемілев запевняв, що кримські татари – головні українці в Криму [1342, с.138]. Лише 8% кримських татар, згідно з дослідженнями, проведеними західною інституцією USIA, в 1995 – 1996 рр. вважали, що Крим має належати Росії, тоді як 54% вважали, що він має бути в складі України [1508, с.147]. Кримська криза 1994 р., коли президентом став Ю.Мєшков, а більшість у Верховній Раді Криму отримали проросійські кандидати, призвела до ще більшого зближення офіційного Києва і керівництва Меджлісу кримських татар. Науковці з Національного інституту стратегічних досліджень ще в 1993 р. пропонували зробити рішучі кроки назустріч прагненням кримськотатарського народу через надання Меджлісу повноважень громадсько-політичної організації на рівні партії та встановлення квот [1411, с.48-50].

В атмосфері боротьби з кримським сепаратизмом 11 серпня 1995 р. уряд України прийняв постанову про ситуацію в Криму, в якій містився пункт про визнання місця курултаю і Меджлісу в правовому полі України. У лютому 1996 р. МЗС України розробило проект декларації про оголошення кримських татар “корінним народом”, а у вересні 1996 р. Держкомітет у справах національностей і міграції підготував пропозиції щодо прийняття Закону “Про корінні народи Криму” [1473, с.138]. Дослідник О.Лагутін навіть вважав, що незадоволення кримських татар використовувалося українською владою в якості противаги російським інтересам і для розпалювання міжнаціональних суперечностей [1431, с.105]. Звичайно, що з таким висновком не можна погоджуватися, оскільки до функцій будь-якої держави не входить розпалювання міжнаціональних протиріч.

Проте до 1996 р. у зв’язку з ослабленням сепаратистського руху в Криму українська влада поступово втратила гостру необхідність у союзництві Меджлісу. У ході обговорення нової Конституції автономії восени 1995 р. Меджлісу не вдалося домогтися, щоби в майбутньому парламенті Криму були квоти для кримських татар.

Суперечності викликала проблема надання громадянства кримським татарам, не відбулося визнання офіційного статусу Меджлісу [1473, с.139]. Р.Чубаров, як заступник голови Верховної Ради Криму, 23 серпня 1996 р. звернувся до Л.Кучми з проханням видати Указ “Про консультативно-дорадчий орган кримських татар”, який би перетворював Меджліс в консультаційно-дорадчий орган при Президенті з правами юридичної особи. Однак на засіданні уряду було вирішено, що питання статусу Меджлісу є невід’ємним від проблеми статусу кримськотатарського народу й може бути вирішеним тільки законом, а створити консультативний орган при Президенті не можна, бо Меджліс є громадсько-політичною організацією, і надання йому статусу може стати поштовхом до заснування аналогічних органів інших етнічних меншин [85, арк.121-127].

У зовнішній політиці Меджліс налагоджував стосунки з невизнаними ісламськими державами, підтримував зв’язки з міжнародними організаціями і встановив міцні контакти з Турецькою республікою [1368, с.64; 1477, с.36]. Після закінчення бойових дій у Чечні в 1996 р. Росія актуалізувала проблему Криму, Севастополя і флоту. Це було пов’язано з пошуками адекватної відповіді розширенню НАТО на Схід. Так, під час візиту Л.Кучми до Москви в кінці жовтня 1996 р. Держдума РФ проголосувала за заборону поділу Чорноморського флоту. 5 грудня 1996 р. Рада Федерації кваліфікувала Севастополь як частину російської території і звернулася до Б.Єльцина з проханням оголосити мораторій на підписання міжнародних актів щодо Чорноморського флоту, Криму та м. Севастополя до закінчення роботи спеціальної комісії. Натомість Міністерство закордонних справ Росії підтверджувало відсутність територіальних претензій до України [1473, с.43].

Проте 28 травня 1997 р. прем’єр-міністр Росії В.Чорномирдін підписав у Києві документи про Чорноморський флот. Відповідно до них Росія орендувала базу, акваторію й інфраструктуру флоту строком на 20 років (продлонгація оренди кожні 5 років за умови згоди сторін). Росія відмовилася від формулювання “головна база Чорноморського флоту – Севастополь” і від роздільного базування флотів [1473, с.45]. Флот поділявся в співвідношенні 50:50, але Україна передавала Росії 117 ко-

раблів і суден за рахунок погашення боргу Росії. Щорічна сума орендної плати визначалася в 97,7 млн. дол. і мала йти в залік боргу України перед Росією [1473, с.46].

У 1997 р. через прийняття Закону України “Про внесення змін та доповнень до Закону “Про громадянство України” від 16 квітня 1997 р. для депортованих було знято вимогу про необхідність безперервного проживання в країні протягом 5 р. та володіння українською мовою. Редакція закону “Про громадянство України” 2001 р. підтвердила пільги для набуття громадянства депортованими [1678, с.60].

Після вступу в дію нового Основного Закону України статті Конституції Криму увійшли в протиріччя з ним, тому постановою Верховної Ради України 10 грудня 1997 р. Верховній Раді Криму було запропоновано подати на затвердження українського парламенту Конституцію АРК, яка б відповідала Конституції України [1498, с.321]. У лютому 1998 р. Закон України “Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим” також визначив правовий статус представницького органу автономії. Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим” від 12 лютого 1998 р. ліквідував особливості виборчого законодавства в АРК [251, с.356]. У результаті виборів 1998 р. в парламенті АРК 33 депутати представляли КПУ; по 4 депутати – “Союз”, НДП й Аграрну партію; 2 депутати – ПЕВ, 1 – Соцпартію України, 45 депутатів були безпартійні [1473, с.105]. Після виборів 1998 р. у кримську політику прийшов, за визначенням кримчан, “реальний активний центризм”. Він полягав у тому, що комуністи і центристи Криму спільно сформували органи влади [1338, с.333-345]. Однак спокою на півострові було досягнуто не структурними реформами, а авторитарним впливом Л.Кучми.

“Русській блок” й інші російські угруповання втрачали в Криму підтримку влади. У 2004 р. “Русській блок” навіть розгорнув кампанію пікетувань парламенту Криму з вимогою відставки голови уряду АРК С.Куніцина як зрадника Росії [672, с.7]. Проте попри політичну стабільність і нормальну взаємодію гілок влади вразливою залишалася кримська економіка. Бюджет республіки залежав від великих бюджетоутворюючих підприємств, економіка була сезонною, в регіоні відставав розвиток переробних галузей сільського господарства і курортно-рекреаційного комплексу [219, с.3]. До того ж і з року в рік АРК не виконувала зобов’язань перед держ-

бюджетом України і фактично перебувала на державній дотації [463, с.23]. Кримська еліта була виснажена у внутрішній боротьбі, що призвело до її дискредитації серед населення. Це згодом визначило її перехід на позиції безумовної орієнтації на Київ [1344, с.98]. Так, регіональний парламент за короткий час розробив новий текст Конституції, і 21 жовтня 1998 р. Верховною Радою АРК вона була прийнята. 23 грудня 1998 р. Верховна Рада України затвердила Конституцію Законом “Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим” [1140, с.10].

Дискусія в парламенті України в грудні 1998 р. розгорнулася навколо статусу вищого представницького органу Верховної Ради АРК, положення про підзвітність, підконтрольність, відповідальність силових органів перед Верховною Радою АРК, перевищення обсягу повноважень Верховної Ради АРК щодо скасування актів виконавчої влади, права на зовнішньоекономічну діяльність тощо. Водночас російськомовні депутати наполягали на наданні російській мові статусу офіційної, а кримські татари – на закріпленні виборчих квот для депортованих [1498, с.322]. Уже в ст. 1 Конституції встановлювався статус АРК як “невід’ємної складової частини України”, яка вирішує питання в межах повноважень, визначених Конституцією України. У ст. 2 декларувалося, що в разі протиріччя положень правових актів автономії та законів України діють положення законів України [264, с.6-7]. Ст. 10-13 Конституції АРК визначали мовну політику на півострові. Зокрема, в ст. 10 зазначено, що в АРК російська мова як мова більшості населення і прийнятна для міжнаціонального спілкування використовується у всіх сферах суспільного життя; в ст. 11-13 передбачався однаковий з державною мовою статус російської в офіційному діловодстві [264, с.12-13]. Встановлювалася єдина система судочинства і правосуддя в автономії згідно з Конституцією і Законами України. Натомість у ст. 48 Україна брала на себе зобов’язання гарантій та забезпечення статусу і повноважень АРК [264, с.39, 44].

Проросійські організації різко критикували Конституцію. Так, у заяві Думи Російської общини Криму зазначалося, що “нова Кримська конституція буде надавати Криму і його громадянам прав навіть менше, ніж українська” [1473, с.107]. Опоненти ініціювали прийняття Держдумою Росії спеціальної заяви “У зв’язку з

закріпленням в Конституції Автономної Республіки Крим української мови як єдиної державної мови на території АРК”. З іншого боку противниками нової Конституції виступали націоналістичні й націонал-ліберальні організації України, проукраїнські групи в Криму і Меджліс. Так, фракція НРУ спробувала зупинити затвердження Конституції Криму на сесії Верховної Ради України [1473, с.108-109].

Закон України “Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим” від 2 березня 2000 р. надавав можливість Постійному Представнику брати участь з правом дорадчого голосу в засіданнях парламенту та уряду АРК. Він міг входити з поданнями в органи влади місцевого самоврядування АРК у разі прийняття ними нормативно-правових актів, що суперечать актам законодавства України, порушують права і свободи громадян [251, с.38].

Відзначимо, що в кінці 90-х рр. ХХ ст. в кримськотатарському русі загострилися протиріччя. Ряд членів Меджлісу (голова Держкомітету у справах національностей Л.Аріфов, голова партії “Адалет” С.Керімов) звинуватили М.Джемілева в авторитаризмі та в сприянні фінансовим зловживанням. Опозиційним до Меджлісу був ОКНР, який виступав за створення національної держави. Як конкурент Меджлісу виступила Партія мусульман України, а також рух “Міллет” [1473, с.145]. Маніфестації у зв’язку з 55-ої річницею депортації у травні 1999 р. привернули увагу влади до проблем кримських татар. Як крок назустріч вимогам визнати Меджліс відбулося створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, призначення М.Джемілева її головою, а також Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК як консультативно-дорадчих органів [1342, с.71].

М.Джемілев згадує, що Л.Кучма зустрівся зі складом Меджлісу і “сказав, що є така проблема – включити Меджліс до правового поля України... І ми разом придумали Раду представників кримськотатарського народу” [437, с.16]. З 1999 по 2004 рр. було проведено чотири засідання цього органу й ухвалено майже 60 доручень Президента України. Попри не завжди ефективне виконання органами влади наданих їм доручень, такий механізм співпраці демонстрував наявність політичної волі до розв’язання проблем кримських татар [1617, с.26].

Під впливом чеченсько-російської війни в Криму збільшувалася чисельність чеченців, у зв'язку з будівництвом арабами мечетей, літніх таборів для молоді розповсюджувався ваххабізм [1286, с.49]. З огляду на це Муфтії мусульман Криму виступали за протидію ваххабізму [1290, с.75; 1352, с.57]. Натомість Кримський комітет у справах релігії сприяв реєстрації та заохочував створення громад поза межами муфтіяту [734, с.23]. Як зазначав В.Григор'янц, у питанні обговорення проблеми проникнення в Крим ісламських екстремістів і чеченців медіа проявляли політичну заангажованість [1289, с.65].

Ініціювання Л.Кучмою після президентських виборів 1999 р. земельної реформи ускладнило становище кримських татар, які втратили можливість отримати землю [531, с.26]. Обмежувальними чинниками були відсутність громадянства, виштовхування з колгоспів шляхом невивплати зарплати, певна кількість кримських татар повернулася в Крим вже після початку реформи [1436, с.74]. У результаті близько 80% кримських татар у селах не одержали землі [217, с.2].

У 2000 р. через “хрестоваління” загострилася конфесійна ситуація і відносини між слов'янською та кримськотатарською громадами Криму [1286, с.50]. М.Джемилев стверджує, що провокаційну кампанію з установлення так званих “уклінних хрестів”, які розміщалися навіть на місцях поховань кримських татар, організував з метою розгортання міжнаціонального конфлікту Л.Грач [437, с.17]. Ще в 1997 р. кримський уряд до двохтисячоліття Різдва Христового запланував встановити хрести на чотирьох точках Криму, що й було реалізовано УПЦ (МП). Але ДУМК засудило розповсюдження християнської символіки в Криму. Кримські татари розпочали руйнування хрестів. Відтак 1 грудня 2000 р. “Слов'янське братство” Євпаторії знищило кілька пам'ятників на мусульманському цвинтарі, здійснило акт вандалізму над пам'ятником жертвам депортації [1283, с.438-440]. У намаганні вирішити конфліктну ситуацію було прийнято рішення залишити вже встановлені хрести, а керівництво Кримської єпархії УПЦ (МП) зобов'язувалося утримуватися від подальших дій, які могли б зачепити інтереси інших релігій Криму. Однак в липні 2003 р. був здійснений хрестопідпал у м. Судаку [1283, с.440, 442].

Л.Кучма в липні 2000 р. здійснив наступний крок для обмеження самовладдя регіональних еліт. Його указом було відмінено регламент Верховної Ради АРК і постанову про кадрову роботу щодо формування номенклатури Верховної Ради АРК, призупинено дію постанови “Про рахункову палату Верховної Ради АРК” і постанови “Положення про порядок управління майном, яке належить АРК чи передання в її управління”, що позбавило автономію майже всього майна [916, с.4]. Одним з головних джерел латентної напруги у відносинах Києва і Сімферополя залишалися також міжбюджетні відносини [915, с.9]. Російська Федерація з 2000 р. входила в десятку найбільш активних кримських інвесторів. Такими діями росіяни намагалися зберегти контроль над півостровом. Влітку 2004 р. міністр курортів і туризму АРК О.Таряник навіть запропонував Південне узбережжя півострова віддати Росії в оренду на 99 років [948, с.8].

Певним зрізом суспільної ситуації в Криму став перепис населення в 2001 р. Його результати засвідчили, що в АРК були репрезентовані росіяни – 58,5%, українці – 24,4%, кримські татари – 12,1%, білоруси – 1,5%, татари – 0,5%, інші національні меншини – менше 0,5% населення [1679, с.73]. На 1 січня 2002 р. в Україну повернулося понад 250 тис. кримських татар. Але лише 17% з них отримало землю, постійну роботу мало 47,7% кримських татар [1312, с.69-71]. Результати опитувань, проведених у 2001 р. у Криму, засвідчили стабілізацію суспільно-політичного життя в автономії і те, що жителів півострова в основному хвилюють проблеми загального зниження рівня життя (66,7% респондентів), працевлаштування і безробіття (44,6%), загального становища в економіці (39,3%) тощо. Натомість стан відносин з Росією турбував 14,9% опитаних, стосунки між Кримом і Києвом непокоїли лише 4,2% респондентів [1528, с.166]. Вибори 2002 р. за умови домінування в країні влади Л.Кучми суттєво не змінили суспільно-політичної ситуації в автономії. За їх результатами національний склад Верховної Ради автономії складала: росіяни – 42, українці – 35, кримські татари – 8, євреї – 4, гагаузи – 2, абхази, вірмени, греки, чехи – по 1 [1436, с.75].

З метою підтримки репатріантів постановою уряду України 16 травня 2002 р. було затверджено програму розселення та облаштування кримських татар на період

до 2005 р. [1312, с.73]. У січні 2003 р. Конституційний Суд України остаточно підтвердив повноваження АРК, але розцінив як некоректне використання в Конституції АРК терміну “столиця Автономної Республіки Крим” [986, с.3]. Однак російські радикали не згорнули свою діяльність. У відповідь на ініціативи Л.Кучми щодо конституційної реформи в 2003 р. “Конгрес руських общин Криму” розпочав формування за зразком Меджлісу “Російських Дум” [918, с.31]. Діяльність російських радикалів підживлювалася не цілком доброзичливими щодо України ініціативами влади Росії. У 2003 р. було внесено зміни до закону “Про громадянство Російської Федерації”, який спрощував порядок набуття громадянства окремим категоріям осіб. Можливою метою цих змін могло стати перенесення впливу Росії на сусідні держави зі сфери психологічної в цивільно-правову [573, с.56-57].

Політичною провокацією з боку Росії та замахом на територіальну цілісність країни стало будівництво в Керченській протоці в жовтні 2003 р. дамби в напрямку українського острова Тузла [900, с.4]. 14 жовтня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила заяву з приводу подій у Керченській протоці, в якій закликала Федеральні збори Російської Федерації втрутитися в ситуацію. 20 жовтня 2003 р. голова Ради Федерації РФ С.Миронов заявив, що дамба є суто гідротехнічною спорудою, а МЗС РФ звернулося з вимогою надати документи, на основі яких о. Тузла є українським. Відтак 21 жовтня 2003 р. глава адміністрації Президента РФ О.Волошин зазначив, що “Росія ніколи не залишить Україні Керченську протоку. Досить того, що Крим сьогодні український, і ми ледве заспокоїли людей з цього приводу” [749, с.10].

23 жовтня 2003 р. український парламент ухвалив Постанову “Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці”. Верховна Рада визнала дії Росії як “недружній акт” та закликала Президента України “застосувати всі наявні засоби для захисту територіальної цілісності й суверенітету держави”. Цього ж дня Л.Кучма під час переговорів з В.Путіним домігся зупинки будівництва дамби [749, с.11]. Пізніше, під час переговорів з українською делегацією російський прем’єр-міністр М.Касьянов зазначив, що дамба на о. Тузлі почала зводитися без відома федерального

керівництва. Але є сумніви, що місцева влада могла зважитися на таке рішення щодо прикордонної території зі спірним статусом [605, с.14-15].

23 березня 2004 р. політична ситуація в Криму загострилася через напад скінхедів у м. Сімферополі на кримського татарина. У відповідь кримські татари влаштували побиття неформалів і перекриття транспортного руху. На думку С.Куніцина, ці події були “сплановані й організовані... за межами України і Криму” [1038, с.8].

Отже, з початком Президентства Л.Кучми в 1994 р. суспільно-політична ситуація в Криму стабілізувалася. Регіональні еліти внаслідок внутрішніх чвар і корумпованості втратили підтримку населення півострова і опинилися під впливом центральної української влади. Невирішеність більшості кримськотатарських проблем компенсувалася веденням діалогу української влади з лідерами Меджлісу і посиленою фінансовою допомогою кримським татарам. Натомість Російська Федерація через внутрішньополітичні проблеми і складну соціально-економічну ситуацію відмовилася від відвертої підтримки проросійських сил в автономії.

Залагодженню проблемних ситуацій у Криму сприяли угоди стосовно розподілу Чорноморського флоту в 1997 р. та поступове розмежування повноважень між автономією і Києвом. Однак конфлікт навколо о. Тузла в 2003 р. засвідчив, що Росія зберігає геополітичний інтерес стосовно Криму, і півострів залишається потенційно нестабільним регіоном.

4.1.4. Крим під час Помаранчевої революції та зростання децентралістських тенденцій на півострові

Політична ситуація на півострові загострилася з початком президентських виборів 2004 р. Через ЗМІ поширювалися ідеї, що В.Ющенко віддасть Крим татарам, розмістить у Криму бази НАТО і заборонить російську мову [864, с.3]. Однак те, що Крим під час Помаранчевої революції підтримав сіверськодонецьких сепаратистів, але не збурився масовими акціями підтримки ідеї відокремлення від України, свідчило, що в автономії процеси регулювалися з Києва не відповідали ні настроям населення, ні надіям політико-бізнесової еліти [961, с.5].

24 листопада 2004 р. представники помаранчевих сил провели двохтисячний мітинг у Сімферополі на захист демократії та на підтримку В.Ющенка. Одночасно Російська громада Криму і Кримський козачий союз почали встановлювати намети під російськими прапорами [906, с.3]. Депутати Севастопольської міськради 24 листопада 2004 р. у зверненні до Л. Кучми і Верховної Ради України засудили “незаконні дії команди Ющенка” і виступили проти втручання в процеси “зарубіжних прихильників В.Ющенка” [489, с.6]. У Севастополі був створений Загально-міський комітет із захисту конституційних прав севастопольців [1147, с.16]. У місті почало діяти наметове містечко, а депутати від фракції “Русский блок” навіть обіцяли військову підтримку Росії [1026, с.3].

Напередодні Сіверськодонецького з’їзду в Сімферополі відбувся Форум депутатів всіх рівнів, на якому голова Верховної Ради АРК Б.Дейч застеріг від висування сепаратистських лозунгів, хоча і визнавав, що ці ідеї мають популярність у Криму. Голова уряду АРК С.Куніцин неодноразово заявляв у ці дні, що Крим “перехворів сепаратизмом” і не піде за радикалами, хоча й засуджував дії опозиції [1474, с.192]. Відзначимо, що до Сіверськодонецька прибув тільки член президії Верховної Ради АРК В.Кличников. Це представництво авторитетним назвати не можна [574, с.1]. Натомість Б.Дейч на сторінках “Голосу України” виступив з осудом спроб колоти країну. Він зазначив, що кримчани гостро переживають кризу, оскільки винесли “уроки з пережитого досвіду початку 90-х років ХХ ст.”. Для подолання розколу Б.Дейч запропонував “діяти з позицій законності”. Політик також виступив за підписання всіма областями меморандуму “Про міжрегіональне співробітництво задля забезпечення громадянського миру та державної єдності України” [220, с.3].

Неможливість масових російських виступів у Криму визнавали російські ЗМІ. Так, журналісти “Литературной газеты” вважали, що повернення Криму Росії неможливе через непрофесіоналізм місцевих вождів і пасивну політику Росії [871, с.2]. Натомість Л.Грач у виступі 28 листопада 2004 р. розцінив помаранчеві події як контрреволюцію. Він вважав, що саме опозиція провокує розпад країни, а керують нею західники. Більше того, для збереження “слов’ян, нас православних” політик закликав до втручання керівництва Росії, Білорусі, Казахстану і Китаю [574, с.1].

Ініційовані владою після Сіверськодонецька збори депутатів рад всіх рівнів у Сімферополі відбувалися бурхливо, майже кожен другий виступаючий вимагав якщо не референдуму про самостійність Криму, то федералізації України як мінімум. Але в резолюцію форуму жодна з цих пропозицій не увійшла [961, с.5]. У той же час у Сімферополі проходили мітинги на підтримку В.Януковича і збиралися підписи за відокремлення автономії від України та приєднання до Росії [680, с.2]. 29 листопада 2004 р. в Севастополі на площі Нахімова відбувся 20-тисячний мітинг на підтримку рішень Сіверськодонецького з'їзду [799, с.1]. Але через перевагу в складі міськради Севастополя представників бізнесу над проросійськими політиками ситуація не була вкрай дестабілізована [1681, с.24].

30 листопада 2004 р. навздогін Сіверськодонецькому з'їзду було скликано засідання Верховної Ради Криму, на якому висловилися на підтримку рішень з'їзду. На засіданні звучали й більш гострі виступи. Так, Л. Безазієв закликав піти на референдум та оголосити самостійність. У підсумку в проект рішень внесли пункт, згідно з яким Крим підтримує В.Януковича, і делегували 2 представники у створений Міжрегіональний союз органів місцевого самоврядування [458, с.1; 682, с.3].

Стримані дії кримських політиків зумовлювалися можливістю повернення широких економічних повноважень АРК у процесі подальшої політреформи, кримсько-татарського фактору, бажання власників курортів і дач зберегти стабільність. Відзначимо, що Б.Дейч навіть звернувся до прокурора АРК з проханням розслідувати факт збору в Сімферополі підписів за приєднання Криму до Росії [727, с.2]. Однак кримський уряд перед виборами передав комерційним структурам значну кількість заповідних земель. Прихильники В. Ющенко заявляли, що саме такі оборудки урядовців із землею примушували їх протидіяти В. Ющенку [917, с.2].

Мітингові пристрасті в Сімферополі супроводжувалися протистоянням і конфліктами. Так, 14 грудня 2004 р. група прихильників В. Януковича здійснила напад на помаранчеві палатки [697, с.2; 1091, с.4]. Агресивну зустріч було влаштовано 18-19 грудня 2004 р. автопробігу "Поїзд дружби" [442, с.1, 3]. Позиція демонстранта в Криму була озвучена в російських ЗМІ: "По-перше, Ющенко віддасть Крим татарам. По-друге, вижене Чорноморський флот. По-третє, пустить сюди

НАТО. І буде тут вам турецький форпост” [703, с.4]. Але упродовж тижня чисельність людей біля агітпалаток обох сторін не сягала більше 10-20 осіб [593, с.5].

Напружена політична ситуація негативно позначилася на економіці півострова, почали рости ціни [1131, с.1]. Однак з Криму відправлялися вантажівки з продуктами і для Майдану [961, с.5]. Ряд кримських учених виступив зі зверненням, в якому закликав підтримати В.Ющенка [841, с.13]. Один з телеканалів подавав об'єктивну інформацію [953, с.4]. Представники кримськотатарських організацій також висловилися на підтримку територіальної цілісності, суверенітету України, її юрисдикції над Кримом. Але кримські татари вимагали перегляду свого статусу на півострові [193, с.4]. З іншого боку в Криму розвивалася Партія Мусульман України, яка закликала віддати голоси В.Януковичу. Крім того, в Криму з'явилася нелегальна в багатьох країнах партія Хізб-ут-Тахрір, яка відстоювала ідею всесвітнього халіфату [974, с.6].

За результатами повторного голосування виборів Президента України в АРК 26 грудня 2004 р. 942310 (81,1%) виборців віддали голоси за В.Януковича, а В.Ющенка підтримали 178986 (15,4%) виборців [730, с.1]. 28-29 грудня 2004 р. були згорнуті наметові містечка в Сімферополі [1099, с.3]. Проте уже 20 січня 2005 р. партія “Русській блок”, “Русская община Крима”, Союз радянських офіцерів Криму, об'єднання “Нащадки Богдана Хмельницького” організували в Сімферополі мітинг, на якому виступили за федералізацію України [800, с.4]. 23 січня 2005 р. в Криму відбулися марші протесту проти інавгурації В.Ющенка і на підтримку федералізації та двомовності [1086, с.3].

У результаті виборів, як писав Б.Дейч, на місцях з'явилася “піна”, яка прагнула “реалізувати свої кар'єрні апетити” [599, с.5]. Помаранчева влада порушувала форму призначення керівників, велася запекла політична боротьба, на бік помаранчевих переходили винні в передвиборчих порушеннях [977, с.5]. У квітні 2005 р. В.Ющенко домігся відставки С.Куніцина та затвердження главою уряду автономії А.Матвієнка [971, с.2]. Однак зміна влади на півострові не призвела до суттєвого покращення соціально-економічної та політичної ситуації.

Після закінчення виборів 2004 р. кримські татари висловили претензії щодо покращення свого становища на півострові. Так, М.Джемілев відстоював зрівняння статусу кримськотатарської мови з російською та українською, відновлення історичної топоніміки й адекватного представництва кримських татар у владі [216, с.10]. Меджліс попереджав, що за умови ігнорування органами влади законних прав кримських татар на землю, він підтримає ініціативу захоплення безземельними татарами вільних земель чи земель підприємницьких структур [976, с.3]. Натомість В.Ющенко в травні 2005 р. запропонував лідерам Меджлісу переглянути Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу 1991 р. На його погляд, цей документ не відповідав Конституції та викликав занепокоєння в інших общин Криму [217, с.2].

М.Джемілев в інтерв'ю газеті “Дзеркало тижня” 21 травня 2005 р. пояснив, що “ми не прагнемо до створення незалежної держави”, але кримські татари не відмовляються від відновлення національної автономії, і виступив за прийняття законів “Про реабілітацію осіб, депортованих за національною ознакою” та “Про статус кримськотатарського народу”. Політик зазначав, що вимоги кримських татар не йдуть даліше надання кримськотатарській мові статусу офіційної і розробки механізму забезпечення представництва кримських татар у структурах влади [217, с.2].

У Криму також залишалося багато невирішених питань щодо статусу Чорноморського флоту РФ. Міністр закордонних справ України Б.Тарасюк заявив, що російська сторона системно порушує домовленості стосовно флоту. Міністр згадав про несанкціоноване використання території Севастополя, здачу в суборенду приміщень флоту, роботу прокуратури і судів Росії, використання навігаційного обладнання та радіочастот [372, с.3; 1018, с.3].

Складним залишалося в Криму становище української мови і культури. На території АРК у вересні 2005 р. діяло 555 шкіл з російською мовою навчання. У 221 школах функціонували українські класи, у 68 – кримськотатарські класи. На півострові діяло лише 15 кримськотатарських і 6 українських шкіл [855, с.2]. Навчання в Севастополі українською мовою проводилося в одній школі та двох гімназіях (2% учнів міста) [1681, с.27], в той же час у 2006 р. працювало 10 філій

вувів Росії, збудовано російську гімназію, російські ідеї поширювалися через гуртки Будинку офіцерів флоту. У друкарні Чорноморського флоту видавалися і безплатно поширювалися антиукраїнські газети [769, с.11; 686, с.21]. Населення міста, насамперед молодь, виховувалася винятково на російській історії та традиціях російської державності. Велику роль у цьому процесі відігравала діяльність Чорноморського флоту, що часто втручався в діяльність шкіл та вишів Севастополя і Криму [1446, с.27]. У місті також діяв “Будинок Москви”, який сприяв популяризації російської історії та культури [1022, с.1]. Не кращим було становище і в ЗМІ, де наклад газет українською та кримськотатарською мовами складав 5% загального обсягу. Телеканали вели основний обсяг передач російською мовою. Крім того, у телерадіоефірі поширеними були випадки порушення законодавства й ескалації національної ворожнечі [1617, с.7, 19].

Наближення парламентських виборів 2006 р. і відсутність успіхів у влади активізувало децентралістські сили регіону. Їх активність зросла під час прийняття закону про статус Севастополя. У законопроекті місто отримувало право створювати представництва інших держав і міжнародних організацій. Був пункт про прямі зв'язки міської влади з урядом Росії та контроль над оборонними структурами України. Після ветування Президентом і повторного розгляду парламентом в законопроекті залишився пункт про виборність міського голови, що за наявності російської військової бази створювало загрозу дестабілізації в регіоні [768, с.4].

11 жовтня 2005 р. на засіданні координаційної ради “Блоку Віктора Януковича” було прийнято рішення про організацію загальнокримського консультативного референдуму [731, с.1]. Після цього осередок Партії регіонів зібрав понад 78 тис. підписів жителів Севастополя на його підтримку. На обговорення громадян виносилося два питання: про статус російської мови та про обрання (а не призначення) мера міста [678, с.5; 1069, с.3]. Однак у кінці грудня 2005 р. депутати міськради, незважаючи на мітинги на підтримку самоуправління Севастополя, проголосували проти проведення референдуму [351, с.2; 701, с.1]. У лютому 2006 р. сесія Верховної ради АРК підтримала ідею проведення референдуму в Криму 26 березня 2006 р. Спалах активності кримських політиків був зумовлений не тільки виборчою

боротьбою, а й переведенням судочинства на українську мову і списками виборців державною мовою [221, с.11]. Щоправда, референдум не було проведено через невизначеність джерел фінансування [1517, с.30].

Інші політичні структури також вносили елементи дисонансу в політичне життя півострова. Так, Республіканська партія України оголосила в жовтні 2005 р. про збір підписів під листом до Президента України з вимогою забезпечити Криму між-етнічну згоду й осудом ідей Меджлісу [440, с.3]. Створений у серпні 2005 р. Народний фронт “Севастополь – Крим – Росія” закликав припинити анексію Україною Криму і вимагав почати об’єднання Росії з околиць [725, с.20-22; 851, с.6]. Натомість комуністи вважали, що приєднання Криму до Росії – питання часу. Л.Грач в інтерв’ю в жовтні 2005 р. виступав за створення єдиного економічного та військово-політичного простору з Росією, Білоруссю [410, с.2].

Водночас ускладнилися стосунки з Чорноморським флотом. 13 січня 2006 р. представники підприємства “Держгідрографія” перебрали під свій контроль маяк Ялтинського порту, що займав до того Чорноморський флот. Після цього члени “Студентського братства” почали пікетувати аналогічні об’єкти, що перебували під контролем Росії. У відповідь командування Чорноморського флоту прийняло рішення посилити охорону всіх 35 підконтрольних об’єктів у Криму [715, с.1, 3]. Варто згадати, що маякова війна тривала з 1998 р., коли рішенням уряду всі об’єкти навігаційно-гідрографічного забезпечення були передані під юрисдикцію підприємства “Держгідрографія” [1061, с.15]. Маяки мали для росіян військово-психологічне значення, і на них заробляли гроші на забезпеченні мореплавства [946, с.2].

У свою чергу, секретар РНБО України А.Кінах в лютому 2006 р. заявив, що Україна вимагає підвищення орендної плати Чорноморському флоту до 1,8 млрд. дол. [536, с.1, 5]. Однак міністр оборони Росії С.Іванов заперечив імовірність збільшення плати за оренду об’єктів флоту РФ в Україні [828, с.3; 984, с.2]. У відповідь на активізацію української влади на півострові відбулися протестні акції проросійських організацій Криму. 19 січня 2006 р. члени руху “Прорив” за підтримки російських ЗМІ влаштували акцію щодо відокремлення Криму від України – перекопали траншею на Чонгарському перешийку [725, с.22]. Через

декілька місяців лідера “Прориву” громадянина Росії О.Добичина було оголошено персоною нон-грата та відправлено до Росії. Господарський суд м. Севастополя виніс постанову про заборону діяльності організації [1617, с.71]. Усе ж керівник фракції Держдуми “Родіна” Д.Рогозін у січні – лютому 2006 р. звернувся до державних архівів Росії з запитом щодо статусу Севастополя. Політик сподівався отримати підтвердження, що Севастополь до 1991 р. залишався містом республіканського підпорядкування Російської Федерації [654].

На фоні загострення стосунків з Росією через Чорноморський флот політичні сили на парламентських виборах 2006 р. продовжували спекулювати на регіональних особливостях півострова. Партійні організації блоків “За Союз”, блоку С.Куніцина, блоку “За Януковича”, блоку “Народної опозиції”, блоку “Не так” і КПУ виступали за надання російській мові статусу другої державної в Україні. Блок С.Куніцина на виборах використовував гасло “Ми не помаранчеві і не донецькі, ми кримські” [732, с.1]. Партія “Союз” 13-26 лютого 2006 р. провела в Криму опитування з питання розширення прав автономії, а саме: 1) всенародно прийняти Конституцію АРК; 2) надати російській мові статус державної в Криму; 3) засоби від продажу кримської нафти і газу залишати автономії [1084, с.4-5; 1085, с.2].

Політичні партії також апелювали до особливої свідомості жителів АРК. Наприклад, на рекламі соціалістів були зображені люди з українськими паспортами і надписами – “кримчанин / кримчанка” [1008]. Незважаючи на це, як засвідчує політолог А.Філатов, кримчани в питаннях вирішення соціальних проблем більше сподівалися не на кримську владу, а на загальноукраїнські політичні сили [1646, с.332]. У результаті до Верховної Ради АРК було обрано представників восьми політичних сил: Блок “За Януковича” виборов 44 мандати, партія “Союз” – 10, блок С.Куніцина – 10, КПУ – 9, НРУ – 8, БЮТ – 8, блок “Народна опозиція” – 7, блок “Не так!” – 4. Пізніше Блок “За Януковича” сформував коаліційну більшість [1617, с.32].

Депутатами Верховної Ради АРК стали 19 членів “Русской общины Крима” (РОК), що балотувалися за списками блоку “За Януковича!”, КПУ і ПСПУ. За цих умов лідер РОК С.Цеков одержав посаду першого віце-спікера кримського парламенту, віце-спікером став перший заступник голови РОК М.Бахарєв. РОК

представляла собою політичну структуру, яка виступала за об'єднання кримчан, які визнавали себе етнічними росіянами, або вважали російську культуру й мову рідними, а Росію – Батьківщиною. Організація виступала за входження України до складу союзної держави разом із Росією й Білоруссю, за розвиток зв'язків із Росією; виховання російської самосвідомості [1617, с.54-56].

8 лютого 2006 р. ситуація в АРК була розглянута на засіданні апарату РНБО України. Рішення засідання знайшли відображення в указі Президента України, який передбачав здійснення комплексу заходів у соціально-економічній сфері АРК, прийняття Закону “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”, внесення змін до Закону “Про свободу совісті та релігійні організації” [1617, с.11].

Нестабільність в Україні після виборів 2006 р. стимулювала російських політиків на подальше маніпулювання фактором Криму для тиску на українську владу. Так, 26 травня 2006 р. нижня палата Держдуми Російської Федерації проголосувала за доручення уряду інформувати про заходи, що здійснюються для повернення Криму до складу Росії [818, с.2]. Ініціатор доручення М.Кур'янович пропонував заявити про не продовження українсько-російського договору 1997 р. і повернення Криму до складу Росії у відповідності з Кучук-Кайнарджийським договором 1774 р. [714, с.2]. Він зауважив, що сподівається на підтримку російського керівництва, щоб “вони почали з Криму, а закінчили Центральною і Східною Україною” [803, с.1]. Голова комітету Держдуми з міжнародних справ К.Косачева зазначила, що депутати випадково підтримали запит [714, с.2]. Однак така мотивація дій депутатами свідчила про їх непрофесійність чи намагання зняти з себе відповідальність.

Певну роль у такій поведінці влади Росії зіграла позиція Євросоюзу. Представник Єврокомісії Е.Удвін заявила, що організація стежить за розвитком ситуації та вимагає дотримання міжнародних договорів про територіальну цілісність і недоторканість кордонів [714, с.2]. Керівник прес-служби МЗС України В.Філіпчук назвав провокацією наміри Держдуми щодо Криму, а парламентська фракція “Нашої України” засудила кроки Держдуми і зазначила, що інтерпретації росіян можуть спровокувати українців до приєднання земель Київської Русі [804, с.1; 1017, с.1].

У березні 2006 р. “проривівці”, незважаючи на заборону діяльності, провели в Херсонській області акцію протесту проти повернення Україні маяків, у травні 2006 р. Народний фронт “Севастополь – Крим – Росія” разом з “Проривом” здійснили в Сімферополі акцію “Скасуємо українську мову через непотрібність” [1617, с.64, 72]. Причиною наступного загострення ситуації в Криму стали військові навчання “Сі-Бриз”. Проте Партія регіонів, Прогресивна соціалістична партія і КПУ розпочали 27 травня 2006 р. антинатовські протести під час розвантаження з судна США “Ед-вентиж” інженерної техніки та будматеріалів [681, с.2]. Партії блокували американських військовослужбовців і перешкоджали їх пересуванню територією Криму [702]. “Протести, які охопили Крим”, існували більшою мірою в інформпросторі. Окрім Алушти і Феодосії, більше ніде пікети та мітинги не проходили [975, с.3]. Приводом для них стала відсутність закону про допуск підрозділів іноземних збройних сил на територію України в 2006 р. [1004, с.3]. Ініціатори кампанії запевняли громадськість, що модернізація Старокримського полігону є початком формування бази НАТО в Україні, а на судні привезли заборонені вантажі [466, с.10; 1096, с.8].

Однак дані СБУ свідчили, що акції на півострові організовувалися і проводилися російськими спецслужбами, а в багатьох мітингуючих були російські паспорти [1004, с.3]. Антинатовські протести мали підтримку місцевих рад і виконавчих органів. Так, Феодосійська міська рада, а потім збори депутатів Верховної Ради АРК оголосили себе “територіями, вільними від НАТО” [582, с.2]. Зацікавленість у феодосійських подіях засвідчили й офіційні російські структури. 7 червня 2006 р. нижня палата російського парламенту надіслала звернення Верховній Раді України, в якому застерегла, що вступ України в НАТО “суперечитиме духу Договору про дружбу, співпрацю та партнерство з Росією від 1997 р.” [648, с.4]. Свідченням недобросусідської політики Росії стало те, що в Будинку офіцерів Феодосійського гарнізону Чорноморського флоту Росії знаходився координаційний штаб антинатовської акції протесту [740, с.10]. Одночасно в російських ЗМІ посилювалась пропагандистська кампанія на підтримку російськості Криму. Так, О.Солженіцин у газеті “Московские новости” заявив, що вважає виселення Чорноморського флоту з Севастополя знуцанням над російською історією, а входження Південного Сходу і

Криму до складу України – результатом політичного насилля [362, с.2]. Погрози зазвучали від російських військових. Віце-президент Академії геополітичних проблем Росії генерал-полковник Л.Іванов заявив, що спроби змінити статус флоту призведуть до підняття Росією цін і розгляду правомірності передачі Криму Україні [660, с.2]. Не змінювався і текст “Морської доктрини РФ на період до 2020 р.”, в якій серед іншого йде мова про вдосконалення правової бази функціонування Чорноморського флоту в Україні [718, с.5].

У результаті протистояння американська сторона прийняла рішення про виведення військовослужбовців з України. Були відмінені також українсько-британські військові навчання, що їх мали проводити в червні 2006 р. [1021, с.1]. Антинатовська діяльність підкріплювалася громадською думкою населення Кримського півострова. Згідно з опитуванням, проведеним київським Інститутом соціальних досліджень у вересні 2006 р., саме в Криму виявився найнижчим рівень підтримки євроатлантичної інтеграції (менше 1%) [794, с.2]. Проте після призначення в серпні 2006 р. В.Януковича прем'єр-міністром Верховна Рада АРК перестала ініціювати проведення референдуму про державний статус російської мови в Криму й оголошення півострова територією без НАТО, а місцеві ради самі відмінили аналогічні рішення [994, с.2].

Проблемою для Криму залишалося земельне облаштування кримських татар. З кінця 2005 р. в Криму й Сімферополі почастишали випадки захоплення земель кримськими татарами [462, с.1]. Однак республіканська влада заявляла, що з виділених для кримських татар земельних ділянок близько 18 тис. не освоювалися [907, с.1]. У 2006 р. на території м. Судака було встановлено 8 пікетів; в Ялті – 5; Алушті – 1; Сімферополі – 12; Євпаторії – 1; в районі Бахчисараю – 1; Сімферопольському районі – 15 [1617, с.16]. Станом на 1 вересня 2006 р. в середньому кримчанину (без кримських татар) було надано 0,668 га земель. У той же час в середньому кримському татарину було надано 0,813 га земель [618, с.1]. У відсутності порядку в земельних справах була винна влада, яка не провела інвентаризації земель [1015, с.2]. На цьому фоні чинилися правопорушення в галузі землекористування. Зокрема,

лише в м. Севастополі в 2005 р. прокуратура порушила 18 кримінальних справ, відмінено було 47 земельних рішень місцевих рад [676, с.1].

З 2000 по 2006 рр. в Криму було відчужено третину заповідників, а кількість самозахоплень досягнула 8,5 тис. [964, с.4]. Так, восени 2006 р. Верховна Рада АРК з порушеннями намагалася виділити землі під дачі Алуштинського ефіроолієвого заводу, підприємства “Лівадія”, землі “Масандри” [476, с.3; 596, с.1]. Після цього мова навіть зайшла про відчуження від Міжнародного дитячого центру “Артек” двох готельних комплексів [995, с.2]. Вразило відвертою цинічністю рішення Алупкінської міськради про передачу під приватну забудову 7 з 11 гектарів землі дитячого протитуберкульозного санаторію імені А.Боброва [970, с.1, 4].

Усе ж в окремих районах Криму кошти, виділені на облаштування репатріантів з державного бюджету, не освоювалися. Так, репатріанти з березня 2005 р. по осінь 2006 р. не отримали 4,2 млн. грн. на викуп житла [1093, с.2]. Також загострилося протистояння навколо Бахчисарайського ринку, територію якого кримські татари вважають святиною (старовинний цвинтар) і вимагали заборонити торгівлю на ньому. Розташовані тут мавзолеї ще в 1963 р. рішенням Ради Міністрів УРСР були внесені до реєстру пам’ятників [876, с.2; 1617, с.41]. Однак 12 серпня 2006 р. торговці ринку раптово почали робити шурфи під одним з мавзолеїв [218, с.5]. Влада пропонувала нове місце для ринку, але торговці відмовлялися. Після сутичок між сторонами конфлікт був врегульований на рівні президента [1617, с.41]. До тліючих конфліктних точок у Криму відносилась також суперечка з приводу намірів УПЦ (МП) побудувати православний храм в с. Голубинка Бахчисарайського району на місці стародавнього поховання кримських татар [969, с.1, 4].

Р.Чубаров відзначав у 2006 р., що кримські татари наполягають на самореалізації зі збереженням територіальної цілісності України [400, с.12]. Попри це, за словами Г.Москаля, Крим не міг стати ні Придністров’ям, ні Абхазією, ні Косовом через відсутність загальнокримського лідера і фактора кримських татар [819, с.3]. Натомість Європейська комісія проти расизму й нетерпимості у доповіді щодо України від 29 червня 2007 р. заявила, що в Криму деякі політики та релігійні діячі “діють безвідповідально, роздмухуючи полум’я міжетнічної ненависті” [1617, с.6].

Ілюстрацією такої ситуації в АРК стали результати опитування студентів щодо оцінки депортації кримських татар. Близько 70% з них виправдовували її [215, с.36].

Погіршення восени 2006 р. стосунків між владною коаліцією та В.Ющенком дозволили знову підняти в Криму гасла захисту російської мови та Чорноморського флоту. У середині жовтня 2006 р. Верховна Рада АРК звернулися до влади України з пропозицією винести питання надання російській мові державного статусу на всеукраїнський референдум [622, с.2; 962, с.3]. Верховна Рада АРК також затвердила “Концепцію розвитку освіти в Автономній Республіці Крим на період до 2012 р.”, яка закріпила на території Криму освіту тільки російською мовою, для української та кримськотатарської мов мали лише “створюватися умови для поглибленого вивчення” [1353, с.211].

У жовтні-листопаді 2006 р. Народний фронт провів у Євпаторії та Сімферополі мітинги з вимогою до влади ініціювати референдум із питання приєднання Криму до Росії і закликав керівництво Росії вимагати повернення півострова [1617, с.65-66]. На противагу Народному фронту в листопаді 2006 р. був створений з 16 громадських організацій Національний фронт “Севастополь – Крим – Росія”, який своїми першочерговими завданнями проголосив боротьбу за визнання правового статусу російського народу в українському законодавстві, надання російській мові статусу державної, повернення Криму під юрисдикцію Росії [1617, с.67].

Восени 2006 р. прем'єр-міністр В.Янукович зробив заяву, що питання базування Чорноморського флоту Росії на українській території після 2017 р. вирішуватиметься, виходячи з того, наскільки це буде вигідно Україні та Росії. Слова В. Януковича розцінили як спробу отримати економічні преференції [720, с.3]. У процесі переговорів у 2006 – 2007 рр. щодо перебування флоту Росії в Україні Київ ставив питання про передачу навігаційно-гідрографічних об'єктів, проведення інвентаризації землі та нерухомості флоту, виступав проти порушення екології на російських об'єктах, надлишкового використання російської символіки [302, с.4].

21 лютого 2007 р. мер Москви Ю. Лужков на мітингу в Севастополі поставив під сумнів статус Криму в складі України. Політик оголосив, ніби Росія не має намірів виконувати міжнародні зобов'язання щодо перебування Чорноморського флоту

на території України [263]. Натомість голова кримського парламенту А. Гриценко в інтерв'ю газеті “Крымские известия” зазначав, що в автономії, крім певних обмежень в області оподаткування, достатньо повноважень [583, с.2]. У свою чергу, кримські комуністи 16 грудня 2006 р. з власної ініціативи провели “всекримський” референдум щодо вступу України в НАТО. За словами Л. Грача, 98,8% із понад 800 тис. кримчан, що взяли участь у плебісциті, однозначно не схвалювали набуття членства в НАТО [623, с.4].

Не пом'якшувалася і позиція кримськотатарських політиків. 22 грудня 2006 р. перед початком 5 сесії IV курултаю перший заступник голови Меджлісу Р.Чубаров заявив, що кримськотатарський народ має право на самовизначення і не має наміру відмовлятися від ідеї створення національної держави в межах існуючої [1111]. Відновлення кримськотатарської держави стало також стратегічною ціллю створеної в серпні 2005 р. організації “Міллі Фірка”. Серед програмних цілей організації було надання кримськотатарській мові статусу державної в Криму, створення системи освіти з кримськотатарською мовою навчання, визнання депортації кримських татар актом геноциду, відновлення історичної топоніміки Криму [501, с.39].

В умовах загострення стосунків В. Ющенко з урядом В. Януковича навесні-влітку 2007 р. проросійські сили в Криму як фактор тиску ініціювали ряд заходів антинатовського спрямування, а в Севастополі 18 березня провели референдум щодо підтримки курсу на вступ України в НАТО; відновлення зв'язків з Росією, Білоруссю і Казахстаном та надання російській мові статусу державної [973, с.1]. Радикальними заявами відзначалося відділення Євразійського союзу молоді (ЄСМ). 15 березня 2007 р. відділення ЄСМ провело в Севастополі мітинги, вимагаючи вивести з Криму український флот, а в травні – з гаслом “Врятуємо Крим від України”. Незабаром з ініціативи СБУ діяльність ЄСМ в Україні була заборонена. Але ЄСМ продовжила діяльність, провівши протягом 2007 р. низку акцій.

Інша молодіжна організація – “Прорив” у травні 2007 р. ініціювала акцію “У кожному вікні – російський прапор”, у ході якої жителі Криму мали вивісити на балконах прапори Росії [1617, с.72-73]. Напередодні виборів 2007 р. в Сімферополі відбулася акція з вимогою ліквідувати щодо росіян в Україні термін “національна

меншина”. Учасники мітингу – члени Народного Фронту “Севастополь – Крим – Росія” оголосили бойкот виборам до Верховної Ради України [661, с.3]. 23 серпня 2007 р. радник посольства Росії в Україні В.Лисенко заявив, що Росія може почати перегляд договору від 1997 р. за умов подальшого тиску України на Чорноморський флот. Однак прес-служба посольства Росії в Україні заявила, що слова В.Лисенка були вилучені із контексту й неправильно потрактовані [661, с.2]. Факт появи подібної інформації засвідчив існування імперського мислення в частини російських кіл та спроб використання ними Криму як засобу тиску.

Проте за роки незалежності в Криму було відкрито тільки 7 шкіл з українською мовою навчання. Місцеві органи влади декларували, що в Криму немає охочих навчатися державною мовою, але не надавали приміщення для відкриття української школи в Бахчисараї, де бажали навчатися близько трьохсот дітей [249], а виділені кошти на будівництво української школи в м. Ялті переадресувала на інші цілі [519]. Катастрофічний стан української мови й культури на півострові засвідчило звернення Руху добровольців “Простір свободи” та ряду громадських організацій півострова 14 серпня 2007 р. до центральної влади з вимогою забезпечити конституційні права на освіту державною мовою. У листопаді 2007 р. В.Ющенко підписав указ про популяризацію української мови в Криму й Севастополі, що передбачало розширення мережі навчальних закладів усіх типів з українською мовою навчання, проведення українських мистецьких виставок, гастролей україномовних творчих колективів тощо [603, с.1].

Натомість 15-16 грудня 2007 р. з ініціативи РОК в Ялті відбулася конференція російських співвітчизників, підсумком якої стало створення з 25 організацій Всеукраїнської ради російських співвітчизників. Ця структура мала на меті мобілізувати російське населення України в боротьбі за свої права [1617, с.62]. 17 січня 2008 р. активісти Народного фронту провели в Сімферополі мітинг, вимагаючи безстрокового базування Чорноморського флоту на території Криму й закликаючи владу Росії вийти з договору про дружбу з Україною. У підсумку в січні 2008 р. СБУ порушила кримінальну справу проти членів об’єднання [627, с.1]. У листопаді 2007 р. СБУ заявляла про те, що через ЄСМ готувалися масові безладдя в Криму. Не

зважаючи на це, уже в лютому 2008 р. “Прорив” провів у Сімферополі акцію протесту проти дублювання фільмів українською мовою [1617, с.72-73].

Не зникла проблема самозахоплень земель. На початок 2008 р. в Криму сформувалося 300 селищ репатріантів, близько 100 тис. з них не мали житла. Ситуація загострювалася у зв'язку зі зростанням міграції із степових районів на узбережжя. Її гостроту засвідчили протести в Судаку, Морському, Веселому, Ялті [1617, с.23]. На початку листопада 2007 р. на плато Ай-Петрі відбулася масштабна сутичка між кримськими татарами й правоохоронцями. Для виконання рішення суду про усунення перешкод Ялтинському заповіднику через самовільну будівлю кримськими татарами кафе було задіяні 950 правоохоронців, БТРи, важка техніка [1094, с.1, 5]. У відповідь виникло наметове містечко кримських татар, які вимагали відставки і притягнення до відповідальності винних посадовців, звільнення заарештованих, розслідування інциденту. Причини конфлікту вбачали в зачищенні владою плато під свій бізнес і в дестабілізації ситуації в процесі створення правлячої коаліції [966, с.2].

Тим часом влада Криму констатувала, що більшість самозахоплень мали економічний характер, а збитки від них становили 7 млн. грн. За 2006 – 2007 рр. було зафіксовано 4723 порушення земельного законодавства на півострові [1092, с.6]. Ситуацію дестабілізували козачі організації, які з'являлися в кожній конфліктній ситуації, де були присутні репатріанти [968, с.4]. У грудні 2007 р. М. Джемілев заявив, що Меджліс у відповідь на напади росіян прагне сформувати загони самооборони. Політик попередив, що ситуація може вийти з-під контролю [968, с.1, 4].

У 2008 р. влада України здійснила спроби розпочати процес приєднання до НАТО. У зв'язку з цим росіяни продемонструвати незалежну військову присутність і в травні 2008 р. провели з порушеннями військовий парад [1446, с.33]. 11 травня 2008 р. Ю.Лужков заявив, що Севастополь не ввійшов у число територій, які М.Хрущов передав Україні, й питання про належність міста не вирішено [772, с.3]. У відповідь СБУ заборонила в'їзд політику в Україну, зазначивши, що звинувачує його у відмиванні брудних коштів у Севастополі. Однак цього разу російські дипломати не відмежовувалися від дій мера Москви, а Департамент інформації і друку МЗС Росії розцінив оголошення Ю.Лужкова персоною “нон-грата” як недружній крок і

вказав, що політик висловив лише думку більшості росіян. На захист Ю.Лужкова виступила віце-спікер Держдуми Л.Слиська, яка зазначила, що “все одно доведеться вирішувати проблему Криму” [1060, с.2]. Ці ж цілі переслідували раптом ожилі молодіжні проекти на кшталт “Прориву” з акцією “Російський прапор – у кожному домі” і збиранням підписів за відмову від виведення Чорноморського флоту із Севастополя [963, с.5].

Як наслідок, В.Ющенко 20 травня 2008 р. підписав указ “Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави”, в якому доручив уряду в двомісячний строк підготувати законопроект про припинення з 2017 р. дії договорів про перебування на території України Чорноморського флоту [381]. Російські політики, чинячи тиск на Україну, заявляли, що в разі ухвалення Україною закону про припинення дії базових договорів щодо флоту РФ із 2017 р. Росія вправі порушити питання про статус Криму і Севастополя [717, с.5]. Такі заяви владних осіб відображали настрої більшості російського населення. У червні 2008 р. в програмі Першого російського телеканалу “Судіте самі” 91% присутніх в аудиторії визнали, що Росія має історичні права на “місто російських моряків” [937, с.22]. З українського боку зазвучали також радикальні заяви. Так, перший командувач ВМФ України Б.Кожин заявив, що у випадку недотримання Росією умов угоди, Україна може після 2017 р. конфіскувати російську військову техніку [1073, с.7].

Нове загострення ситуації навколо Чорноморського флоту відбулося після початку російсько-грузинської війни (серпень 2008 р.). Поштовхом до ускладнення відносин став вихід російських кораблів з Севастополя без попередження української влади та їх участь у збройному конфлікті. У відповідь 13 серпня 2008 р. В.Ющенко підписав укази, якими встановлювався дозвільний порядок перетину кордону військовими і кораблями, а не повідомляючий, як було раніше [965, с.2]. У свою чергу, СБУ через суди домоглася припинення діяльності в Україні сепаратистських організацій “Прорив”, “Євразійський союз молоді”, розгорнула судове переслідування організації Народного фронту [833, с.2].

Відзначимо, що Кремль одразу оприлюднив заяву, в якій назвав указ В.Ющенка антиросійським кроком, що суперечить угодам про ЧФ РФ і договору про дружбу

[691, с.1]. Було зупинено процес інвентаризації земельних ділянок та державного майна України, що використовувалися Чорноморським флотом [712, с.4]. Знову актуалізувалася проблема подвійного громадянства в Криму. Адже цей фактор широко використовувався російською владою на виправдання військового вторгнення в Грузію [598, с.8]. Всього в консульському окрузі, до якого входив Крим, на обліку знаходилося більше 20 тис. росіян [972, с.3]. Подальше визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії спровокувало занепокоєння країн Заходу щодо територіальної цілісності України. 27 серпня 2008 р. керівник МЗС Франції Б.Кушнер заявив, що слідом за визнанням Абхазії та Південної Осетії Росія планує визнати й інші території, зокрема Крим [492].

У середині вересня 2008 р. кримський парламент звернувся до Верховної Ради України з пропозицією визнати незалежність Південної Осетії та Абхазії. Кримські депутати також проголосували за невиконання розпоряджень міністерств українського уряду, які стосувалися збільшення обсягів використання української мови в школах і медичних навчальних закладах [978, с.2; 1617, с.5]. У свою чергу, Севастопольська міськрада на підставі загальноміських батьківських зборів теж ухвалила рішення про невиконання наказу українських урядовців про поглиблене вивчення в російськомовних школах державної мови [500, с.28]. При цьому грошей на український колегіум міськрада вирішила не виділяти [737, с.27]. Водночас незгоду з подібним рішенням висловила й асоціація кримсько-татарських працівників освіти “Маарифчі”, оскільки, на їхню думку, цей наказ підривав процес відродження кримськотатарської мови [1617, с.21]. Такі дії свідчили про тенденцію ігнорування місцевою владою незручних для неї ініціатив центральної влади, що пояснювалося відсутністю компромісу між українськими політичними силами в баченні майбутнього розвитку країни.

Початок економічної кризи та політична нестабільність восени 2008 р. в чергове активізувала діяльність радикальних сил. На початку листопада 2008 р. Народний фронт спробував через суд домогтися відміни Конституції Криму й прийняття Декларації про возз'єднання Криму з Росією на основі кримського референдуму 1991 р. Ця акція планувалася для винесення проблеми на міжнародний

рівень [1040; 979, с.3]. Натомість голова СБУ В.Наливайченко стверджував, що проросійський піар у Криму оплачується в ЗМІ за брудні гроші, в тому числі від будівництва об'єктів Чорноморського флоту [834].

У кінці 2008 р. В.Ющенко видав указ “Про додаткові заходи з соціально-економічного розвитку міста Севастополя”. Згідно з ним, мали розроблятися законопроекти про транскордонне співробітництво в Причорноморському регіоні, залучення інвестицій для соціально-економічного розвитку Севастополя. Передбачалася підготовка до використання з 2017 р. Севастопольської бухти в невійськових цілях. Згідно з опитуванням, 70% севастопольців виступали за реалізацію проекту. Але заступник МЗС РФ А.Денисов заявив, що видання указу – “це лінія витискування нашого Чорноморського флоту з Севастополя” [736, с.2]. Заклики російських політиків до захисту росіян у Криму дисонували з реальним станом речей. До прикладу, за перше півріччя 2009 р. Чорноморський флот звільнив майже 2 тис. службовців, передусім вільнонайманих громадян України [499, с.31].

Отже, Помаранчева революція 2004 р. відкрила можливості для остаточного залучення Криму в загальноукраїнські соціально-економічні й політичні процеси. Підтримка частиною населення півострова ідей Майдану створювала фундамент для покращення стосунків між Києвом й автономією та маргіналізації сепаратистів.

Проте помаранчева влада не спромоглася вирішити нагальні проблеми автономії – незадовільний розвиток економіки й відсталість курортно-рекреаційної сфери, проблеми кримськотатарського населення, а більшість населення Криму продовжувала перебувати під впливом російської державної ідеології. Загальноукраїнським владним інституціям не вдалося нейтралізувати деструктивні впливи Чорноморського флоту і проросійських радикальних структур.

Вибори 2006 р. привели до влади в автономії раніше маргіналізованих проросійських політиків, які продовжували маніпулювати гаслами захисту російської общини та конфліктували з кримськотатарськими структурами. Водночас через наближення кінця термінів договорів щодо Чорноморського флоту ускладнилися стосунки української влади з Росією, окремі російські офіційні особи й інституції знову активізували питання про російський статус Криму та м. Севастополя.

4.2. “Новоросійство” як дезінтеграційний чинник Півдня України

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. децентралістські та сепаратистські процеси знайшли своє відображення на Півдні України у формі “новоросійства” й активізації діяльності національних меншин регіону. Напередодні здобуття Україною незалежності незадовільна ситуація склалася в соціально-економічній сфері регіону. Так, Одещина за рівнем забезпеченості житлом займала 21 місце, а за рівнем надання медичної допомоги – 22 місце серед областей УРСР. Серед інших проблем гострим було забезпечення якісною питною водою, через промисловість погіршився стан екології [136, арк.33-35]. Ряд сіл з болгарським, молдавським, гагаузьким населенням відставали в соціальному розвитку, особливо в порівнянні з сусідніми районами Молдавії. Ще більшою мірою це стосувалося українських сіл [135, арк.78].

Поширювалося невдоволення суспільства соціально-економічним становищем. Так, згідно з результатами опитування мешканців Одеси в лютому 1990 р., 74% респондентів дали негативну оцінку стану соціальної справедливості [139, арк. 20]. Складною була криміногенна ситуація в регіоні. За 1989 р. в Одеській області було зареєстровано 20569 злочинів, що було на 24,3% більше, ніж у 1988 р., ріст важких злочинів склав 34,1% [138, арк.75].

Комуністи з тривогою констатували тенденцію до старіння парторганізацій [140, арк.26]. На засіданнях ХХVІІІ конференції Одеської обласної парторганізації виступаючи чесно зізнавалися, що “ми поступаємося Руху в праці з молоддю” [137, арк.127]. Загалом лише з 1 січня до 1 липня 1991 р. чисельність Одеської обласної партійної організації скоротилася з 159431 до 149395 членів партії [141, арк.64]. Відповідно до інформації ідеологічного відділу Одеського обкому КПУ від 10 липня 1989 р., в області вже була помітною діяльність опозиційних організацій – Демократичного союзу, Народного союзу сприяння перебудові, УГС [136, арк.14]. З 1988 р. в області почали створюватися національні товариства (Товариство української мови ім. Т.Шевченка, Товариство ім. Д.Благодєєва, Товариство єврейської культури ім. Н.Лур’є, грецький клуб “Еллада”, Товариство вірменської культури, відділення Німецького культурно-просвітницького товариства, Товариство бес-

сарабських молдаван (м. Ізмаїл) [143, арк.13]. Окремі з них втягувалися в акції Руху й інших партій (Товариство польської культури, Товариство української мови ім. Т.Шевченка, “Південна громада”, Товариство бессарабських молдаван, Товариство Кирила і Мефодія). Різко збільшилася в області також кількість демократичних агітаторів із Західної України [143, арк.5, 13].

Так, лише “Південна громада” в 1989 - 1990 рр. організувала лекції науковців з питань української мови, культури, історії; ініціювала проведення вчительської конференції з мовних питань; організувала виставку українського образотворчого мистецтва; вшанувала пам'ять Т. Шевченка; організувала виступи львівських вертепів, львівської театральної трупи, ансамблю ім. Вірського та групи представників Київського інституту фольклору й етнографії АН УРСР; збирала кошти для спорудження в Одесі пам'ятника Чорноморському козацькому війську [139, арк.80-82].

У цих умовах партійно-радянські органи починають проводити політику засудження українського відродження, залякують російськомовне населення майбутніми утисками, сприяють поширенню “новоросійства” [444, с.3]. У серпні 1990 р. в Одесі з'явився Демократичний союз Новоросії і Бессарабії. У ньому об'єдналися ті, які намагалися побудувати на Півдні України незалежну “Демократичну Республіку Новоросію”. У статуті організації визначалось: “Новороси – етнос, що складається з переселенців на обширні пусті землі Північного Причорномор'я” [444, с.3]. Доктор юридичних наук О.Сурилов як голова оргкомітету союзу зазначав, що утворювана політична структура мала стати міжпартійною широкою демократичною організацією, яка поширювала б діяльність не тільки на “Новоросію”, але й Бессарабію. Ознаками єдності Бессарабії та “Новоросії” політик називав багатонаціональність регіону і статус російської як мови міжнаціонального спілкування [370, с.2]. Мету діяльності союзу О.Сурилов вбачав у збереженні соціальної стабільності в регіоні. Союз виступав категорично проти територіальних претензій Народного фронту Молдови на Буковину і Південну Бессарабію; утисків гагаузів та багатонаціонального населення Придністров'я; викорінення російської топоніміки [370, с.2].

О.Сурилов став найактивнішим популяризатором проголошення на землях Молдови Придністровської республіки [1333, с.18]. Учений намагався відстояти

думку, що федерація є шляхом збереження територіальної цілісності України і необхідна, щоб “не зруйнувати її регіональні особливості” [371, с.3; 1036, с.6]. О.Сурилов вважав, що кожна національність на Півдні України має мати культурну автономію, а “Новоросія” з немолдавською частиною Бессарабії отримати статус суб’єкта української федерації [370, с.2; 1214, с.32].

У 1990 р. у газеті “Новороссийский телеграф” “Новоросію” було названо “як відокремлене географічне й соціально-економічне явище”. Територія держави визначалася від Дністра до Донбасу. Планувалося відторгнення частково або повністю 8 областей (у тому числі в Україні – Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кримської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької областей) [444, с.2-3].

Активісти “новоросів” під протекторатом Одеського обкому КПУ зосереджувалися в Одеській асоціації психологічних досліджень, Одеській демократичній спілці соціального оновлення, Одеському обласному комітеті захисту миру, товаристві “Милосердя”, Фонді соціальної допомоги ім. доктора Гааза [444, с.2; 1037, с.3]. Свідченням залежності “новоросів” від КПУ стало те, що дві монографії О.Сурилова вийшли в світ після контактів з друкарнями першого секретаря Одеського обкому КПУ Р.Боделана. “Новоросів” активно підтримували офіційні ЗМІ.

Ставлення обкому КПУ до українського національного відродження було висловлено у виступі Р.Боделана на пленумі 4 грудня 1990 р. Політик прирівняв націоналістичні прояви до сепаратизму і зазначив, що націоналізм діє на шкоду народним інтересам, призводить до дискримінації некорінних і малих націй [194, с.2]. Крім того, лозунги “Украинские оккупанты, вон из Одессы”, “Новороссия – это прекрасно”, які з’явилися в Одесі, комунальники не поспішали знищувати. Цікаво, що ультиматум парламенту України від “трудящих” Півдня про їх відокремлення від України у випадку відмови підписати Союзний договір “новороси” планували виголосити в жовтні 1990 р. через лідера комуністів Одеси В. Хмельнюка [444, с.3].

Ідеї “новоросійства” підтримували також рупори російського шовінізму – газета “Литературная Россия” та журнали “Молодая Гвардия”, “Москва”, “Наш современник” [1142, с.182]. Учені-історики К.Мяло і П.Гончаров вигадували “новоросів”,

щоб вручити їм месіанську роль відродження Росії. Вони вважали, що “новоросами” слід вважати тих, хто живе на південному заході, півдні і сході України [1276, с.96].

Однак ідеї “новоросів” не захопили широкі суспільні верстви Півдня України. На Миколаївщині про республіку “Новоросію” мало хто чув, а ідею відокремлення приморських областей здебільшого сприймали як пустослів’я [655, с.2]. Натомість у Херсоні складно було знайти навіть носіїв “новоросійської ідеології” [1112, с.7]. На противагу дестабілізаційним заходам партійно-радянської верхівки Демократичний блок Миколаївщини, національні організації, УРП, Рух захищали регіон від міжнаціонального розбрату [53, арк.70]. А поява висловлювань про “Новоросійський край” спричинила заяви-протести Одеської організації НРУ й Українського мовно-культурного товариства “Лелека” [1110, с.2; 835, с.3].

Після того, як ідея союзу “Новоросії” та Бессарабії провалилася і призвела до ескалації молдавсько-румунського націоналізму, сепаратисти почали висувати ідею союзу “Новоросії” з Придністровською республікою [1300, с.21]. Зрештою, О.Сурилов сповістив керівництво Руху, що відмовляється від “Новоросії”. Одеська міськрада не зареєструвала статут організації, бо ніхто не подавав його. Сам О.Сурилов спільно з членом Думи Російського християнсько-демократичного руху О.Костецьким взявся організувати Одеське російське культурне товариство [444, с.3].

У жовтні 1990 р. одесити проголосували за створення в місті спеціальної економічної зони. Її обґрунтування підготували співробітники Одеського інституту проблем ринку й економічних досліджень Б.Буркинський та В.Коровкін [524, с.6]. Натомість пропаганду за національність “одеситів” вів голова Одеської міськради В.Симоненко [1300, с.20]. Восени 1991 р. в Одесі було засновано громадський рух “Одеса”, що домагався додаткового бюлетеня на всеукраїнський референдум, в якому одесити мали б висловитися щодо двомовності в Одесі, надання місту особливого статусу й федеративного устрою України. Одним з ініціаторів руху став депутат міськради Одеси А.Костусєв [843, с.1].

З метою стримування українського руху влада використовувала національні меншини. Відзначимо, що на початок 1991 р. в області діяло 456 шкіл з українською

мовою навчання; 370 – з російською, 14 – з молдавською; 37 двомовних шкіл; 137 факультативів (з болгарської мови – 94, гагаузької – 13, молдавської – 26, єврейської – 4), більше 1200 національних дитсадків [35, арк.6; 135, арк.79]. У м. Одесі в російських школах було відкрито ряд паралельних класів з українською мовою навчання. Однак компартійні органи самі визнавали, що робота в цьому напрямку розгорталася вкрай повільно [135, арк.79].

П'ять районних газет випускали сторінки на болгарській, три – на молдавській, одна – на гагаузькій мовах. Передачі обласного телебачення здійснювалися на українській, російській, болгарській, молдавській і гагаузькій мовах [35, арк.6]. Лише болгар на Одещині налічувалося 170-180 тис., але влада розпочала викладання їх мовою у вузах аж у 1987 – 1988 р. (у 1988 р. Ізмаїльський педінститут набрав групу філологів російської та болгарської мов, підготовку болгаристів розпочав Одеський держуніверситет і Білгород-Дністровське педучилище) [996, с.6].

Попри це на сесії Болградської райради Одеської області восени 1990 р. було запропоновано три варіанти статусу району: 1) залишити існуючу модель устрою, але з умовою розробки комплексної програми розвитку регіону; 2) відновити Ізмаїльську область у межах 1954 р.; 3) утворити національно-культурну автономію. Дані анкетування місцевих жителів засвідчили, що перший варіант підтримували 35,5% виборців; другий – 38,5% виборців; а третій – 18% виборців. У результаті абсолютна більшість депутатів райради висловилися за створення Болградського національного району. Для реалізації ідеї була створена депутатська комісія, мав відбутися районний референдум з даного питання [904, с.2]. У листопаді 1990 р. група депутатів Болградської райради виступила зі зверненням, де задекларувала прагнення створити шляхом референдуму на півдні Бессарабії національну автономію з національно-російською двомовністю. Депутати заявили, що “об’єднавшись, ми зможемо захистити свою економіку, культуру, а якщо буде потрібно, то і політичну незалежність” [956, с.3].

Навесні 1991 р. у м. Болграді відбувся I з’їзд болгар СРСР. Його делегати висловилися за створення освітньо-культурної асоціації болгар СРСР. Головою ради асоціації обрали лідера місцевих комуністів І.Македонського. У прийнятих доку-

ментах перед парламентарями України та Молдови ставилися вимоги гарантування болгарам права на всесоюзне громадянство [561, с.1]. Резолюції з'їзду вимагали якнайшвидшого підписання союзного договору, забезпечення стабільного розвитку в районах з компактним проживанням болгар, а також накладення мораторію на прийняття української мови як державної в регіоні [447, с.2]. На з'їзді звучали й сепаратистські гасла. Один із засновників молдавської "Гагаузії" І.Каракаша пропонував перекроїти кордони України та Болгарії для утворення держави болгар і гагаузів, відновити російськомовну Ізмаїльську область [445, с.1].

21 квітня 1991 р. у м. Болграді нарада представників гагаузької партії "Аркалик", Товариства відродження та розвитку болгарської національної культури ім. Кирила і Мефодія та Болгарського екологічного клубу відновила діяльність Союзу демократичних сил Бессарабії. Але організація планувала пропагувати не ідею "Новоросії", а дбати про захист прав народів південної Бессарабії [444, с.3].

На всесоюзному референдумі в березні 1991 р. в Одеській області за збереження Союзу РСР висловилося 82% голосуючих, проти – 16%. На підтримку республіканського опитування висловилися 84% виборців, проти – 13% [144, арк.8]. Під час агітаційної кампанії перед весняним референдумом 1991 р. зросла роль опозиції, яка оформилася в блок "Демократична Одеса". Від цього блоку робилися заяви в пресі, поширювалися листівки, проводилися мітинги [144, арк.11].

Після цього прихильники Руху, УРП і блоку "Демократична Одеса" на хвилі шахтарських страйків намагалися створити на підприємствах Одеси й області первинні організації та страйкоми. Група депутатів-робітників (до 20 осіб) Одеської міськради на чолі з активістом Руху проводила роботу щодо створення міської ради робітничих комітетів [141, арк.61]. Ситуація в регіоні ускладнювалася також внаслідок територіальних претензій румунських і молдавських політиків. Так, у прикордонні райони почастишали приїзди емісарів Народного фронту Молдови, де вони підбурювали населення до сепаратистських виступів. Відповідно до їх претензій південно-західна частина Одеської області повинна була увійти до складу Молдови [530, с.2; 1064, с.3]. У цих умовах конференція Одеської обласної організації КПУ в липні 1990 р. заявила, що "вважає

недопустимим перекроювання кордонів між республіками і розпалювання на ґрунті територіальних претензій національної ворожнечі” [195, с.1-3]. Свою позицію висловила й облрада, яка розцінила заклики до територіального поділу як загрозу розколу унікальної інтернаціональної спільноти людей [530, с.2].

З тривогою й обуренням зустріло населення Одещини декларацію румунського парламенту “Про пакт Ріббентропа – Молотова та його наслідки для Румунії”. Висловлені в цьому документі територіальні претензії на землі регіону були обговорені влітку 1991 р. на нараді представників 9 районів і міст південної зони Одеської області, що відбулася в м. Ізмаїлі [563, с.1]. Її учасники засудили декларацію румунського парламенту, а возз’єднання південних районів Бессарабії з УРСР визнали актом історичної справедливості. Вони також звернулися до Верховної Ради Молдови з заявою “усвідомити шкідливість закликів до перегляду кордонів” [35, арк.31-32].

Після серпневих подій 1991 р. компартійно-радянська верхівка спробувала законсервувати свій статус у регіоні. У жовтні 1991 р. у Херсоні на зустрічі керівників Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та КАРСР прозвучала ідея утворення автономії на Півдні України. Були розглянуті питання щодо координації дії рад південноукраїнського регіону для протидії націоналізму, подолання економічної кризи, проведення політичних акцій [839, с.1].

Ситуація на Півдні України ускладнювалася становищем українців Придністров’я. Наприкінці літа 1991 р. президент Придністровської Молдавської республіки (ПМР) В.Смірнов навіть привіз до Києва звернення Верховної Ради Придністров’я про включення цієї території до складу України [287, с.121-122]. В умовах збройного протистояння між Молдовою і Придністров’ям Спілка українців Придністров’я 14 квітня 1992 р. звернулася до керівних органів України з закликом укласти угоду з Молдовою про те, що громадяни України, жителі Молдови, мають право на подвійне громадянство. Українці Придністров’я також вимагали, щоб Україна якнайшвидше відкрила представництво в регіоні й подбала про переселення бажаючих придністровських українців [74, арк.83-85]. Жителі українських сіл відмовлялися давати призовників у молдавську армію і, як заявляв молдавський президент М.Снегур, проводили референдуми про приєднання до України [1676, с.260].

3 квітня 1993 р. у ПМР з'явилася організація – Придністровський політичний союз “Повернення”. Союз об'єднував у своїх лавах переважно українців, які підтримували включення лівобережної території Дністра до складу України. 15 лютого 1993 р. Союз виступив з заявою, де, посилаючись на відсутність документів, які підтверджували б факт ліквідації Україною в 1940 р. Молдавської АРСР або передачі цієї території Молдавській державі, робився висновок про збереження за Україною права володіти та розпоряджатися нею. У цьому зв'язку підкреслювалося, що влада Молдови підтвердила факт неправомірності утворення МРСР внаслідок підписання пакту Ріббентропа – Молотова [75, арк.83]. Союз ставив перед собою завдання домогтися повернення до складу України східних районів Молдови. У разі відмови в допомозі Україні члени організації залишали за собою можливість скористатися правом на самовизначення [75, арк.83].

Зусиллями УНСО Україна мала хоч якісь позиції в середовищі українців регіону. Натомість органи влади України вдалися до його блокади [287, с.120]. Відзначимо, що допомогу українцям Придністров'я надавала також УРП [56, арк.15].

У 1994 – 1995 рр. загострилися відносини України з Молдовою. Республіка Молдова мала своє трактування проходження спільного кордону з претензією на 210 метрів, розташованих на Дунайському березі, зліва від впадіння р. Прут. Крім того, Молдова не здійснювала практичних кроків щодо вирішення проблеми делімітації держкордону та всляко зволікала з введенням у дію міжурядової угоди про співробітництво з прикордонних питань від 3 листопада 1994 р. [82, арк.94-95]. 12 – 14 жовтня 1995 р. українські дипломати мали зустрічі з головою Української громади Республіки Молдова М.Олійником, головою Співки українців Придністров'я О.Бутом, заступником голови Верховної Ради ПМР В.Боднаром. Виявилося, що серед місцевого українства активно впроваджується російська ідея “слов'янства”, і кожен придністровець легко може отримати громадянство Росії. Українці втратили позиції значною мірою через інертність політичних діячів України. Представники українських організацій у Молдові також наголосили на практичній відсутності сталих економічних зв'язків України з Придністров'ям та нестачі підручників і фахівців для українських шкіл та культурних закладів [87, арк.3, 7].

Молдовська сторона, аналізуючи стан переговорного процесу навколо проблеми Придністров'я, проголосила, що “Молдову не влаштовує мляве входження України у вирішення придністровського конфлікту” [87, арк.6]. Водночас розпорядження Президента України від 4 вересня 1995 р., яким затверджувалися “Директиви виконавчим структурам України щодо реалізації плану дій по активізації зв'язків з Придністров'ям”, належним чином не виконувалося [87, арк.12]. Однак у листі керівництва України до президента М.Сенгура від 13 лютого 1996 р. зазначалося: “Україна готова докласти всіх зусиль до швидкого і справедливого вирішення придністровської проблеми”. Така позиція диктувалася прикордонним розташуванням Придністров'я, наявністю там чисельної української меншини, а також перебуванням іноземного військового контингенту [87, арк.84-85].

У середині 90-х рр. ХХ ст. українське суспільство зіткнулося зі спробою модифікувати “новоросійство” через створення міфічної наднаціональної спільності ряду областей півночі, сходу і півдня України (ідея “Большого Юга”) [1427, с.282]. Одещина налагоджувала міжнародні зв'язки в економічній та культурній сфері. У 1994 р. було укладено угоду про співробітництво з Молдовою, в 1998 р. – з Придністров'ям. Партнерами області стали румунські прикордонні повіти Тульча, Галац, Ясси, а також Балканський та Ахалський велаяти Туркменістану. Крім того, з серпня 1998 р. Одеська область увійшла до євро регіону “Нижній Дунай” [1292, с.12].

Регіоналістські гасла широко використовувалися в політичній боротьбі, яка розгорнулася в Одесі в 1994 – 1998 рр. На виборах у 1994 р. мером Одеси був обраний Е.Гурвіц. Свою виборчу кампанію і наступну діяльність політик побудував на ідеї, що Одеса дає державі більше ресурсів, ніж отримує для власного розвитку. Е.Гурвіц запропонував програму надання Одесі статусу міста республіканського підпорядкування, а на першому етапі планованих реформ вимагав перерозподілу бюджетних коштів між містом і областю на користь першого. На цьому ґрунті розгорнувся конфлікт з керівництвом області на чолі з Р.Боделаном [1474, с.147]. На виборах 1998 р. основним лозунгом Е.Гурвіца стала ідея домогтися прийняття закону “Про статус міста Одеси”, який би забезпечував місту статус аналогічний статусу міст Києва і Севастополя і перетворював місто у ВЕЗ. Р.Боделан на

проти вагу Е.Гурвіцу виступав як представник інтересів всього Одеського регіону. Але, як зазначає А.Мальгін, для обох учасників боротьби “регіоналізм” був насамперед засобом маніпулювання виборцями [1474, с.148-149].

Відзначимо, що в 1995 р. Р.Боделан звернувся до Адміністрації Президента з проектом указу Президента про делегування виконкому (варіант – голові) Одеської облради повноважень щодо управління майном нафтопереробного заводу, підприємств з експорту та імпорту нафти і нафтопродуктів та морського торгового порту. Згідно з проектом, Р.Боделан замикав би на собі майже всю економіку регіону і визначав би зовнішньоекономічну діяльність. Політик прагнув отримати контроль за майном згаданих підприємств; брати участь в укладанні міжнародних економічних договорів; призначати керівників підприємств; встановлювати регіональні замовлення на продукцію для підприємств; квотувати експорт нафтопродуктів у межах регіону, видавати ліцензії; залучати до діяльності іноземні підприємства [82, арк.59]. У відповідь було зауважено, що брати участь у підготовці та укладанні міжнародних нафтових договорів можуть тільки суб’єкти міжнародного права, а кадрові питання повинні належати відповідним відомствам [82, арк.50].

На початку ХХІ ст. керівництво Одещини теж відстоювало особливий статус краю й ефективну регіональну політику. Так, голова облдержадміністрації С.Гриневецький прагнув, щоб центр проводив політику, спрямовану на подолання економічних диспропорцій між регіонами, а регіони використовували свої повноваження для стимулювання економіки та покращення соціального статусу людей [1292, с.5]. Одеські політики вимагали, щоб більшість видатків місцевих бюджетів забезпечувалася власними доходами, пропагували ідею формування через регіональне замовлення місцевим підприємствам ринку внутрішнього попиту [1630, с.23].

Свідченням штучності “новоросійства” стали результати переписів населення 1989 р. і 2001 р. в Одеській області. Так, якщо в 1989 р. українцями себе називали 54,6% жителів області, то в 2001 р. кількість українців зросла на 7,6% [1476, с.129]. Попри маргінальність “новоросійства”, воно все ж знаходило підтримку серед окремих радикалів лівого спрямування. Десять громадян України, Росії та Молдови, які входили в “групу комсомольців”, розповсюджували листівки з закликом

відокремити Південь країни та створити Причорноморську Радянську Республіку. “Комсомольці” займалися грабунками, а також здійснили вибух біля будівлі СБУ в Києві восени 2002 р. У липні 2004 р. СБУ звинуватила цих громадян у спробі повалення державного ладу України [457, с.3].

Ідеї сепаратизму активізувалися в листопаді 2004 р. після II туру президентських виборів. 23 листопада 2004 р. з ініціативи мера Одеси на позачерговій сесії міськради проголосували звернення з пересторогою до опозиції, з якою узгоджується наступна діяльність міської влади: “Найдорожчою скарбницею є наша Україна. Тому давайте не будемо робити кроків, які привели б до її розвалу” [872, с.5]. Зранку 26 листопада 2004 р. на Думській площі Одеси прихильники Р.Боделана прийняли радикальнішу резолюцію: “Якщо в Україні переможуть антидемократичні націоналістичні сили, то ми будемо вимагати оголосити Одесу і всю Одеську область вільною самоврядною територією” [872, с.5]. З цією метою прихильники В.Януковича закликали негайно зібрати депутатів Одеської області всіх рівнів і прийняти рішення про статус Одеси й Одещини, а потім асамблею депутатів всіх рівнів від областей Півдня і Сходу України, й оголосити “Новоросійський край” вільною самоврядною територією. Учасники зборів створили комітет із захисту Конституції та демократії в Одесі, який сформував добровільні народні дружини для самооборони і розбив наметове містечко поблизу мерії [872, с.5].

У той же день представники територіальних громад міста й області за ініціативою Р.Боделана прийняли резолюцію, в якій засудили дії опозиції й попередили про можливість створення самовладної територіально-адміністративної одиниці “Новоросійського краю” [652, с.4; 1631, с.5]. Р.Боделан підписав розпорядження, яким було передбачено створити в Одесі загони народної дружини.

До створення на Півдні України “Новоросійського краю” закликали представники духовенства УПЦ (МП), проросійської організації “Єдине Отечество” [1034, с.4]. Натомість Є.Гурвіц заявив, що “практична реалізація ідеї так званого “самокерованого Новоросійського краю” на базі Одещини нереальна... І ці заяви про “Новоросійський край”, які звучать іще з 1990 – 1991 років, – ще один прояв антидержавної сутності пана Боделана” [652, с.4].

Участь представників одеської влади в Сіверськодонецькому з'їзді ще раз засвідчила її позицію щодо територіальної цілісності держави [989, с.В6]. Пізніше С.Гриневецький для власного виправдання охарактеризував з'їзд як “реакцію на неконституційні дії деструктивних сил” [579, с.3]. У відповідь на активну участь С.Гриневецького та Р.Боделана у з'їзді в Сіверськодонецьку загальні збори представників територіальної громади Одеси висловили недовіру керівництву міста та області, що “ігнорує інтереси громадян і зазіхає на основи державного устрою України” [446, с.3]. А депутат міськради Г.Селянин подав заяви в правоохоронні органи, в яких зажадав порушити кримінальну справу проти Р.Боделана через його заклики до зміни кордонів України, створення “Новоросійського краю” [446, с.3].

Ознакою неповаги до держави з боку Р.Боделана називали навіть відсутність на бланках міськради герба чи назви держави “Україна” [895, с.4]. Крім того, в Одесі відбувалися масові акції з осудом ідеї “Новоросійського краю” [1034, с.4]. Р.Боделан, щоб пом'якшити сепаратистські заяви, запропонував закупити для Києва валер'янку, путівки в санаторії Одеси для дітей Західної України, а для металургів Донбасу школярі 4 грудня 2004 р. збирали металолом. У місті мав бути збудований парк – символ примирення українського суспільства [459, с.2].

29 листопада 2004 р. депутати міськради прийняли звернення до одеситів, в якому пропонували припинити в місті проведення мітингів, закрити всі незаконні органи, а загони самооборони підпорядкувати міліції [526, с.3; 872, с.5]. Проте прихильники В.Януковича продовжували закликати до об'єднання з Росією і збирати підписи на підтримку створення автономного “Новоросійського краю” [459, с.2]. Відтак Одеський регіональний штаб “Нашої України” оголосив про збір підписів серед населення за відставку мера Одеси [765, с.2].

Падіння авторитету мера Одеси у зв'язку з сепаратистськими заявами засвідчили результати опитування Центру Разумкова, проведені в грудні 2004 р. Згідно з ними, Р.Боделан зайняв би лише третє місце за рівнем підтримки (10,2%) на виборах мера [1033, с.2]. Підставою для таких настроїв стало використання Р.Боделаном на виборах “адмінресурсу”, а також його сепаратистські гасла [1035, с.11]. Одесити

розповідали, що вони не хочуть розвалювати країну, а Р.Боделан та С. Гриневецький “підтоптали людей настільки, що всі бояться висловити вільну думку” [684, с.8].

Дослідження також засвідчили, що ідею створення Південно-Східної автономної республіки в складі України підтримували 17,6%, а не підтримували 76,3% опитаних одеситів. Ідею відокремлення Півдня і Сходу від України й приєднання їх до Росії не підтримували ще більше одеситів – 81,1%, підтримували – 12,3% [1033, с.2].

Протестні акції проти сепаратизму пройшли і в інших регіонах Півдня. Так, учасники страйку в Херсоні застерегли мера В.Сальдо та голову облдержадміністрації В.Ходаковського від “слизького шляху” розколу України [922, с.2].

Перемога Помаранчевої революції не зняла з порядку денного питання відставки мера-сепаратиста. 3 лютого 2005 р. ряд громадських і політичних організацій Одеси ініціював збір підписів за організацію міського референдуму з питання його відставки. Втім, у січні – лютому 2005 р. на підтримку мера проходили мітинги “Єдиного отечества”, Прогресивної соціалістичної партії та ветеранських громад чисельністю 150-200 осіб. А виступи лідера мітингуючих В.Каурова містили заклики до національної ворожнечі та входження Одеси до складу “Новоросійського краю”.

Перемога В.Ющенка змусила керівництво області, а особливо Р.Боделана, забути про “новоросійство” і зосередити увагу на політичному самозбереженні. У зв'язку з цим ідея самоврядного краю поступово маргіналізувалася. Відзначимо, що під час виступу 15 лютого 2005 р. в Одеській облдержадміністрації Державний секретар України О.Зінченко навздогін “новоросійству” зауважив: “Сепаратизм лишайте на своїй кухні. Розмови про федералізм, яким підмінили самостійність регіонів, теж залишайте” [602].

Мер Є.Гурвіц, який прийшов на зміну Р.Боделану в результаті рішення суду, закликав на початку червня 2005 р. надати Одесі статус міста з європейським правовим режимом. Він мав на увазі поетапне запровадження законодавства, яке регулює внутрішній ринок ЄС. Підставами для такого звернення він вважав геополітичне становище, економічний потенціал міста, численну діаспору в країнах ЄС [626, с.1]. Як бачимо, у зверненні Є.Гурвіца акцентувалося на особливому статусі м. Одеси, але не було вимог надання окремих політичних повноважень. Найвища в країні щільність

населення і нестача території підштовхнули міське керівництво Одеси в 2005 р. звернутися до центральної влади з проханням дозволити реалізувати в рамках адміністративно-територіальної реформи пілотний проект з отримання статусу міста-регіону [211, с.3].

З огляду на роботу антиукраїнських сил під час виборів 2006 р. й отримання більшості в місцевих органах влади антиукраїнськими партіями ряд громадських організацій за сприяння “Пори” на початку березня 2006 р. провели зустрічі з молоддю задля недопущення антидержавних процесів на Півдні України і в Одесі [923]. Відзначимо, що депутати Одеської облради продемонстрували особливу позицію в умовах надання російській мові статусу регіональної в ряді областей у 2006 р. Вони своїм рішенням не просто закріпили вільне використання російської мови як мови міжнаціонального спілкування, а визнали такий же статус для мов інших національних меншин на окремих територіях [874, с.4]. Тобто депутати лише конкретизували дію Хартії в частині використання російської мови.

Зауважимо, що на початок 2004 р. в Одеській області працювало 11 шкіл з молдавською мовою викладання, 7 змішаних російсько-молдавських шкіл. У 1993 р. в Болграді відкрито болгарсько-українську гімназію. У 40 школах діяло 96 факультативів для вивчення болгарської мови. Вивчалася також грецька і польська мови. Для євреїв було відкрито дитсадок, державну і приватну єврейські школи [1409, с.81].

У кінці березня – на початку квітня 2007 р. організація “Единое Отечество” і “Союз православних граждан” (В.Кауров) зібрали в м. Одесі понад 200 тис. підписів на підтримку російської мови як другої державної мови. Проте більшість мешканців міста не виявляли зацікавленості в діях політика [1605, с.173]. Натомість Миколаївська міськрада в липні 2008 р. затвердила програму розвитку російської мови в м. Миколаєві на 2008 – 2011 рр. У ній було сказано, що російську мову можна використовувати в “роботі органів місцевого самоврядування і під час офіційних зборів” [837, с.1]. Депутати міськради протестували проти спроб влади впорядкувати ретрансляцію російських телеканалів [1136, с.4].

Комуністи та проросійські політичні організації також активно протидіяли проведенню на Півдні України спільних з військами НАТО навчань серії “Сі-

Бриз” [508, с.1]. У пресі активно поширювалися думки, що входження України в НАТО призведе до розколу країни [1125, с.6]. На фоні нестабільності в країні через початок економічної кризи восени 2008 р. загострилася політична ситуація і в м. Одесі, зросли ксенофобські й антиукраїнські настрої. Проявом цього стало вбивство студента М.Чайки 17 квітня 2009 р. під час сутички проросійської організації “Антифа” і членів патріотичної організації “Січ”.

Про складність політичної ситуації в місті свідчило те, що за фінансуванням “Антифи” стояла партія “Родина” і її лідер І.Марков [671, с.3]. Ця партія, висуваючи антиукраїнські гасла, претендувала на владу в місті і піклувалася організаціями російського спрямування в південному регіоні (“Єдина Росія”, об’єднання “Союз гвардії”, духовно-патріотичний союз “Новоросія”) [1082, с.5]. Ще одним доказом активізації антидержавних настроїв у м. Одесі став напад на офіс об’єднання “Просвіта”, спалювання манекенів і прапорів УПА, вигуки через мегафон: “Одеса – російське місто”, “Бандерівці – геть з Одеси!” [1082, с.5].

Не покращився також стан опіки української меншини Придністров’я зі сторони України. Так, відповідно до проведеного в місцях компактного проживання українців на півночі Молдови в липні-серпні 2005 р. соціологічного дослідження, 89,5% респондентів виявилися розчарованими станом української культури і мови. Українська влада майже не вела освітньої роботи серед українського зарубіжжя [894]. У свою чергу, для полегшення русифікації українців російські політики пішли на формування в Молдові русинської нації [1349, с.183].

Підсумовуючи, відзначимо, що спалахи “новоросійства” в умовах розпаду СРСР і під час президентської кампанії 2004 р. започаткували штучно задля підтримки місцевих правлячих режимів. У кінці 80-х рр. ХХ ст. структури КПУ розгорнули сепаратистські ідеї на Півдні України, щоб зупинити шлях України до самостійності. Створення самостійної “Новоросії” в 1991 р. могло зберегти владні пости за правлячими компартійними силами. Так само в 2004 р. керівництво Одеси й обласна держадміністрація в умовах загрози перемоги опозиційного кандидата В.Ющенка на президентських виборах спробували реанімувати ідеї “новоросійства”.

Протягом періоду незалежності спалахи сепаратизму на Півдні України ініціювалися компартійно-радянською верхівкою (у кінці 80-х рр. комуністичним ватажком, а в 2004 р. – мером Одеси Р.Боделаном). Швидке згортання проявів сепаратизму в регіоні внаслідок втрати інтересу до нього після утворення незалежної України в 1991 р. і ліквідації режиму Л.Кучми в 2004 р. засвідчило відсутність підтримки в суспільстві ідеї “Новоросійського краю”.

Однак в умовах соціально-економічних негараздів і повільного становлення органів влади незалежної держави покинутою залишилася значна українська меншина Придністров'я. Це призвело до того, що території сусідньої Молдови залишаються вогнищем дестабілізації, а українська меншина зазнає русифікації. Дестабілізуючими чинниками на Півдні України є також збереження кризових явищ в економіці, дискусія щодо статусу російської мови та протести проти навчань військових підрозділів НАТО й України на Півдні держави. Проте населення Півдня України, незважаючи на наявність маргінальних сепаратистських сил та анти-українську діяльність окремих зовнішньополітичних чинників, залишається переважно на проукраїнських орієнтаціях і підтримує подальшу консолідацію держави.

Отже, Південь України як регіон, що був колонізований змішаним національним складом населення, в умовах розпаду СРСР зазнав найбільшого агітаційного тиску зі сторони партійно-радянських кіл на користь дезінтеграції України. Ситуація ускладнювалася як географічним статусом Кримського півострова, так і його тривалою належністю до Російської Федерації.

Однак у 90-х рр. ХХ ст. політичний режим Л.Кучми зумів повернути Кримську автономію в правове поле України і стабілізувати суспільно-політичне життя на півострові. Одночасно в умовах посилення центральної влади будь-які дезінтеграційні рухи на Півдні України на зразок “новоросійства” були маргіналізовані.

Політичне протистояння в час Помаранчевої революції в 2004 р. і наступне ослаблення центральних органів влади призвело до реанімації проросійських автономістських ідей у Криму й активізації децентралістських сил на Півдні України. Значною мірою особня позиція південних областей України підживлювалася підтримкою з боку окремих політичних сил Російської Федерації.

РОЗДІЛ V

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ СХОДУ УКРАЇНИ

5.1. Донбас в умовах українського національно-державного відродження в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Суспільно-політичні, економічні та етнокультурні особливості Донбасу зумовили специфічну реакцію населення краю на становлення незалежності України та процеси державотворення. Як зазначив Куромая Гіроакі, “непоко́ра Донбасу стала одним із найтяжчих політичних викликів Києву” [1428, с.473].

Географи включають до складу Донецького району територію Донецької та Луганської областей, які характеризуються значними запасами корисних копалин, високою територіальною зосередженістю індустриального виробництва, великим рівнем урбанізації, багатонаціональним населенням [1339, с.360-363]. Від кінця ХVІІІ ст. і до наших днів Донбас відрізнявся вугільно-металургійною спеціалізацією і розвинувся як промисловий та урбаністичний регіон. Хоча територія Донбасу становить лише 8,8% території України, тут мешкає понад 15% її населення. Промислова продукція становить у регіоні 90% усього суспільного продукту (78% належить продукції важкої промисловості) [1389, с.82]. Зі стрімкою індустриалізацією Донбасу, що притягувала робочу силу з місць аграрного перенаселення, збільшилася питома вага росіян і зросла кількість етнічних груп. Але незважаючи на це, основу етнічної структури Донбасу утворили українсько-російські відносини [1391, с.14].

Суспільно-політична ситуація на Донбасі в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. вкрай загострилася і “наближалася до вибухового стану”. Згідно з інформаційними листами ЦК КПУ, в 1990 р. більше 60% населення Донецької області втратило віру в позитивні результати перебудови. Становище в регіоні загострювалося через стрибок цін і дефіцит товарів, а також внаслідок діяльності страйкомів [25, арк.91-92]. У Донецькій області майже половина шахт була побудована в дореволюційний період, 70% шахт не реконструювалися протягом 20 і більше років [20, арк.46]. На Донбасі ускладнювалися гірсько-геологічні умови видобутку

вугілля, недостатніми були інвестиції в розвиток вугільного комплексу. Почалося падіння обсягів видобутку вугілля (в 1975 р. на Донбасі було видобуто 181,3 млн. т. вугілля, а в 1989 р. вся Україна підняла на-гора 170 млн. т. вугілля) [1389, с.83].

Не кращою була ситуація в соціально-побутовій сфері регіону. Так, черга на отримання житла в Донецькій області складала 61 тис. сімей і тривала 15 і більше років. З наявного житлового фонду підприємств, що становив 19,8 млн. кв. м., підлягали зносу 1,2 млн. кв. м., а 27% житла потребувало капремонту [20, арк.46]. Уведення в шахтарських регіонах нормування продуктів харчування не зняло гостроти проблеми, так як відповідно до норм у день припадало на особу круп і макаронів – 10 грам; жирів – 8-11 грам, м'ясопродуктів – 10-20 грам. Але й талони не отоварювалися повністю [36, арк.34].

Складною в краї була криміногенна ситуація. Тільки в Донецькій області проживало 450 тис. осіб, які раніше були позбавлені волі, приблизно 30% з них працювало на вугільних підприємствах [25, арк.92]. Не кращим був екологічний стан регіону. Наприклад, у Луганську (до 1990 р. – Ворошиловград) через відсутність заходів з оздоровлення довкілля концентрація пилу та шкідливих речовин в атмосфері перевищувала норми в 1,5-3 рази, а то й до 10 разів. Погіршилась якість підземних вод у місті – склад нітратів у них зріс у 2,5-3,5 рази, підвищився рівень мінералізації, занепокоєння в жителів викликав стан річок Лугані й Ольхової [126, арк.22].

Українська культура і мова перебувала в регіоні в жалюгідному стані. У всіх містах Краснодонського, Славяносербського, Перевальського і Станично-Луганського районів Луганської області на кінець 80-х рр. ХХ ст. не було шкіл з українською мовою навчання; в цих же районах, а також у Лутугинському і Попаснянському районах – дошкільних закладів. Крім того, 4% учнів області були звільнені від вивчення української мови [129, арк.5]. На екранах кінотеатрів, відеозалів були майже відсутні художні й документальні фільми українською мовою, повільно поповнювався український репертуар театральних і музичних закладів регіону [129, арк.5].

У зв'язку з активізацією політичного життя в регіоні виникали політичні й громадські організації, що намагалися репрезентувати інтереси населення регіону. Станом на осінь 1990 р. лише в Луганській області функціонувало 15 громадських

об'єднань і партій [134, арк.4]. Активісти неформальних об'єднань (“Комітет підтримки перебудови”, “Асоціація молодих істориків”, “Діалог” – м. Луганськ; “Квітень-85” – м. Стаханов; “Зелений світ” – м. Сіверськодонецьк; “Комітет громадського самоуправління” – м. Молодогвардійськ) уже на етапі виборів народних депутатів СРСР впливали на ідеологічну ситуацію [130, арк.26; 1387, с.67-73]. У містах Антрациті й Комунарську були здійснені спроби утворити об'єднання “Народний фронт на підтримку перебудови” та “Громадянський союз”, у програмних документах яких передбачалася взаємодія з лідерами “Народних фронтів” м. Москви, республік Прибалтики, висувалася вимога самостійності рад [130, арк.26].

У 1989 р. в Донбасі почали створюватися національні громадські об'єднання. Так, на установчому з'їзді греків Приазов'я навіть порушувалося питання щодо створення грецької держави в СРСР, при чому на першому етапі це могло б бути відродження в Приазов'ї національно-територіальних утворень 1920-х рр. Однак після дискусії на конференції 12 серпня 1989 р. члени Донецького обласного товариства греків Приазов'я прийняли рішення про недоцільність появи в області національно-територіальної автономії греків [1210, с.93]. У Донецькій області були створені також найбільш масові робітничі організації – “Вільні профспілки трудящих”; “Спілка трудящих Донбасу”; “Союз робітників Горлівки”; відділення “Об'єднання соціалістичних профспілок СРСР” [17, арк.163].

Зміни в суспільній свідомості засвідчили результати референдуму в березні 1991 р. 42% молоді м. Луганська у віці до 30 років не взяли участі в голосуванні, а 28% студентів міста висловилися проти існування СРСР. У Луганську важливим фактором впливу на результати референдуму стало те, що Рух, УРП й інші опозиційні формування діяли організовано й наступально (розповсюджено 600-700 тис. листівок, спостерігачі були присутні на 106 зі 190 виборчих дільниць) [128, арк.38]. У Харківській області проти підписання Союзного договору висловилося 20% творчої та 15% науково-технічної інтелігенції і студентства, від 2 до 5% робітників. Не визначилися зі своєю позицією до 15% населення області [161, арк.59].

Процеси українського національно-демократичного відродження спонукали компартійні структури поширювати серед населення Донбасу українофобство і

сепаратистські ідеї задля стримування дезінтеграційних процесів у СРСР. У цей час то в Донецьку, то в Луганську шовіністи порушували питання про відновлення проголошеної в 1918 р. Донецько-Криворізької республіки [1546, с.14; 1611, с.19]. Сепаратисти початку 90-х рр. ХХ ст. апелювали до таких чинників: а) переважна російськомовність областей, що мали увійти до Донецько-Криворізької республіки; б) значний рівень урбанізації цієї території України; в) значний економічний потенціал; г) підвищена етнічна строкатість регіону [1218, с.26].

Ще на початку осені 1990 р. серед луганчан пішли чутки про відокремлення східної частини України від західної [1144, с.11]. У цей час у “Литературной газете” з’явилася стаття “Луганск отделяется”, в якій було згадано про Донецько-Криворізьку республіку 1918 р. [1104, с.5]. Пріоритет у формулюванні ідеї згаданої республіки відводили академіку В.Мамутову [1211]. Навіть в інформації ідеологічного відділу ЦК КПУ від 29 березня 1991 р. зазначалося: “У ряді регіонів пропагуються також плани відродження Донецько-Криворізької республіки, яка проіснувала неповних два місяці в 1918 році, включення її на правах автономії до Російської Федерації” [1208, с.79]. У листопаді 1990 р. у м. Донецьку відбулася установча конференція “Інтерруху Донбасу”. Організація виступала проти сепаратизму, на захист Союзного договору й союзної економіки [34, арк.10; 115, арк.8].

На Дону з 1989 р. почало відроджуватися козацтво. Газета “Донское слово” (м. Ростов-на-Дону) відзначала, що приєднатись до Дону бажають козаки України. Подібні заяви в 1991 р. були поширені на Луганщині, в Станично-Луганському районі навіть було створено Товариство донських козаків на чолі з отаманом М.Рильщиковим. Подібні настрої посилювалися тим, що під час громадянської війни частина Луганщини входила до складу Облaсті Війська Донського. Цей фактор використовували як підставу для переходу Донбасу до складу Росії [1104, с.5; 1098, с.26].

Ставлення до української національної ідеї на Донбасі дещо змінилося під час шахтарських страйків. У 1989 р. страйки були спонтанними й широкими. Причиною непокори стали інтенсифікація вугільної галузі й перекачування частини коштів до Кузнецького регіону [1217, с.26]. Основні нарікання були економічними, варіюючись від дефіциту споживчих товарів до низької зарплати та незадовільних житлових

умов. Страйкарі не зважали на КПУ, але майже (а той узагалі) не виявляли цікавості до створення “якоїсь іншої партії” чи альтернативної профспілки [1428, с.471-472]. Страйкоми гірників у липні 1989 р. поставили перед урядом СРСР лише соціально-економічні вимоги (скорочення управлінських ланок, надання економічної та юридичної самостійності шахтам, удосконалення оплати праці, збільшення терміну відпустки, газифікації і забезпечення водою шахтарських селищ) [131, арк.3].

Проте вже на Установчому з’їзді Руху восени 1989 р. голова страйкому однієї з шахт Донбасу П.Побережний заявив: “Це неправда, що шахтарі Донбасу висували тільки економічні вимоги. Вже те, що ми вийшли з протестом на площу біля обкому партії, свідчить про політичне спрямування страйку...” [1356, с.249]. Як наслідок шахтарських страйків, на 1 квітня 1990 р. вугільним підприємствам було дозволено продавати за комерційними цінами надлишки продукції, переходити на повну самостійність. Мінвуглепром СРСР погодився на скорочення на 31% звітності, була впорядкована відрядна система, скорочено число чиновників. Уряд намагався покращити вирішення житлового питання, медичного забезпечення й відпочинку гірників, збільшив оплату праці та пенсії [21, арк.10-37].

У 1990 р. шахтарські колективи ще домагалися демократизації та підвищення ефективності роботи КПУ. 7 лютого 1990 р. на організованому в Донецьку мітингу страйковим комітетом виробничого об’єднання “Донецьквугілля” була прийнята резолюція з вимогою відставки бюро обкому партії [19, арк.16]. 1 березня 1990 р. 34 страйкомівці розпочали голодування. На їх підтримку колективи семи шахт Донецька й окремі колективи в Макіївці, Красноармійську оголосили одноденний страйк. Але обком КПУ не прореагував і домігся зупинки протестних акцій [19, арк.17]. Більше того, партфункціонери стверджували, що резолюція донецького страйкому “завезена з-поза меж республіки”. Про нездатність страйкомів ставити власні цілі заявив на Пленумі ЦК КПУ 22 лютого 1990 р. перший секретар Маріупольського міськкому Ю.Хотлубей [22, арк.151].

На Донбасі, як і в західних регіонах України, найактивніше чинився тиск на партійні комітети задля виведення їх за межі підприємств [26, арк.161]. На більшості вугільних підприємств влада перебувала в руках рад трудових колективів [25,

арк.94]. Секретарі шахтпарткомів Донецька навіть звернулися в липні 1990 р. до першого секретаря ЦК КПУ С.Гуренка з проханням про внесення у Верховну Раду УРСР питання про правову оцінку дій опозиційних організацій [15, арк.100].

У регіоні посилювався вихід з рядів КПУ. Якщо в 1989 р. у м. Луганську здали партбілети 380 осіб, то за 8 місяців 1990 р. – 1660 (з них 70% – робітники), в окремих випадках навіть розформувалися парторганізації [127, арк.85]. Націонал-демократи в умовах зростаючої активності профспілкового й шахтарського руху Донбасу демонстрували підтримку їх вимог з ціллю поширення на Схід національної ідеології. Так, на мітингу 8 липня 1990 р. в Полтавській області Л.Лук'яненко, О.Шевченко, І.Заєць закликали до проведення 11 липня 1990 р. страйку на підтримку шахтарів Донбасу. У резолюції мітингу значилося: “Шахтарям Донбасу – нашу солідарність, підтримку їх справедливих вимог” [16, арк.112, 116]. Квінтесенцією ставлення демократів до робітничого руху став виступ С.Крижанівського на установчому з'їзді УРП у квітні 1990 р. Він зазначав: “Паростками нашого суспільства є потужні страйки. Вони ще досить консервативні, але це вже паростки. І з цих паростків виросте вільна незалежна Україна” [48, арк.26].

Вихідці із західних областей України становили в Донецькій області 25% населення, а тому Рух доклав зусиль, щоб сформувати на підприємствах осередки західноукраїнського земляцтва й об'єднати їх. Депутати від опозиційної парламентської групи “Народна Рада” розподілили шахтарські міста між собою, постійно проводили в них агітаційну роботу [25, арк.92]. Рух, не маючи особливої підтримки в містах, працював у сільській місцевості, завойовував окремі підприємства [158, арк.66]. Націонал-демократи на Донбасі намагалися враховувати першочергові проблеми населення. На засіданні Ради УРП 11-12 серпня 1990 р. В.Маврин зазначав: “...чи не слід, розгортаючи агітацію саме в Донецьку за відродження української державності, починати саме з економічних інтересів шахтарів? Бо саме та партія, яка поведе трудовий люд на демонтаж системи і зміну економічних відносин, очолить перетворення й здобуде найвищий престиж у тих, хто працює” [50, арк.4].

Незважаючи на зусилля засобів масової інформації щодо розвінчання опозиційного характеру положень програми НРУ, в ряді колективів продовжував прояв-

лятися до нього активний інтерес, а критика Руху сприймалася як “бажання адміністративно-бюрократичного апарату зберегти свої привілеї” [130, арк.25-26]. Представники Донбасу взяли участь в Установчому з’їзді Народного руху України за перебудову у вересні 1989 р. Так, від Луганської області була присутня делегація в складі 22 осіб, 5 з яких отримали мандати делегатів [132, арк.3].

20 жовтня 1990 р. напередодні II Всеукраїнських зборів Руху на Донеччині було створено альтернативну Крайовій організації НРУ обласну організацію “Демократичний Рух”, яка охопила осередки міст Маріуполя, Горлівки, Макіївки, Артемівська, Часова Яру, Донецька та сіл Артемівського району [41, арк.14]. Однак саме з Донбасу та Півдня України було організовано органами влади багато осудливих телеграм проти Установчого з’їзду Руху [89, арк.27]. С.Хмара під час свого звіту про поїздку до Донецька на засіданні проводу УРП 9 жовтня 1990 р. зауважив: “Донецький Рух має прокомуністичний напрям, керівні посади займають бувші обкомівські функціонери” [51, арк.5]. Прихильник Руху на Донбасі В.Шутов на засіданнях Руху в серпні 1989 р. зазначав: ситуація в регіоні складна й ідея “про автономію Донбасу від України сприймається як належне” [38, арк.27].

В умовах загострення національного питання КПУ намагалася перехопити ініціативу. Згідно з рішенням бюро Луганського обкому від 20 березня 1990 р., партійні органи повинні були посилити роботу серед учнів і їх батьків з питань вивчення української мови та літератури в російських школах, в дошкільних закладах проводити ознайомлення дітей з українською культурою, а в ПТУ, технікумах і вузах сприяти формуванню факультативів для вивчення української мови [133, арк.26]. На бюро Харківського обкому КПУ в червні 1990 р. було розглянуто питання “Про стан і заходи активізації роботи по реалізації в області програми розвитку української національної культури і виконання Закону “Про мови в Українській РСР”. Важливе місце питання національної політики займало в матеріалах і рішеннях XXVIII обласної партконференції [159, арк.45].

Арешт 17 листопада 1990 р. С.Хмари став ознакою посилення реакції в країні. У цих умовах демократи розуміли важливість позиції Сходу і Півдня України. Секретар ідеологічно-теоретичного відділу УРП Р.Коваль на засіданні Ради УРП 17 лис-

топада 1990 р. зазначав: “Великою мірою доля України залежить від шахтарів. Я пропоную провести виїзд шахтарів Червонограда в Донбас. Відрядити керівників УРП та народних депутатів для ведення переговорів з шахтарями” [50, арк.12].

У 1991 р. настрої робітників Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності й врешті української незалежності. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що СРСР просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні [1428, с.472]. Морально-психологічний клімат у шахтарських колективах Донбасу загострився до межі в кінці 1990 – на початку 1991 р. через невирішеність економічних питань галузі. Ступінь кризи в регіоні засвідчило те, що навіть Донецький міськком КПУ підтримав вимоги гірників [36, арк.2]. Страйкову ситуацію викликало рішення уряду СРСР про підняття цін на ліс, нафтопродукти й обладнання в 2-3 рази, а на українське вугілля ціни підвищились лише на 19%. У той же час в 1,7 рази зросли ціни на вугілля по країні. Відзначимо, що шахти Донбасу працювали в найскладніших умовах [203, с.3]. Мінвуглепром СРСР також надто повільно вирішував питання розширення економічної самостійності підприємств галузі і нових форм управління [20, арк.40].

У зв'язку із закликом страйкових комітетів Кузбасу провести 18 січня 1991 р. політичний страйк засідання Регіонального союзу страйкових комітетів Донбасу прийняло рішення утриматися від участі в ньому, але вимагало від вищих органів влади УРСР провести переговори з страйковими комітетами. Для ведення переговорів з представниками страйкомів 26 січня 1991 р. до Донецька прибув Голова Ради Міністрів УРСР В.Фокін. Уряд УРСР і Регіональний союз домовилися, що ціни на вугілля будуть підняті в 2,4 рази, встановлювалася дотація для розвитку шахтарських містечок у сумі 12,9 млрд. крб., з бюджету виділявся 1 млрд. крб. капіталовкладень. Уряд знайшов можливість підвищити зарплату працівникам вугільної галузі з 25 лютого 1991 р. на 24 %, погодився з пропозиціями щодо рівня держзамовлення й пенсійного забезпечення [203, с.3; 877, с.3]. Також було прийнято рішення про перехід вугільної промисловості в підпорядкування УРСР [320, с.3]. Активізації страйку в Донбасі в 1991 р. сприяла позиція уряду СРСР, який відмовився розпочати зі страйкарями переговори [621, с.4]. Отже, компромісна

позиція уряду УРСР вигідно відрізнялася від ставлення центральних органів влади, що провокувало шахтарів до зростання симпатій стосовно української державності.

Попри спроби уряду вирішити шахтарські проблеми, страйк все-таки охопив вугільну галузь. 18 лютого 1991 р. Регіональний союз страйкових комітетів Донбасу заявив про припинення відвантаження вугілля і підготовку до страйку з 1 березня 1991 р. у випадку непідвищення зарплати шахтарям у 2-2,5 рази [34, арк.56]. Шахтарі вимагали підвищення зарплати, виплату пенсій за новим законодавством, підписання угоди з урядом щодо тарифів, надання суверенітету України статусу закону, розпуску КПРС і націоналізації її майна [36, арк.33]. Страйк підтримала частина шахт в об'єднаннях “Красноармійськвугілля”, “Донецьквугілля” Донецької області та “Первомайськвугілля” Луганської області. До 12 березня 1991 р. до страйкарів приєдналися колективи в об'єднанні “Селідоввугілля” Луганської області та “Павлоградвугілля” Дніпропетровської області, припинилося відвантаження вугілля об'єднанням “Укрзахідвугілля” [34, арк.85; 700, с.7].

Різні політичні сили надсилали представників у Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Українські групи також були активними, наприклад, УРП і НРУ діяли тут з перших днів страйку [34, арк.86; 1428, с.472]. Під час прес-конференції УРП з приводу референдуму 17 березня 1991 р. Л.Лук'яненко підтвердив факт переговорів з шахтарями, зазначивши: “З ними побалакали, домовились і доповнили їх вимоги політичними питаннями” [33, арк.109]. Велика кількість страйкуючих шахтарів і робітників інших підприємств, які брали участь у страйку на Донбасі, навіть стали кандидатами в члени УРП [52, арк.103].

Серед єдиних вимог, вироблених 17 березня 1991 р. на нараді страйкуючих підприємств, були пункти про надання конституційного характеру Декларації про суверенітет України та створення ради конфедерації суверенних держав з повноваженнями координаційного органу [484, с.11; 628, с.1]. Донеччани погодилися підтримати червоноградських шахтарів і включити в спільні вимоги питання звільнення ув'язненого С.Хмару [272, с.1; 597, с.1]. Пізніше, під час II з'їзду УРП 1-2 червня 1991 р., лідер Донецької обласної організації УРП М.Олійник навіть зазначала, що в результаті співпраці шахтарів і націонал-демократів “негативний образ

бандерівця був знищений” [52, арк.256]. Журналісти-очевидці страйку так оцінили зсуви суспільної свідомості в регіоні: “...сьогодні шахтарські колективи стали головними носіями ідеї нашої незалежності. За кілька тижнів Донбас українізувався так, що львів’яни, на мою думку, ризикують втратити пальму першості у національно-визвольному русі” [1051, с.1]. Однак Л.Кравчук вважав, що галицькі агітатори в шахтарських районах готові були “розвалити все для того, щоб на уламках вилізти кудись вище” [274, с.6].

Вимоги шахтарів у Верховній Раді були озвучені 22 березня 1991 р. головою територіального комітету профспілок Червонограда С.Бесагою. У виступі профспілковий діяч закликав до розвитку державного суверенітету республіки, прийняття законів, які вивели б економіку України з-під диктату центру та ін. [723, с.2]. Шахтарі також просили Верховну Раду УРСР прийняти Конституцію УРСР у 1991 р. до підписання Союзного договору [202, с.2].

Яскравим прикладом пробудження національної свідомості шахтарів Донбасу та спроб єднання з населенням Західної України стало “Звернення до західноукраїнського регіону” страйкому шахти ім. О.Стаханова. У ньому галичан закликали підтримати страйк, який мав об’єднати “наші зусилля до реального суверенітету України”, і декларувалося: “Основне, за що ми боремося – за свободу України, за її реальний суверенітет, за свободу борців-патріотів Хмари...” [256, с.2]. У відповідь на декларування шахтарями підтримки державницької ідеї галичани намагалися надати допомогу страйкарям. Так, члени Підволочиської організації УРП привезли для страйкуючих гірників шахти “Соціалістичний Донбас” у Донецьку продукти харчування. Відтак у страйкомі й над будівлею шахтоуправління було встановлено національні прапори. Від імені колективу заступник голови профкому О.Міщенко зазначив: “Перш за все ми висуваємо політичні вимоги, бо розуміємо – тільки господарі своєї землі можуть збудувати щасливе життя і достаток” [633, с.1].

Опозиційна парламентська група “Народна Рада” обіцяла за умови продовження страйку й боротьби проти підписання Союзного договору виплатити шахтарям зарплату за два місяці наперед і відправити 50 машин з продуктами [163, арк.104]. З ініціативи галицьких республіканців 500 донецьких дітей отримали запрошення на

відпочинок у Карпатах [1321, с.8]. На підтримку страйкуючих 13 квітня 1991 р. офіційно виступила також Демократична партія України [66, арк.9]. Натомість О.Гарань вважає, що в квітні 1991 р. “Народна рада” і Рух виявилися неспроможними ефективно підтримати страйкарів [1261, с.187].

У відповідь на спроби впливу українських націонал-демократів на хід страйку 12 квітня 1991 р. у Донецьку було знову арештовано через несанкціоновані мітинги С.Хмару [633, с.1]. Після цього 15 квітня 1991 р. у Донецьку зранку й до пізнього вечора тривав мітинг на підтримку С.Хмари та проти імперських структур [634, с.1]. Підтримка страйкуючих шахтарів у Галичині відбувалася навіть всупереч бажанням уже демократичної влади регіону. Зокрема, голова Львівської облради В.Чорновіл зазначав, що “страйк в демократичній Галичині – то удар у спину демократії” [698, с.1]. Влада засудила страйк, як такий, що руйнує “економіку, поглиблює серед населення соціальну напругу”. Голова облвиконкому С.Давимука відзначав, що “галичани пішли на безстроковий страйк і гинуть” [636, с.1]. Проте праворадикальні політики вважали, що керівництво Львівської облради допустилося прикрої помилки, бо “не зрозуміло величної ролі політичних вимог страйкуючих гірників” [395, с.1].

Після страйків на місцях у середині квітня гірники вирушили до Києва з протестом, який хотіли передати Верховній Раді УРСР, сподіваючись підняти на виступи всю Україну. 15 квітня 1991 р. у Києві був створений республіканський страйковий комітет, який очолив О.Нагорний (“Красноармійськвугілля”). На мітингу профспілок у Києві 16 квітня 1991 р. О.Нагорний та інші шахтарі наголошували на політичних вимогах страйку, а схвалена резолюція засвідчила близькість позицій профспілок Сходу країни і націонал-демократії. Зокрема, серед пунктів резолюції значилося надання Декларації про державний суверенітет чинності конституційного закону, націоналізація майна КПРС, департизація підприємств та установ, введення власних грошей, відміна постанови про страйки, усунення Президента і Верховної Ради СРСР, прийняття закону про індексацію цін, деідеологізацію системи, створення національної армії [34, арк.106; 758, с.1].

Ці події, незважаючи на низьку організованість, недостатню підготовленість та оперативність, з якою чиновники та представники шахтарів підписали погоджений

протокол, мали широкий резонанс [1209, с.242]. Страйк тривав два місяці й охопив у своєму апогею більш як 20% видобувних підприємств, тримаючи в напрузі весь народногосподарський комплекс. На-гора не було піднято майже 5,4 млн. т. вугілля, на яких чекали споживачі багатьох суміжних областей [516, с.3]. У страйку взяли участь 175,9 тис. осіб з 239 підприємств, втрати робочого часу склали майже 8 млн. людино-днів [1419, с.12]; національного доходу – 260 млн. крб.; у промисловості – більше 900 млн. крб.; у будівництві – 105 млн. крб. [163, арк.109].

9-10 травня 1991 р. у м. Павлограді Дніпропетровської області відбулася ініційована Всеукраїнським об'єднанням страйкових комітетів та “Незалежною демократичною Україною” конференція представників робітничих і страйкових комітетів, які висловилися за створення об'єднання демократичних громадських організацій, партій, профспілок та страйкомів. Метою об'єднання декларувалася “побудова в Україні ненасильницьким шляхом незалежної демократичної правової держави” [37, арк.37; 163, арк.113]. Учасники конференції закликали розпочати підготовку до всеукраїнського страйку проти укладення Союзного договору [243, с.1]. На підтримку цієї ідеї 21-23 червня 1991 р. відбувся з'їзд Всеукраїнського об'єднання комітетів солідарності трудящих, на якому провідними були теми побудови незалежної України, ставлення до Союзного договору і партій. Стрижневою темою з'їзду стало об'єднання робітничих профспілок в єдину незалежну профспілку [163, арк.117]. На думку журналістів, на з'їзді не було розмежування по Збручу. Це пояснювалося тим, що галичани дотримувалися обіцянки прислухатися до Сходу [590, с.3].

Участь у створенні незалежних профспілок націонал-демократичних партій засвідчила прагнення українських незалежників через сприяння вимогам робітничих організацій створити підтримку серед населення Сходу республіки ідеї самостійності України. Натомість обкоми КПУ повинні були “зривати наміри демократів змикати робітничий рух з партіями деструктивного толку...” [37, арк.40]. Однак 20 липня 1991 р. в газеті “Комсомолец Донбасу” була надрукована стаття В.Чередниченка “Донецька автономна республіка – можливо, це вихід?”, в якій було запропоновано провести обласний референдум і з'ясувати, чи залишатися Донецькій області в складі України. Пізніше в газеті з'явилась стаття депутата Верховної Ради СРСР

В.Гончарова, який заявив про необхідність відвоювати виокремлення східно-українських областей у територіальне автономне утворення [1211].

Радикальні політичні групи краю активізувалися з наближенням референдуму 1 грудня 1991 р. 28 серпня 1991 р. Центральна Рада Інтерруху прийняла заяву, в якій висловлювалася тривога, що Донбас може стати ареною серйозних сутичок різних політичних сил, і тому до 1 грудня 1991 р. тут повинен бути проведений референдум про надання Донецькій області статусу автономії у складі УРСР. У Луганській області за автономний статус регіону виступав рух “Демократичний Донбас”, Народний рух Луганщини, товариство “Відродження”. У вересні 1991 р. в газеті “Молодогвардієць” була опублікована стаття члена оргкомітету руху “Демократичний Донбас” Г.Литвака із закликом до депутатів всіх рівнів регіону провести Донецьку асамблею, де прийняти рішення про утворення республіки Малоросії (Донецька і Луганська область з центром у м. Луганську) [1211].

Однак сепаратистські заклики викликали спротив навіть серед членів названих організацій. На установчих зборах руху “Демократичний Донбас” 24 делегати покинули зал після заяви про необхідність створення збройних сил. Не була підтримана і заява про створення республіки Малоросія. У підсумку однією з задач руху проголошувалося закріплення федеративного устрою і проведення обласних референдумів щодо надання Донецько-Криворізькому краю статусу автономії [1211].

У Маріуполі восени 1991 р. була створена група “Рух на захист інтересів російськомовного населення Донбасу” [1185, с.294]. У зверненні організації закликалося: “Забезпечити Донбасу, як суб’єкту України – федерації, право на власне законодавство, власні органи охорони правопорядку, бюджет, економічну ініціативу, пропорційність розвитку мов і культури народів та народностей, які заселяють область”. Мовою регіону повинна була стати російська [879, с.6; 1016, с.7]. Проти незалежності України виступав Інтерфронт Донбасу. На думку його членів, Акт проголошення незалежності суперечив Конституції. Сепаратисти противилися всеукраїнському референдуму, натомість прагнули провести донбасівський [668, с.1]. Водночас Луганський обком молодіжної революційно-патріотичної спілки “Промені Чучхе” агітував за те, щоб Донбас був Незалежною Комуністичною Рес-

публікою [815, с.1]. Навіть на зборах Регіонального союзу страйкових комітетів Донбасу восени 1991 р. з ініціативи комуністів обговорювалася ідея автономії [1211].

24 вересня 1991 р. відбулося засідання Донецької облради із залученням депутатів всіх рівнів з метою створення Донецької автономії [54, арк.17]. У жовтні 1991 р. сесія Донецької облради розглянула питання про статус області. 6-8 жовтня 1991 р. в багатьох містах були проведені протестні акції під лозунгом “Ні – Донецькій Апаратній республіці”. У той же час у Донецьку члени Інтерруху Донбасу проводили збір підписів на підтримку автономії Донбасу. У результаті сесія облради прийняла Звернення до українського парламенту з пропозицією внести в Конституцію положення про федеративний устрій держави [1211].

26 жовтня 1991 р. у м. Донецьку відбулась нарада депутатів усіх рівнів Півдня та Сходу України. Однак голова Донецької облради Ю.Смірнов, відкриваючи нараду, заперечив сепаратистські наміри й задекларував дорадчий характер зборів. Результатом наради стало прийняття Звернення до народу України та Заяви до парламенту України, в яких пропонувалося внести положення про федеративно-земельний устрій у проект Конституції України; протягом листопада 1991 р. обговорити й винести його на всенародне обговорення. Натомість проти федералізму виступали місцеві організації УРП, ДемПУ, ПДВУ, НРУ, ТУМ ім. Т.Шевченка [1211].

Попри все соціологічні дослідження, проведені на Донбасі напередодні референдуму, свідчили про зміни у свідомості населення на користь незалежності. Так, опитування жителів м. Луганська в жовтні 1991 р. показали, що проголошення незалежності цілком підтримували 28%; частково – 35%, а 22% вважали його винаходом бюрократії. 67% опитуваних були переконані, що Україна повинна бути неподільною державою з єдиним центром, а 29% – висловились за федерацію [771, с.1]. У свою чергу, політичні організації Західної України намагались покращити сприйняття жителями Сходу ідеї незалежної України. Так, львівська організація ДемПУ на початку жовтня 1991 р. провела круглий стіл “Захід-Схід”, на який було запрошено 100 представників трудових колективів Донеччини [728, с.4].

Отже, шахтарські страйки 1991 р. засвідчили можливість тісної співпраці й соборницького єднання між націонал-демократичним Заходом і русифікованим Схо-

дом задля побудови Української держави. Донбас, який на початку 90-х рр. ХХ ст. залишився осторонь модернізаційних програм і деградував у соціально-культурній сфері, повірив у відродження регіону в межах незалежної України.

Готовність донеччан сприйняти незалежність проявилася в результатах всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. У Донецькій області в ході референдуму проголосувало 76,6% громадян і 84% підтримали незалежність; на Луганщині відповідно – 80,7% та 83,9% [1428, с.472].

5.2. Особливості суспільно-політичного розвитку регіонів Сходу України в 1991 – 2004 рр.

Набуття Україною незалежності, пошук символів державності спричинили проблеми існування регіональної спільноти Донбасу. Причому існування Донбасу проблематизувалося як для України, так і для регіону. Як відзначає І.Кононов, Донбас був викликом офіційній моделі культурної ідентичності [1388, с.72]. Це призвело до того, що теоретики, які дотримуються лінії збігу політичної, етнічної й культурної лояльності, сформували уявлення про регіон як про певну аномалію в українському організмі і зону мовного “зросійщення” [1391, с.22]. Ситуація була проблемною і для мешканців Донбасу. Це було пов’язано із кризою індустріалізму та переосмисленням своєї етнокультурної природи в межах держави Україна [1388, с.73].

Пошуки ідентичності для жителів Донбасу ускладнювалися економічною кризою початку 90-х рр. ХХ ст. З 278 діючих вугледобувних підприємств 228 працювали без реконструкції понад 20 років [1440, с.441]. А за умов відсутності коштів для дотації вугільної промисловості уряд ухвалив рішення про початок її реструктуризації. З 1995 р. почалося масове закриття шахт [1389, с.83]. Для Донбасу, де 86% мешканців живуть у містах, близько половини робочої сили зайнята в паливній та металургійній галузях, це було рівноцінно катастрофі [1391, с.22]. На думку І.Кононова, реструктуризація вугільної промисловості Донбасу зачепила навіть засади регіональної ідентичності [1389, с.93].

Ейфорія від незалежності скоро поступилася глибокому розчаруванню внаслідок катастрофічного економічного спаду в незалежній Україні. У 1993 – 1994 рр.

Донбас відсахнувся від Києва, який, як і Москва, нібито експлуатував його. Населення регіону голосувало за комуністів та вимагало регіональної автономії [1428, с.473]. Чітко охарактеризував зміну політичної ситуації в регіоні на засіданні проводу УРП 24 жовтня 1992 р. лідер УРП Донбасу п. Діденко. Він зазначив: “Активізація імперських сил особливо відчутна у нас на Донбасі. Увесь час мусується програма федералізації України. Українські шахтарі підтримують це” [57, арк.75].

У лютому 1992 р. відбувся конгрес “Руху за відродження Донбасу”. У форумі взяли участь понад 300 осіб, у тому числі 7 депутатів Верховної Ради України, 10 депутатів облради, керівники підприємств та лідери партій і рухів. Головною темою на конгресі стало критичне економічне й екологічне становище Донбасу, вихід з якого більшість вбачала у створенні на території області зони вільного підприємництва. Розквіт демократії в Україні пов’язували з федеративним устроєм, з подальшим розширенням економічної самостійності регіонів. Конгрес висловився за створення землі Донбас, закріплення статусу російської мови як другої державної, формування національної гвардії за територіальним принципом і підлеглість їх місцевій владі, проти “величезної української армії”, за відкритість кордонів України [620, с.7].

Знову було актуалізовано проблему донського козацтва. На початку 1992 р. кілька тисяч жителів Луганської області, донських козаків, присягнули на вірність Росії. Відтак Луганське обласне керівництво направило Президенту України листа, де зазначило, що потрібно державне втручання [1014, с.2]. До теми відокремлення луганська влада зверталася і пізніше. Після оголошення опозиції про акції протесту “Повстань, Україно” в 2002 р. облрада відповіла заявою, в якій засудила “похід проти Президента”, вказавши, що “обов’язково знайдуться політичні сили, здатні ставити питання інакше – про приєднання України до союзу Росії і Білорусі” [1023, с.4].

14 червня 1993 р. 15 сесія Донецької облради розглянула питання про соціально-економічне становище області й передумови переходу до “регіональної самостійності”, а також висунула вимогу проведення “економічного правового експерименту в Донецько-Криворізькому басейні” [1474, с.154]. Проте уже мало що свідчило про спротив Донбасу незалежності України, хоча він і вимагав тісніших зв’язків з Росією. Сумнівним було й те, що виборці Донбасу хотіли відновити комуністичне

керування економікою, адже їхня вимога статусу вільної економічної зони суперечила централізованій економіці [1428, с.473].

Лише в 1993 р. гірники страйкували з політичними вимогами. У червні 1993 р. страйкували більш, ніж 218 підприємств з вимогами відставки Президента й уряду, проведення всенародного референдуму, стабілізації соціально-економічного становища [1419, с.13]. Але в червні 1993 р. 376 делегатів першої міжобласної та міжрегіональної конференції страйкуючих підприємств зняли вимогу про регіональне самоврядування або автономію Донбасу чи Донецької області [564, с.1]. Шахтарські страйки використовувалися прокомуністичними та проросійськими силами. Так, підтримуючи страйкарів, Донецька облрада на чолі з головою, колишнім секретарем обкому КПУ В.Чупруном закликала до автономізації Донбасу, проведення референдуму з питання територіального устрою [66, арк.45].

Донецька регіональна еліта разом зі львівською в 1991 – 1994 рр. почала претендувати на визначальну роль у загальноукраїнській політиці. Показовим є той факт, що в 1991 – 1995 рр. три з чотирьох прем'єр-міністрів (В.Масол, В.Фокін, Ю.Звягільський) були вихідцями з Донбасу. Як можна побачити, головна стратегія донецької еліти в боротьбі за Київ була спрямована на посади у вищих ешелонах влади. Згодом донецька група додала до цього ключові позиції в бізнесі [1344, с.97]. На початку 90-х рр. починають створюватися політичні партії з “донецькою припискою” (Партія праці на чолі з директором заводу “Норд” В.Ландиком, Ліберальна партія на чолі з бізнесменом І.Маркуловим і т.д.).

Президент України Л.Кравчук побоювався донецького сепаратизму, а тому в бюджеті на 1992 р. були закладені значні суми на розвиток вугільної галузі. Потім почалося протиставлення “трудового, робочого Донбасу” “рухівській Галіції”, а відповідно й тиск донеччан, спрямований на усунення з уряду “галичан”, насамперед першого віце-прем'єра І. Юхновського [1217, с.26-27]. Влітку 1993 р. донецька група показала свою силу, оголосивши страйк, який ледве не призвів до паралічу економічної системи України. Як результат, Л.Кравчук відправив у відставку уряд Л.Кучми, і до влади прийшли донеччани. Уряд очолив Ю. Звягільський, першим віце-прем'єром став В. Ландик [1217, с.27].

Центральна влада в особі Л.Кравчука зайшла так далеко, що була ладна надати регіону “економічну автономію”. Указом Президента від 21 лютого 1994 р. в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській областях держадміністраціям було делеговано окремі повноваження щодо управління загальнодержавним майном і деякі інші повноваження центральних органів виконавчої влади [80, арк.37]. Цю ідею не підтримали націонал-демократи в парламенті, посилаючись на те, що буде створено прецедент, який загострить ситуацію на Заході країни. У березні 1994 р. на піку політико-економічної кризи в Донецькій області було проведено референдум щодо визнання російської мови державною і перетворення України на федерацію – близько 80% учасників висловилися на користь змін. Утім, референдумом справа й закінчилася – еліти змагалися за місця у Верховній Раді [1364, с.91-92].

У 1996 – 1997 рр. так званій “дніпропетровській сім’ї” вдалося вивести з конкурентної боротьби за Київ “донецьких”, потенціал яких був переведений у площину внутрішньої боротьби [1344, с.98, 101]. Однак вони продовжували займати впливові позиції в економіці. Свідченням їх сили стало призначення губернатором Донецької області в 1997 р. В.Януковича. Тодішній прем’єр-міністр України П. Лазаренко характеризував ситуацію наступним чином: “Ми усвідомлювали, що ігнорування позиції донецького бізнесу може призвести до цілком непередбачуваних наслідків, порівняно з якими... ігри в південно-східну автономію здалися б дрібними пустощами купки сепаратистів” [429, с.6].

У 1997 р. була створена Партія регіонів (тоді мала назву Партії регіонального відродження України) як сила, що мала лобювати регіональні інтереси. Місцеві керівники активно використовували особливості Донбасу та регіональний патріотизм. А вже в 2002 р., коли місцеві керівники взяли курс на “завоювання столиці”, вони почали активно пропагувати в регіоні україноцентризм [1423, с.22].

Після 1999 р. відбувся перехід від страйкової активності до пасивності. Сталося це через деяке поліпшення економічної ситуації в країні, посилення уваги до українського виробника, виплату заборгованостей, втому від боротьби [1419, с.14]. Особливу “охоронну грамоту” на свою діяльність від Президента Л.Кучми В.Янукович отримав у 1999 р., коли забезпечив тому перемогу на виборах у

“червоному Донбасі” над П.Симоненком [812, с.6]. У період політичної кризи 2000 – 2001 рр. донецькі політико-економічні групи працювали як злагоджений механізм – економічні інтереси переважали над політичними, тому на Донбасі не було масових антипрезидентських виступів [1217, с.27].

Секрет успіху донецьких груп вбачали в тому, що саме донбаські фінансово-промислові групи першими перейшли від контролю над фінансовими потоками підприємств до контролю над виробництвом [1315, с.32]. Донецька еліта, яка прийшла до влади з призначенням В.Януковича прем'єр-міністром, не приховувала прихильності до моделі “авторитарна влада, ліберальна економіка”, прагнучи перенести досвід управління областю на країну [1386, с.12-14].

Донбас був привілейованим краєм, головною енергетичною базою всього СРСР. І донеччани цим пишалися, пишаються сьогодні, вважаючи себе особливими. Елітарність шахтарської професії забезпечувалась високою зарплатою і надпрестижністю, ореолом мужності й жертвності [1116, с.7]. Свою цивілізацію донбасівці розглядали як вищу за українську, незважаючи на домінування некваліфікованої шахтарської праці, значну кількість осіб з кримінальним минулим, виразно сільський побут у шахтарських містечках [1189, с.95]. Радянська спадщина збереглася в назвах міст, вулиць; відповідно до офіційних даних, у регіоні 1350 топонімів так чи інакше пов'язаних з радянським періодом (лише В.Ленін згадується 430 разів) [114, с.3].

Працівники Донецького інформаційно-аналітичного центру в 2001 - 2003 рр. провели дослідження настроїв мешканців Донбасу, результати яких свідчать: більше 70% жителів регіону відчують гордість, що мешкають у Донбасі, а понад 50% мешканців Донецька не поїхали б з міста, навіть якщо б мали вибір [1329, с.47]. Крім того, дослідження Луганського центру з вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму засвідчили, що регіональні ідентичності жителів Донбасу відрізняються запасом міцності. Так, 49% опитаних у 1992 р. і 52% у 1998 р. погодилися, що “на Донбасі склалася особлива спільнота людей”. 14% опитаних у 1992 р. і 21% у 1998 р. визнали, що населення Луганщини – це переважно росіяни, і тільки 12% у 1992 р. і 13% у 1998 р. відстоювали думку, що луганчани – це переважно українці. До денационалізованих себе віднесли 14% і 8% відповідно [1388, с.90-91].

Результати опитування засвідчили, що край за роки незалежності не зазнав українізації, а навіть поглибилися регіональні особливості. Згадані цифри змушують з настороженістю ставитись до можливості дезінтеграційних процесів у регіоні. Проте позитивним є те, що в жителів Донбасу регіональна ідентичність не суперечила ідентичності українських громадян. Отже, усвідомлення жителями Донбасу специфіки своєї спільноти при збалансованій регіональній політиці центральної влади не несе загрози цілісності України. За результатами опитування 2004 р. в Луганській області бачимо, що в мешканців регіональна ідентичність слідує відразу за загальноукраїнською (відповідно 44,1% респондентів і 37,9%) [1391, с.15-16].

Утім, північ Луганської області (її сільські райони), крайня північ Донецької області (Артемівськ, Слов'янськ, Красний Лиман), а також Маріуполь (місто, яке з давніх пір змагається з Донецьком за лідерство, де досі живі історичні, переважно грецькі традиції) істотно відрізняються із загальної донбаської картини [1189, с.96].

Соціологічні дослідження на Луганщині засвідчили переважання в регіоні вимог офіційного закріплення білінгвізму (58% опитаних у 1992 р., 68% у 1998 р., 66,9% у 2001 р.) [1388, с.95]. У Донбасі існують мовні відмінності між містом та селом. Демографічна і комунікативна сила російської мови в містах більш, ніж удвічі перевищує українську мову. У селах області ситуація протилежна [1391, с.19-20]. Відзначимо, що скорочення частки україномовних серед міського населення країни відбулося, окрім Криму, лише в містах Донецької і Луганської областей [1607, с.45].

Питання статусу російської мови піднімалося й місцевими органами влади. Зокрема, луганський губернатор О.Єфремов у 2000 р. в інтерв'ю газеті “Дзеркало тижня” так визначив майбутнє проблеми: “Був Донбас російськомовним, таким і залишиться, якщо не знайдеться рішення, яке б задовольняло більшість” [1395, с.46]. Восени 2002 р. Луганська облрада звернулася до Верховної Ради України з пропозицією надати російській мові статус другої державної. Ініціаторами звернення в Луганську виступили місцеві відділення громадської організації “Російський рух”, партій “Русській блок” і “Російсько-український союз” [1024, с.21]. Зокрема, лідер обласної організації “Російсько-український союз” І.Зайцева вважала, що вилучення російської мови з усіх сфер призвело до колосальної безграмотності,

стресово впливає на дітей і знижує інтелектуальний потенціал [1143, с.22]. Проте, згідно з даними 2001 р., у Луганській області лише 19,5% учнів навчалися українською мовою, у той час, коли 57,8% жителів області є українцями.

Кращою була ситуація у вищій освіті. За даними Луганського педагогічного університету, в 2002 р. тут отримали дипломи 224 викладачі української мови і літератури та 92 – російської мови й літератури. У вузі російська мова викладається як іноземна, хоча в спілкуванні нею послуговуються майже всі студенти [1024, с.21].

Наближення президентських виборів 2004 р. змусило донецьку еліту розбудити етноментальні особливості населення регіону. 29-31 жовтня 2003 р. в Донецьку в цілях протидії майбутньому кандидату в президенти В.Ющенко було агресивно зірвано з'їзд “Нашої України” [585, с.4]. Під час заворушень використовувалися російські прапори і вигуки “Ми – за Путіна, ми – за Януковича” [479, с.9].

Складною виявилася самоідентифікація в Україні також для Харкова. З початком національно-державного відродження в Харкові створюються організації, які висували демократичні й національні вимоги. Одними з перших організацій такого типу були “Спадщина”, ТУМ ім. Т.Шевченка, “Меморіал”, Товариство єврейської культури, Товариство прихильників російської мови і культури “Русь”, білоруське, єврейське, татарське, вірменське національно-культурні товариства [1648, с.29; 159, арк.45]. Проте місто значною мірою жило ще традиціями першої радянської столиці України і важко переживало втрату свого місця в загальносоюзному розподілі економіки. Труднощі прощання регіону зі спадщиною СРСР зумовлювалися також тим, що місто було кузнею кадрів для радянської армії та правоохоронних структур. За науково-промисловим потенціалом Харків у радянські часи входив у першу трійку на просторах СРСР. Факторами прискореного розвитку Слобожанщини служили близькість вугільно-металургійної бази і прокладання залізничних доріг, які з'єднали промисловий центр з вугільно-металургійною базою [1090, с.7].

Після розпаду радянської економіки колишні гіганти, що задавали тон у військово-промисловому комплексі СРСР, ледве зводили кінці з кінцями. Зупинялися заводи, руйнувалися основні фонди підприємств, консервувалися будови, з'являлося

безробіття, люди втрачали віру в майбутній день [1648, с.29-30]. Регіональна влада звинувачувала Київ, що невміле використання незалежності центральними органами влади різко погіршило економічне становище Харкова. Так, депутат Харківської облради О. Счисльонюк в інтерв'ю газеті "Вечірній Харків" у серпні 1993 р. звинувачував владу, що митниці, зведення кордонів, створення держави позбавили Харків статусу опорної бази російського капіталу [658, с.1].

В умовах падіння економіки й соціального забезпечення на початку 90-х рр. ХХ ст. політичні організації Харківщини намагалися чинити тиск на центр й організували протестні акції. Так, на зборах представників трудових колективів Харківщини в січні 1993 р. причиною катастрофічного становища в економіці та соціальному житті називали розвал економічних зв'язків з країнами СНД і перш за все Росією. Л.Кравчуку було надіслано категоричний протест проти виходу країни з СНД, до уряду висунута вимога вжити всіх заходів для стабілізації та зростання обсягів виробництва, зниження витрат на утримання армії і держапарату [1088, с.1].

Харківщина намагалася через співпрацю з прикордонними областями відновити втрачені зв'язки з Росією. На початку липня 1993 р. між прикордонними областями Росії й України була підписана угода про принципи економічного, науково-технічного та культурного співробітництва, утворювалися робочі комісії, мав бути створений виконавчий орган. Своєю метою підписанти ставили спрощення взаємовідносин між підприємствами прикордонних районів і їх населенням [838, с.2].

Натомість Харківська організація ДемПу та ряд депутатів облради звернулися в січні 1993 р. до Президента та голови Верховної Ради України з повідомленням, що колишні номенклатурники (представник Президента України О.Масельський і голова облради В.Тягло) своїми діями дискредитують ідею державної незалежності України. Демократи звинувачували місцеву адміністрацію, що вона загострює соціальну напругу та працює на збагачення торгово-промислової мафії [68, арк.40]. Однак серйозних потрясінь Харківщина не зазнала, бо український бізнес ділив сировинну промисловість з її швидкими прибутками і не був готовий до потреби боротися за об'єкти елітарного машинобудування [1444, с.17].

Політична еліта Харківщини активно підтримала на президентських виборах 1994 р. Л.Кучму, який в її уяві уособлював бажання українців Сходу і Півдня України. Однак новообраний Президент переорієнтувався на проукраїнські позиції в політичній сфері й ринкові механізми в економіці, чим викликав обурення в проросійських і лівих політичних структур. 3 січня 1995 р. комуністи та блок лівих сил Харківщини “Союз” прийняли рішення з приводу підготовки до проведення референдуму стосовно створення нової союзної держави [1479, с.14].

Спроби втягнення Харківщини в загальноукраїнський простір зіштовхувалися з опором проросійських політичних сил. Так, у м. Харкові та районних центрах області 24 – 27 квітня 1995 р. відбулося свято “Слобожанський Великдень”. Однак влада змушена була докласти зусиль для уникнення можливого використання цих зустрічей для політичного протистояння [82, арк.122]. Втім, вагомих кроків, які б свідчили про прагнення харківської влади автономізувати регіон, не було зафіксовано. Після утвердження української незалежності харківські політики успішно інтегрувалися у вищі ешелони української політики (Є.Кушнарьов очолював Адміністрацію Президента, О.Дьомін займав посаду віце-спікера парламенту). Проте навіть у Києві харків’яни воліли триматися окремо, не покладаючись на творення земляцтва чи узгодженої політики депутатів від області.

Через надлишок підприємств у Харкові та внаслідок їх різноманітності й відсутності об’єднувальної ключової галузі місцевий директорат свої проблеми вирішував самотужки, не надто опираючись на місцеву владу [1444, с.14]. Проявом особистості регіону стали спроби домогтися надання російській мові статусу державної. Перший референдум щодо використання російської мови нарівні з державною Харківська міськрада провела в 1994 р. У 1996 р. міськрада вирішила дозволити використовувати російську мову в обігу місцевих документів. Це рішення було опротестоване прокуратурою, однак міськрада відмовилася задовольнити протест. У лютому 2001 р. Верховний Суд визнав, що міськрада перевищила повноваження, ухвалюючи рішення про двомовність, однак міськрада відмовилася виконувати рішення суду. У квітні 2001 р. депутати вирішили провести в місті консультативне опитування про офіційне використання російської мови [850, с.5]. Під час

опитування в 2002 р. 81,56% харків'ян відповіли “Так!” застосуванню російської мови нарівні з державною в усіх сферах суспільного життя, а також підтримали ідею надання Харкову спеціального статусу міста загальнодержавного значення [850, с.1].

Однак в умовах наближеності політико-економічних кіл до центральної влади в Києві Харківщина в період президентства Л.Кучми загалом демонструвала лояльне ставлення до загальноукраїнських тенденцій. Загострення суспільно-політичної ситуації в регіоні й відродження регіональних вимог відбулося напередодні президентських виборів 2004 р. і було санкціоновано владою задля досягнення вузькокланових цілей утримання державних важелів.

Отже, економічні негаразди 90-х рр. ХХ ст. знизили довіру частини жителів Донбасу та Сходу до незалежної України. Ситуація в регіоні загострювалася через нехарактерну для решти країни переважну російськомовність його жителів, а також специфіку історико-культурного та господарського розвитку. Цим зловживали про-російські й ліві політики, вимагаючи надання російській мові статусу державної. В умовах формування донецьких фінансово-економічних груп особливості краю стали активно використовуватися для досягнення економічної автономності від Києва.

5.3. Ідея економічного регіоналізму Донбасу в незалежній Україні

Децентралістські ідеї на Донбасі стимулювалися прагненнями регіональної еліти здобути економічні преференції для власного бізнесу. Фінансово-промислові угруповання регіону не могли змиритися з тим, що економічний потенціал краю повинен служити економічним інтересам усієї держави [1627, с.75]. Економічне зростання Донецької області відбувалося переважно за рахунок індустріальних виробництв в умовах високого ступеня зносу основних фондів. Практично всі міста Донецької області мають промислову спеціалізацію, погано пристосовані для ведення постіндустріальної економіки [1404, с.40]. Лише в 1998 р. донеччани домоглися Указу Президента “Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестування діяльності в Донецькій області”, з якого почалося формування СЕЗ і ТПР. В області було створено 2 СЕЗ – “Донецьк” і “Азов”, а також 22 ТПР. У 1998 –

2001 рр. підприємствам області надано пільг на 579 млн. грн., від яких надійшло до бюджету 1162,6 млн. грн.; створено 16,2 тис. нових робочих місць [1664, с.88-89].

Але ситуація в регіоні не суттєво покращилася. Продовжували існувати депресивні території із закритими шахтами, вівся підпільний видобуток вугілля [662, с.10]. Молодь не хотіла здобувати середньотехнічну освіту і, як констатував донецький губернатор А.Близнюк, промисловість мала спіткати “кадрова криза” [980, с.8]. У краї є міста, в яких за часів СРСР було 10-13 шахт, а залишилась одна, і залишились люди, які, крім як працювати під землею, більше нічого не вміли [787, с.73]. Крім того, в регіоні непропорційно велика частка непрацевдатного населення. Так, у Луганській області з 2,4 млн. населення майже 1 млн. пенсіонерів [820, с.3]. На цьому тлі розвивалися інші соціальні хвороби суспільства. Донеччина займала перше місце в Україні за кількістю хворих на алкоголізм, наркоманію. Проте щороку на підтримку вугільної галузі передбачалося приблизно 4,5 млрд. грн., на кожного працюючого в галузі припадало 14-15 тис. грн. [859, с.8].

Ще в 1990 р. голова Донецького наукового центру Академії наук УРСР М.Чумаченко проводив дослідження, які засвідчили, що кожна область України має можливість для самофінансування [1665, с.3]. Пізніше економічний регіоналізм донецьких політиків був обґрунтований у 1994 р. у передвиборній програмі лідера “Партії праці” В.Ландика. На його думку, прагнення регіонів до більшої самостійності було викликано невпорядкованістю системи державного управління та регулювання соціально-економічних процесів і природним прагненням у рамках ринкової економіки. Він вважав, що можливий розкол країни зупинить децентралізація управління. У його баченні, регіональна державна політика повинна була базуватися на пріоритеті загальнонаціональних інтересів із врахуванням особливостей регіону [281, с.7-8].

Найважливіший напрямок регіональної політики В.Ландик вбачав у досягненні економічної самостійності регіону. Ця самостійність мала визначатися формуванням бюджету “знизу-вверх”, зростанням розмірів податків, які б йшли в регіональний бюджет, зниженням ставок централізованих податків. Політик пропонував здійснити перебудову економіки – в західноукраїнських областях розмістити виробництво, яке споживало б вугілля, метал, а східним областям гарантувати поставки про-

дуктів харчування. Цей процес мав сприяти встановленню дружби і взаєморозуміння на економічній основі, взаємопроникненню культур народів України [281, с.9-10].

Ще чіткіше позиція донецьких політиків проявилася в публікаціях мера Донецька В.Рибак. Він запропонував втілити в Україні вчення фіскального федералізму економіста Р.Масгрейва. Згідно з ним, “суб’єктів виділяють не за політичною, а економічною ознакою – це області вигоди, існування яких обумовлено особливостями дії тих або інших типів суспільних благ” [1585, с.5]. В.Рибак висловив думку: якщо керуватися міркуваннями економічної ефективності, а не політичними амбіціями, то принципи побудови системи суспільних фінансів, вироблені теорією фіскального федералізму, повинні бути використані й в унітарній Україні [1585, с.5-6].

Представники регіональної влади Донбасу визнавали прогрес у розвитку місцевого самоврядування. Однак, як відзначав голова Донецької облради Б.Колесніков, “самоврядування на місцях зберігає значною мірою декларативний характер...”. Чиновник акцентував на проблемах зміцнення матеріально-фінансової бази регіонів, на залежності низових ланок самоврядування від бюджетної піраміди, невирішеності питань власності, територіального устрою, статусу депутатів рад та ін. [1383, с.19].

Ідею посилення економічної самостійності областей, узгодження загальнодержавних інтересів та економічних пріоритетів з регіональними і місцевими відстоював також лідер донецької політико-економічної групи В.Янукович [1145, с.61]. Вважаючи за необхідне подальше забезпечення унітарності держави, він радив перетворити області на адміністративно-економічні одиниці, кожна з яких мала б самодостатню економіку. В.Янукович також виступив прихильником СЕЗ і ТПР [1664, с.89].

На початку ХХІ ст. донецькі політики вирішили взятися до активного захоплення політичних висот на всеукраїнському рівні. Напередодні виборів 2002 р. Л.Кучма погодився на посилення впливу донецького бізнесу на паливно-енергетичну сферу за умови поразки комуністів [1603, с.14-17]. Відзначимо, що політичні претензії Донбасу підкріплювалися тим, що вже в 2000 р. уперше за 10 років обсяги промислового виробництва в Донецькій області вирости майже на 7% [1168, с.78].

З метою посилення економічних позицій донецькі клани намагалися управляти свідомістю жителів регіону. Особливістю поведінки влади в краї було те, що

вона мислила “цілком по-ринковому”, проте продовжувала підтримувати в народі майже весь набір міфів комуністичного часу і пропонувала моральне заохочення у формі накачування відчуттям гордості “за свій край” [1007, с.6]. Господарям регіону вдалося вибудувати над областю інформаційну парасолю. Тут переслідувалися й знищувалися опозиційні ЗМІ через контрольні-перевіряючі державні органи. До прикладу, популярній у Донецькій області газеті “Острів” відмовляли в друці через відсутність “технічних можливостей” [506, с.11]. Не без сприяння місцевих ЗМІ в регіоні культивувалося почуття переваги щодо інших областей та їх жителів, засноване на тому, що “Донбас годує всю країну”, “тут живуть найсильніші люди”, “донецькі завжди разом” [609, с.7]. У межах Донецької області була зроблена спроба організувати область-корпорацію. Влада Донецької області сповідувала економічний націоналізм, і в край майже не залучався російський капітал.

Натомість на Луганщині завжди існувала конкуренція між економічними суб’єктами. Луганська область, незважаючи на відносно сильні позиції щодо обсягів виробництва національного продукту й експорту, низького рівня офіційного безробіття, була однією з найбільш нужденних областей України. У 2001 р. вона посідала останнє місце в країні за індексом людського розвитку [1512, с.10]. На Луганщині майже відсутні були радикальні заходи з реформування виробничої бази, диверсифікації структури економіки [1512, с.16]. Отже, між областями регіону існували відмінності в моделях економічного, а відповідно й суспільно-політичного розвитку. У політичній сфері Донецька область диктувала умови в регіоні, а в Луганській області, за словами экс-губернатора Г.Москаля, був якийсь феодальний устрій, запроваджений керівниками області В.Тихоновим та О.Єфремовим, при тому, що головна роль цих діячів зводилася до підтанцювання донецьким [820, с.3].

Отже, донецькі бізнес-еліти для досягнення особливого статусу краю в складі України використали тісні зв’язки з Росією, високий рівень індустріалізації Донбасу, поліетнічний національний склад та російськомовність регіону. Олігархічні групи прагнули забезпечити контроль над краєм, високий рівень власних прибутків, а тому їх вимоги стосувалися більшої економічної незалежності регіону та його самоврядності. З цією метою населенню Донбасу нав’язувалося уявлення про

“донецьку ментальність”, а також підживлювалася ідея надання російській мові статусу другої державної. Для контролю над політичною свідомістю донбасівців у краї перевірялися практично всі інформаційні джерела.

Інтереси донецьких бізнесменів частково задовольнили надприбутки через формування спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку та “непрозора” приватизація економіки регіону донецькими бізнес-групами.

5.4. Сепаратистські та федералістські прояви на Сході України в умовах президентської виборчої кампанії 2004 р.

Збереження, почасти посилення суспільно-політичної та етнополітичної специфіки Донбаського регіону засвідчили президентські вибори 2004 р. На агітаційних наметах Партії регіонів України фігурували написи: “За Донбас – за Януковича” [911, с.17], які можна оцінювати як вияв окремої самоідентифікації жителів регіону. Замкненість регіону й особливість виборчих перегонів у краї описав донеччанин М.Мацько: “Їм не давали можливості знати про двох кандидатів. Сказали: Янукович – наш, тому голосуйте тільки за нього” [619, с.2]. Ситуація ускладнювалася тим, що В.Янукович не зміг повною мірою стати загальнодержавним лідером, самообмежився рідним тереном і вдався до вагомих символічних дій (ставання на коліна перед шахтарями, присяги на вірність “вибору Донбасу”) [910, с.6].

Так, виборча агітація за В.Януковича на Донбасі з використанням тез про “донбаський характер” і “місію Донбасу на протипагу українському фашизму” широко використовувалася в матеріалах газети “Голос Донбасса”, яка масово безкоштовно розповсюджувалася серед мешканців регіону [1537]. У свою чергу, в харківських ЗМІ промовисто розставляли акценти щодо мовної проблеми і залякували: “якщо стане президентом Ющенко, “Время” й Інтернет заставлять писати тільки по-українськи” [1295, с.84]. Дезорієнтуючи суспільну свідомість, створюючи світоглядний хаос у головах громадян, харківські політики робили ставку на проросійський елемент.

Напередодні II туру виборів була створена Промислова ліга Сходу-Півдня, в яку увійшли керівники великих промислових підприємств, її учасники підтримали

В.Януковича. Вони вважали, що напрямки політичного життя України повинні визначати регіони, які дають найбільший внесок в економіку країни [1474, с.188].

Після II туру 21 листопада 2004 р. вибори почали оскаржуватися на 1500 виборчих дільницях регіону. Серед порушень, що могли серйозно вплинути на результати, стали кримінальні втручання на дільницях, масове голосування виборців за відкріпними посвідченнями, завищений відсоток виборців, які голосували вдома, масові вкидання бюлетенів, високий відсоток явки [744, с.6]. Під час слухань у Верховному Суді скарги на дії ЦВК стало зрозуміло, що в Донецькій області число виборців у 2004 р. виросло на 226 тис., а в Луганській області середня явка на першому і другому турі виборів становила 72% і 89,5% відповідно. По окремих дільницях наводились цифри явки 105, 107, 127% виборців [755, с.2]. Були виявлені факти, коли одні й ті ж особи голосували за відкріпними талонами більше 10 разів. Натомість донецький губернатор А.Близнюк у пресі рапортував, що вибори відбувалися “демократично, прозоро і цивілізовано” [474, с.3].

Протести прихильників В.Ющенка внаслідок фальсифікації виборів викликали опір влади Донбасу, яка з метою тиску на опозицію прийняла рішення скористатися сепаратистськими ідеями. 24 листопада 2004 р. на Раді Регіонів, яку зібрав Л.Кучма, від губернаторів звучали пропозиції про створення Донецько-Луганської автономії, а в інтерв'ю журналістам керівник пропрезидентської парламентської більшості С.Гавриш заявив, що якщо В.Ющенко стане президентом, то Крим відокремиться від України, а південні області оголосять створення автономії [822, с.2]. А голова штабу В.Януковича С.Тігіпко, як згадував в інтерв'ю польський президент О.Квасньневський, у телефонній розмові уже тоді заявив: “Луганськ, Донецьк, Херсон хочуть від'єднатися, кінець, шахтарі повстають” [426, с.5].

За інформацією “України молоді”, саме в Києві під час консультацій людей із команди Л.Кучми з лідерами східних регіонів і народилася думка пострахати країну та світ Південно-Східною автономією [652, с.4]. Згідно з даними В.Стретовича, план збурення сепаратистських настроїв (“Концепція підготовки акції “Народе, до дії!”) виконували в штабі В.Януковича. Концепція акції передбачала провести зібрання голів облрад та облдержадміністрацій, сесій облрад з порядком денним “Оцінка

громадсько-політичної ситуації в країні” та прийняттям резолюції. Планувалося обговорити заходи щодо перетворення держадміністрацій у виконкоми, припинення перерахувань до держбюджету, перехід до муніципального підпорядкування силових органів, пропонувалося провести місцеві референдуми й обрати представників на міжрегіональний з’їзд [696, с.4].

25 листопада 2004 р. Луганська облрада закликала області, де В.Янукович мав підтримку переважної більшості населення, розглянути можливість створення Південно-Східної автономії [369, с.2]. Ідеологи сепаратизму прагнули показати широкий рух народних мас на підтримку автономії південно-східних областей. Почали звучати заклики до відновлення Донецько-Криворізької республіки [1611, с.19]. 26 листопада 2004 р. Донецька облрада ініціювала захід під назвою “збори активу області”. На ньому лідер Слов’янської партії О.Базиліук виголосив необхідність відокремлення Донецької області й прохання до Росії прийняти край під своє управління. Директор Дружківського заводу газової апаратури В.Анненков пропонував закрити в області опозиційні телеканали, ввести в країні надзвичайний стан, а в регіоні формувати господарську автономію. Інші оратори вимагали припинити відрахування до держбюджету, сформувати робітничі дружини самооборони, приступити до творення республіки “Південно-Східна Україна”. Була прийнята резолюція, де йшла мова, що у випадку, якщо “державний переворот стане реальністю, ми залишаємо за собою право звернутися до всіх жителів області з закликом самостійно вирішувати долю Донецького краю” [664, с.2; 708, с.2].

Тоді ж Луганська облрада прийняла рішення про створення Автономної Південно-Східної Української Республіки, а також звернення до В.Путіна з проханням про визнання її Росією [664, с.2]. Наче для зміцнення організаційної структури влади був створений виконком, якому була передана вся виконавча влада в області [1023, с.4].

26 листопада 2004 р. сепаратизм підхоплює Харків, який віддав 70% бюлетенів за В.Ющенка. На сесії облради депутати передають свої повноваження керівнику облдержадміністрації Є.Кушнарьову разом із настановою негайно провести переговори з керівниками східних та південно-східних областей про утворення Південно-Східної автономії. Губернатор оголошує себе керівником виконавчої та

законодавчої влади, управліннь МНС, міліції, СБУ [652, с.4]. Облрада створила виконком, який очолив Є.Кушнар'юв. Він запропонував припинити відрахування області до бюджету країни й утворити автономію [1075, с.3; 1079, с.2].

Політологи відзначали несамостійність Є.Кушнар'юва, через те, що він ініціював проведення Сіверськодонецького з'їзду в той час, коли Л.Кучма повертався з Москви [960, с.4]. Натомість, за словами Є.Кушнар'юва, рішення надзвичайної сесії стали реакцією на події в Західній Україні, яка визнала президентом В.Ющенко, і на документ харківського штабу В.Ющенко, яким передбачалося заблокувати роботу держадміністрації, а Є.Кушнар'юва відправити у відставку. Він пізніше заявляв: “Я свідомо переступив правові рамки, оскільки ці плани уже на половині України були реалізовані”. Політик також посилався на домовленості з Л.Кучмою [777, с.5].

Однак начальник управління МВС в Харківській області С.Денисюк 26 листопада 2004 р. відмовився виконувати рішення надзвичайної сесії. Також прокурор області В.Синчук виніс протест на рішення Харківської облради, незаконні рішення відмовився виконувати харківський міський голова [1155, с.29]. 26 листопада 2004 р. Харківська мерія визнала рішення облради “неконституційними” [652, с.4]. Після 28 листопада 2004 р. Є.Кушнар'юв в чергове висловив свою думку. Тепер він був “не за Ющенко” і “не за Януковича”, а за єдність України, за Конституцію і закон, за мир і злагоду, та за харків'ян [777, с.5].

25 листопада 2004 р. на позачерговому засіданні Дніпропетровської облради голова осередку партії “Трудова Україна” В.Кущин заявив, що про створення автономії на Сході України тепер можна говорити вільно і відкрито. Він закликав зібрати керівників Дніпропетровської, Запорізької, Харківської й Одеської областей для розгляду можливості створення Південно-Східної автономії [840, с.Е8]. Десять депутатів облради спробували зібрати депутатський корпус регіону, щоб ухвалити автономістську заяву. Однак голова Дніпропетровської облдержадміністрації не підтримав пропозицію частини депутатського корпусу області ввійти до Південно-Східної автономії [652, с.4]. Так само міський голова Дніпропетровська І.Куличенко виступив із заявою, в якій засудив будь-які розколи [485, с.4].

Одночасно учасники десятитисячних мітингів у Дніпропетровську протестували проти проведення сесії обласної ради, на якій депутати намагалися прийняти рішення про утворення Південно-Східної республіки [1103, с.2]. Сепаратистські дії пришвидшила Постанова Верховної Ради України “Про політичну кризу в державі, що виникла у зв’язку з виборами Президента України” від 27 листопада 2004 р. У ній результати повторного голосування з виборів Президента України визнали недійсними, і була висловлена недовіра ЦВК [324, с.2].

Негативну реакцію на сепаратистські заклики оприлюднили державні й громадські інституції України і світу. 28 листопада 2004 р. РНБО України оголосила незаконними ідеї регіональних органів влади про створення автономії [566, с.5]. Проте Л.Кучма не висловив незадоволення поведінкою В.Януковича, який полетів на Сіверськодонецький з’їзд, що засвідчило його згоду з керівниками східних областей [652, с.4]. Голова Верховної Ради України В.Литвин під час виступу на позачерговому засіданні парламенту 27 листопада 2004 р. зазначив: “Штучно, цілеспрямовано відбувається шантаж насамперед з боку і за ініціативи місцевих керівників при потуранні зверху через нав’язування сепаратистських рішень” [284, с.3].

Проти порушення територіальної цілісності України виступила корпорація “Індустріальний союз Донбасу” (ІСД) та металургійний комбінат “Запоріжсталь” [509, с.3]. Сепаратистські кроки керівництва Донбасу засудила частина громадськості регіону. 5 депутатів Луганської міськради створили фракцію “Сила народу” і заявили, що засуджують заяви, спрямовані на розкол України [766, с.2]. Крім того, в Луганську діяли опозиційні газети – “Молодогвардієць” та “Луганчани”.

Проти розколу країни виступили й окремі керівники місцевої влади Донбасу. Мер Сіверськодонецька висловив переконання, що Луганська область не може відокремлюватися від України [1103, с.2]. Одночасно на адреси керівництва держави надсилалися заяви жителів Донбасу з осудом сепаратизму [1652, с.1]. Ідею сепаратизму та федералізму засудили ректори Луганського національного педагогічного університету, Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, Харківського національного університету ім. В.Каразіна, а в Донецьку

рада ректорів засудила сепаратизм, але обмовилась, що рішення Донецької облради не передбачає розколу й не суперечить Конституції України [1143, с.32].

На події відгукнувся генсек ООН Кофі Аннан. Він наголосив на потребі збереження “єдності української нації, її суверенітету та територіальної цілісності”, що було важливим і для регіональної та міжнародної безпеки [546, с.1]. НАТО та Євросоюз застерегли проти територіального розколу України. “Єдність України – життєво важлива”, – заявив представник керівництва Євросоюзу і посередник на переговорах у Києві Хав’єр Солана. З аналогічною заявою виступив генсек НАТО Яап де Хооп Схеффер, який підкреслив, що територіального розколу України в жодному випадку не можна допустити [1143, с.33].

У свою чергу, опозиційний Комітет національного порятунку на чолі з В.Ющенком висунув вимогу термінового порушення кримінальних справ проти губернаторів-сепаратистів. В.Ющенко вважав, що голови облдержадміністрацій, які “були рекордсменами фальшування виборчого процесу”, прагнули уникнути відповідальності й “стали на дорогу розшматування нашої країни” [1075, с.3].

Безумовно, такі дії регіональної влади не відображали реального волевиявлення людей, оскільки були ініційовані посадовцями не виборними, а призначуваними Президентом. З більшою імовірністю можна говорити, що сепаратистські рішення були оприлюднені за погодженням чи навіть з ініціативи Президента України. Проте залишається незрозумілим, чи події розвивалися згідно зі сценарієм Л.Кучми, тобто як засіб тиску на демократичну опозицію, чи вони вийшли за межі передбачуваного. Як відзначав В.Карасьов, автономістські заяви з боку деяких осіб промислового Сходу викликали напругу і всередині команди В.Януковича [675, С.А6].

28 листопада 2004 р. прем’єр-міністр В.Янукович та мер Москви Ю.Лужков прибули до Луганська і вирушили до Сіверськодонецька для участі в з’їзді представників органів місцевого самоврядування України [467, с.1]. Цей з’їзд зібрав більш як 3,5 тис. представників з 14 областей України [454, с.5]. Офіційно тема з’їзду звучала: “Суспільно-політична ситуація в країні і захист конституційного устрою”. На ньому вирішили створити Міжрегіональний союз органів місцевого самоврядування України та регіональної влади з центром у Харкові [454, с.5]. На думку Б.Колесникова,

“столицею” мав стати Харків, щоб не вважали Донецьк таким, що претендує на цю роль. Було також утворено виконавчий комітет союзу, до якого мали увійти по два представники від областей. У зверненні з’їзду до громадян України закликали до створення міжрегіональних органів місцевого самоврядування [488, с.5]. Водночас було доручено почати розробляти положення про виконкоми [743, с.5].

В.Януковича визнали вибраним президентом, делегати закликали ігнорувати повторне голосування. Відтак дії опозиції були названі антидержавними й антинародними, а у випадку визнання президентом В.Ющенко південно-східні області задекларували готовність провести референдум щодо автономії [985, с.2]. Делегати не приховували симпатій до Росії, а Є.Кушнар'юв однією фразою окреслив можливі перспективи: “Від Харкова до Києва – 480 км., а до Москви – лише 400” [454, с.5]. Прозвучав заклик донецької облдержадміністрації про можливість створення окремої Південно-Східної країни [652, с.4]. У кулуарах висловлювалась ідея створення “Новоросійської” республіки в складі Росії на чолі з Ю.Лужковим [1347, с.32].

Ставлення до сепаратистських ідей В.Янукович висловив у виступі на з’їзді: “Я ніколи не зраджу вас, я завжди буду йти разом із вами. І те, що ухвалите ви, буде для мене законом” [849, с.5]. 29 листопада 2004 р. він заявив, що допускає можливість територіального розколу України й відокремлення від неї східних та південних регіонів. Це мало відбутися, зі слів В.Януковича, якщо не був би знайдений компроміс між опозицією та владою. Хоча уже наступного дня прем’єр заявив, що на з’їзді в Сіверськодонецьку він просто стримував сепаратистів [1347, с.34].

Гасла з’їзду в Сіверськодонецьку підпадали під статті Кримінального кодексу і заборонялися Конституцією України як такі, що торкаються цілісності держави та вчинялися з метою зміни державного кордону [334, с.2; 1524, с.247]. На думку доктора юридичних наук М.Мельника, запізніла й неадекватна небезпеці правова реакція була зумовлена політичною кон’юктурою [914, с.4].

Пізніше учасники Сіверськодонецького з’їзду відмовлялися від сепаратистських гасел і виправдовували участь у зібранні іншими причинами. Так, Є.Кушнар'юв заявляв, що на Сіверськодонецькому з’їзді займав державницьку позицію, оскільки помірковані політики вивели “з’їзд в рішеннях на абсолютно нормальний рівень”

[1143, с.36]. В.Тихонов відстоював думку, що Сіверськодонецьк став наслідком негативного ставлення влади до місцевого самоуправління [375, с.6].

Політика залякування сепаратизмом виразно проявилася у висловлюваннях одного з керівників виборчого штабу В.Януковича В.Коновалюка. На запитання “Чи є в Донбасу можливості формувати свій бюджет, армію, грошову одиницю?” політик відповів: “Можна спробувати. Але сьогодні так питання не стоїть” [704, с.36]. Апологети Сіверськодонецького з’їзду пояснювали сепаратизм також тим, що для 15 мільйонів українців В.Ющенко уже ніколи не буде президентом [705, с.9].

Один з лідерів опозиційних сил О.Турчинов відзначив, що схему Донецько-Криворізької республіки проробляли аналітики В.Пінчука, щоб не втратити незаконно приватизовані підприємства. Однак В.Пінчук в інтерв’ю “Українській правді” спростував заяву, що він є автором проекту сепаратизму в Україні [1065, с.5]. Л.Кучма досить обережно висловився щодо дій, скерованих на порушення територіальної цілісності України. 28 листопада 2004 р. він зазначив: “Ідеї, які висловлюють органи місцевого самоуправління, керівники місцевих органів державної влади, не відповідають ні Конституції, ні законодавству” [1143, с.37]. Така поведінка засвідчила, що сепаратистські дії робились з його відома, на користь цієї версії свідчить участь у Сіверськодонецькому з’їзді врівноважених політиків [823, с.4]. Заяви про розкол також створювали необхідний фон, щоб Л.Кучма міг ввести надзвичайний стан і звести нанівець акції опозиції.

Існують думки, що сепаратистські заклики – це політтехнологія, яка розроблялася росіянами [632, с.А5]. Участь у сепаратистських заходах Ю.Лужкова може свідчити, що за цією технологією стояли не лише політтехнологи, а й Кремль. Відзначимо, що соратники мера Москви по партії “Єдина Росія” висловилися на його підтримку [467, с.1]. 1 грудня 2004 р. секретар Донецької міськради М.Левченко виступив перед зібранням Держдуми РФ і закликав Росію підсилити свої позиції. Посланець із Донецька вів мову і про Південно-Східну автономію [656, с.2]. Крім того, перший заступник голови Держдуми Л.Сліска висловила готовність приєднатися до депутатів на чолі з В.Жириновським, які мали намір підтримати В.Януковича в Україні [934, с.4].

За даними преси, окремі російські політики розробляли варіанти залучення України в орбіту російського впливу. Луганська, Донецька, Одеська, Харківська області й Крим бачилися основними болючими точками. Передбачалося дві версії: революційна і поступова, легітимна. Революційний шлях – це самовідокремлення східних і південно-східних областей та проголошення ними автономії за прикладом Придністров'я. Легітимний шлях – це конституційно закріплена федералізація [869, с.7]. Ця думка підтверджується виступами в пресі директора Інституту країн СНД К.Затуліна. Він розцінював розкол України як доконаний факт, але, на його думку, для Сходу і Півдня вигіднішим було створення двоєдиної України, за зразком Бельгії. За умови розколу на дві держави за Заходом залишався б Київ, що дало б підстави Західній Україні вважати себе “більш справжньою” [239, с.4].

Однак результати проведеного на початку грудня 2004 р. опитування в регіонах України засвідчили, що тільки 23,8% респондентів підтримали рішення Сіверськодонецького з'їзду. Більшість же респондентів (64,8%) засудили прийняті на з'їзді рішення, а 70,4% заявили про необхідність того, щоб державні органи жорстко стояли на позиції цілісності країни [1143, с.39].

У той же час страйки і сепаратистські заклики загострювали соціально-економічну ситуацію. У Києві не працювали близько 10% підприємств малого й середнього бізнесу, а по країні – 5% [1107, с.50]. Страйк і розпалювання сепаратистських настроїв в окремих регіонах спричинили паніку в банківському секторі [887, с.7].

28 листопада 2004 р. Донецька облрада розпочала розгляд можливості введення надзвичайного стану в області та проведення референдуму щодо відокремлення. Облрада висловила недовір'я парламенту у зв'язку з визнанням результатів II туру виборів президента недійсними і попросила В.Януковича приступити до виконання обов'язків Президента України. Був створений виконавчий комітет облради на чолі з головою держадміністрації А.Близнюком [757, с.3]. Створювалась місцева міліція за рахунок обласного бюджету. 5 грудня 2004 р. депутати вирішили провести референдум про створення Донецької республіки в складі федеративної України. Проти голосував лише один депутат [741, с.5; 743, с.5].

Після того, як на нараді 29 листопада 2004 р. Л.Кучма та В.Янукович висловилися за неподільність України і неприпустимість порушення її конституційного устрою, стало очевидним: Південно-Східної автономії не буде. Цьому сприяли виголошені антисепаратистські заяви її головних осіб та впливових бізнесменів [653, с.5]. Крім того, консул Росії в Харкові А.Яковлев після зустрічі з Є.Кушнар'євим 29 листопада 2004 р. теж відмежувався від сепаратистських ідей [958, с.5].

Відзначимо, що участь у Сіверськодонецькому з'їзді взяли також 136 запоріжців на чолі з головою облдержадміністрації В.Березовським і мером Запоріжжя Є.Карташовим. Жоден з органів представницької влади регіону не наділяв членів делегації повноваженнями для участі в з'їзді [885, с.5]. Пізніше мер Запоріжжя Є.Карташов виправдовувався, що він не закликав до жодного розколу [493, с.6]. 29 листопада 2004 р. голова правління “Запоріжсталь” В.Сацький (довірена особа кандидата в президенти В.Януковича) виступив проти “розколу нашої Батьківщини”. Незаконні антиконституційні дії влади засудила обласна організація Національної спілки журналістів [885, с.5]. Проте обласна влада запланувала на 30 листопада 2004 р. нараду регіональних депутатів всіх рівнів і позачергову сесію облради, але обмежилися лише зборами, на яких сепаратистські ідеї в завуальованій формі все-таки пролунали. Один з пунктів резолюції зборів звучав: “Залишаємо за собою право у випадку загострення ситуації на адекватні дії в інтересах регіону” [885, с.5]. Сепаратистські заклики на шпальтах запорізьких газет мали місце й після рішення Верховного Суду України про невизнання результатів II туру президентських виборів. Так, газета “Наше місто Токмак” напередодні переголосування II туру підсумувала: “Україна готова до розпаду, чи до федеративного устрою. Третього, здається, не дано” [781, с.1].

Відзначимо також, що 30 листопада 2004 р. Генпрокуратура України відкрила кримінальну справу за фактом посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, здійснення умисних дій, спрямованих на насильницьку зміну й повалення конституційного устрою, на захоплення державної влади [1097, с.4]. Зважаючи на це, 30 листопада 2004 р. А.Близнюк заявив, що референдум 5 грудня не відбудеться, оскільки не дотримуються встановлені законодавством часові рамки

[950, с.В2]. Він попросив не вживати слово “автономія” й відкинув звинувачення в сепаратизмі: “Ніхто не має права заявляти, що Донбас коли-небудь ініціював питання відокремлення. Цього не було, немає і не буде”. “Ми напишемо на основі кращого світового досвіду дуже гарну Конституцію і запропонуємо її українському парламенту як думку народу Донбасу”, – зауважив політик [651, с.3].

Позачергова сесія Донецької обласної ради 1 грудня 2004 р. прийняла рішення провести обласний консультативний референдум 9 січня 2005 р. На голосування мала бути поставлена пропозиція внести зміни до Конституції про надання Донецькій області статусу суб’єкта в складі федерації в межах територіальної цілісності України. Не виключалося внесення до бюлетенів інших питань, зокрема, про надання російській мові статусу державної [651, с.3]. У виступах на сесії звучали й більш радикальні заклики. Так, ветеран страйкового руху М.Крилов заявляв: “Ми на підприємствах створюємо робітничі дружини, хочемо не тільки фізично захистити свої сім’ї, але і свій вибір” [783, с.4].

Натомість мер Донецька О.Лук’янченко в інтерв’ю “Інтерфаксу” запевнив, що всі дії будуть проводитися в межах чинного законодавства України [695, с.3]. Луганський губернатор О.Єфремов виправдовував свою діяльність настроями населення краю і заявляв, що буде “до кінця відстоювати інтереси населення регіону” [651, с.3].

30 листопада 2004 р. Харківська облрада скасувала рішення сесії від 26 листопада. Було зупинено дію пунктів про створення виконкомів, обрання головою облвиконкому Є.Кушнарєва, підпорядкування йому МВС та телерадіокомпанії, припинення відрахувань коштів до держбюджету, припинення передач телекомпанії “Ера”, 5-го та 7-го телеканалів. Депутати вилучили рішення, за яким Є.Кушнарєву доручалося брати участь в обговоренні створення автономії [485, с.4].

Значну увагу проблемі сепаратизму було приділено на засіданнях парламенту. В.Литвин у виступі 30 листопада 2004 р. передумовою уникнення розколу назвав досягнення домовленості “про незастосування до прихильників однієї чи іншої сторони жодних репресій” [334, с.2]. Лідер фракції “Регіони України” Р.Богатирєва прокоментувала ситуацію наступним чином: “Жоден виборець східної і південної частини України не закликає до сепаратизму, вони хочуть посадити нас з вами за

стіл переговорів” [472, с.2]. Цими словами політик підтвердила, що керівники східних областей використовували сепаратистські заяви з ціллю шантажу опозиції.

На Донбасі регулярно проводилися мітинги на підтримку В.Януковича. Так, вранці 27 листопада 2004 р. донецька влада зібрала на центральній площі 10-12 тис. осіб. Перед мітингом виступив А.Близнюк й оголосив план, згідно з яким у колективах мали бути проведені збори з питання створення автономії [708, с.2]. Маніфестантів підживлювали ідеї про економічну могутність Донеччини, що “фашисти у вишиванках весь Донбас на коліна поставлять”, а також спекуляції на російській ідеї [866, с.13]. Спроби зібрань помаранчевих у Донецьку наштотувалися на силову протидію – там опозицію як мінімум “витіснили” геть [761, с.4].

У числі доказів автономізації Донеччини ідеологи сепаратизму називали: етнічні особливості, віросповідання, мовні аспекти, різні оцінки минулого між Сходом і Заходом, особливості геополітичного становища, різні економічні можливості регіонів [495, с.2]. Помаранчева революція трактувалася як “чергова спроба антихристиянських сил втягнути нашу Вітчизну в глибини хаосу і безпорядку...” через “зоологічну ненависть до православ’я, до Святої Русі” [478, с.3].

За повідомленнями з Донецької та Луганської областей у журналі “Корреспондент”, ідея відокремлення від України постійно поширювалася на мітингах на підтримку В.Януковича [1347, с.34]. Журналіст Дж. Рудницький, який перебував у Донецьку, відзначав, що в місті відбуваються організовані зверху мітинги, і демонстранти підтримують місцеву владу. У зв’язку з цим для стабілізації ситуації він пропонував: “Дайте чиновникам гарантії імунітету від покарань і продовження контролю над їх регіонами, і сепаратистська риторика припиниться” [936, с.55].

Мотивацію поведінки виборців Донбасу описав в Інтернеті один з жителів Донецька: “...люди вважають себе громадянами Донбасу, а не України. Все це постійно підігривається – все місто завішане плакатами з зображеннями шахтарів і металургів. Надписи на них відповідні: “Це твій Донбас”, “Донбас – твоя Батьківщина” і т.д. Ще там побутує думка, що Ющенко ненавидить Донбас і буде хоронити там ядерні відходи... На рахунок російської мови і культури правда: всі бояться поголовної українізації” [299, с.36]. У пресі, підконтрольній донецьким олігархам,

спотворювалися події, створювалася видимість підтримки Донбасом ідеї автономії. Так, Л.Гордєєва, координатор Російської общини України в Донбасі в тижневику “2000” переконувала, що Донецька область – це “донор, який віддає левову долю в бюджет країни”, акцентувала на бідності Західної України [569, с.В3]. Натомість революція трактувалася як те, що “вічно дотовані придатки у вигляді західних областей запалились під впливом зовнішніх факторів (і тепер завдають болю і незручностей всій країні)” [1041, с.В3]. Людей переконували, що “народ, налаштований на працю, не ходить по майданах” і що телебачення показує “Хрещатик і бомжів” [1054, с.5]. Були й радикальніші статті, де Україна порівнювалася з дитиною, що “народилася недоношеною, із травмами, несумісними з життям”. Передбачалося, що “Галичина відійде до Польщі... Лівобережна Україна приєднається до Росії” [460, с.В5]. Зрештою, зазначалося, що “федеративний устрій мають багато економічно розвинутих держав” [560, с.3].

Спроби створення південно-східної автономії викликали активний відгук на шпальтах російських газет. Так, “Литературная газета” негативно прореагувала на Помаранчеву революцію, відстоювала думку, що внаслідок неї “людей бажаючих жити в Південно-Східній Українській республіці значно більше, аніж тих, хто проголосував за В.Януковича на минулих виборах”. Крім того, російські журналісти акцентували, що ці громадяни “насправді не проти жити в Росії” [871, с.2]. Журналісти “Эхо планеты” висловлювали нерозуміння вимог опозиції притягнути до відповідальності посадовців, які “загрожували територіальній цілісності України” [604, с.5-9]. “Аргументы и факты” звинувачували російську владу у відсутності підтримки автономістів і зазначали: “Проросійські області бояться, що Росія їх кинула” [528, с.4].

Влада Сходу України також сприяла появі звернень трудящих на свою підтримку. У зверненні від гірників Луганщини до Президента і спікера парламенту зазначалось: “Гарантією свого рівноправного статусу в складі України регіони Сходу і Півдня України вважають перерозподіл владних повноважень між столицею і регіонами. Однак можливість втрати безмежної влади налякала тих, для кого демократія – порожнє слово. Ці політики організували травлю наших керівників” [639, с.2].

Ознакою децентралістських тенденцій стало також те, що керівник Луганської облтелерадіокомпанії Р.Мірошник звернувся до колег з Луганської, Донецької, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької областей, АРК з пропозицією створити телебачення Сходу України [929, с.Е8].

Відзначимо, що заяви розкольників про їх внесок до бюджету країни не підтверджувалися статистикою. Так, у 2003 р. Донецька область відрахувала до бюджету країни 2,4 млрд. грн., Луганська – 883 млн. грн. Але урядом у 2004 р. на розвиток вугільної промисловості було передбачено витратити 3,5 млрд. грн.; для погашення заборгованості шахтарям – 200 млн. грн.; на створення робочих місць – 107 млн. грн. [608, с.30-31]. Відомість надходжень доходів до держбюджету станом на 25 листопада 2004 р. (див. Додаток В) свідчила, що Луганська і Донецька області вийшли в мінусах на 1,193 млрд. грн. і 646,5 млн. грн. відповідно [959, с.3; 774, с.47]. За даними І.Юхновського, протягом десятиліття лише на дотацію вугільній галузі країна втратила 40 млрд. грн. [586, с.6]. Крім того, донецьке вугілля, за свідченнями спеціалістів, нікому, крім України, не потрібне [1651, с.22; 1109, с.9]. Проте в Луганську ряд депутатів пропонували обмежити поставки електроенергії в Україну і вивчити питання про включення області до складу Росії [788, с.4].

У відповідь на розгортання сепаратистських ідей Верховна Рада України прийняла постанову “Про стабілізацію політичної та соціально-економічної ситуації в країні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України”. У ній визнавалось, що “в Україні відсутні соціальні, економічні та політичні передумови для зміни державного устрою, а сепаратистські прояви мають штучний характер” [325, с.2]. Парламент засудив антиконституційні дії та сепаратистські прояви і запропонував Генпрокуратурі, СБУ, Президенту дати правову оцінку “діянням окремих осіб, що спрямовані на порушення територіальної цілісності України, і за наявності правових підстав вирішити питання про притягнення їх до відповідальності” [325, с.2].

Відтак 5 грудня 2004 р. в Харкові відбувся II Всеукраїнський з'їзд депутатів всіх рівнів. З 1400 учасників (за іншими даними – 1172) переважна більшість представляла Харківську, Донецьку і Луганську область. Депутати значної частини

областей не приїхали взагалі [685, с.4]. Делегати з'їзду створили Координаційну раду Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування. Її головою обрали Є.Кушнар'ова. Він проголосив, що принцип федеративного устрою і створення автономії для Сходу та Півдня не є самоціллю. Головною метою стала розробка та проведення адміністративно-територіальної реформи на основі економічної самодостатності територій. Державна вертикаль мала бути децентралізованою, керівників регіонів мав обирати народ [959, с.3]. Затверджений з'їздом статут передбачав, що основною метою організації є сприяння становленню та зміцненню місцевого самоврядування і соціально-економічного розвитку населених пунктів [367].

У зверненні до харків'ян напередодні з'їзду Є.Кушнар'ов відзначав: “Я беру на себе зобов'язання... що вся сила нашого інтелекту, досвіду і відповідальності будуть спрямовані на пошук шляху виходу з кризи, об'єднання української нації, збереження єдності України” [853, с.2]. У свою чергу, мер Харкова В.Шумилкін відстоював думку, що нові взаємовідносини між центром і регіонами потрібні, але в умовах багатьох дестабілізуючих факторів налагодження їх є передчасним [450, с.5]. Однак з виступу голови Донецької облради Б.Колесникова стало зрозуміло, що для Донбасу ідея федералізму та автономії не втратила актуальності, але тепер планувалося відособлюватися після референдуму винятково в межах України і лише після конституційної реформи [685, с.4].

Рішення Верховного Суду про переголосування II туру виборів від 3 грудня 2004 р. змінило ситуацію в країні. Позицію депутатів Донецької облради озвучила керівник прес-служби Донецької облради О.Бондаренко: “На сьогодні завдання номер один – просувати ідею федералізації країни” [1020, с.3].

Підписання 8 грудня 2004 р. політреформи між опозицією та оточенням президента Л.Кучми стало початком згортання політичної конфронтації та зробило непотрібними сепаратистські дії. 10 грудня 2004 р. в Донецьку відбулося засідання Координаційної ради Міжрегіонального союзу. Один із результатів цієї наради – рішення про те, що консультативний референдум у Донецькій області з приводу федералізації буде відмінено. Про це заявив на прес-конференції Б.Колесников: “Ми ухвалили рішення: до проведення в нормальне правове поле конституційних змін про

федеральну реформу не проводити референдуму в жодній з областей” [1077, с.3]. Крім цього, була прийнята резолюція “Про створення Міжрегіонального суспільного наукового центру” [939, с.4]. Цьому центру під назвою “Конституційна реформа в Україні” було дано завдання протягом 90 днів розробити “чітку позицію територіальних громад, що стосуються процесів реформування адміністративно-територіального устрою України з унітарного на федеративний” [764, с.5; 925, с.3].

Чіткіше федералістські вимоги були висловлені головою Луганської облради В.Тихоновим на шпальтах “Комсомольской правды в Украине”. Він зазначав, що встановлення статусу територіальних утворень могло відбутися після всеукраїнського референдуму і мало базуватися на основі принципу територіальної цілісності України, децентралізації, врахування національних, культурних та інших особливостей територіальних одиниць. Політик пропонував закріпити місцеве самоврядування на рівні областей і районів, надати право обласним та районним радам створювати виконавчі органи та формувати і виконувати місцеві бюджети [375, с.6].

Зауважимо, що на сайті federal.org.ua, а потім і друком з’явилася праця В.Тихонова “Маніфест федералізму, чи шлях до демократичної держави”, в якій політик спробував підвести теоретичну базу під діяльність Сіверськодонецького з’їзду. Зокрема, ним декларувалася необхідність перетворення держави в децентралізовану унітарну державу, а в майбутньому у федеративну [377, с.42]. Необхідність змін мотивувалась тим, що ідеї федералізму історично властиві українській політичній думці, й існуюча модель територіальної організації не відповідає завданням на шляху України в Євросоюз. Проте автор, агітуючи за федеративний устрій, визнавав відсутність підтримки цієї ідеї в суспільстві [377, с.33, 36, 39].

Попри згортання автономістських концепцій, у Донецьку лунали пропозиції створити робітничі дружини, покликані захистити “наш вибір” [745, с.3]. Також на раді атаманів Всевеликого війська Донського В.Воронін висловився, що “Утворення Південно-Східної автономії – це можливість возз’єднання козачих земель, штучно і примусово роздроблених більшовицьким режимом” [729, с.2]. А на зустрічі з В.Януковичем 11 грудня 2004 р. у Луганську від імені козаків обіцялося у випадку перемоги В.Ющенка “допомогу тридцяти мільйонів козаків Росії” [865, с.4].

Прихильники В.Януковича були зібрані в Товаристві Донських козаків за умови підтримки голови Станично-Луганської райдержадміністрації О.Овчарова. Натомість Великий козацький круг у Новочеркаську й делегація Українського союзу в його складі 11 грудня 2004 р. визнали Україну як цілісну неподільну державу, а події в Україні як внутрішню справу українського народу [575, с.9].

Федералісти намагалися привернути на свій бік європейську громадську думку. 16 грудня 2004 р. Б.Колесников зустрівся з депутатами Європарламенту У.Штенцелем і Е.Бузеком, а також з послом Австрії в Україні М.Міісом [813, с.7]. Однак на засіданні прес-клубу в Донецьку депутати Європарламенту заявили, що вони не підтримують федералізації [475, с.5]. О.Лук'янченко провів зустріч з депутатами німецького бундестагу і запевнив парламентарів, що не йде мова про сепаратизм, а про надання регіонам більших повноважень [929, с.Е8]. У той же час науковці Харківського національного університету та Центр політико-правових реформ провели 18 грудня 2004 р. в Харкові круглий стіл з проблем децентралізації. У його резолюції ідея федералізації визнавалася згубною для України, а заклики до її проведення пояснювалися “егоїстичними інтересами окремих політиків” [475, с.5].

У нових умовах Є.Кушнар'юв 20 грудня 2004 р. запропонував журналістам проект меморандуму створюваної ним партії “Нова демократія”. Серед пріоритетів партії визначалась “федеративна республіка з двопалатним парламентом”, а також боротьба “за розвиток регіонального і місцевого самоуправління” [475, с.5]. Є.Кушнар'юв вважав, що країна, як мінімум, проведе адміністративно-територіальну реформу, яка б передбачала укрупнення регіонів для економічної самодостатності, а як максимум – перейде на федеративний устрій, за якого всі 24 області могли б отримати один статус, або їх мало стати менше – 15, 10. Пропонувався і варіант, коли поряд з АРК мали з'явитися ще 2-3 автономії [451, с.6].

Підтримку ідеї федералізації політик шукав у Росії під час поїздки в грудні 2004 р. Російська “Інвестгазета” зазначала, що Є.Кушнар'юв є “великотонажним поїздом, здатним об'єднати сепаратистські настрої в Східній Україні й скласти конкуренцію тим, хто в Україні не хоче дружити з Росією” [475, с.5]. Однак, імовірно, проект Є.Кушнар'юва розглядався Росією як лише один з варіантів розвитку подій.

Натомість В.Янукович на зустрічі з представниками партій напередодні переголосування II туру президентських виборів заявив, що виступає за економічну автономію регіонів України [503, с.3; 931, с.3]. Він задекларував “п’ять принципів національної злагоди”. Серед них поряд з принципом “збереження унітарної держави” був принцип “економічний федералізм – широка автономія регіонів”. Решта принципів визначала провідну роль парламенту в регіональній реформі, а також невтручання зовнішніх сил в українську політику [414, с.4]. В.Янукович зазначив, що в “перспективі це означатиме участь західних регіонів України в загальноєвропейському економічному просторі, східних регіонів – в Єдиному економічному просторі з Росією, Білоруссю і Казахстаном. Південні регіони представлятимуть Україну в середземноморському регіоні”. Перевага від зовнішньоекономічної співпраці для одних регіонів не повинна була обернутися економічною катастрофою для інших [414, с.4]. Однак за умов такої різновекторної зовнішньоекономічної орієнтації регіонів України виникав сумнів у можливості існування унітарної держави. Більше того, запропонований поділ України на три регіони міг призвести до розпаду країни. Очевидно, “п’ять принципів” В.Януковича були непослідовні й засвідчили намагання врахувати інтереси еліт різних регіонів.

Напередодні переголосування II туру виборів на Донбасі не змінилися форми агітації. Так, дописувач з м. Луганська на сайті maidan.org.ua зазначав, що “активно пропагують на радіо і ТВ сепаратизм – просто говорять, що це наше, а все решта їх, ми даємо 80% бюджету...” [299, с.169]. Прихильники В.Януковича також без особливого ентузіазму зустріли проведений напередодні переголосування II туру об’єднавчий автопробіг “Поїзд дружби” по південно-східних регіонах країни [780, с.1].

Переголосування II туру 26 грудня 2004 р. засвідчило перемогу В.Ющенка й завершило епопею важких виборів Президента України. Закінчення виборчої кампанії призвело до поступового згасання політичної активності громадян, а відповідно децентралістських настроїв на Сході України.

Отже, передвиборча боротьба за президентську посаду в 2004 р. підтвердила, що Донбас перебуває під політичним контролем зі сторони місцевих олігархічних груп. Недотримання демократичних засад управління, порушення під час виборів

спонукали регіональну політико-економічну еліту в умовах Помаранчевої революції задекларувати сепаратистські та федералістські гасла. Сіверськодонецький розкольніцький з'їзд, як і всі дезінтеграційні заклики, стали результатом не цілеспрямованої політики, а засобом тиску на західні регіони України, які підтримували В.Ющенко.

Ініційовані місцевою владою масові акції стали наслідком не широкої підтримки сепаратистських гасел серед населення, а результатом їх контрольованості й прояву “радянського менталітету”. На користь такої версії свідчило згортання цих акцій та заміна сепаратистських ідей на федералістські після перемоги В.Ющенко.

5.5. Донбас після Помаранчевої революції

У результаті інформаційного контролю над регіоном жителі Донбасу після виборів відчували себе “обдуреними, ображеними і морально згвалтованими”. Радикали чекали громадянської війни, поширювалися розмови про “від’єднання” від Києва, який жирує за роки незалежності за рахунок промислових регіонів” [1053, с.20]. У цих умовах донецькі політики почали перегруповувати сили. 10 січня 2005 р. в Донецьку з’явилися намети, а в Херсоні створили комітет національного порятунку. Н.Вітренко на Півдні й Сході збирала мітинги, закликала мало не до повстання. І хоча на мітингах було від 2-4 тис. учасників, вони прийшли добровільно [543, с.9].

Так, на мітингу в Донецьку закликали трудові колективи до створення страйкомів і “зупинки підприємств, перекриття магістралей, припинення відвантаження продукції й відрахувань до бюджету, економічної блокади регіонів, що підтримують помаранчевий путч” [816, с.1]. Відзначимо, що перший мітинг, організований Партією регіонів, був багатолюдним – на площі зібралося близько 8 тис. осіб [747, с.4]. У Дніпропетровську прихильники В.Януковича вимагали скликання позачергової сесії та скасування в області результатів голосування 26 грудня 2004 р. Проте йшлося вже про початок виборчої кампанії Н.Вітренко та її партії [600, с.2].

Незважаючи на відмову Верховного Суду задовольнити позов команди В.Януковича й інавгурацію В.Ющенко, в Донецьку 22-24 січня 2005 р. проводилися мітинги проти інавгурації та збиралися підписи за проведення референдуму про федеративний устрій України [947, с.2]. У свою чергу, на установчому з’їзді партії

“Нова демократія” 15 січня 2005 р. Є.Кушнар'юв багато уваги приділив федералізму, адміністративно-територіальній реформі та виборам губернаторів на місцях [869, с.7; 1001, с.2].

Однак після завершення виборів у середовищі інтелектуальних кіл Донбасу визріло відчуття необхідності порозуміння з Заходом України. Влітку 2005 р. відбувся автопробіг “Схід-Захід: разом назавжди” за участю понад 50 представників ЗМІ, який мав мету через спілкування людей швидше погасити протистояння між Сходом і Заходом України. Співорганізаторами й учасниками акції стали народні депутати львів'янин Я.Кендзьор і донеччанин В.Зубанов (Всеукраїнський фонд “Схід-Захід разом”) та ряд журналістських організацій [1042, с.2]. У Луганську в середовищі вчених і журналістів зародилася ідея проекту “Україна. Схід-Захід. Шлях до порозуміння”. На практиці автори проекту зосередилися на взаємовідвідуваннях регіонів ученими, журналістами (Луганщина, Івано-Франківщина, Поділля) [487, с.8].

Нові реалії на Донбасі були проголошені В.Ющенком 10 лютого 2005 р. під час візиту в регіон. Він задекларував бажання “встановити чесну, публічну, прозору владу”, одночасно відзначивши, що “ніяка політична ідея, яка належить хворим людям, про сепаратизм, федералізм не буде мати розвитку...” [542, с.5]. Проте опозиція розцінила критику Президента “як замах на свободу” [767, с.А6].

Влада прийняла рішення ліквідувати СЕЗи і ТПРи в регіоні [1655, с.8]. Їх захисники акцентували на реалізації 216 інвестпроектів вартістю 4 млрд. 294,4 млн. дол., на створенні 18 тис. і збереженні більше 30 тис. робочих місць. Крім того, як вважав Б.Колесников, закриття СЕЗів і ТПРів “відлякувало капітал” [456, с.9]. Однак з початку функціонування СЕЗів і ТПРів суб'єктам господарювання в Донецькій області держава надала пільг на суму більше 6,9 млрд. грн., а надходження до бюджету від них дещо не дотягнули до 3 млрд. [456, с.9]. Закордонні інвестиції в Донецькій області в СЕЗи і ТПРи склали лише 22%. Основним інвестором в економіку був Кіпр – 47%, а це гроші, вивезені в офшори. Інвестиційні ресурси не поступали в економічно ослаблені райони [1117, с.10], а в 2003 р. в економіку Донеччини зовсім не надійшло зарубіжних інвестицій [810, с.4].

Водночас населення регіону вимагало поживлення економічного розвитку. Очікування, що покращення в економіці остаточно знищать дезінтеграційні прояви на Сході, підтверджувалися і представниками Донбасу. Так, керівник луганського Громадського комітету з питань захисту конституційних прав та свобод громадян М.Козирєв зазначав, що “Схід більше, ніж Захід, розділений на багатих та бідних, і сподівання у них різні, але після Помаранчевої революції всі очікування Сходу пов’язані з тим, наскільки успішно спрацює уряд у сфері економіки” [1043, с.5].

У середині березня 2005 р. Б.Колесников заявив, що рішення про доцільність референдуму щодо федералізації України буде оприлюднено в Донецьку 28-29 березня 2005 р. Голова облради зазначив, що “вже зараз зрозуміло, що обласним референдумом тут не обмежитися”, і наполягав на федералізації [1076, с.2]. Певна реанімація федералістських і сепаратистських ідей на Донбасі відбулася навесні 2005 р. після затримання органами МВС Б.Колесникова у зв’язку із звинуваченнями в кримінальних злочинах. 25 березня 2005 р. Генпрокуратура України порушила проти нього кримінальну справу за фактом здирництва, передачі чужого майна службовою особою з використанням службового становища, загрозою вбивства, що завдало майнового збитку в особливо великих розмірах [809, с.7].

У цих умовах Партія регіонів, СДПУ(о), інші опозиційні партії ініціювали проведення протестних акцій на підтримку Б.Колесникова. У Донецьку знову з’явилися надписи на наметах на кшталт “Донецк – столиця свободной Украины”, “За федерацию, за русский язык” [867, с.1]. Однак 8 квітня 2005 р. київський суд вирішив залишити під вартою Б.Колесникова [987, с.5]. У липні 2005 р. це рішення було пролонговано, а переслідувань почав зазнавати й В.Янукович. Одночасно фінансового магната регіону Р.Ахметова почали викликати в Генпрокуратуру [908, с.6].

Генпрокуратура України також розслідувала сепаратистські заяви керівників східних областей України під час революції. Лише матеріали кримінальної справи про сепаратизм Є.Кушнарєва в серпні 2005 р. нараховували 11 томів. Але 29 вересня і 12 жовтня 2006 р. Генпрокуратура закрила кримінальні справи про сепаратизм Є.Кушнарєва і В.Тихонова за відсутністю складу злочину [544].

В.Ющенко під час візиту в Донецьк 15 липня 2005 р. провів зустріч з обласним активом, під час якої натякнув на зміну влади в регіоні: “Сюди потрібно привести нових людей з новими обличчями, з новою мораллю...” [908, с.6]. Однак на початку серпня 2005 р. апеляційний суд випустив Б.Колесникова під підписку про невіїзд у зв’язку з недостатньою доказовістю звинувачень [1030, с.4]. У свою чергу, проти Б.Пенчука, автора книги “Донецька мафія. Антологія”, який звинувачував Б.Колесникова в злочинах, у 2006 р. було порушено кримінальні справи, а саму книгу, згідно з рішенням суду, мали заборонити [707, с.11]. 2 березня 2009 р. Б.Пенчук був засуджений до 8 років позбавлення волі за звинуваченням у вимаганні й свідомому брехливому повідомленні про здійснення злочину [868].

Відзначимо також, що протягом 2005 р. Прокуратура Донецької області порушила 1114 справ проти порушників виборчого процесу і 100 з них передала до суду, але жодного судового вироку виголошено не було [535, с.5]. Така голослівність нової влади серйозно підривала її авторитет серед жителів Донбасу.

Відсутність системних змін у регіоні засвідчила ситуація, яка склалася в країні під час виборів 2006 р. У Луганській області адміністративний ресурс як і раніше належав донецьким олігархам, а на владних посадах залишалися люди, яких звинувачували у фальсифікаціях під час виборів у 2004 р. А в Донецькій області неодноразово застосовувався фізичний тиск на партійних активістів [468, с.19]. Криза влади, яка розпочалася у вересні 2005 р. звинуваченням у корупції оточення В.Ющенко, призвела до відставки уряду Ю.Тимошенко. В умовах відходу частини союзників для підтримки в парламенті кандидатури на посаду прем’єр-міністра Ю.Єханурова Президент пішов на підписання перемир’я з опозицією.

Нові стосунки влади і Партії регіонів були формалізовані в “Меморандумі порозуміння між владою та опозицією” (22 вересня 2005 р.). Підписавши цей документ, опозиція взяла на себе частину відповідальності за дії влади, але виторгувала для себе чималі переваги [1056, с.1]. Так, згідно з меморандумом, влада зобов’язувалася впровадити політреформу, не допустити політичні репресії, факти чинення тиску на суди, обіцяла невтручання влади в парламентські вибори 2006 р. Крім того, Президент й уряд обіцяли прискорити прийняття законів “Про Кабінет Міністрів Ук-

раїни”, “Про Президента України”, “Про статус та права опозиції”, формувати уряд на принципах професіоналізму та відокремлення влади від бізнесу. Влада фактично брала на себе зобов’язання амністувати учасників фальсифікації виборчого процесу, а також допускала поширення імунітету на депутатів місцевих рад [1056, с.1]. Зауважимо, що багато організаторів фальсифікацій на виборчих дільницях були депутатами різного рівня і прагнули уникнути відповідальності.

Пункти меморандуму, присвячені амністії фальсифікаторів виборів, перекреслили гасла революції та підсилювали впливовість Партії регіонів. Як стверджували окремі ЗМІ, між Партією регіонів і В.Ющенком існували ще й таємні домовленості. Вони полягали в готовності віддати В.Януковичу посади глав адміністрацій на Донбасі та залагодити певні бізнесові питання [928, с.2; 1066, с.4]. Інтеграційного імпульсу “донецьким” та “нашоукраїнцям” додавав сам В.Ющенко. 14 жовтня 2005 р. в інтерв’ю британській газеті “Financial Times” він ствердно висловився щодо коаліції Партії регіонів та “Нашої України” [601, с.14].

Позитивом меморандуму можна назвати перемир’я між політиками, які представляли різні регіони України. Проте наближення парламентських виборів 2006 р. змусило Партію регіонів поширювати заяви про надання російській мові статусу державної та федералізацію України [441, с.9]. У січні 2006 р. після голосування регіоналів за відставку уряду в парламенті В.Ющенко відкликав підпис під “Меморандумом порозуміння між владою та опозицією”. Однак відчуття слабкості влади продовжувало зберігатися в суспільстві.

Наслідки парламентських виборів 2006 р. засвідчили, що протистояння між Сходом і Заходом України не припинилося, а подекуди поглибилося. Результати виборів, за словами екс-губернатора Луганської області Г.Москаля, стали “сигналом для центру, що зі Сходом треба працювати набагато більше” [820, с.3].

Зростання авторитету Партії регіонів на Донбасі стало результатом також негативних тенденцій в економіці. Загалом упродовж січня-квітня 2006 р. відповідно до аналогічного періоду 2005 р. Донеччина виробила промислової продукції 96,4%, що було найнижчим показником останніх років [762, с.2]. У 2005 р. було видобуто всього 78 млн. т. вугілля. Для порівняння вкрай неблагополучного 1994 р. видобули

94,4 млн. т. Боротьба із збитками також не приносила результатів. У 2004 р. вони становили 1,2 млрд. грн., 2005 р. – 1,71 млрд., а за дев'ять місяців 2006 р. – 1,8 млрд. грн. [461, с.8; 483, с.5]. Зростала заборгованість по зарплаті. За даними Луганської облдержадміністрації, на початок травня 2006 р. заборгованість по зарплаті на луганських шахтах склала 12 млн. 32 тис. грн. (з них за минулі роки – 6 млн. 247 тис. грн.) [782, с.3]. У 2006 р. лише 15 державних шахт були фінансово збалансованими і не потребували дотацій. Вихід з ладу виробничих потужностей перевищував їх оновлення. За 2005 р. їх вибуло на 2,8 млн. т., а введено нових на 240 тис. т. Крім того, за 10 місяців 2006 р. у вуглепромі було викрито на 60 млн. грн. порушень [689, с.5].

Внаслідок падіння економіки, збереження впливу олігархів після виборів 2006 р. зі 120 депутатів Луганської облради “регіонали” здобули 100 мандатів [820, с.3], а в Донецькій області “Наша Україна” набрала 1% [625, с.10]. Виконуючи виборчі обіцянки і здійснюючи політичний тиск на В.Ющенко, місцеві ради Донбасу розгорнули процес надання російській мові статусу регіональної [742, с.2; 949, с.7]. Обласні прокуратури здійснили спроби опротестувати рішення облрад про регіональну мову, але місцеві ради їх відхиляли [920, с.1].

Регіонали стверджували про утиски російської мови в умовах, коли діловодство в Луганській облдержадміністрації було переведено на українську мову лише в 2006 р. [529, с.11]. Відзначимо, що депутати Луганської облради й надалі були залежні від з О.Єфремова і В.Тихонова. Тільки раніше вони не ставили питання про роль російської мови, що свідчить про демагогію в цьому питанні.

У Луганській області проживає 58% українців, у Донецькій – 57%. Проте, як зазначав А.Погрібний, з врахуванням 955 українських класів у російських школах, а також 412 шкіл, що мають не стільки українську мову навчання, як статус шкіл з українською мовою навчання, усього в 2005 р. у м. Донецьку офіційно вчилася по-українськи 17,1%, у м. Маріуполі – 14,7% учнів, у м. Макіївці – 4% [1353, с.208].

Прикладом порушення конституційних прав щодо здобуття освіти державною мовою стала історія С.Мельничука, студента Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, який у 2005 р. змушений був звернутися до суду й прокурату-

ри про захист прав на здобуття освіти рідною мовою. Справу не було виграно, але ця подія створила прецедент для Сходу країни й набула розголосу [1353, с.215].

Зрештою, й у Харкові станом на початок 2006 р. не існувало жодної української радіостанції чи телеканалу. Більшість дитсадків та шкіл були російськомовними, а серед вузів лише в Державній сільськогосподарській академії ім. Докучаєва більша частина предметів викладалася українською [677, с.14]. Понад 90% преси і книг Харкова видавалося російською мовою [1648, с.31].

Для загострення політичної ситуації в регіоні політики використали навіть дії Луганського прикордонного загону на російському кордоні навесні 2006 р. Прикордонники з метою боротьби з контрабандою розпочали риття рову на кордоні, що місцева влада розцінила як незаконний і недружній до Росії крок [982, с.8; 848, с.2].

Кадрові перестановки на Донбасі після парламентських виборів стали ознакою консервації політичної ситуації і перекладання відповідальності за область на “регіоналів” [541, с.4; 1095, с.4]. Помаранчеві в регіоні не змогли переламати ситуацію на свою користь не в останню чергу через війну за впливи і непрофесійність [625, с.10]. Після парламентських виборів 2006 р. розуміння необхідності об’єднавчих процесів посилювалося на Сході України. Так, депутат Донецької облради Ю.Савінков вирішив організувати поїздки мешканців Галичини до Донецька і довести, що на Донбасі “живуть добрі, працьовиті люди, які люблять Україну” [952, с.6].

Створення в липні 2006 р. антикризової коаліції та підписання “Універсалу національної єдності” призвело до поновлення у владі регіоналів. Після цього Партія регіонів здійснювала протекціоністський режим до свого базового регіону. Згідно з проведеним у листопаді 2006 р. опитуванням Центру Разумкова, 45% респондентів вважали, що уряд значною мірою захищає інтереси Донбасу [1002, с.1]. Повернення Партії регіонів у владу характеризувалося також відновленням діяльності СЕЗів і ТПРів. Такі кроки уряду стають зрозумілі з огляду на те, що найбільше інвестицій від таких зон було залучено в Донбас – 53,7% [548, с.10].

Уряд В.Януковича збільшив також увагу до вугільної промисловості. Уже в серпні 2006 р. уряд повністю погасив заборгованість шахтарям на 133,5 млн. грн. Було збільшено асигнування підтримки будівництва і переоснащення шахт [689, с.5].

Однак 9 січня 2007 р. гірники шахтоуправління “Донбас” (м. Донецьк) заявили про початок страйку. Шахтарі висували вимоги переважно економічного характеру. Переговори з урядом завершилися підписанням протоколу, в якому Мінвуглепром прийняв вимоги гірників [1120, с.10].

23 листопада 2006 р. в Донецьку активісти організації “Донецька республіка” почали збір підписів для проведення всеукраїнського референдуму щодо відокремлення Донбасу від України. В умовах спротиву ЦВК, мав ініціюватися регіональний референдум про незалежність Донбасу. Сепаратисти були впевнені, що Донецька республіка є правонаступницею Донецько-Криворізької республіки [808; 1541]. Акція проходила під гаслами “Ні бандерівській окупації”, “Змемо помаранчевих фашистів” тощо. Її причиною стали заяви Ю.Луценка на з’їзді Нашої України, в яких останній закликав до опору. Можна висловити здогад, що сепаратизм був ініційований близькими до правлячої коаліції політиками. На відміну від 2004 р., агітація сепаратистів була радикальніша, але не мала масового характеру [808]. Правоохоронці та місцева влада не відреагувала належним чином на відкриті сепаратистські дії. Донецький міськвиконком дав сепаратистам дозвіл на збір підписів за відокремлення південно-східних земель від України. Крім комуністів, ніхто з партій сепаратистів не підтримав [1619]. Відтак 11 правих політичних партій регіону засудили бездіяльність влади міста й області стосовно закликів і дій, що зазіхають на територіальну цілісність України [808].

28 листопада 2006 р. в Донецьку “Донецька республіка” і ряд громадських організацій провели акцію на тему: “Історична правда, яка вона є – дворіччя Сіверсько-донецького з’їзду”. Але акція не була масовою і проводилася під лозунгами: “Об’єднаємо в єдиний союз Велику, Білу і Донецьку Русь!”; “Щоб Донбас процвітав в щасті й мирі, даєш російську мову в донбаському ефірі!”; “Честь і слава Артему!” [990]. Згідно з ідеологами “Донецької республіки”, наступив третій період “походу на Схід”, який здійснює “оранжевий фюрер” за допомогою інтервентів з НАТО, щоб “змусити забути рідну російську мову, велику російську культуру, перетворити нас у слухняне стадо для утіх натовського дяді Сема” [168]. Активісти “Донецької республіки” заперечували існування української мови, закликали “суворо триматися

Російської православної церкви”, а якщо це було б неможливо, то монастирі мали б перейти під ігуменське управління до “часів єдності України і Росії” [170; 184].

Регіональна влада відмежовувалася від сепаратистських тенденцій. 18 січня 2007 р. голова донецької облради А.Близнюк у Донецьку під час наради за участю Президента України зазначив, що “в Донецькій області живуть патріоти” і попросив В.Ющенка забути “таке слово, як сепаратизм у Донбасі” [517].

У січні 2007 р. ухвалу Ворошиловського районного суду Донецька про незаконне надання російській мові статусу регіональної підтвердив Апеляційний суд краю [539, с.8]. Але занепокоєння в україномовних викликали заяви секретаря Донецької міськради М.Левченка, які він виголосив у лютому 2007 р. в інтерв'ю УНІАНу. Політик заявив, що з “наданням статусу державної російській необхідність говорити українською просто відпаде. Вона не помре, нею писатимуть пісні, розповідатимуть анекдоти, вона стане фольклорною. А російська мова – мова науки, мова цивілізації...” [1010, с.1; 283, с.8]. Безумовно, заяви такого змісту не сприяли єднанню Сходу і Заходу України.

Активісти “Донецької республіки” взяли участь у мітингах на підтримку парламенту в результаті його розпуску Президентом у квітні 2007 р. Після цього В.Ющенко доручив Генпрокуратурі та СБУ розібратися з сепаратистами. Правоохоронці навіть затримали одного з лідерів організації О.Фролова [811, с.8]. 27 травня 2007 р. “Донецька республіка” заявила, що не підкорюється указу Президента України від 16 травня 2007 р. про святкування 100-річчя з дня народження Р.Шухевича і буде “поступати з авторами і виконавцями цього указу за законами військового часу” [169]. Після активізації СБУ організація проголосила, що основна ціль їх діяльності – “сприяти розвитку національної, духовної і культурно-історичної спадщини Донецького краю” [180]. Тепер Україну вони бачили федерацією в складі Федеративної республіки Галичини, Донецької федеративної республіки, Центральної Української республіки, Новоросійської республіки, Республіки Крим [183].

Після ініціювання в квітні-травні 2007 р. розпуску парламенту В. Ющенком донецька еліта організувала в Києві протестні акції, учасники яких виступали за єдність країни і стабільність. Але це не зашкодило голові Луганської організації Партії

регіонів О.Єфремову під час виступу 9 травня 2007 р. в Луганську порівнювати помаранчевих з “коричневою чумою” і розпалювати регіональні протиріччя [630, с.6].

Черговий сплеск антиукраїнських настроїв на Донбасі був пов’язаний з мовними рішеннями міськради Донецька. 20 травня 2008 р. міськрада прийняла рішення про недопущення подальшого розширення мережі україномовних шкіл та дитсадків. Проте сама міська влада і призупинила дію цього рішення [746, с.4; 1123, с.4].

Світова економічна криза, що розгорнулася восени 2008 р., ще більше ускладнила становище в регіоні. Закриття підприємств металургійної та хімічної промисловості зумовило невивплати зарплат та збільшення безробіття, на що накладалася бездіяльність профспілок. У той же час протиріччя і міжусобиці в центральній українській владі дозволили покласти вину за кризу на республіканські органи влади [1115, с.4]. Уже на початок лютого 2009 р. в Донецькій області було зареєстровано 60 тис. безробітних, гірникам на державних шахтах перестали платити зарплату, і цифра заборгованості перед шахтарями сягнула 100 млн. грн. [1118, с.2].

Загостренням економічної ситуації та протиріччями в політичній сфері спробували скористатися радикали. 9 лютого 2009 р. близько 10 членів “Донецької федеративної республіки” провели в Донецьку мітинг на честь утворення Донецько-Криворізької республіки, який, однак, не викликав інтересу в городян [491]. Лідери організації заявляли, що ними проголошено державний суверенітет Донецької федеративної республіки у складі Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Харківської, Херсонської республік. Основою суверенітету утворення мав стати “демократичний русизм, як єдина ідеологія суперетноса русів, в економіці – державний соціалізм”. Ідеологи утворення поєднували крайньо праві шовіністичні засади в політиці з радянськими стереотипами в економіці [223].

У прагненні прийти до влади регіонали організували в березні 2009 р. протестні мітинги. А місцеві ради Донбасу закликали до дострокових виборів парламенту і президента. Квінтесенцією їх стратегії знову став “бюджетний федералізм”. Більше того, в тексти рішень рад було вписано вимоги законодавчо закріпити збільшення повноважень місцевого самоврядування [1119, с.3]. Однак з наближенням

президентських виборів зусилля значної частини жителів Донбасу сконцентрувалися на перемозі кандидата в Президенти України В.Януковича.

Отже, протестна активність прихильників В.Януковича після переголосування II туру президентських виборів стала наслідком поширення серед суспільства сепаратистських ідей і копіювання попередніх дій помаранчевої опозиції, а також результатом розгубленості та відсутності подальшої програми дій. Підписання у вересні 2005 р. угоди порозуміння між В.Ющенком і В.Януковичем формалізувало замирення між Сходом і Заходом України, але й створило в донбасівців уявлення про безкарність і безпомилковість її регіональної влади.

Спроби нової влади розв'язати проблему злочинності та вирішити соціально-економічні проблеми Донбасу не мали значних успіхів, а тому остаточно не зняли підстав для децентралізму і не значною мірою сприяли соборності країни. Прихід у серпні 2006 р. на посаду прем'єр-міністра В.Януковича, за задумами політиків, мав розпочати процес замирення між Сходом і Заходом країни. Однак процес боротьби за повноваження між Президентом України й урядовою коаліцією не стабілізував ситуацію в країні, не покращив суттєво соціально-економічний рівень життя в регіоні та політичну ситуацію.

Світова економічна криза, яка охопила Україну восени 2008 р., ще більше ускладнила стан економіки в регіоні, призвела до зростання безробіття і не виплати зарплат. Відтак протиріччя, які не припинялися в середовищі центральної влади навіть в умовах кризи, стали ще одним негативним подразником для жителів Донбасу.

Підсумовуючи, зазначимо, що дезінтеграційні рухи на Донбасі в умовах становлення незалежної України були пов'язані переважно з вимогами більшої економічної самостійності регіону та збереження етнополітичних особливостей краю, і не посягали на територіальну цілісність країни чи її устрій. Подальше спрямування економіко-політичного потенціалу краю в напрямку розвитку держави сприятиме піднесенню як Донбасу так і України.

РОЗДІЛ VI

ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

6.1. Етнополітичний розвиток Закарпаття в умовах незалежності України

6.1.1. Національно-демократичне відродження на Закарпатті та формування політичного русинства в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Ситуація на Закарпатті, на відміну від Галичини, залишалася під контролем КПУ і після весняних виборів 1990 р. Комуністи отримали в краї 4 мандати з 5 депутатів СРСР, 9 з 11 депутатів УРСР, 99 з 120 депутатів облради, біля 70% міських і районних і 40% сільських та селищних рад [96, арк.124]. У 1989 р. з КПУ вийшли лише 76 осіб, за 8 місяців 1990 р. – 615. Найбільше партбилетів було здано в Ужгороді й Мукачеві, Ужгородському, Виноградівському, Мукачівському, Тячівському районах [101, арк.2]. За 1990 р. і першу половину 1991 р. КПУ покинули 6400 осіб. І за цей же час 1 тис. осіб було прийнято в члени партії [104, арк.23]. Ці цифри є свідченням того, що КПУ залишалася в регіоні найвпливовішим політичним гравцем і могла блокувати прийняття рішень.

В області відбувалося відродження релігійного життя. На початок 1990 р. близько 70 груп громадян зареєстрували релігійні громади, в користуванні яких було 70 культових споруд. На той час діяло 660 зареєстрованих релігійних громад більш як 10 конфесій [99, арк.13-14]. Однак, як і по всій Західній Україні, у зв'язку з релігійним ренесансом між православними та греко-католиками загострилися відносини.

У більшості міст і районів були створені структури Руху, в ряді районів – організації УРП та ДемпУ, йшла консолідація націонал-демократів [102, арк.13]. Рух та УРП здійснювали масові заходи, які супроводжувалися закликами до деполітизації державних установ, проти Союзного договору та призову до армії, за розпуск Верховної Ради УРСР і скликання Національного конгресу [101, арк.26].

9 лютого 1990 р. пленум Закарпатського обкому КПУ обрав першим секретарем М.Волощука, який зробив своїм гаслом локальний сепаратизм. На думку О.Гав-

роша, таку позицію визначили як особисті стосунки, так і приклад Галичини, де комуністи позбулися впливу [1254, с.305]. Свідченням впливу на розвиток політичного русинства комуністів стало призначення в травні 1990 р. активних у майбутньому захисників русинства – секретарем обкому І.Миговича, завідувачем ідеологічного відділу – М.Макару [1254, с.307-308]. А ще в 1989 р. в Ужгороді для компартноменклатури негласно організовується серія “русинських” семінарів для вишколу ідеологів русинського сепаратизму [1310, с.V].

Перші збори русинських активістів відбулися восени 1989 р. в Ужгородському училищі культури. На ньому були присутні директор училища Ю.Сливка, М.Томчаний, М.Михальова, професор Ужгородського університету М.Гранчак, заввідділу обласного краєзнавчого музею Л.Філіп, юрист П.Годьмаш [418, с.312].

17 лютого 1990 р. в Ужгороді відбувся установчий з’їзд русинів, який проголосив утворення Товариства карпатських русинів (згодом Общество покарпатских русинов (ОПР)). Окремі його члени розпочали агітацію за “відрубність закарпатоукраїнського населення” від українців і росіян [1183, с.96]. Однак у статуті товариства проголошувалися тільки різні види культурно-освітньої праці [576, с.4]. Головою товариства став архітектор М.Томчаний, заступниками – Б.Сливка і М.Михальова. Правління товариства затвердили в складі 33 особи, було сформовано районні осередки організації в Ужгороді, Мукачеві, Рахові [1334, с.146].

Підтвердженням того, що Товариство карпатських русинів було створено за підтримки влади є й те, що на відміну від НРУ, інших українських організацій, воно було зареєстроване блискавично – 20 лютого 1990 р. [1562, с.18]. До того ж, для керівництва подіями навколо русинства, було утворено штаб на чолі з одним із керівників облради [1213, с.17]. Ідеологи русинства розгорнули пропаганду на сторінках обласних газет “Новини Закарпаття” і “Молодь Закарпаття” [1181, с.88-89]. Заступник редактора обкомівської газети “Закарпатська правда” І.Попович став редактором рупора сепаратизму – газети “Отчий храм” (“Подкарпатська Русь”) [1182, с.29].

Частина закарпатців стикнулася з ситуацією, яку описав житель с. Велика Бака Берегівського району І. Бабинець: “У свої 37 років я дізнався, що я не українець. Не

від свого діда, якому буде 90 років, не від бабці, не від батька-матері, не від своїх стрийків, які в 1939 р. захищали Карпатську Україну, а від секретаря обкому КПУ Федиковича” [637, с.2]. Партійні засоби масової інформації не могли приховати прагнення партноменклатури зупинити розвиток національної самосвідомості закарпатських українців, роздмухували ворожнечу між Закарпаттям та Галичиною [614, с.2]. Галичан на сторінках преси звинувачували навіть у спекуляціях у краї товарами [666, с.2].

Секретар Ужгородського міськкому КПУ І.Мітровцій в інтерв'ю газеті “Правда” 8 жовтня 1990 р. відзначив, що агітатори зі Львівщини, Івано-Франківщини намагалися виступати в ролі ідейних провідників, але “у Закарпатті, як говорять, свої кольори” [557, с.2]. Комуністи залякували жителів краю тим, що націонал-демократичні організації підтримують сепарування західноукраїнських земель. На пленумі обкому КПУ 12 травня 1990 р. М.Волощук зазначав: “Активісти Руху і УГС виношують ідеї створення так званої Галицької республіки. Ці ідеї вони намагаються правдами і неправдами нав'язати населенню Закарпаття” [97, арк.13]. Відповідно і в постанові пленуму обкому КПУ “Про політичну ситуацію в області і задачі обласної партійної організації з її стабілізації” значилося, що емісари організацій Львівської й Івано-Франківської областей здійснюють спроби “нав'язати сепаратистські лозунги” [97, арк.55]. 10 листопада 1990 р. пленум обкому КПУ виступив із “Заявою на захист комуністів західних областей республіки”, у якій висловив солідарність з комуністами західних областей і закликав “припинити антикомуністичні провокації” [98, арк.75]. 31 липня 1991 р. “Закарпатська правда” опублікувала заяву “До суверенної України – чесним шляхом”, яку підписало керівництво області, представники профспілок та ряду громадських організацій. У ній було розцінено дії десанту львівських демократів у краї з нагоди річниці Декларації про державний суверенітет як “аморальні і провокаційні”. У заяві демократів звинувачували в тому, що вони сприяють посиленню в краї сепаратистських настроїв [227; 123, арк.142].

Русинство мало прихильників у колах русинської еміграції США та Канади, які в силу інерції не могли сприйняти незалежності України [1627, с.72]. У 1990 – 1991 рр. виникає ряд русинських товариств у решті заселених українцями країнах:

Русинська Оброда в м. Межилаборцях (Словаччина); Стіваришення лемків у м. Легниці (Польща); Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі в м. Празі; Руска Матка у Воєводині; Русинська організація Угорщини в Будапешті [1550, с.331]. Русинські товариства спільно з Карпаторусинським науковим центром у США утворили Світовий конгрес Русинів і розпочали проведення світових конгресів [1452, с.57; 1456, с.78].

У 1991 р. зарубіжні русинські організації давали низьку оцінку стану русинського руху в Україні. Так, П.-Р.Магочій на I світовому конгресі русинів у Межилаборцях зазначав: “Але що це русинство на радянському Закарпатті? Чи це рух? Чи це метушня кілької осіб?... Ми знаємо, що є багато балаканини” [1453, с.10].

Русини пішли на активне зближення з шовіністично налаштованими елементами із Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) [613, с.3]. В інтерв'ю угорській газеті “Пешті гірлап” 14 квітня 1990 р. лідер товариства Ш.Фодо, аналізуючи русинські настрої, відзначив: “Я не кажу, що радію з цього (це було б і не гарно), але ми це використаємо” [576, с.4].

Усе це відбувалося, незважаючи на те, що стосунки між представниками національних меншин на Закарпатті толерантні, хоча існує чітка національна ідентифікація [527, с.18]. Відзначимо, що влада сприяла відродженню угорської культури й освіти. У 1989 – 1990 рр. було відкрито 2 середні і 2 початкові угорські школи, а 4 початкові було реорганізовано в неповні середні. Було відкрито початкові класи з угорською мовою навчання в 2 україномовних школах. З 1 вересня 1990 р. було запроваджено факультативне вивчення угорської мови в 26 школах з українською та російською мовами навчання та румунської мови в одній [107, арк.23]. Для угорців видавалася обласна газета “Карпати игаз со” тиражем 39 тис. екземплярів, а 4 газети – обласна молодіжна і 3 районні – дублювалися українською й угорською. Для російськомовних була створена газета “Єдинство” [433, с.58]. Працював український і російський музично-драматичний театри, національні колективи в філармонії, угорський самодіяльний народний театр, 642 угорських, 87 румунських, 17 німецьких, 5 словацьких художніх колективів [433, с.57].

Ріст національної свідомості угорців Закарпаття засвідчили дискусії на пленумі обкому КПУ ще 5 грудня 1989 р. Так, Ш.Фодо відзначав, що в Берегівському районі угорці у владі були представлені непропорційно мало. Письменник Л.Балла вказував на питання угорських надписів, назв населених пунктів, висловився за утворення угорського національного округу [1334, с.143].

У цей час поряд з ТУКЗ з'являється ряд громадських організацій угорців Закарпаття: Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Закарпатське угорське педагогічне товариство, Товариство угорських художників Закарпаття ім. І.Ревеса, Товариство угорських скаутів й інші [1568, с.240]. Натомість румуни краю в 1989 р. створили “Соціально-культурне товариство ім. Дж. Кошбука”. Товариство домоглося відмови від молдавської орієнтації, заміни кирилиці латиницею румунської транслітерації, встановило тісні зв'язки з навчально-культурними закладами Румунії. Програма товариства включала як максимум створення автономної територіально-адміністративної одиниці чи надання румунам національно-культурної автономії, як мінімум включення румунських сіл в один район області [1568, с.314].

У “Пропозиціях обкому КПУ по роботі з національними меншинствами” зауважувалось, що “відкритих автономістських проявів в області не зафіксовано”. Водночас “мають місце” факти, коли лідери ТУКЗ заявляють, що після організаційного зміцнення одним з перших може бути прохання про автономію [1335, с.227].

За підтримки угорських політиків відбувалося перейменування вулиць населених пунктів, яке хоч і мало в окремих випадках історичну справедливість, проводилось без обґрунтування [1334, с.145]. Крім того, кінець 1989 р. ознаменувався тим, що президія Берегівської організації ТУКЗ звернулась до влади щодо створення угорської автономії в межах району й розпочало збір підписів під цим зверненням (у Берегівському районі їх зібрали більше 10 тис.) [1335, с.224, 228]. Політична допомога меншині зі сторони Угорщини в основному виражалася в обережній підтримці автономістських прагнень закарпатців [1632, с.27]. Однак лише протягом першого півріччя 1989 р. область відвідали більше 70 представників Угорщини, що висвітлювали діяльність ТУКЗ [1335, с.225]. У Будапештському парламенті

проводилися заходи, щоб перешкодити ратифікації договору між Угорщиною й Україною, бо він стверджував принцип непорушності кордонів країн [1483, с.783].

Одночасно на пленумі обкому КПУ 1990 р. начальник Управління КДБ В.Тарновецький визнавав, що “з’явилися ініціативні групи, які... спробували звернутися до О.Дубчека й інших відповідальних осіб, щоби приєднати Закарпаття до Чехословаччини” [97, арк.37]. У результаті міжетнічного протистояння, яке було розгорнуто в області, навесні 1990 р. лише 25% опитаних громадян оцінювали відносини між представниками різних національностей області як добрі, 59% – задовільні й 11% – погані [97, арк.10]. Дезінтеграційні спалахи на Закарпатті слідували після повернень М.Волощука з Москви, якому доводилося часто бувати там у зв’язку з будівництвом Пістрялівської радіолокаційної станції [1254, с.307].

Більше того, обласна верхівка в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. З 1989 р. керівництво області ставило питання про створення зони спільного підприємства (праобразу СЕЗ і ВЕЗ). На початку 1989 р. пропозиції з цього приводу були направлені в Раду Міністрів УРСР, але відповіді не було отримано [95, арк.58]. У 1989 р. облвиконкомом був укладений договір з науково-дослідним інститутом Держпрому СРСР про розробку “Положення” і техніко-економічного обґрунтування зони спільного підприємства “Чоп-Ужгород”.

19 червня 1990 р. було прийнято рішення “Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування” [1334, с.147]. У підсумку комуністи на ХХІІ конференції в червні 1990 р. констатували, що ставлення вищих партійно-радянських органів до ідеї зони спільного підприємства й інших форм зовнішньоекономічного співробітництва є позитивним [95, арк.58].

28 липня 1990 р. обком КПУ надіслав на адресу ЦК КПРС, ЦК КПУ, Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР критичні зауваження з вимогами переглянути практику доведення держзамовлень до підприємств, встановлювати їх так, щоб не менше 30-40% продукції залишалися на місцях. Комуністи вимагали передати області ряд підприємств союзного та республіканського підпорядкування [100, арк.5]. Вимоги створення вільної економічної зони не цілком узгоджувалися з економічним

станом області. Так, за 1989 р. в область завозилося товарів на 172,1 млн. крб. більше, ніж вивозилося [103, арк.36].

Зауважимо, що обласна влада оминула увагою мітинг на честь угорського діяча Ференца II, який відбувся 17 липня 1990 р. в селі Вилок Виноградівського району. На ньому було прийнято ще одну “Декларацію про автономний статус Закарпаття”, де пропонувалось відновити національність корінному населенню [1334, с.148].

Після прийняття ВР України Декларації незалежності УРСР активізується агітація за політичне русинство. 29 вересня 1990 р. на засіданні правління Товариства прийнято програмовий документ: “Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатської області статусу автономної республіки”. Її зміст зводився до того, що єдино законним і чинним визнавалось рішення про утворення 8 жовтня 1938 р. автономної Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини [1506, с.7]. Відтак 21 листопада з’явилася заява 13 керівників громадсько-політичних організацій краю, в якій було визнано декларацію антинауковою, а її авторів такими, що не хочуть зважати на “українське національне самоусвідомлення”. 15 лютого 1991 р. в пресі була опублікована заява 17 діячів науки і культури Києва, вихідців із Закарпаття, яка спрямовувалася проти Декларації ОПР [1466, с.119-120].

З вуст обласного керівництва звучали заяви про те, що високі посади в краї повинні належати виключно закарпатцям [763, с.8; 814, с.5]. Номенклатура також поширювала чутки про утворення нового адміністративного утворення в складі Закарпатської, Львівської та Івано-Франківської областей з центром у Львові [806, с.2].

Під час II етапу XXII обласної партконференції 2 лютого 1991 р. комуністи вирішили, що “при переході на ринкову економіку в умовах області перевагу слід віддати створенню зони спільного підприємництва” [103, арк.42]. З ініціативи М.Волощука була також створена комісія для вивчення правомірності питань про русинство й автономістські настрої. До складу структури, попри запевнення М.Волощука в нейтральності КПУ, не було включено жодного українського демократа [190, с.2]. У 1991 р. ця комісія на чолі з істориком І.Гранчаком виробила висновки: “Термін “русин” – це давня назва українського населення всіх областей України... вживання назви “русин” правомірне для позначення локальної самосвідомості, яку дехто

помилково сприймає за національну. Термін “русин” – ідентичний терміну “українець” [356, с.17].

Не дивлячись на формальну відстороненість обласного керівництва КПУ від проблеми русинства, є докази безпосереднього відношення комуністів до активізації політичної складової цього руху. Зокрема, цим є виступ М.Волощука на засіданні Політбюро ЦК КПУ 19 жовтня 1990 р. Політик на доказ певних успіхів комуністів краю в боротьбі з націонал-демократичними організаціями зазначив: “А русинів ми створили, спеціальне товариство в протівовес всім організаціям”. Ми свідомо зазначили про належність КПРС до русинського руху, а не зокрема КПУ, оскільки у виступі М.Волощук наголосив про попередні консультації з ЦК КПРС [5, арк.150].

Свідченням зв’язків ОПР з КДБ стало власне визнання заступника голови товариства П.Годьмаша, що він зумів навесні 1991 р. передати листа з вимогами русинів відродити автономію в складі УРСР особисто О. Дзасохову, який був членом Політбюро і секретарем ЦК КПРС, а також курував зовнішню розвідку, КДБ і МЗС. П.Годьмаш стверджує, що за результатами цього звернення було отримано за певнення керівництва Верховної Ради СРСР, що на друге півріччя 1991 р. в план роботи парламенту включено питання відміни указів про утворення Закарпатської області [418, с.320-321]. І.Поп також визнає, що на початку 1991 р. в Москві відбувалися перемовини між представниками ОПР і головою Ради Національностей Верховної Ради СРСР, які не завершилися через розпад СРСР [1568, с.64].

О.Мишанич навіть стверджує, що у вересні 1990 р. в м. Женеві на секретній нараді радянських і німецьких експертів було вирішено “не забороняти відірвання Закарпатської України на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включення до Угорської республіки” [1505, с.9].

Проте для більшості комуністів області залишалася незрозумілою позиція партійного керівництва щодо русинства. Так, учитель Новодавидковської середньої школи Мукачівського району І.Качур на 2 етапі XXII конференції Закарпатської обласної парторганізації 2 лютого 1991 р. відверто запитував: “Де в їх концепціях істина, а де карпатські русини блукають...” [102, арк.51]. Натомість М.Волощук на партконференції зазначив, що “ми рішуче відмежовуємося від сепаратизму... і

відкидаємо спроби політичних опонентів приписати нам співучасть в їх розробці” [102, арк.19]. Функціонер засудив ідею повернення області статусу автономної республіки й визнав, що цей крок “ може дестабілізувати політичну ситуацію”. Але одночасно він вважав, що проблема автономії краю “заслуговує вивчення і щоб навколо неї велися компетентні, наукові дискусії” [102, арк.19].

Як підсумок партконференції, були прийняті “Основні напрямки діяльності обласної партійної організації”, де було задекларовано “всіляку допомогу національно-культурним товариствам”. Комуністи зазначили, що розвиток регіону можливий “тільки при територіальній неділимості Закарпаття як невід’ємної частини вільної суверенної Радянської України в складі оновленого Союзу” [102, арк.134].

Отже, закарпатські комуністи офіційно заперечували будь-яку причетність до автономістсько-сепаратистських заяв русинів, заявляли про Закарпаття як невід’ємну частину України, але не відмовилися від проведення діалогу щодо автономного статусу краю. Протистояння між русинами й українськими організаціями комуністи розглядали як розбіжності, в основі яких були особисті амбіції [97, арк.8]. В області комуністам під час всесоюзного референдуму 1991 р. вдалося забезпечити в більшості населених пунктів підтримку оновленого Союзу РСР. Однак Компартія уже не могла ефективно протидіяти пропагандистським акціям націонал-демократів в Ужгороді, Хусті, Міжгір’ї, Сваляві й Перечині [105, арк.21-22].

Під час агітаційної роботи на користь укладення Союзного договору прозвучала окрема позиція з Березівського району. Березівчани пропонували відзначити в тексті договору, що “членами Союзу можуть бути республіки, національні автономії”, а “питання, що стосуються інтересів народів, які не мають своїх національно-державних утворень, повинні розглядатися в Раді Федерації з участю повноважних представників цих народів” [108, арк.2].

Одночасно, як зазначив на нараді-семінарі працівників партійних комітетів західних областей України в Ужгороді 14 лютого 1991 р. другий секретар обкому КПУ І.Мигович, невід’ємною умовою збереження міжнаціональної згоди комуністи вважали створення національних районів, сільських рад [433, с.55]. Проте проведені в лютому 1991 р. обкомом КПУ дослідження засвідчили падіння рейтингу комуністів.

Так, найнижчий рейтинг у них фіксувався в Хустському (3,2%), Берегівському (3,7%) районах та в Ужгороді (8,3%). Найбільшу підтримку КПУ мала в Мукачівському (26,5%) та Виноградівському (25,5%) районах. Натомість НРУ більше підтримували у Воловецькому (12,5%), Іршавському (10,4%), Перечинському (8,8%) та Тячівському (7,2%) районах і в Ужгороді (9,7%) [107, арк.7]. Згідно з проведеним у травні 1991 р. в м. Ужгороді соціологічним дослідженням, 15% комсомольців підтримували Рух, а КПУ не підтримував ніхто. Однак і СНУМом і “Пластом” цікавилися лише 11% і 6%, підтримували 5% і 3% [106, арк.10]. Ці дані свідчили, що про націонал-демократичні організації студентство і старшокласники ще знали недостатньо, а рівень авторитету КПУ зменшувався.

У цих умовах продовжувалося розгортання русинства. 3 липня 1991 р. ОПР прийняло меморандум до Ради Безпеки ЄС, в якому становище русинів розцінювалося як факт порушення прав людини в центрі Європи й етногеноцид [1049, с.2].

Створювались нові русинські організації. Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія було утворено 13 квітня 1991 р. У статуті товариства зазначалося, що серед його завдань є “сповнення віковічних прагнень русинів до духовного відродження і національного розквіту в єдиній Україні” [1334, с.158]. “Асоціація нерадикальних демократів” подала на сесію облради 15 жовтня 1991 р. заяву, де вказувалось про необхідність опитування громадян області з приводу державності, національності, мови; публікації й оцінки матеріалів про возз'єднання краю з Україною. У свою чергу, в резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття (ДЛНЗ) від 27 жовтня 1991 р. відзначалось про перспективність автономії через вимоги громадськості [1334, с.158].

Традиції русофілів продовжувало в краї російське культурно-освітнє товариство “Русській дом” та російськомовна газета “Єдинство-плюс”. Вони однозначно підтримували ОПР, вимагали надати російській мові статусу державної [1182, с.109]. Проте відповідно до записки ідеологічного відділу ЦК Компартії України “Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці” від 29 березня 1991 р. “русинський рух” масової підтримки в області не мав [37, арк.28]. Згідно з опитуванням, проведеним обкомом Компартії України напередодні всесоюзного

референдуму навесні 1991 р., 71% опитаних заявили, що хотіли б бачити Закарпаття в складі України або як об'єкта Союзу, або України як окремої держави. І тільки близько 10% бажали б бачити край самостійною державою [433, с.74-75].

Невдалий переворот ДКНС змусив обласну владу активніше поширювати ідеї автономії. 16 вересня 1991 р. русини проводять прес-конференцію, а 17 вересня ініціюють мітинги в Ужгороді та Мукачеві з вимогами автономії [1254, с.309]. До сесії облради була надіслана заява демократичних сил Хустщини з осудом ідеї автономії області. Надалі сесії Мукачівської міськради 27 серпня 1991 р. і райради 29 серпня 1991 р. вирішили просити облраду прийняти рішення про проголошення області “автономним краєм України” і з цього приводу провести обласний референдум. А вже згідно з рішенням від 14 вересня 1991 р. Мукачівською райрадою було запропоновано облradі проголосити область “покарпатським автономним краєм з правами автономної республіки” [1334, с.155].

10 вересня 1991 р. у Москві розпочалася робота Ради з безпеки і співробітництва в Європі. У ній взяло участь 5 делегатів від ОПП. Зокрема, М.Попович у виступі заявив, що “русинську націю в Україні піддають приниженню... погрожують, створюють нестерпні умови для життя” [418, с.327-328].

Позачергова сесія облради, яка розпочала роботу 27 вересня 1991 р., прийняла рішення, в якому підтримувалась незалежність України. У заяві облради депутати виступали за територіальну недоторканість України й засуджували сумніви в акті возз'єднання Закарпаття із Україною. Втім, одночасно з цими заявами була підготовлена відозва до Президії Верховної Ради України щодо включення до порядку денного сесії питання про ВЕЗ в області [1334, с.154]. Група націонал-демократів розпочинає голодування під стінами облради з вимогою відставки М.Волощука та зняття питання про автономію. У ніч з 28 на 29 вересня 1991 р. міліція пробує розігнати наметове містечко. Громадська думка схиляється в бік пікетувальників, а студенти університету оголошують страйк [1163, с.5]. У підсумку 1 жовтня 1991 р. найбільш одіозні керівники подали у відставку (М.Волощук, Ю.Воробець), а наступного дня сесія перервала роботу.

Облрада прийняла рішення “Про статус Закарпаття в складі незалежної України”. Згідно з ним було утворено комісію, якій доручили до 30 грудня 1991 р. вивчити питання статусу Закарпаття в складі України, і лише після цього облрада повинна була повернутися до розгляду питання [1562, с.28]. На вимогу голодуючих влада пообіцяла звернутися до парламенту України з пропозицією переобрати облраду на багатопартійній основі, відклала розгляд питання про статус Закарпаття [763, с.8].

Дебати про саморозпуск ради тривали довго. На сесії було обговорено проект Декларації про проголошення Закарпаття автономією. Його було внесено на розгляд Мукачівською міською, Мукачівською й Берегівською райрадою [1534, с. 187]. Також рахівське товариство “Гуцульщина” готове було провести референдум щодо відокремлення від Закарпаття, їх підтримував Воловецький район [1334, с.157]. Водночас лідери товариств нацменшин 13 жовтня 1991 р. прийняли заяву до Закарпатської облради, голови Верховної Ради України, в якій пропонувалося поєднати автономію із введенням зони вільного підприємництва на Закарпатті [1334, с.159].

В області зростала політична напруга. 31 жовтня 1991 р. облрада вирішила провести місцевий референдум з питання надання області статусу автономної території. У тексті бюлетеня значилося: “Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб’єкта в складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?” [806, с.2]. Згаданим рішенням влада проігнорувала негативні відгуки на сепаратистські дії НРУ, ТУМ “Просвіти”, “Меморіалу”, УРП та ДемПУ, Фонду культури, науковців Ужгородського університету, інтелігенції Києва – вихідців із краю [806, с.2]. У таких умовах представники “Демократичної платформи” в облраді прийняли звернення до голови Верховної Ради України. У зверненні вказувалось на протиставлення загальноукраїнського та обласного референдумів, на маніпуляцію населенням, на закладенні міни міжнаціонального протистояння [1336, с.131-132].

У відповідь на такі дії Президія Верховної Ради УРСР в постанові від 6 листопада 1991 р. звернула увагу облради на порушення законодавства і скасувала рішення про проведення референдуму [205, с.85]. Завдяки втручання Л.Кравчука референдум про автономний статус Закарпаття було замінено референдумом про

надання статусу особливої самоврядної адміністративної території [1181, с.92]. 20 листопада 1991 р. Л.Кравчук на зустрічі з активом області запропонував продовжити виконання повноважень облради й замінити слово “автономія” у бюлетені на “особлива самоврядна територія”. Однак на сесії політик запропонував вже формулювання – “особлива самоврядна адміністративна територія”, яка, на думку русинів, зводила нанівець референдум [418, с.332-334]. 1 грудня 1991 р. 78% виборців на обласному референдумі сказали “так” самоврядній адміністративній території. Такий результат значною мірою був викликаний пропагандою в ЗМІ, а також привабливими гаслами референдуму [613, с.3].

Одночасно згідно з рішенням Берегівської райради від 14 вересня 1991 р. на території району проводився референдум про утворення Угорського автономного округу. У підсумку 82% виборців підтримали ініціативу [1632, с.27; 1335, с.232]. У зв'язку з цим до парламенту було відправлено відповідне подання [1108, с.1].

Отже, процеси українського національно-державного відродження в кінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. на Закарпатті зіштовхнулися з опором партійно-радянської верхівки. Компартійні лідери краю задля утримання влади й створення протипаги національному відродженню стимулювали процеси виникнення на базі етнографічних особливостей місцевого населення політичного русинства. Суспільно-політична ситуація в регіоні ускладнювалася етнічним різноманіттям краю й активізацією радикальних громадсько-політичних організацій національних меншин краю.

Опираючись на підтримку місцевих органів влади і допомогу ззовні, політичні русини та радикальні громадсько-політичні організації національних меншин краю розгорнули боротьбу за досягнення автономного статусу для Закарпаття й утворення угорського автономного округу. Їм вдалося заручитися підтримкою більшості населення краю під час всеукраїнського грудневого референдуму.

6.1.2. Проблема політичного русинства та угорський фактор у суспільно-політичному житті Закарпаття в 1991 – 2004 рр.

Переконалива перемога прихильників незалежності на всеукраїнському грудневому референдумі 1991 р. не зупинила автономістських прагнень частини еліти в

регіоні. Як відзначали І.Мигович та А.Колібаба, на початку 90-х рр. в угорсько-мовних районах спостерігалось своєрідне троєвладдя: місцеві ради, представники Президента та осередки ТУКЗ [1196, с.225]. Водночас у руках русинства опинилася значна частина освітніх й інформаційних установ [1310, с.ХХІІ]. Після розпаду СРСР і становлення незалежної України політичне русинство в краї підживлювалося за рахунок економічної нестабільності, а також конфесійних протиріч (в області діяли релігійні громади 20 різних напрямків і течій) [567, с.2].

У ході непродуманих економічних реформ промислове виробництво в області до 1995 р. скоротилося більше, ніж у три рази. Різко впало виробництво сільськогосподарської продукції [433, с.142]. На початок 2001 р. постійне місце для роботи в області з 746 тис. працездатних осіб мали лише 386 тис., ще 200 тис. працювало за межами області й понад 150 тис. шукали тимчасову роботу в області [1649, с.78]. За таких умов у людей переважала розгубленість, втрата життєвих орієнтирів, непевність у майбутньому. Так, за даними опитування, проведеного Інститутом соціології АН України навесні 1992 р., 33% краян заявили, що часто відчують тривогу й розгубленість, а 6,4% – буквально не знаходять собі місця [433, с.104].

Економічна криза дозволила русинам стверджувати: “за демократії, ушиткі тоти заводи ся порозпадали, ушиткам прийшлякам галичанам, роботи понаходили нові а файні, лем наші, русинські люде ся повставали... безробітними” [314, с.13]. Крім того, протистояння між греко-католиками Закарпаття, які орієнтувалися на безпосереднє підпорядкування Риму, і тими, хто виступав за входження до Львівської єпархії, загострювало ситуацію в регіоні. Дійшло до того, що в 1993 р. Владика Мукачівської єпархії відмовився прийняти на роботу випускників Мукачівської духовної семінарії за те, що вони назвалися українцями [1310, с.Х-ХІ].

У результаті протистояння розпорядженням Апостольського нунція в Україні А.Франка від 7 лютого 1992 р. Мукачівська єпархія зберегла свій стан як єпархія, підлегла Апостольському престолу [424, с.77-78]. Відтак, щоб домогтися єдності Мукачівської єпархії з УГКЦ було організовано Комітет Української Католицької Церкви [1485, с.30]. Крім того, як зазначає М.Зан, завдяки переважанню громад УПЦ (МП) російські імперські сили живлять русинство в краї [1334, с.141].

Результати грудневого референдуму 1991 р. стали мотивом домагання внесення змін до Конституції України. В облвиконкомі почали створювати проект закону “Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття”, а статтю 77 Конституції пропонувалося доповнити словами: “В Україні є спеціальна самоврядна адміністративна територія” [1334, с.160]. 6 березня 1992 р. обговорювався проект Закону “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття” [1238, с.182-183]. У підсумку Закарпатська облрада прийняла рішення просити парламент прийняти розроблений нею закон та Президента узаконити національність русин [1181, с.93].

Відповідно до рішення облради утворювалася комісія зі сприяння проходження в парламенті закону, а облвиконкому доручалося підготувати проекти нормативних актів. Одночасно було прийнято рішення надіслати звернення до парламенту щодо утворення Берегівського угорського автономного округу та внесення необхідних змін до Конституції України [1238, с.183]. Крім того, 25 квітня 1992 р. сесія Берегівської райради схвалила проект закону “Про угорський автономний округ”. Документи були направлені у всі державні інституції, але залишилися без відповіді. Помітною була лише незначна активізація СБУ [1632, с.27]. А наприкінці 1992 р. питання автономного округу не отримало підтримки і в облradі через невідготовленість [1335, с.230-233]. Розроблений Комісією з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин парламенту України проект закону “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття” так і залишився проектом, позаяк включав моменти політичної автономії [1014, с.2].

22 червня 1992 р. на сесії облради була прийнята постанова “Про реалізацію права громадян на вільний вибір та відновлення національності”. У тексті рішення рекомендувалося до 1 січня 1993 р. органам статистики надати уточнену національну структуру населення області. Для цього була розроблена анкета [1238, с.186]. На підставі цього рішення Іршавська міськрада прийняла цілий ряд рішень про відновлення русинської нації [418, с.339]. Однак на кінець 1993 р. про себе заявили як русини 55 осіб, на кінець 1994 р. – 96 осіб [1550, с.323]. Таку незначну кількість русинські лідери пояснювали неякісною роботою своїх інституцій, погіршенням

рівня життя, що не дало можливості населенню уточнити етнічність, а також тим, що русини проживали в сільській місцевості й не завжди могли подати заяву [1465, с.9]. Проте, за даними русинських організацій, станом на 1 вересня 1998 р. чисельність русинів Закарпаття становила 800 тис. (63% населення краю) [1454, с.3].

Продовжувалася боротьба за надання області самоврядності. С.Устич інформував облраду про доцільність змінити формулювання на “спеціальна (вільна) економічна зона”. Послідувало відповідне клопотання облради перед урядом, а також була прийнята постанова “Про проект Конституції України”, де передбачалася глава “Самоврядна адміністративна територія Закарпаття” [1238, с.187]. З метою протидії ідеї надання області статусу спеціальної самоврядної території та вільної економічної зони в регіоні в березні 1992 р. була створена Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ), до якої увійшли 16 суспільно-політичних організацій [57, арк.52]. Осердям УНРЗ стала крайова організація Руху [567, с.2].

Загалом УНРЗ надіслала керівництву країни близько 20 заяв про антидержавну діяльність сепаратистів [1182, с.118]. На кінець 1992 р. організація зібрала у своїх рядах 31300 осіб. Її погляди були представлені на сторінках газет “Карпатська Україна”, “Закарпатська правда”, згодом до них приєдналася “Срібна земля”. 9 членів УНРЗ були депутатами облради, 135 – депутатами місцевих рад, ряд осіб працювали у виконавчих структурах [1238, с.184]. Однак в УНРЗ швидко виникли непорозуміння між її лідерами Ю.Балегою та В.Бедєм. Християнсько-демократична партія України, яку представляв В.Бедь, вийшла з УНРЗ і створила Координаційну раду політичних партій, а згодом – Українське демократичне об’єднання Закарпаття [424, с.127].

Активну діяльність русинства продовжували русинські організації та структури національних меншин. Так, у лютому 1992 р. Асоціація нерадикальних демократів запропонувала свій проект закону про самоврядність краю [1247, с.55].

ОПР за підтримки влади здійснювала виступи за прискорення реалізації наслідків референдуму про спеціальну самоврядну територію та вільну економічну зону. У 1992 р. тільки Свалявська райрада виділила ОПР 1 млн. крб. На баланс товариства було передано Будинки вчителя в Мукачеві, Ужгороді, Сваляві [1182, с.120].

Навесні 1992 р. організація започаткувала випуск газети “Подкарпатська Русь”, створеної В.Фединишинцем і редагованої В.Петроваєм. Мова газети поступово еволюціонувала з української на русинську [1453, с.28]. У цьому виданні В.Фединишинець проголосив: “Наша ціль – Карпато-Русинська республіка. Отже, думайте, як до життя прийти, яку форму співжиття з українцями винайти. Може, конфедерація” [388, с.1]. При Ужгородському університеті під керівництвом І.Попа був створений Інститут карпатознавства, який випускав журнал “Карпатика” [1453, с.28]. Відтак П.-Р.Магочій на II Світовому конгресі русинів у 1993 р. в м. Криниці поставив завдання “вдосконалити методи поширення виданих матеріалів”, і підтримав організацію русинських шкіл в Україні [1453, с.30-31, 33].

Опонентами УНРЗ виступила також ДЛНЗ. До неї входили ТУКЗ, словацьке товариство ім. Л.Штура, товариство німців “Відродження”, товариство євреїв “Менора”, “Русській Дом”, “Рома” та Товариство подкарпатських русинів. Ліга об’єднувала 36600 членів: 6 із них були депутатами облради, 20 – депутатами різних рівнів. Інформаційна підтримка висвітлювалась на шпальтах газет “Подкарпатська Русь”, “Єдинство-плюс”, “Новини Закарпаття”, “Карпаті ігозсо” [1238, с.184-185].

Поїздки русинів за кордон спровокували чеську Республіканську партію в 1991 р. подати заяву до Міжнародного суду в Гаазі з вимогою розглянути питання про “незаконне приєднання Закарпатської України до СРСР” [806, с.2]. На початку 1992 р. діячі ОНР звернулися до чехословацького парламенту з вимогою приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Мукачівці С.Ач, М.Бежинець, В.Заяц у 1992 р. з цією ж ідеєю намагалися зустрітися з президентом В.Гавелом [418, с.337]. Ідею відокремлення Закарпаття від України й приєднання його до ЧСФР відстоювала чехословацька Демократична партія на чолі з М.Сладеком [1627, с.71]. Територіальні претензії М.Сладека активно підтримував Я.Горжец із празької Спілки приятелів Підкарпатської Русі [1182, с.30]. Також словацькі газети, в тому числі “Народна оброда”, публікували русинські програмні документи [365, с.9].

Радикальні заяви русинських лідерів були підтверджені на III конференції ОНР, яка відбулася 15 лютого 1992 р. На ній головою організації було обрано професора І.Туряницю і прийняті наступні резолюції: 1) звернутися до органів влади щодо

русинських проблем; 2) на з'їзді депутатів області всіх рівнів обговорити результати місцевого референдуму; 3) засудити позицію ЗМІ у висвітленні русинської проблеми, вимагати виділення ресурсів для створення газети ДЛНЗ; 4) порушити питання перепису населення та затвердити прапор і гімн; 6) проводити роботу з метою демілітаризації краю; 7) повернути товариству “Русинський дом”; 8) ввести в школах та дитсадках факультативне вивчення русинської мови, відкрити кафедру русинської мови в Ужгородському університеті й русинську спеціальність у Мукачівському педучилищі та відновити роботу над виданням русинського словника [1049, с2].

Лідер ОНР І.Турияниця закликав Представника Президента в області припинити антирусинську істерію українських інституцій [1078, с.1]. Делегати ІІІ конференції ОНР також прийняли заяву до народних депутатів України з вимогою визнати возз'єднання Закарпаття з УРСР неправомірним [241, с.2]. Крім того, ще була заява товариства до Генерального Секретаря ООН Бутроса Галі з проханням вплинути на керівництво держави виконати вимоги народу Підкарпатської Русі [567, с.2].

31 березня 1992 р. голова ОНР І.Турияниця підписав з проректором Ніредьгазького педінституту доктором І.Удварі угоду, згідно з якою кафедра української і русинської філології вузу брала на себе зобов'язання надавати допомогу русинам у дослідженні історії їх мови і літератури [1310, с.VIII; 1690, s.67]. Базою діяльності політичного русинства на початку 1992 р. став Дім русинів у Мукачевому, де проводилися вечори русинської культури, розпочався випуск видання “Подкарпатська Русь” [1049, с.2]. У березні 1992 р. в Домі русинів була проведена установча конференція Підкарпатської республіканської партії (ПРП), і русинський рух набув виразної політичної форми із такою метою: “Утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь... Щоб наш русинський народ був визнаний рівноправним народом серед інших народів...” [1461, с.10].

Лідером партії став науковець з Ужгородського університету В.Заяц. Гостем був запрошений з Праги М.Сладек. Партія задекларувала у “Зверненні до населення Закарпатської області (Подкарпатської Русі)” цілі: 1) національне відродження русинського народу й відновлення національності; 2) відновлення історичної назви краю і статусу Подкарпатської республіки; 3) відкриття русинських шкіл і класів; 4)

створення при Ужгородському університеті й Мукачівському педінституті факультетів підготовки вчителів русинської мови і літератури; 5) передача землі у володіння народу та відродження ремесел і промислів; 6) формування в регіоні вільної економічної зони і перетворення краю в екологічно чисту й без'ядерну зону [899, с.2]. Тоді ж діячі ПРП донесли вимоги до ряду американських громадських організацій, переконали З'їзд народних депутатів Росії в необхідності створити депутатську групу для вивчення обставин ліквідації в 1946 р. автономії Закарпаття [1461, с.11].

ОПР і ДЛНЗ провели 28 листопада 1992 р. Форум громадськості “Шляхи реалізації результатів обласного референдуму 1 грудня 1991 р.”. На ньому було прийнято рішення протягом грудня 1992 – січня 1993 рр. скликати з'їзд представників усіх рад для реалізації результатів референдуму [1238, с.188].

В.Маркусь вважає, що національні меншини краю намагалися відігравати важливу політичну роль поза захистом своїх прав. Вони (за винятком німців) створили коаліцію з метою послаблення українського фактора та надання хоча би статусу меншини “русинським діячам” [1483, с.783].

Існував також проект Закарпатського інституту Схід-Захід (м. Нью-Йорк) під керівництвом Е.Мроза, що передбачав створення євро регіону в складі Закарпаття та русинських районів Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії [1552, с.118]. У 1993 р. обласна влада продовжувала домагатися відкриття ВЕЗ. Але в комісіях Верховної Ради України зауважили, що документи не обговорювалися на засіданні уряду і не виносилися в якості законодавчої ініціативи [1238, с.188]. У свою чергу, після розгляду документів віце-прем'єр-міністр В.Пинзеник 3 лютого 1993 р. доручив відповідним міністерствам доопрацювати документи разом з представниками області. 12 березня 1993 р. Міністерство економіки подало до Кабінету Міністрів проект Декрету щодо створення ВЕЗ у Закарпатській області [77, арк.26].

Відповідно до проекту Декрету “Про спеціальну (вільну) економічну зону в Закарпатській області” мала б створюватися на 50 років ВЕЗ “Європа-Центр”. Однак згідно з проектом положення про статус ВЕЗ місцеві органи влади створювали б сприятливі умови для узурпації впливу на економічні процеси в регіоні. Так, органи управління “Європа-Центру” визначалися, як орган управління ВЕЗ, так і місцеві

ради з держадміністраціями. Ради мали право встановлювати пільги щодо податків у межах розмірів, що підлягали зарахуванню їх до бюджету [79, арк.28, 35]. Натомість В.Пинзеник 2 квітня 1993 р. доручив Міністерству економіки та Закарпатській облдержадміністрації переробити документи, оскільки питання створення ВЕЗ було віднесено до компетенції парламенту [77, арк.27].

Проти форсування процесу прийняття документації щодо ВЕЗ виступали й інші державні чинники. Так, Голова Соціально-економічної ради при Президенті В.Симоненко в листі до Л.Кравчука від 27 квітня 1993 р. виступав за доопрацювання проекту ВЕЗ, щоб “уникнути помилки, яка може привести до великих політичних та економічних суперечностей” [78, арк.69]. Керівник юридичної служби Адміністрації Президента І.Тимченко також підтвердив, що вирішення питання належить до компетенції парламенту. Представник Президента в Закарпатській області М.Країло й голова облради Д.Дорчинець у листі до Л.Кравчука 7 квітня 1993 р. стверджували, що дії В.Пинзеника та його оточення слід розцінювати як небажання вирішувати важливе для економіки держави питання [77, арк.18, 21].

Переміщення акцентів на політичні вимоги серед лідерів русинства привело до відсіву його прихильників, а водночас до посилення радикалізму окремих діячів. Так, у середині травня 1993 р. у Братиславі було презентовано тіньовий уряд Підкарпатської Русі як окремого суб’єкта СНД на чолі з І.Туряницею [1484, с.116]. Антидержавну діяльність “тимчасового уряду” однозначно підтримали “Русській дом”, “Товариство словацької культури”, Асоціація демократів Закарпаття, Громадянський конгрес України та інші автономістські угруповання [1182, с.37]. Угорське телебачення й преса рекламувало ідеї міністрів “Временного правительства Підкарпатської Русі” (ВППР) [1238, с.190]. 11 червня 1993 р. оргбюро закарпатського відділення Союзу комуністів України теж підтримало сепаратистські домагання ОНР [1182, с.39].

Національно-демократичні сили та більшість обласної ради Закарпаття на утворення та діяльність ВППР відреагувала негативно [1484, с.117]. Зокрема, в травні 1994 р. сесія облради під тиском пікету націонал-демократів засудила діяльність цьо-

го “уряду”. На цій же сесії було узаконено результати обласного плебісциту 1 грудня 1991 р. про самоврядну територію [1363, с.167].

Дистанціювання влади від радикального напрямку русинства не узгоджувалося з тим, що облрада й держадміністрація проводили спільні засідання з “тимчасовим урядом”, його міністри допомагали доробляти проект закону про ВЕЗ. Характерно, що жодне українське об’єднання до такої роботи не допускалося [1182, с.120].

Відзначимо, що русинські керівники В.Сарканич, І.Талібашка вважають, що створення ВППР відбулося завдяки діяльності спецслужб з метою дискредитації русинства [182, арк.3-4]. Після проголошення “тимчасового уряду” до вищого керівництва держави знову надходила кореспонденція керівників області М.Країла та Д.Дорчинця. У ній вказувалося, що зволікання з розглядом питання ВЕЗ і передбачення окремої статті в Конституції “Спеціальна самоврядна адміністративна територія Закарпаття” підриває довіру до влади й ускладнює політичну ситуацію [1238, с.190].

У 1993 р. ОПР апелювало до секретаріату Верховної Ради України з проханням дати наукову оцінку зверненням ВППР щодо відродження Підкарпатської Русі в складі України й утисків корінного населення Закарпаття. У відповідь на цей запит група консультантів парламенту зазначила, що утворення автономної республіки буде суперечити державному устрою й містить небезпеку сепаратизму [793, с.8]. Однак, згідно з даними Служби Президента України з питань внутрішньої політики, станом на липень 1993 р. чисельність активістів політичного русинства сягала близько 50 осіб, найбільш активними були 30 осіб. Фінансово їх підтримував директорський корпус регіону, який намагався використати русинство як агента політичного тиску для досягнення автономії чи ВЕЗ [77, арк.79].

У той же час русини готували скликання у вересні 1993 р. з’їзду народних депутатів Закарпаття всіх рівнів. Цей з’їзд готувався за кримським сценарієм. На ньому мало бути винесене питання про автономію Закарпаття і творення структур автономії. Планувалося домогтися призначення місцевих виборів, ліквідації відділу в справах національностей облдержадміністрації або навіть вимагати усунення інституту представника Президента в краї та визнання “Подкарпатської держави” [77, арк.80].

Крім того, під час зустрічей керівництва області з працівниками Адміністрації Президента України 6-10 липня 1993 р. закарпатські функціонери акцентували, що розвиток політичної ситуації в області буде залежати від вирішення питань надання області статусу спеціальної самоврядної території та ВЕЗ [77, арк.78]. 5 жовтня 1993 р. голова облради опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 р. сесії для проголошення самоврядності, однак через спротив демократичних організацій та обговорення в парламенті питання ВЕЗ сесія не була скликана [1238, с.190].

Напередодні виборів 1994 р. у регіоні було створено з колишньої номенклатури та директорату “Закарпатське народне об’єднання”. Крім лівоцентристських тенденцій, організація виступала за створення ВЕЗ, відстоювала результати плебісциту 1 грудня 1991 р. [1363, с.166]. Тобто колишня партноменклатура прагнула використати русинські гасла в популістських цілях. Зусилля консервативних сил співпало з погіршенням соціально-економічного становища. За підсумками економічного розвитку областей України Закарпаття в 1995 р. займало останнє місце. В області був найбільший спад виробництва в промисловості й аграрному секторі, відбулося зростання рівня злочинності [1363, с.162]. Як наслідок, у складі облради, обраної в 1994 р., поряд із 51 українцем та 7 угорцями був русин Є.Жупан (Мукачівський округ). На першому засіданні облради 21 липня 1994 р. він порушив проблему русинської національності [1238, с.191].

У травні 1994 р. в Ужгороді була проведена установча конференція культурно-просвітницького товариства ім. О.Духновича, яке очолив В.Сочка-Боржавін. Організація зосередила свою роботу в культурно-просвітньому напрямку [1350, с.40-41].

7 вересня 1994 р. за поданням Є.Жупана до розгляду облради було подано питання проголошення Підкарпатської автономної республіки та Берегівського національно-культурного округу. Проте поіменне голосування дало лише 6 голосів – “за” [1238, с.192].

У цей час зростає кількість звернень діячів русинства як до української влади, так і до іноземних урядів та організацій. Зокрема, ОПР, ВППР, депутатів облради, особисто І.Туряниці до Л.Кучми надійшло звернення про повернення державності

Підкарпатській Русі [1238, с.192]. У грудні 1994 р. Т.Ондик звернувся до російського президента із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною. Того ж 1994 р. І.Туряниця надіслав президентам США та Угорщини мадяро-фільський меморандум “Волю і демократію Закарпаттю” [1461, с.11; 1627, с.71]. 21 березня 1995 р. на адресу Президента України Л.Кучми ВППР надіслав заяву з вимогами кодифікації національності “русин” і русинської літературної мови та визнання результатів референдуму від 1 грудня 1991 р. [1461, с.12].

Опір поширенню русинських ідей здійснювали українські демократичні організації та партії. У 1995 р. у м. Мукачеві на будівлях з’явилися антиукраїнські русинські надписи. Під тиском місцевої організації УРП їх зафарбували [59, арк.12]. Одночасно підтримка автономії зі становленням незалежної України зменшилася. Відповідно до результатів опитування жителів області Інститутом соціології НАН України в 1995 р., автономію в складі України підтримувало лише 13,1%. За автономію в складі іншої країни висловилося 5,5%, а за самостійне державне утворення – 4,9% [568, с.4].

Певний вплив на спалахи діяльності русинських організацій мали періоди активізації роботи над новою Конституцією України. Так, І.Туряниця, Ю.Думнич, П.Годьмаш звернулися 26 січня 1996 р. з позовною заявою до Верховного Суду України. Русинські лідери вважали, що в Конституції необхідно врахувати факт “юридичного існування Закарпатської автономної республіки” [1246, с.18]. Внаслідок активності ОНР у жовтні 1996 р. Регіональна нарада Організації не-представлених народів в естонському місті Пюхаярве ухвалила резолюцію, в якій виступила за відновлення автономії Закарпаття та надання русинам права на національність [1461, с.11]. Крім того, русини стали членами європейської організації для бездержавних народів *Maison de Pays* (Франція) [1457, с.22].

У серпні 1996 р. у м. Пряшеві Світова Рада русинів висловила недовіру І.Туряниці як “провокатору”. 29 березня 1997 р. на конференції Товариства підкарпатських русинів І.Туряниця через зловживання та недоліки в роботі був позбавлений повноважень. Співголовами товариства стали І.Талібашка, Л.Лецович та І.Петровцій. 18 квітня 1997 р. товариство було перереєстровано й отримало назву “Общество

покарпатських русинів”. Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на збереження традицій корінного населення краю.

Поряд з цим в Ужгороді 4 квітня 1997 р. відбулася конференція прихильників І.Туряниці, які підтвердили його повноваження. У серпні 1997 р. вони зареєстрували організацію “Общество карпатських русинів”, головною метою якого було офіційне визнання русинської національності. У цей час виникло також Русинське науково-освітнє товариство (голова М.Макара) [1238, с.198-199].

У зв’язку з активізацією русинства Держкомітет України у справах національностей та міграції підготував директиву від 7 жовтня 1996 р. “План заходів щодо розв’язання проблем українців-русинів”. Пункти плану, який приписують І.Курасу, свідчили, що держава прийняла рішення розв’язати проблему політичного русинства [1671, с.63]. Перед МЗС, Міністерством юстиції та НАН України ставилося завдання своїми засобами впливу чітко “окреслити і задекларувати безперспективність ідей відокремлення чи автономізації Закарпаття”. Українським громадам Словаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Польщі планувалось надавати всіляку підтримку [181, арк.1, 4]. Міністерство культури і мистецтв України, Міністерство освіти України, облдержадміністрація повинні були здійснити заходи, спрямовані на зміцнення позицій українськості Закарпаття, інтеграцію його населення в соціально-політичний та духовно-культурний простір України. Облдержадміністрація мала запобігти проведенню референдумів з ідентифікації українців Закарпаття [181, арк.1-2].

Міністерство інформації України та Державний комітет телебачення і радіомовлення отримав завдання розширити подачу в ЗМІ матеріалів про Закарпаття, акцентуючи на тому, що цей регіон є споконвічною українською землею. У свою чергу, на Генпрокуратуру, МВС, облдержадміністрацію було покладено обов’язки здійснювати попереджувально-роз’яснювальну роботу для запобігання “створення політичних структур з чітко вираженою сепаратистською спрямованістю” [181, с.2-5].

І.Туряниця оцінив “План заходів...” як “неприкритий расизм” української влади [1238, с.199]. Зрештою, завдяки очолюваному П.-Р.Магочієм Карпато-русинському дослідному центрові в США про “План заходів...” були поінформовані американські ЗМІ, міжнародні організації та Конгрес США [1453, с.42].

У середині 90-х рр. ХХ ст. напередодні 1100-річчя святкування здобуття угорцями Батьківщини загострилося угорське питання. Облдержадміністрацією був створений план проведення заходів до угорського святкування, в якому значився пункт про початок робіт зі встановлення на Верецькому перевалі пам'ятного знака (пам'ятник приходу угорців у Дунайську улоговину існував до 1944 р.) [1238, с.193]. Угорці розпочали будівництво на Верецькому перевалі стели з емблемою угорського орла. До того ж, угорці зірвали плиту з пам'ятної брили на могилах українських січовиків [84, арк.86]. Відзначимо, що в 1995 р. у кількох населених пунктах Закарпаття уже було відкрито угорські пам'ятники. Найбільший з них – парк у с. Чома (Берегівський район) на місці давньоугорського могильника [690].

У відповідь на ці події 16 червня 1996 р. УНРЗ звернулася до керівництва держави і рішуче засудила плани спорудження пам'ятника. КУН пропонував для розв'язання питання власний варіант – назвати його пам'ятником “українсько-угорського примирення” [1238, с.194]. Тоді ж МЗС України визнавало, що угорці без погодження з владою розпочали будівельні роботи, не затвердили проект пам'ятника, а також без дозволу на його відкриття запросили гостей з-за кордону [84, арк.94].

Протести українських націонал-демократів проти будівництва угорського пам'ятника біля могил українських січовиків змусило українське МЗС почати обговорення пропозицій щодо будівництва пам'ятного знака на честь дружби українського й угорського народів. Але у відповідь українські організації заявили, що цей знак має бути на угорсько-українському кордоні, а Закарпатське об'єднання “Просвіта” в листі до уряду від 9 серпня 1996 р. вимагало від влади припинити будівництво пам'ятника на Верецькому перевалі, а кошти і матеріали спрямувати на спорудження пам'ятника жертвам угорської агресії в березні 1939 р. [84, арк.87-88].

Нарада 1 серпня 1996 р. в КМУ під головуванням віце-прем'єр-міністра І.Кураса прийняла рішення про припинення будівництва пам'ятного знака на відзначення 1100-ліття заснування Угорщини, а споруда на честь дружби українського й угорського народів мала бути побудована в районі державного кордону [84, арк.91].

З боку обласної влади в січні 1997 р. знову підтримувалась ідея встановлення пам'ятного знака, але тепер його передбачалося встановити на мості через р. Тису.

Пізніше питання спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі піднімалось у 1998, 2000, 2001 рр. Крім того, в ЗМІ набуває розголосу ідея створення заселеного переважно угорцями Притисянського району (Берегівський, частина Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів), що була висловлена в листі до Л.Кучми від 25 січня 2000 р. М.Ковачем. Розголос ідеї такого району активно підтримувався Угорщиною, зокрема головою партії “Фідес” Л.Ковером [1238, с.196].

Перед парламентськими виборами 1998 р. ТУКЗ виступило із зверненням до голови ЦВК М.Рябця, де висловило незадоволення встановленням меж виборчого округу №4, з якого були виключені м. Чоп і 15 сіл із компактним проживанням угорців. Угорці вимагали створити округ, до складу якого ввійшла б вся територія із угорським населенням. Румунське культурно-освітнє товариство імені Дж.Кожбука також виступило із заявою проти поділу румунського населення на 2 округи в Тячівщині та Рахівщині. Згодом позитивне рішення щодо округу №4 дало результат, і голова ТУКЗ М.Ковач став народним депутатом України [1238, с.198].

У свою чергу, русинські діячі в стосунках з владою використовували підтримку народних депутатів України І.Баранчика та І.Миговича, які ідентифікували себе з русинами. Крім того, в липні 2000 р. було створено Унію Європейських русинів на чолі з головою русинської меншини Угорщини Г.Гатінгером [1170, с.160].

З метою розвитку транскордонного співробітництва в межах Карпатського регіону 6 жовтня 2000 р. було підписано міжнародну трilaterальну угоду “Інтеррегіо” про транскордонне співробітництво Закарпатської області, області Саболч-Сатмар-Берег (Угорщина), а також Сату-Марського повіту (Румунія) [1370, с.81].

У той же час русинство з другої половини 90-х рр. втрачає прихильність обласної влади, тільки ілюструється як фактор специфіки області в контексті домагання ВЕЗ. Так, на сесії облради 11 квітня 1996 р. пропозиція Є.Жупана щодо інформування про порушення прав русинів була відхилена більшістю депутатів [1238, с.197]. Більше того, 24 грудня 1998 р. був прийнятий Закон “Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області”. 9 грудня 1998 р. Президентом був підписаний указ “Про спеціальну економічну зону “Закарпаття” [1238, с.201]. Після цього зникла необхідність маніпулювання русинством для здобуття статусу ВЕЗ.

Русини з незадоволенням зустріли утворення СЕЗ. Вони вважали, що відповідний указ Президента несе на собі тягар політичного нашарування в період марафону за президентське крісло в 1999 р., і що така “точкова зона” в районі Чопу принесе користь “виключно власникам СП і АТ, які фактично їх заснували” [943, с.2].

Незважаючи на це, кількість русинських організацій на Закарпатті в другій половині 90-х рр. ХХ ст. збільшилася. Так, виникли Закарпатське товариство ім. О.Духновича, Русинське науково-освітнє товариство (РНОТ) [356, с.114]. Усі ці організації, як вважає О. Майборода, утворювалися з офіційною метою сприяння розвиткові русинської мови та культури, але й солідаризувалися з гаслами політичного русинства [1461, с.13]. Однак русини визнавали відсутність консолідації русинських товариств і постійне інтриганство у своєму середовищі [1465, с.13].

Збереженню русинського руху сприяли підтримка “Інституту культури” (Данія) та Європейського центру національних меншин [1464, с.29]. Русинське питання викликало також зацікавлення угорських науковців [1196, с.214]. 5 грудня 1998 р. задля координації дій щодо захисту інтересів русинів була утворена Асоціація русинських товариств, до якої увійшли РНОТ, Общество карпатських русинів, Общество покарпатських русинів, Товариство Кирила і Мефодія, Товариство ім. О.Духновича, Асоціація корінного населення Закарпаття [356, с.100].

Прорусинський Форум громадськості Закарпаття, який відбувся в січні 1999 р. в Ужгороді, закликав Л.Кучму покращити систему добору службовців; взяти під нагляд відновлення економіки краю; сприяти праці закарпатців за кордоном; видати розпорядження про припинення реалізації “Плану заходів” [356, с.103]. Натомість парламент повинен був прийняти закон про надання краю статусу спеціальної самоврядної території, ратифікувати “Європейську хартію регіональних мов”, узаконити русинську націю, прийняти спрямовані на розвиток транскордонного та субрегіонального співробітництва закони [1238, с.200]. Кабінет Міністрів України мав розробити довготривалу “Концепцію соціально-економічного розвитку Закарпаття”. У регіоні пропонувалося створити систему Народного контролю за діяльністю органів місцевої влади за участю громадських організацій. Крім того, мав бути скликаний II з’їзд Народних комітетів Закарпаття (депутатів рад усіх рівнів за

участю делегатів від населених пунктів області), а також утворена Громадська наглядова рада за діяльністю СЕЗ “Закарпаття” [356, с.105].

10 лютого 1999 р. Общество карпатських русинів, Товариство ім. Кирила і Мефодія, Християнсько-демократичне об’єднання автономної в складі України республіки “Русинія” й уряд республіки “Русинія” звернулися до влади з вимогою відродити Закарпатську автономну республіку і русинську національність [356, с.106-108]. Владна позиція була висловлена Держкомітетом у справах національностей та міграції в листі від 12 березня 1999 р. Держкомітет розмежував у русинстві етнокультурний і політичний аспекти, зазначивши, що влада повністю підтримує етнокультурний напрямок діяльності русинських організацій. Вимоги русинів визнали як небезпечні для стабільності й територіальної цілісності держави [356, с.109-110].

Визнання русинської національності, припинення інформаційного блокування русинства стало лейтмотивом виступів на V Світовому Конгресі русинів (24-27 червня 1999 р., м. Ужгород). Конгрес звернувся до влади з вимогою засудити кривди, вчинені русинам режимом СРСР, усунути переслідування русинів, відкрити в Ужгородському університеті кафедру русинської мови і літератури та відділення в Мукачівському педучилищі, створити Науковий центр русиністики і ввести у шкільні програми вивчення русинської історії, літератури та мови [356, с.15]. У виступі П.-Р.Магочія на конгресі прозвучала компромісна теза, що “карпатські русини нікуди не подінуться, також як і українці і Україна... нам долею призначено жити разом” [1457, с.22]. Учений цими словами в обмін на визнання за русинами статусу нації обіцяв політичну лояльність щодо Української держави. Але частина русинських лідерів визнавала, що стиль роботи керівництва ОПР і допомога деяких закордонних організацій не сприяла співпраці русинських організацій з владою [1464, с.30].

Водночас громадські організації та партії, згуртовані навколо УНРЗ, звернулися до центральних органів влади України з проханням заборонити проведення конгресу русинів в Ужгороді, а провести у Львові наукову конференцію про русинство [943, с.2]. Товариство закарпатців м. Києва в заяві від 23 липня 1999 р. розцінило конгрес як тіньовий реваншизм антиукраїнських сил Закарпаття [356, с.112].

“Временне правительство Підкарпатської Русі“ 26 грудня 1999 р., як стверджували опоненти з русинського середовища, “виходячи із своєї бездіяльності, непотрібності, ілюзорності”, зробило заяву про зупинення роботи [1465, с.12]. Зникнення “уряду” залишилося непоміченим через те, що більшість русинських організацій його ігнорували і надавали перевагу культурологічній діяльності [1465, с.13].

Не припиняли русинські структури і петиційну роботу. У лютому 2000 р. голова правління ОНР В.В.Сарканич звернувся до уряду України з традиційними вимогами. Держкомітет України у справах національностей та міграції у відповідь 16 лютого 2000 р. повторив позицію влади, що з точки зору науки “русини є частиною українського етносу” [1163, с.10]. Держкомітет зазначив, що етнонаціональні орієнтації окремих осіб є їх особистою справою [174].

1 квітня 2000 р. з ініціативи священника о. Д. Сидора була здійснена ще одна спроба узгодити діяльність русинських структур. Для цього був створений Сойм підкарпатських русинів (СПР) [1412, с.354-355]. До складу СПР були обрані депутати від 11 організацій [356, с.119]. Сойм поставив перед владою наступні вимоги: 1) підтвердження русинської національності; 2) забезпечення доступу русинських організацій до ЗМІ; 3) врахування специфіки використання природних ресурсів краю в інтересах його жителів, здійснення заходів з ліквідації безробіття; 4) повернення відібраної землі під час колективізації; 5) забезпечення умов для розвитку русинської мови і культури; 6) надання краю статусу спеціальної самоврядної адміністративної території; 7) закріплення прав русинів на представництво в органах місцевого самоврядування [356, с.119].

У відповідь на вимогу СПР визнати русинську національність центральна влада повторила, що немає жодних історичних, правових і наукових підстав для внесення терміну “русин” до “Переліку національностей” [356, с.128-130]. Сойм підкарпатських русинів апелював також до Міжнаціонального форуму України та Ради Європи, вказуючи на руйнівні повені й соціально-економічні проблеми краю [356, с.132-135, 141].

Натомість на VI Світовому конгресі русинів у 2001 р. у м. Празі П.-Р.Магочій визначив наступні завдання руху: 1) реєстрація конгресу в якійсь країні проживання

русинів і приєднання нових асоційованих членів; 2) організація форуму русинської молоді; 3) робота з владами країн, де проживає русинське населення [1452, с.58-59]. Одночасно лідер Світової ради русинів О.Зозуляк у повідомленні Закарпатській облдержадміністрації зазначив, що “не маємо жодних автономістських амбіцій... проте будемо прагнути, щоби в новій інтегрованій Європі права національних меншин-русинів були забезпечені і дотримані...” [357, с.65].

У липні 2001 р. русинські організації звернулися до Закарпатської облради й облдержадміністрації з пропозицією встановити порядок із державним крайовий прапор (який має на полотні зверху 50% темно-синього кольору, посередині – 25% білого, знизу – 25% червоного, герб – червоний ведмідь на сріблястому полі із правого боку і синіми золотистими смужками з лівого боку) [357, с.78].

Русинський рух активізувався у зв'язку з всеукраїнським переписом населення в грудні 2001 р. [177; 179]. Уже після перепису русини на сторінках “Подкарпатской Руси” говорили про фальсифікацію даних перепису [1238, с.201]. ОПР звернулося з відозвою до молоді з проханням “кнедь хочемо добра нашим дітям, внукам і правнукам, би они жили самостійно, не под чужим руководством і властью... то записуйтеся “русином” [300, с.1]. Русини також активізували звернення до владних структур і міжнародних інстанцій (Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини) [357, с.73-77].

На сесії Закарпатської облради 8 грудня 2000 р. депутатський запит Є.Жупана щодо присвоєння ідентифікаційного коду русинам під час перепису русинів був проігнорований депутатами [179; 1238, с.199]. Русини також закликали управління обласної державної статистики наголосити головам переписних комісій на необхідності визнання русинів [357, с.79]. Однак ідентичність “русин” не була цілком проігнорована під час перепису. Згідно з кодифікатором, етнонім “русин” фіксувався як регіональна чи етнографічна самоназва українського етносу [1238, с.201]. Унаслідок пропагандистської кампанії 10100 осіб записали себе русинами [172, арк.2]. Крім того, житель м. Сваляви Ф.Фалес через суд домогся присвоєння йому національності “русин” [1163, с.11]. На думку русинів, ця цифра свідчила, “што ми уже народ і маємо по Законам і Конституції свої права” [178].

У свою чергу, польові етнографічні студії, проведені в липні-серпні 2001 р. М.Заном, засвідчили, що тільки представники старшого покоління краю звертали увагу на побутування етноніму “русин”, культивування “руської” мови. Але вони переважно не вказували на належність до неукраїнського етносу [1337, с.246].

Маргіналізація радикальних русинських організацій супроводжувалася переведенням акцентів у сферу культурного розвитку. 29 вересня 2001 р. у Свалявському районі відбувся Установчий конгрес русинських письменників. Русинами були проведені конференції, присвячені воз’єднанню Закарпаття з Україною (2001 р.), 200-річчю з дня народження Ю.Венеліна-Гуци (2002 р.), а також конференція “Русинський язик покарпаторусинського народу” [357, с.87-89]. У 2003 р. в Ужгороді вийшов друком “Русинсько-українсько-російський словник”, який уклали М.Алмашій, Д.Поп, Д.Сидор [1493, с.98]. Спостерігалася тенденція до збільшення русинськомовної книжкової продукції [1547, с.31]. На VII Світовому конгресі русинів у Пряшеві в 2003 р. навіть прозвучала інформація, що найуспішніше русинське видавництво діє в Україні [1453, с.62].

Під час виборів 2002 р. СПР висунув вимоги до влади. Влада повинна була визнати національність “русин”, змінити підхід до історії краю, змінити кадрову політику, зняти інформаційну блокаду русинства, ввести в школах русинські предмети. Мали бути відкриті в Ужгородському університеті кафедри русинської мови та літератури, відділення в Мукачівському педучилищі, краєзнавчий Науково-дослідницький центр. Влада мала провести інвентаризацію використання природних ресурсів, пом’якшити візовий режим з країнами проживання русинів [357, с.83-84].

У 2002 р. активну діяльність розгорнуло Свалявське “Товариство захисту прав корінного населення”. Воно надіслало лист до парламенту України і чергове звернення-протест у Комітет ООН з прав людини і в Європарламент [173]. У той час в області діяло 6 обласних та 21 міжрайонне товариство. Всі вони займали помірковану позицію, тісно співпрацювали з органами влади, брали активну участь у проведенні культурно-масових та інших заходів [357, с.72].

Однак зовнішньополітичні чинники й надалі використовували русинські організації у власних цілях. Так, втручання російських політиків засвідчила проведена 8-

9 травня 2002 р. в Ужгороді конференція союзу об'єднань “Всеслов'янський Собор”. Цей Собор ухвалив проект договору “Про побратимство народів і держав Білорусії, Росії та України”; звернення з приводу правового визнання русинів Закарпаття [357, с.93-95]. Було прийнято рішення про заснування русинського відділення Всеслов'янського Собору та відкриття в Ужгороді філії Кирило-Мефодіївської академії слов'янської освіти. Їх керівником був затверджений о. Д. Сидор [433, с.280-281].

25 серпня 2002 р. русинські організації спробували створити партію “Підкарпатська Русь України” На установчому з'їзді партії в м. Мукачеві було прийнято статут і програму, обрано керівні органи (голова М. Бурак) [357, с.96]. Однак надалі партія не виявляла особливої активності. В умовах розгортання підготовки до адміністративно-територіальної реформи посилювалися виступи русинів проти об'єднання з іншими областями. Так, СПР 17 серпня 2002 р. надіслала звернення до влади, в якому виступила проти об'єднання Закарпаття з Львівською, Івано-Франківською та Чернівецькою областями [357, с.81].

3 грудня 2002 р. депутати облради прийняли рішення просити парламент визнати національність “русин” [357, с.70]. Активізація русинства в 2003 р. була пов'язана з річницею з дня народження О.Духновича. ОПР, використовуючи цю нагоду, звинуватило жителів сусідніх областей у тому, що вони “заняли всі керівні пости” й експлуатують ресурси краю [182, арк.1; 1164, с.16].

Розголос серед громадськості регіону викликала поетична збірка І.Петровіч “Битангуські спуванки. Русинський ерос”. Проти автора було ініційовано порушення кримінальної справи через наругу над Державним Гімном і ненормативну лексику. Але прокуратура Закарпатської області відмовила в порушенні справи [354].

В умовах Помаранчевої революції в 2004 р. політологи необ'єктивно включили до переліку областей, які “підлягали автономізації”, також Закарпаття, повіривши, що її територія контролюється президентською СДПУ(о) [869, с.7].

Отже, після здобуття Україною незалежності русинські організації й угорська меншина краю продовжували домагатися здобуття статусу автономії та визнання русинської національності. Їх діяльності сприяла соціально-економічна та суспільно-

політична криза, яка охопила країну після розпаду СРСР, а також підтримка зацікавлених зовнішньополітичних гравців.

Однак русинський рух не отримав значної підтримки з боку населення Закарпаття, а збереження за компартійною верхівкою владних повноважень в області мінімізувало їх зацікавлення русинством як фактором тиску на Київ. Певну роль у справі маргіналізації русинства зіграв й опір з боку центральної української влади, а також отримання областю в 1998 р. статусу вільної економічної зони.

Як наслідок, русинські організації, незважаючи на радикальні заяви, в умовах стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні втрачали впливи і скочувалися до етнокультурної орієнтації, а русинські лідери погрузли в міжусобицях і конфліктах. Не вдалося домогтися значних політичних преференцій й угорській громаді краю.

6.1.3. Суспільно-політичне життя на Закарпатті в 2005 – 2009 рр.

Помаранчева революція 2004 р. стала могутнім поштовхом для демократизації та європеїзації країни. Однак постпомаранчева зневіра українського суспільства і зростання агресивних дій з боку сусідніх країн створили ґрунт для відродження автономістських та сепаратистських рухів у регіоні. Свобода слова, яка запанувала в країні, була розцінена русинами як можливість для висунення антидержавних ідей, а загальна слабкість державної машини посилювала їх віру у власній безкарності.

25-27 вересня 2005 р. в Ужгороді відбулася конференція “Карпатська Русь – духовність і культура”, організована СПР. Проявився черговий політичний сценарій із застосуванням ресурсу УПЦ (МП). Зазначимо, що митрополит В.Сабодан письмово привітав учасників конференції. У її роботі взяли участь також члени кримської організації “Прорив”, які радили русинам вдатися до масових акцій [550].

У листопаді 2005 р. в парламенті України був зареєстрований підготовлений комуністами І.Миговичем, Г.Крючковим, М.Шульгою проект постанови “Про русинів в Україні”. У ньому передбачалося виділити русинів в окрему національну групу, а влада мала сприяти реалізації їх етнокультурних потреб [433, с.293].

Нестабільність у країні після парламентських виборів 2006 р. спровокувала русинських лідерів у черговий раз звернутися до Президента України з вимогою визна-

ти їх національною меншиною [540, с.9]. При цьому сепаратистські настрої в області в 2006 р. активно підтримувала Соцпартія України [242]. У відповідь на VIII Світовому конгресі русинів, який відбувся в польському місті Криниця в червні 2006 р., звучали звинувачення, що керівництво руху цікавиться лише політикою [477].

Усе ж відзначимо, що в 2006 р. у 7 районах Закарпаття функціонувало 26 русинських недільних шкіл (у 2004 р. їх було 16). Учні отримали підручники, розроблялися методичні програми, шкільна документація [944; 1455, с.26]. Русинська молодь також має власні організації і з 2003 р. щорічно організовує літні табори й міжнародний молодіжний форум [1459, с.47]. У свою чергу, Росія за посередництва о.Д.Сидора сприяє фінансуванню цих структур через гранти [784, с.3].

20 лютого 2007 р. в облраді відбулося засідання круглого столу, який чи не вперше об'єднав керівників русинських організацій [433, с.345]. Більше того, облрада 7 березня 2007 р. ухвалила рішення визнати русинів корінною національністю краю. Своїм прапором національність обрала триколон, а задля закріплення варіанту прапору русини вимагали провести обласний референдум [846, с.1]. Крім того, держадміністрація при фінансуванні національно-культурних потреб мала враховувати інтереси русинів області [825, с.9].

Після сесії облради Рахівська райрада виступила проти визнання національності “русин”, ухваливши рішення, згідно з яким автохтонне населення району належить до гуцульського субетносу, що є складником українського етносу [786, с.3]. Рішення облради пов'язували з симпатіями політика В.Балого. Місто Мукачеве, вихідцем із якого є політик, стало центром русинства, і русинські товариства завжди підтримували В.Балого. Крім того, за визнання національності “русин” голосували дружні В.Балозі фракції, а прокуратура не опротестувала рішення [786, с.3].

26 липня 2007 р. управління освіти та держадміністрація направили у відділи освіти лист, в якому “просили сприяти впровадженню в загальноосвітніх навчальних закладах факультативних занять з вивчення рідного краю (русиністики)” [1562, с.34].

Водночас у кінці 2007 р. СПР розповсюдив декларацію, в якій вимагав створення “самоврядної адміністративно-національної території під міжнародним контролем” [1326, с.48]. А вже 25 лютого 2008 р. на прес-конференції в м. Москві

о.Д.Сидор заявив, що після розпаду СРСР, держава Підкарпатська Русь автоматично повинна була отримати самостійність. Русинський діяч стверджував, що стосовно русинів Київ здійснює етноцид, і попросив визнати край самоврядною територією під контролем Росії та ЄС. Крім того, він заявив, що Союзом був введений документ, який підтверджував громадянство Підкарпатської Русі [606].

У черговій активізації русинського руху певну роль відіграв російський фактор. Так, у грудні 2007 р. в московській бібліотеці “Російське закордоння” пройшов семінар “Підкарпатські русини і Росія” [897, с.3]. У заходах щодо підтримки русинських організацій та корекції їхнього політичного курсу брав участь К.Затулін. Відзначимо, що голова СБУ В.Наливайченко стверджував: фінансування русинських структур має російське походження [834]. СБУ у зв’язку з активізацією русинських організацій попередила про кримінальну відповідальність перед законом о.Д.Сидора за його заяви [510, с.2]. У відповідь СПР заявила, що промову о.Д.Сидора СБУ перекрутила, а в його висловлюваннях лише йшла мова про відсутність правового акту, за яким Закарпаття належало б до України, і рекомендацій “ліквідувати юридичний казус” [856].

Закарпатський обком КПУ зазначив, що є ідеологічні розбіжності з русинами, але головні їх вимоги комуністи вважали справедливими і закономірними [940]. Відтак першим з місцевих політичних сил негативно на заяви о.Д.Сидора зреагував БЮТ, який оприлюднив заяву-протест [556]. Депутати облради та службовці облдержадміністрації теж категорично відмежувалися від заяв о.Д.Сидора [644]. Українських націонал-демократів русинські лідери лякали, що після їх приходу до влади буде “реституція, люстрація й утрата націоналістами права на керівні посади чи навіть тимчасово право вибирати” [842].

У зв’язку з дестабілізацією політичної ситуації в Україні активізувалися також вимоги угорських організацій. У ході візиту в січні 2008 р. президентів України, Словаччини та Угорщини на Закарпаття знову постало питання відкриття монументу до 1100-річчя приходу угорців. Але тепер з метою заспокоєння українців він мав би відкриватися одночасно з пам’ятником карпатським січовикам [785, с.5]. Попри це з заявою-протестом проти спорудження угорського пам’ятника виступили

обласні організації НРУ, УНП, УРП “Собор”, ВО “Свобода”, “Просвіти” [752, с.4]. Одночасно спорудження монумента засудили головні наукові інституції держави: Інститут національної пам’яті, Інститут етнопонаціональних та політичних досліджень, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича [759, с.6].

З протестом проти встановлення пам’ятного знака на Верецькому перевалі до 1100-ліття віднайдення угорцями Батьківщини й з вимогою звести на горі пантеон слави Українським Січовим Стрільцям звернулися до урядовців депутати Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської облрад [507, с.3]. У свою чергу, ряд депутатів Ужгородської міськради (П.Федака, Т.Шляхта, А.Федорішко) закликали державу дати оцінку сепаратистам на Закарпатті, ініціювати демонтаж угорських монументів, зняти іноземні прапори з державних будівель, вимагати від Угорщини вибачення та виплат компенсацій за репресії проти українців, встановити пам’ятний знак на місці тюрми для українців у Вор’юлопоші в Угорщині й вимагати відкриття угорських архівів для українців [254, с.3]. Однак о.Д.Сидор назвав депутатів сепаратистами і подав на них до суду [992, с.7].

8 липня 2008 р. президенти Угорщини й України мали відкрити монумент взамін спорудження в Будапешті пам’ятника жертвам Голодомору. І тільки радикальна позиція ВО “Свобода” зірвала відкриття. Але 21 липня 2008 р. монумент відкрили з одночасним відкриттям пам’ятника оборонцям України [1031, с.8; 829; 830].

Громадські організації закарпатських угорців у 2008 р. також виступили одностайно проти ініціатив Міністерства освіти і науки України впровадити систему незалежного тестування з виключно українською мовою і поступово перейти на україномовне викладання частини предметів у школах національних меншин. На свою підтримку під листом протесту вони зібрали понад 10 тис. підписів [1057, с.15].

7 червня 2008 р. у м. Мукачеві відбувся Перший європейський конгрес підкарпатських русинів. На конгрес прибули організації Закарпаття, а також представники Росії та Чехії [992, с.7]. Закордонне представництво не було потужним, бо русинські організації не бажали співпрацювати з організатором – промосковським СПР. Проявом суперечливого ставлення до о.Д.Сидора серед русинів стала оцінка його особистості І.Петровцієм. Зокрема, він зазначав, що “в случаи из по-

пом Митьом Сидором ми маємо діло из агресивним діячом, безжалосним бізнесменом, котрий убрав иппен релігійну сферу сектором свого бізнесу” [314, с.49].

Проведення конгресу підтримували представники влади. Зокрема, на зібранні були присутні заступник мера м. Мукачева М.Лабощ, голова Тячівської райради, а проведення заходу прив’язувалося до спонсорської допомоги В.Балоги [1105]. Сам голова президентської канцелярії, за даними журналу “Український тиждень”, пояснював підтримку сепаратистського руху необхідністю загравати з Росією і запевняв, що в разі потреби зупинить русинське самостійництво [1230, с.27].

Конгрес визначив себе як русинський народний форум, який ставив за ціль консолідувати зусилля русинів для отримання статусу самоврядної території [898, с.1]. Учасники конгресу прийняли “Меморандум”, в якому звернулися до ЄС, Чехії та Росії з проханням визнати автономію краю з назвою “Подкарпатская Русь”, а також виступити гарантами відновлення статусу народу з перспективами вступу в ЄС. За це конгрес гарантував безперобійний транзит енергоносіїв у Європу.

Новим аспектом звинувачень влади стала заява про загрозу стабільності через існування табору для нелегалів в с. Павшино. Русини заявили, що вони створюють спецпроект – захисну міграційну лінію Арпада. Цей проект передбачав надання русинським організаціям права контролю над міграційною політикою, а також перенесення табору за Карпати [897, с.2].

9 серпня 2008 р. Сойм підкарпатських русинів спеціальною заявою висловився на підтримку осетинського й абхазького народів і в чергове засудив “етноцид, дискримінацію та геноцид русинського народу в Україні” [1230, с.24]. 25 жовтня 2008 р. в м. Мукачеві був проведений II європейський конгрес підкарпатських русинів, на якому було проголошено республіку Підкарпатську Русь у статусі 1938 р., що мала стати спеціальною самоврядною територією і суб’єктом міжнародного права в складі України. Було також обрано виконавчу владу з 50 осіб. У засіданні конгресу взяло участь 109 членів місцевих русинських організацій і два делегати з Чехії. Підтримати русинів приїхало 200 осіб з Одеси й Донецька під прапорами проросійської партії “Родіна” [645, с.3; 756, с.4]. Русини прийняли рішення вимагати оголошення Карпат демілітаризованою зоною та виступили на захист трансляції

російських телеканалів [643]. Такі заяви чітко свідчили про російську заангажованість акції.

У цей же день у місті проводився фестиваль русинської культури “Червена ружа”, який фінансувала Мукачівська мерія. Його учасники автоматично ставали делегатами русинського конгресу [784, с.3]. Зрештою, сподвижник В.Балоги В.Петьовка в інтерв'ю радіо “Свобода” 30 жовтня 2008 р. висловився на підтримку визнання національності “русин” [831]. Проте П.-Р.Магочій використав конгреси для звинувачення України в антидемократичності й зауважив, що в результаті відмови України визнати русинів люди вимушені вдаватися до екстремальних кроків [1451].

Одразу ВО “Свобода” закликала СБУ притягнути до кримінальної відповідальності делегатів конгресу, запропонувала МЗС оголосити персонами нон-грата всіх іноземців – учасників зібрання, а Генпрокуратурі звернутися до суду з позовом про скасування рішення облради щодо визнання національності “русин” [993, с.1]. Услід за ВО “Свободою” майже всі політичні сили державницької орієнтації засудили це явище й вимагали від СБУ рішучих дій [1658]. Зокрема, лідер “Нашої України” В.Кириленко заявив, що “спроби видати давню самоназву українців за назву якогось окремого народу набули відверто антиукраїнського характеру” [721].

БЮТ після закінчення конгресу звернувся до СБУ та Генпрокуратури України з вимогою негайно перевірити можливу причетність глави Секретаріату Президента України В.Балоги до фінансування русинських сепаратистів [1068]. У результаті СБУ 5 грудня 2008 р. пред'явила звинувачення о.Д.Сидору за посягання на територіальну цілісність і недоторканість України [981]. Однак 23 грудня 2008 р. прем'єр-міністр самопроголошеної республіки П.Гецько заявив, що русини звернулися до Росії з проханням визнати незалежність їх регіону. Надалі Держдума Росії запланувала розглянути питання регіону в ході парламентських слухань [945], а в російських ЗМІ, навіть у таких відомих як “Російська газета” й “Ізвестія”, обговорювалася русинська проблема. На шпальтах цих газет сепаратисти заявляли про намір відокремитися від України, про репресії української влади тощо [726; 951].

Складовою підтримки русинських сепаратистів Росією стало проведення в грудні 2008 р. в м. Ростові-на-Дону конференції на тему “Геноцид і культурний

етноцид русинів Карпатської Русі (кінець XIX – початок XXI ст.)” [945]. Підтримка русинам, в тому числі фінансова, з боку Росії здійснювалася через урядовий фонд “Російський світ” [665, с.5]. Однак о.Д.Сидор, коментуючи інформацію про отримання допомоги від фонду, зазначав, що “це усього лише 30 тисяч доларів”, і ці гроші йшли на утримання 40 русинських недільних шкіл [1102, с.13].

Більше того, 14 січня 2009 р. облрадою було прийнято рішення про фінансування за рахунок обласного бюджету газети “Підкарпатський русин”, яка займала антидержавну позицію. Це настільки суперечило законодавству, що рішення було опротестовано прокуратурою області, але протест відхилила облрада [1562, с.34]. Однак з ослабленням влади В.Ющенка напередодні президентських виборів зменшилася увага до русинських структур, які до того застосовувалися як фактор тиску на політику Президента.

Підсумовуючи, відзначимо, що активізація русинства на початку 80-х – наприкінці 90-х рр. XX ст. відбулася в умовах зростання етнополітичної активності населення колишнього СРСР за сприяння партійно-державного апарату Закарпатської області. Партноменклатурні кола сподівалися використати русинофільство як протидію діяльності українських національних організацій і таким чином зберегти вплив у краї. Відіграли свою роль і загальносоюзні органи влади, які на протигагу державницьким тенденціям розпалювали регіональні сепаратистські рухи в Україні.

Подібні мотиви, а також допомога з боку Угорщини, провокували угорські національні організації домагатися утворення Берегівського автономного утворення й збільшення прав угорського населення краю.

Зі здобуттям Україною незалежності політичне русинство існувало значною мірою за рахунок економічної нестабільності та зубожіння широких мас населення. Відносна стабілізація соціально-економічного становища, добросусідські відносини України з країнами-сусідами й утвердження централізованої вертикалі влади на місцях призвели до поступового зниження впливу радикальних русинських лідерів і ліквідації гостроти угорської проблеми. В умовах широкого залучення молоді Закарпаття в загальноукраїнський суспільно-політичний і культурний процес значно зву-

зилася соціальна база підтримки русинофільства. Діяльність русинських організацій набула більшою мірою етнографічного забарвлення.

Русинський рух не набрав активних форм політичної діяльності, а проявлявся в основному через наукові дискусії та політичні заяви. Однак з 2005 р. внаслідок ослаблення центральних органів влади й заінтересованості зовнішньополітичних чинників у дезінтеграції України відбувся черговий спалах активності русинських організацій. Русинські лідери досягнення свободи слова трактували як безкарність і активно виступали з сепаратистськими заявами. Конфлікт навколо встановлення угорського пам'ятника на Верецькому перевалі став свідченням непослідовності влади в питанні національних меншин і політики до держав-сусідів та дозволив посилитися угорським радикалам-реваншистам.

6.2. Соборницькі тенденції в суспільно-політичному житті Галичини в 1990 – 2009 рр.

6.2.1. Національно-демократичне відродження краю та діяльність Галицької асамблеї в 1991 р.

Процеси демократизації та гласності в кінці 80-х рр. ХХ ст. призвели до виникнення в Галичині громадських і політичних організацій, які опікувалися питаннями українського відродження. Ідеологічні підвалини такої позиції галичан були, імовірно, закладені вже в “Ukraina irredenta” Ю.Бачинського (1895), а відтак і до певної міри інституціалізовані під час Першої світової війни, в акті 30 червня 1941 р. та спорядженні похідних груп УПА на Схід України. Однак по-справжньому на роль “П'ємонту” Львів і Галичина стали заслуговувати в 50-60-ті рр. ХХ ст. через перетворення міста на українське та антирадянський опір [1593, с.197-198; 1294, с.236]. Суттєвою компонентою львівської міфології часів СРСР було уявлення про “осине гніздо українського націоналізму”, що в парадоксальний спосіб “додавало містові особливого шарму” [1174, с.11]. Дзеркальним відображенням цього міфу, лише з від'ємним знаком, став образ такого собі “Бандерштадту” – столиці українського націоналізму, де не люблять москалів і східняків та хочуть зробити з України одну велику Галичину [1330, с.162].

Створені в кінці 80-х рр. ХХ ст. націонал-демократичні організації Галичини отримали значну підтримку з боку населення регіону й ініціювали боротьбу за злам радянської системи та досягнення національного суверенітету [1683, с.3]. Так, за аналогією із львівським Товариством Лева навесні 1988 р. було сформовано і почало роботу Івано-Франківське культурно-наукове товариство “Рух”. На Тернопільщині в 1988 р. утворилися культурологічна організація “Громада Подільського краю Тернопільщини” та соціально-екологічний клуб “Ноосфера”. Новітні організації виникали і на районному та міському рівнях [156, арк.4; 157, арк.4, 8; 1373, с.175-180].

Відзначимо, що Львів був найменш російським містом в європейській частині СРСР, містом, яке за розміром перевищувало столиці прибалтійських республік і Молдови. На думку Р.Шпорлюка, м. Львів та область у 1990 – 1991 рр. становили аномалію і рухалися в протилежному напрямку від решти республіки, але могли задавати темп і подавати приклад для західного регіону [1677, с.325, 332-333]. Партійно-радянські органи уже на початку 1990 р. інформували ЦК КПУ, що населенню Львівщини нав’язується ідея так званої “галицької виключності”, тобто гіпертрофованого уявлення про значення Львова у збереженні державності, культури, мови, розвитку європейської цивілізації [26, арк.92; 789]. Націонал-демократичні лідери вважали Галичину полігоном, де відпрацьовувалася тактика дій боротьби за незалежність України. Так, під час мітингу на стадіоні у Львові 15 травня 1990 р. голова Львівської облради В.Чорновіл заявив, що “доля України вирішується у Львові” [2, арк.5].

На виборах 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих рад демократичні сили у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях отримали більшість і перехопили владні повноваження. На відміну від інших областей України, збереження при владі старої номенклатури тут було скоріше винятком. Місцеві органи влади в регіоні були сформовані на основі суто політичної мотивації, і на початку 90-х рр. їх дії прямо чи опосередковано були сконцентровані у сфері політики [1687, с.101]. У Галичині опозиція отримала 43 із 46 місць до Верховної Ради УРСР [1186, с.441]. Лише до Тернопільської облради було обрано 65,5% членів КПРС, а третину представляли члени НРУ [148, арк.30]. Це дозволило опозиції розпочати втілення в

життя програмових засад (впровадження національної символіки, релігійних та національних свят; зміни в питаннях власності й земельних відносин; відновлення прав УГКЦ; створення демократичних ЗМІ; розширення партійної багатоманітності й деідеологізація суспільного життя; введення місцевого часу; визнання вояків УПА ветеранами війни) [1148, с.25].

Зміна політичної ситуації в країні дала поштовх відкритим акціям греко-католиків. У серпні 1987 р. 2 єпископи та 23 священники УГКЦ ухвалили рішення про вихід з підпілля і попрохали Папу Іоанна Павла II сприяти справі легалізації церкви в СРСР [1220, с.174]. До квітня 1990 р. в Галичині більше 80 релігійних споруд перейшли до греко-католиків [23, арк.51, 64].

4 травня 1990 р. Львівською облрадою було прийнято ухвалу “Про релігійні конфесії на Львівщині”, якою виконкомам місцевих рад надавалося право реєструвати релігійні конфесії. Після цього рішення конфесійна конфігурація Галичини значно змінилася. На початку 1991 р. Російська православна церква втратила приблизно 1,5 тис. релігійних громад. Відчутного удару по офіційній церкві завдала Українська автокефальна православна церква, яка станом на 1 січня 1991 р. налічувала 940 громад, 96% з яких знаходилися в Галичині [1514, с.427].

Для підтримки греко-католиків створювали окремі структури. У Тернопільській крайовій раді був створений “комітет по справам релігій”, в обласному філіалі УГС – “комітет захисту Української католицької церкви” [145, арк.48]. Зауважимо, що в умовах становлення незалежної України окремими політиками здійснювалися спроби дискредитувати УГКЦ з метою ослаблення країни [1154, с.160].

Дедалі більшу небезпеку для партійного керівництва в західних областях становила діяльність створених у 1990 р. УРП, УХДП, НРУ та активізація роботи молодіжних організацій – Спілки незалежної української молоді та Пласту [2, арк.4]. У свою чергу, Прокуратура, Міністерство юстиції, Верховний суд УРСР вносили до Президії Верховної Ради УРСР документи про порушення законодавства в діяльності рад західного регіону, але більшість подань не розглядалася [15, арк.157]. 17 квітня 1990 р. ЦК КПУ, Президія Верховної Ради УРСР і Рада Міністрів УРСР схвалили заяву щодо ситуації на Заході України. У ній було зазначено, що рішення

західноукраїнської влади “дестабілізують обстановку, загострюють національні відносини, ставлять під загрозу територіальну цілісність республіки” [1356, с.608]. На виконання постанови Політбюро ЦК КПУ від 13 квітня 1990 р. “Про невідкладні заходи по стабілізації політичної обстановки в західних областях республіки” в галицьких областях утворювалися групи аналізу, прогнозування ситуації та оперативного реагування на питання регіону [2, арк.6; 3, арк.5].

Відзначимо, що при обговоренні керівництвом Львівської області питання про підготовку до першої сесії облради 30 березня 1990 р. з’явилася ідея автономії. Зокрема, В.Чорновіл зробив заяву про те, що необхідно “одну владу на три області – Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську” [1209, с.139]. Секретар ЦК Компартії України І.Грінцов на засіданні Тернопільського обкому КПУ 11 серпня 1990 р. лякав комуністів, що на поверхню впливає сепаратизм, мають місце спроби відродити регіональні формування. Для підтвердження своїх слів він посилався на нараду представників трьох галицьких облрад, яка, на його думку, поклала початок формуванню так званої Галичини [146, арк.63].

За підтримки місцевих органів влади здійснювалось усунення з керівних посад комуністів, парторганізації виводилися за межі підприємств та установ. Це призвело до зниження організованості й активності комуністів, різкого скорочення кількісного складу. Лише Івано-Франківська організація КПУ за 1990 р. втратила 18,7 % складу [117, арк.1]. За цей же час чисельність парторганізацій у Львівській області скоротилася на 27,6%, а в Тернопільській – на 10,3% [113, арк.44].

Реформаційні тенденції торкнулися і самих парторганізацій у західних областях України. На конференції Львівської обласної організації КПУ в 1990 р. ставилося питання про те, щоб оновити партію і вивести її зі складу КПРС [158, арк.45]. Для того, щоб повернути авторитет серед населення Галичини, обкоми КПУ виступили зі зверненнями на підтримку суверенітету республіки й відродження національної культури [147, арк.53]. Натомість спеціальні кореспонденти газети “Правда” в репортажі за результатами поїздки західними областями України восени 1990 р. писали про місцевих комуністів: “Деякі розгубилися, а інші міняють “колір віри не заради Ісуса, а заради хліба куса” [558, с.3].

5-7 липня 1990 р. в м. Коломиї відбувся “Собор Української духовної республіки”. Його ініціатор письменник О.Бердник розмірковував про “космічну місію народу” як єдину альтернативу демонічним інституціям держави. Проте проект Духовної республіки був зручним способом відвертати увагу від політичних проблем, міг бути противагою руху за легалізацію УГКЦ, а також НРУ [1266, с.128].

18 вересня 1990 р. ЦК КПУ прореагував на падіння впливу партії в західноукраїнських землях постановою “Про розвиток суспільно-політичної обстановки у західному регіоні республіки і роботу партійних організацій по її стабілізації”. У постанові було визначено, що головним і найбільш небезпечним фактором суспільно-політичного життя в краї став антикомунізм [125, арк.1]. Крім того, С.Гуренко восени 1990 р. звернувся до правоохоронних органів і керівництва Верховної Ради СРСР з проханням розслідувати випадки протиправних рішень і дій [844, с.1-2]. 18 квітня 1991 р. була обнародована спільна Заява ЦК КПУ, Президії Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР. У ній влада західних областей обвинувачувалася в спекуляціях на національних, релігійних почуттях людей, нав’язуванні ідеї “галицької автономії”, розгортанні кампанії проти КПУ та Радянської Армії [1208, с.143].

Ця заява викликала бурхливу реакцію населення в Галичині (заяви-протести Івано-Франківської облради, Калуської міської та районної рад Івано-Франківської області, Яворівської райради та Бібрської міськради Львівської області, цілого ряду трудових колективів) [16, арк.2-3, 5, 66-67, 98-99, 101; 15, арк.58-60]. Так, у протесті Івано-Франківської облради зазначалося, що осудлива заява дестабілізує ситуацію в регіоні [1150, с.16]. Підписанти вказували, що про автономію “ми вперше довідалися із заяви в пресі, тому вважаємо, що вона нав’язується нам якраз ЦК КПУ, Президією Верховної Ради та Радою Міністрів УРСР” [15, арк.58-60]. У відповідь на звинувачення депутати облради зауважили, що “ми вважаємо себе єдиними органами влади на своїй землі й не можемо діяти інакше” [48, арк.45]. Президія Тернопільської облради, реагуючи на заяву партійно-державної номенклатури, акцентувала на тому, що ідея так званої “Галицької автономії” була висунута аспірантом Московської вищої партійної школи В.Левченком і вже давно засуджена в місцевій пресі як комуністами так і членами Руху [1209, с.144].

Одночасно Галичина показала приклади національної толерантності. Так, саме на Львівщині за підтримки влади вперше в Україні з'явилися національні культурні товариства: два російські, угорське, єврейське, польське, чесько-словацьке, вірменське [1316, с.80]. Крім того, галицькі націонал-демократи розгорнули активну національно-просвітню працю в східних та південних областях [1570, с.239]. Лише Тернопільською організацією НРУ з січня 1991 р. з цією метою організувалися поїздки груп людей чисельністю по 100-150 осіб у східні області України [34, арк.1]. Тільки на святкування 500-річниці Запорізької Січі з Тернопільської області виїхало близько 100 автобусів з людьми [152, арк.6]. У просвітницьких акціях, крім партій, брали активну участь і різноманітні громадські організації [155, арк.5].

Просвітницькі заходи західноукраїнської інтелігенції на Сході і Півдні України в багатьох випадках ініціювалися як етнографічні та історико-культурні акції. Зокрема, 1 липня 1990 р. тернополяни двома автобусами виїхали в Полтаву для вшанування загиблих у Полтавській битві українців [152, арк.6]. З ініціативи НРУ, Товариства української мови ім. Т.Шевченка, Московського товариства української культури “Славутич” й українського молодіжного клубу м. Москви з 4 липня по 25 серпня 1990 р. в республіці був проведений культурологічний похід “Дзвін-90”, який завершився 24-25 серпня 1990 р. в м. Каневі святом єдності народу України [26, арк.171].

Для єднання української нації опозиція на початку 90-х рр. ХХ ст. використовувала святкування дня злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. [1166, с.9]. Виконком УГС 12 січня 1989 р. видав окреме звернення про “Історичний акт возз'єднання” і підтримав Марійське товариство “Милосердя”, яке організувало молебень 22 січня на площі собору св. Юра у Львові (у ньому взяло участь до 10 тис. осіб). Натомість у Києві відзначення історичного акту відбулося в приватному приміщенні, через заборону владою мітингу УГС на Софійському майдані [1356, с.44-45].

21 січня 1990 р. демократи організували “живий ланцюг” єднання за маршрутом Івано-Франківськ – Львів – Тернопіль – Рівне – Житомир – Київ, до якого було залучено 450 тис. осіб [17, арк.2], а за твердженням М.Поровського – 5 млн. осіб [1261, с.81]. Так, лише на Рівненщині, де опозиційні настрої не були настільки

домінуючими, як у Галичині, участь у ланцюгу взяли 8,5 тис. осіб [26, арк.34]. Крім цього, на території областей проходження “живого ланцюга” для відзначення злуки було проведено 30 мітингів, на яких було присутні близько 95 тис. осіб [17, арк.2]. Також у м. Одесі активісти “Південної громади”, УГС та Української народно-демократичної ліги провели мітинг на соборній площі [1356, с.48].

Яскраво описав значення акції у виступі на мітингу в Києві О.Гончар, який зазначив, що “сини і дочки народу, що численно вийшли сьогодні на українські шляхи, переконливо засвідчують силу національного відродження... це ж єднається нація, єднається її колись розтерзана, зранена... воскресаючи душа!” [1356, с.48].

Акція справила враження навіть на комуністів. Перший секретар Тернопільського міськкому партії В.Рибін на пленумі обкому 24 січня 1990 р. так охарактеризував цю подію: “Живий ланцюг, що проходив і через наше місто, з’єднав Львів і Київ, продемонстрував прагнення людей до єдності, до незалежності” [145, арк.5]. Зрештою, офіційна газета “Радянська Україна” 23 січня 1990 р. писала, що “мітинг на честь дня соборності України вигідно відрізнявся від попередніх мітингів більшою зрілістю, врівноваженістю, прагненням через діалог консолідувати всі перебудовчі сили України” [1440, с.365].

На думку Г.Касьянова, це була перша масова комеморативна акція, мета якої полягала в тому, щоб не лише відокремити національну історію від радянської, а й протиставити “справжнє”, “природне” возз’єднання України 1919 р. “штучному” возз’єднанню 1939 р. [1364, с.21]. Американський історик П.Кені вважає, що “живий ланцюг” став символічним кінцем домінування Львова і позначив, що центральна артерія українського націоналізму тепер була в Києві [1366, с.376].

Пропагандистську діяльність здійснювало навіть львівське Російське культурне товариство ім. академіка А.Сахарова, яке ставило перед собою завдання розповісти на Сході про відсутність утисків проти росіян [355, с.2]. Однак партійно-державні органи східних і південних областей чинили перепони агітації. Наприклад, 23 серпня 1990 р. президія Миколаївської облради прийняла рішення, що будь-які дії політизованих організацій з інших регіонів країни можуть проводитися тільки з відома місцевих рад [19, арк.138]. У свою чергу, Харківська організація КПУ на

початку 1991 р. навіть чинила спротив, щоб в область приїхали вертепи зі Львівщини [158, арк.67].

Національні угруповання, що проводили освідомлюючу роботу в східних областях, на XVII з'їзді КПУ в грудні 1990 р. були розцінені як такі, що “являють собою сьогодні найбільшу небезпеку для суспільства, для збереження територіальної цілісності республіки, для утвердження її державного суверенітету” [845, с.3]. Однак “галицькі десанти”, за словами Р.Іваничука, поширювали національні ідеї як місіонери, домагалися насильного їх втілення [261, с.2]. На думку В.Чорновола, радикальна агітація галичан на Сході України допомогла організувати КПУ восени 1990 р. контрнаступ проти демократії [997, с.1].

М.Яковина, даючи оцінку спробі “демократичного бліцкригу”, закликав галичан відійти від міфологічних однозначних, лінійних форм свідомості, які здатні навіть “стосунки між рідними братами звести до позиції “свій-чужий” [291, с.2]. Поведінку “просвітніх десантів” намагався зрозуміти і М.Маринович. На його думку, це пояснювалося тим, що “спокуса видати своє за єдино правильне в усіх людей таке велике, що збороти її можна хіба постійним внутрішнім вишколом” [1482, с.38].

Ситуацію загострювала поява в демократичній пресі окремих радикальних статей, що давали підстави КПУ стверджувати про розпалювання національної ворожнечі в регіоні й утиски комуністів [693, с.1; 123, арк.155]. До того ж, загальносоюзні та республіканські партійно-державні структури формували уявлення, що “на Заході – самі різуні, ненависники інших національностей” [261, с.2]. Так, орган Старобільського райкому КПУ Луганської області “Під прапором Леніна” 18 грудня 1990 р. необґрунтовано повідомляв, що міліція Львівщини вилучила в громадян області зброю, з якої в лісах Львівщини проводили тренувальні стрільби [534, с.2].

Загальносоюзна преса поширювала міф про прагнення Західної України до створення своєї окремої держави, а той приєднання до Польщі [198, с.2]. Навіть у партійній газеті “Правда” з'явилися повідомлення, що влада західноукраїнських областей закликає до відокремлення Західної України від Східної [559, с.3]. Опозиційні органи влади в західних областях України пов'язувалися зі згортанням демократії. Кореспондент газети “Правда” в репортажі за 17 жовтня 1990 р. писав:

“Дії деякої частини керівників Руху і Народної Ради дуже вже змахують на удавку, яку вони приготувалися накинути на шию демократії” [558, с.3; 624, с.3]. Партійно-радянські органи м. Львова через ЗМІ поширювали інформацію про можливі погроми рухівцями росіян та євреїв. Тому вже на одному з перших мітингів 17 червня 1989 р. Львівська організація НРУ спростувала ці закиди [1515, с.40].

У грудні 1990 р. Галичину відвідала група народних депутатів СРСР на чолі з головою Комітету з питань гласності, прав і звернень В.Фотеевим. Делегація переконалася, що галичани не мають намірів створювати Західноукраїнську чи Галицьку автономію й відривати регіон від України [411, с.5].

14-18 лютого 1991 р. аналітики відділу національної політики ЦК КПРС провели експертне дослідження в Західній Україні (див. Додаток 3). У ньому соціологи виявили, що у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях підтримка незалежності України значно сильніша, аніж в решті областей [118, арк.7-8]. Проте галичани негативно прореагували на можливість створення Галицького краю поза межами України [118, арк.21-22]. Така особність позицій жителів галицьких областей засвідчила високий рівень національної свідомості й політичної консолідованості.

Одночасно консерватори отримали додаткові можливості для критики дій демократичних органів влади внаслідок зростання кризових явищ в економіці краю [420, с.4]. Так, уже за підсумками 1990 р. на Львівщині була найвища серед областей питома вага підприємств, що не виконали планів виробництва (52%) і знизили продуктивність праці на 41,9% [14, арк.148]. Обсяг промислового виробництва за 5 місяців 1991 р. зменшився у Львівській області на 5,8%, Тернопільській – на 5,5%; Івано-Франківській – на 4,7%, проти 4,7% по республіці [125, арк.24].

Крім інформаційної війни, Галичина зазнала також економічної блокади з боку центральної влади. Значне занепокоєння республіканських органів влади викликала ухвала Львівської облради “Про політичну ситуацію на Львівщині і захист демократії” від 29 листопада 1990 р. У ній депутати облради для захисту національно-демократичного відродження створили Комітет громадянської згоди [724, с.3]. Голові утвореного Комітету В.Чорноволу за виняткових обставин (насильницькі дії щодо органів влади, демократичних організацій; введення

військового стану чи підписання проти волі народу союзного договору), тимчасово надавалося право приймати рішення від імені облради [167; 15, арк.254-255]. У той же час у доповіді В.Чорновола на сесії облради від 29 листопада 1990 р., виступах депутатів постійно нав'язувалась ідея розробки “нової територіально-організаційної форми співпраці областей Західної України”, зазначалось, що “львівського месіанства” чекає Східна Україна [15, арк.254].

З різкою критикою факту появи Комітету громадянської згоди виступили союзні органи преси [123, арк.54; 776]. Пункти ухвали викликали суперечливі оцінки народних депутатів та керівництва республіки. З критикою ухвали на сторінках “Голосу України” виступив доктор юридичних наук Г.Чангулі. Він вбачав у документі порушення положень Конституції УРСР, яка проголошувала, що влада належить радам. Крім того, він акцентував на порушенні прав людини в краї. У підсумку парламентарі прийняли рішення повернути ухвалу облради на перегляд і провести переговори між Президією Верховної Ради й керівництвом облради [724, с.3, 6].

Практика зміни місцевими радами законодавства в західному регіоні була поширеним явищем. Її підґрунтям, як відзначає О.Бойко, було поєднання законодавчого радикалізму з наївним правовим романтизмом, суть якого полягала у вірі, що достатньо рішення місцевої ради для кардинальної зміни правового поля на окремо взятій території. Так, на сесії Івано-Франківської облради 15 червня 1990 р. кандидати у судді затверджувалися лише після їх виходу з КПРС на час виконання обов'язків, також було прийнято звернення до Верховної Ради УРСР про необхідність забезпечення служби в армії українців на території республіки [1209, с.141, 158].

У м. Тернополі було прийняті рішення про деполітизацію навчальних закладів, недопустимість перебування в партіях працівників адміністанов, заборону викладання російської мови в дитсадках і початкових класах шкіл, а також було заборонено початкову військову підготовку в навчальних закладах [146, арк.91]. Тернопільська міськрада пішла також на безпрецедентне рішення: ухвалила “Перший універсал міської Ради народних депутатів про владу”, що проголошував раду вищим органом державної влади на підлеглий території, який може приймати рішення у відповідності з вимогами часу, хоча вони і не узгоджуються з законами СРСР [1209, с.158].

Прокуратура області внесла на ці рішення відповідні подання облраді. Усе ж депутати на сесії облради не спромоглися завершити розгляд питання щодо подання прокурора про відміну рішень Тернопільської міської ради [149, арк.16]. Відзначимо, що лише за перше півріччя 1990 р. радами було ухвалено понад 600 незаконних правових актів, більшість з яких, незважаючи на протести прокурорів, не було скасовано [1209, с.141].

Спроби КПУ домогтися відміни незаконних рішень місцевих органів влади в Західній Україні зіштовхувалися з достатньо поміркованою й пасивною позицією Верховної Ради УРСР, а особливо партфункціонери були незадоволені відсутністю підтримки з боку заступника голови законодавчого органу І.Плюща [158, арк.53]. 29 грудня 1990 р. Міністр внутрішніх справ і Міністр оборони СРСР видали наказ про організацію спільного патрулювання міліцією та військовослужбовцями через погіршення правопорядку й “ускладнення сепаратистської ситуації, в тому числі масових виступів громадян” [329, с.1]. Демократичні організації потрактували подію як введення надзвичайного військового стану і підготовку до боротьби з опозицією.

Розбіжності між Галичиною і рештою України посилювалися через відмінне ставлення до референдуму щодо Союзного договору. Львівська облрада на початку лютого 1991 р. прийняла ухвалу, в якій звернулася до Верховної Ради УРСР з вимогою не проводити референдум до прийняття нової Конституції і створення суверенної правової держави [638, с.1].

В умовах економічної і політичної блокади влада опозиційних областей розпочала координувати діяльність. Існувала домовленість про співпрацю, яка виражалася у взаємному інформуванні про ситуацію, в утворенні спільних виробництв та обміні товарами, спільному реагуванні на урядові укази [795, с.3]. Спроби координації влади трьох галицьких областей значною мірою ініціювалися В.Чорноволом, який вважав себе регіональним лідером і був прихильником федеративного устрою. Однак, як відзначав сам В.Чорновіл, галичани, попри існування в минулому ЗУНР, вищий, ніж у цілому по Україні рівень національної свідомості й організації, насторожено сприйняли ідею федеративного устрою [397, с.3].

Ще 4 січня 1991 р. В.Чорновіл на конференції у Львові “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” засудив спроби штучно розчленувати Україну на автономії і нав’язати націонал-демократам думку про Галицьку автономію, але водночас задекларував: “Ми, три області... будемо співпрацювати, утворимо Галицьку асамблею депутатів трьох областей” [123, арк.7]. Федералізація, за В.Чорноволом, передбачала максимальну економічну самостійність регіонів, але водночас й жорстку унітарність у впровадженні державницької ідеології, у розбудові освітньо-культурної сфери [1162, с.381] Як згадує Т.Чорновіл, ідею федералізації в умовах критичного сприйняття аудиторії В.Чорновіл сформулював ще в 1987 р. на засіданні Львівського дискусійного клубу [1027, с.4].

На виборах 1990 р. В.Чорновіл включив у свою виборчу програму пункт про федеративний устрій України. Він передбачав Україну республікою, що складається із двадцяти федеральних земель, які мають широке самоврядування. Найвищий законодавчий орган політик бачив двопалатну Центральну Раду України. В.Чорновіл вважав, що федеративний устрій дасть можливість владі Донбасу чи Криму при “визнанні української мови єдиною державною в республіканському масштабі, вводити на тривалий період дво- чи й тримовність у своїх землях” [1356, с.589-590]. Політик також передбачав прийняття Закону про національні меншини України, що гарантував би меншинам культурно-національну автономію, а у випадках суцільного заселення – адміністративно-національну автономію. Окремий пункт закону мав проголошувати сприяння кримськотатарському народу й утворення в складі України Кримської автономної республіки [1356, с.590-591].

Однак частина сподвижників В.Чорновола відкидає в його міркуваннях та діях ідею федералізації. С.Давимука вважає, що під час формування Галицької асамблеї В.Чорновіл плекав лише ідею адміністративної реформи, одним з моментів якої було створення регіонів, які б відповідали історичним землям [421, с.3]. За надання “певної автономності окремим землям чи історичним об’єктам України” висловлювався голова Івано-Франківської обласної ради М.Яковина. В інтерв’ю газеті “Галичина” 3 січня 1991 р. він погодився, що окремі землі повинні визначати податкову і цінову політику, формувати місцевий бюджет тощо [1063, с.2].

На початку 1991 р. голови галицьких облрад В.Чорновіл, М.Яковина і В.Олійник домовилися про проведення у Львові об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад народних депутатів [439, с.4]. На прес-конференції 8 лютого 1991 р. В.Чорновіл назвав причини скликання сесії: політична однорідність регіону, захист від економічної блокади, потреба реагувати на територіальні претензії шовіністичних кіл сусідніх країн і союзний референдум. Однак він відзначив, що основна тема сесії – це “регіонально-економічна співпраця... прошу не витлумачувати це як створення якоїсь Галицької автономії” [30, арк.68, 76].

У підсумку інтеграційна діяльність західноукраїнських політиків спричинилася до скликання 16 лютого 1991 р. у Львові спільної сесії облрад Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей, яку назвали Галицькою асамблеєю. На сесії було обговорено два питання: “Загальна концепція економічної співпраці в регіоні” та “Про політичну ситуацію в регіоні і Всесоюзний референдум” [1126, с.1]. Розмови про те, що скликання сесії трьох областей є незаконним, відкинув В.Чорновіл, спираючись на погодження з І.Плющем та Міністром юстиції УРСР, а також на Закон про місцеве самоврядування [33, арк.75].

Політичної ваги Галицькій асамблеї надало також широке представництво депутатів – від Рівненської, Волинської, Чернівецької, Житомирської і Вінницької областей, делегатів громадських організацій із Москви, Закарпаття, Одеси, Чернігова, Черкас [532, с.1-2]. Серед запрошених 800 осіб був консул Польщі у Львові п. Лукашевський, член Римського клубу Б.Гаврилишин [30, арк.104]. Лише президію Верховної Ради республіки на асамблеї репрезентували шість представників, а офіційну делегацію очолив І.Плющ. Позитивним було й те, що асамблея зібрала на своєму засіданні церковних провідників усіх конфесій [554, с.1].

В.Чорновіл у день сесії в інтерв'ю газеті “За вільну Україну” серед причин об'єднання назвав “розгнуждану кампанію, яка ведеться проти Галичини комуністичною пресою”, невизначеність статусу України як країни й потребу заявити про територіальну недоторканість України та спроби економічної блокади [635, с.1]. Ще відвертіше мету об'єднання В.Чорновіл визначив у виступі на асамблеї: “Якщо буде обрано курс націонал-державницький, то відпаде і окремішність Галичини, і певна

осібність її політичної лінії – залишиться географічний термін та ще, може, назва федеративної землі... Але курс на перетворення України в безликий колоніальний придаток... змусить нас шукати політичного захисту” [396, с.2].

Відтак М.Яковина мотивував доцільність об’єднання тим, що три області є невід’ємними складовими Галичини зі спільною долею, історично-економічними традиціями, єдиною інфраструктурою та регіональним територіальним виробничим комплексом [635, с.1]. С.Давимука акцентував ще й на тому, що наприкінці 1990 р. регіони прагнули захистити себе від економічного розвалу [422, с.2]. Лідери областей підкреслювали відсутність сепаратистських планів в ініціаторів асамблеї. Так, голова Тернопільської облради В.Олійник заявив, що асамблея не буде “робити кроків у бік якогось сепаратизму”, а співпрацюватиме, “діючи в рамках договорів і законів України” [554, с.1; 635, с.1]. С. Давимука разом з В.Олійником і заступником голови Івано-Франківського облвиконкому В.Павликом озвучили концепцію економічної співпраці в регіоні [532, с.1-2]. С. Давимука відзначив, що Галичині необхідна єдина інвестиційна, природоохоронна, фінансово-кредитна і цінова політика, співробітництво у комерційній діяльності, а в перспективі й спеціалізація областей [878, с.4; 364, с.3].

Автономістські акценти прозвучали у виступі заступника голови Тернопільського облвиконкому Б.Бойка, який підтримував “виступ єдиним фронтом як проти економічного й політичного диктату Кремля, так і проти централістських тенденцій, які починають формуватися в Києві” [260, с.2]. Значною мірою автономістською була позиція депутата І. Юхновського, який вважав, що має бути “утворення суверенної України – через автономізацію її частин” [30, арк.107].

На спільній сесії було прийнято ряд угод. Так, правові основи об’єднання визначила угода “Про основні принципи співробітництва між обласними Радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей” [30, арк.109]. Згідно з нею, сторони брали зобов’язання підтримувати між собою регулярні контакти, планували розробляти заходи для захисту спільних інтересів. Учасники об’єднання обіцяли сприяти розвитку спільних підприємств, проводити узго-

джену інвестиційну, природоохоронну, регіональну політику, розширити співробітництво в комерційній діяльності й в соціально-культурному напрямку [120, арк.6].

Для організації співпраці було прийнято рішення створити Координаційну раду з робочим органом у Львові, який мав би право приймати рішення консультативно-рекомендаційного характеру, а також комп'ютерний банк даних [379, с.1]. До складу Координаційної ради чисельністю в 12 осіб ввійшли голови і заступники голів обласних рад, голови і заступники голів облвиконкомів [120, арк.2; 387, с.1].

Як бачимо, в тексті угоди немає пунктів, які б свідчили про сепаратистське спрямування документа. Більше того, аналітики КПУ вважали, що прийняттям ухвал про економічне співробітництво Львівська облрада перехопила ініціативу, з якою могли б виступити партійно-радянські органи [30, арк.110].

Західноукраїнські політики великого значення надавали також прийнятій на асамблеї ухвалі “Про єдність українських земель” (під час голосування утрималося лише по 2 депутати від Івано-Франківської та Львівської областей) [30, арк.109]. У ній було засуджено будь-які намагання порушити територіальну цілісність України. Правовою основою входження західноукраїнських земель до складу України, на їх думку, став акт злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. [30, арк.113]. Крім того, в ухвалі було звернення до решти західноукраїнських облрад з рекомендацією приєднатися до документів, а також пропозиція Верховній Раді УРСР дати політичне та правове обґрунтування єдності України, визначити політико-правову основу територіальної цілісності республіки [120, арк.3; 385, с.2]. Заява про єдність українських земель, на думку ініціаторів скликання асамблеї, повинна була зняти будь-які звинувачення в сепаратизмі й відобразити справжні наміри об'єднання [591, с.1].

Галицька асамблея також прийняла ухвалу “Про проведення 17 березня 1991 р. обласних референдумів”, якою було ініційовано винесення на референдум у західноукраїнських областях окремого бюлетеня. У бюлетені значилося: “Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянина незалежно від національної та релігійної приналежності?” [30, арк.114; 386, с.2]. В.Чорновіл ще напередодні асамблеї запевняв, що з цією ухвалою “ми знайомили президію

Верховної Ради України і заступника І.Плюща, і якихось заперечень і тривог не було” [33, арк.73]. Натомість нардеп В.Червоній поставив під сумнів рішення про додатковий бюлетень через його шкідливість для соборності України [30, арк.108]. Але переважна більшість делегатів дійшла до висновку, що населення краю становить близько 10% народу республіки, і його голос має бути почутий [591, с.1].

ЗМІ подали викривлену інформацію про асамблею. Зокрема, у новинах Центрального телебачення 17 лютого 1991 р. було повідомлено, що сесія облрад висловила за Союзний договір [1045, с.2]. А в повідомленні про асамблею, переданому радіохвилею “Маяк”, створювався образ галичан-сепаратистів [591, с.1].

На асамблеї комуністи, які перебували в меншості (60 осіб), не виявили наполегливості у відстоюванні своїх позицій. Керівництво це пояснювало психологічним тиском і тим, що комуністи не бачили попередньо проектів ухвал [30, арк.109]. У компартійній пресі відзначили, що сесія “може стати кроком до відособлення” [1127, с.1]. Позицію комуністів висвітлив на асамблеї перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ З. Куравський. Він висловився на підтримку ухвали “Про єдність українських земель”, але виступив проти ігнорування воз’єднавчих процесів 1939 р. і запропонував у тексті ухвали згадати про них [124, арк.6; 225, с.1]. Комуністи також вважали, що референдум повинен був проходити за республіканським варіантом, що, на їх думку, забезпечувало від звинувачень у відсутності власної позиції і в сепаратистських настроях [225, с.1].

Комуністи на спільній сесії також акцентували на тому, що вихід України зі складу Союзу РСР міг створити реальну загрозу її державній цілісності внаслідок територіальних претензій до УРСР деяких політичних кіл сусідніх країн [114, арк.38]. Натомість у повідомленні Івано-Франківського обкому КПУ ЦК КПРС від 28 лютого 1991 р. значилося, що “на сесіях місцевих Рад... проголошуються прямі заклики до фізичної розправи над комуністами, в окремих випадках навіть до озброєної боротьби, підбурювання до громадянської непокори” [119, арк.17].

У відповідь на скликання об’єднавчої сесії 19 лютого 1991 р. в Івано-Франківську відбулася нарада представників партійних комітетів КПУ Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей [122, арк.8.] У ній взяли участь також партійні

делегатії з Волинської, Закарпатської, Рівненської, Чернівецької областей [607, с.1], журналісти газет “Правда”, “Робітнича газета”, “Сільські вісті” [121, арк.3]. На нараді були прийняті “Основні напрями координації дій партійних комітетів КПУ Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей в сучасних умовах”. Згідно з цим документом, парторганізації планували координувати діяльність в ідеологічній роботі, сприяти об’єктивному висвітленню історії, виступати проти переслідування комуністів, допомагати молодіжним організаціям, спрямовувати діяльність на реалізацію економічних питань, зробити регулярними зустрічі з депутатами, протидіяти знущанням над особою В.І.Леніна [34, арк.59; 121, арк.28-30].

Після захоплення Рухом 21 лютого 1991 р. у Львові приміщення будинку політосвіти Львівський обком КПУ надсилає Верховній Раді УРСР звернення з осудом діяльності демократичної влади в краї. У зверненні акцентується на розбіжностях у деклараціях Галицької асамблеї та діяльності Львівської облради [123, арк.36]. Пленум Львівського обкому КПУ від 2 березня 1991 р. у постанові відзначив, що “треба переконливо доказувати, що спроби створити паралельні центри, структури приведуть до конфронтації, спричинять поглиблення і загострення міжнаціональної напруженості” [28, арк.188]. Окремими резолюціями обком КПУ відреагував на ухвали асамблеї. Підтримуючи висловлену в ухвалі “Про єдність українських земель” турботу про збереження територіальної цілісності України, комуністи не погодилися з тим, що правовою основою входження західноукраїнських земель до складу України став Акт злуки 22 січня 1919 р. Комуністи визнали юридично неправомірною також ухвалу про проведення обласних референдумів [123, арк.45].

Для засудження діяльності влади західних областей комуністами були організовані зустрічі в лютому 1991 р. членів Львівського обласного комітету захисту пам’яті В.І.Леніна М.Білоус та Л.Кисельова з трудовими колективами Полтавщини. Під час цих зустрічей згадані активісти так мотивували створення Галицької асамблеї: “Оскільки народні демократи бачать, що фундамент під їхніми ногами захитався, вони вирішили скликати зібрання народних депутатів... Але люди проти створення Галицької автономної республіки, яку вони собі намічають” [629, с.2]. З різким осудом ситуації в регіоні висловилося керівництво КПУ. У виступі на

телебаченні 14 березня 1991 р. С.Гуренко загострив увагу на ускладненні економічних проблем у краї та беззаконні. На його думку, за зовні ефективними діями Галицької асамблеї ховалася небезпека “відриву України від Союзу й її федералізації, перетворення у клаптикову республіку” [212, с.3].

В умовах падіння авторитету комуністів у Західній Україні ЦК КПУ постановою від 28 травня 1991 р. прийняв рішення надати прямим зв'язкам первинних парт-організацій східних і західних регіонів республіки постійного і системного характеру [34, арк.122]. Пізніше секретаріат ЦК КПУ прореагував у постанові від 10 липня 1991 р. і запропонував Івано-Франківському, Львівському і Тернопільському об-комам вирішити питання створення асоціації депутатів-комуністів трьох облрад для визначення спільної тактики на перспективу [113, арк.175;125, арк.12; 150, арк.131].

Ідея проведення обласного референдуму зазнала критики і з боку праворадикальних політиків. Так, Ю.Шухевич назвав рішення про проведення обласного референдуму помилковим і закликав до бойкоту референдуму. На його думку, Україна була в СРСР, а окупанти не мають права проводити референдум. Крім того, Ю.Шухевич піддав критиці федералістські погляди В.Чорновола [1050, с.1].

Республіканські ЗМІ відзначали атмосферу толерантності й реальної заінтересованості, що панувала на Галицькій асамблеї, та порівняли об'єднання з удосконаленим раднаргоспом [1046, с.6]. І.Плющ ще у виступі на зібранні оцінив створення асамблеї “як захист від розвалу економіки” і порівняв її з раднаргоспами [30, арк.107, 119; 289, с.1]. Вірогідно, така позиція республіканських органів влади відображала реальний стан речей і відсутність сепаратистських тенденцій у краї. Крім того, як стверджував С. Давимука, в керівництва західних областей налагодились “хороші ділові стосунки” з керівництвом українського уряду, хоча і були труднощі у вирішенні справ на середніх щаблях уряду [214, с.6].

На початку березня 1991 р. Львівщину відвідав Л.Кравчук. Перебування політика в краї було розцінено в пресі як перемога державності, яку Галичина вистояла в тривалій облозі й в умовах пресу зі всіх сторін [31, арк.6-9]. На зустрічі з депутатами Львівської облради Л.Кравчук закликав припинити будь-яку війну з представниками Компартії [1048, с.2]. Проте одночасно він змушений був визнати: “Ми теж бачили

реальні зміни в настроях людей Львівщини, і саме з цього нам треба виходити у наступних практичних діях” [1047, с.3].

Незважаючи на погіршення соціально-економічної ситуації та протести обласної влади, червоноградські шахтарі навесні 1991 р. активно підтримали страйк на Донбасі. Виразно прокоментував цю ситуацію голова УХДП В.Січко: “Вони розуміли, що не підтримавши східняків, ми вб’ємо в них віру в українську ідею” [592, с.2].

З утворенням Галицької асамблеї виконкоми облрад поставили перед спеціалістами завдання розробити протягом місяця скоординовані програми розвитку пріоритетних галузей народного господарства. Планувалось координувати зусилля у випуску широкого спектру продукції народного господарства [523, с.1]. На початку квітня 1991 р. на засіданні Координаційної ради були утворені крайові робочі органи – фонд ради та комісія з розвитку регіональних господарських зв’язків. Крім цього, представники виконавчих структур трьох областей прийняли план першочергових заходів для налагодження економічної співпраці [699, с.1].

Ініціатором створення наукової бази для економічного об’єднання регіону став керівник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР М.Долішній. Він вважав початок тісного співробітництва областей Західної України доцільним з точки зору потреби перегляду існуючого економічного районування [617, с.2]. В управлінській сфері В.Чорновіл планував вийти до парламенту з пропозиціями перебудувати керівництво в Галичині на основі досвіду цивілізованих країн [997, с.1].

Про співпрацю заявили колективи обласних газет. На зустрічі представників івано-франківської “Галичини” і львівської “За вільну Україну” 21 травня 1991 р. було прийнято рішення розробити документи для залучення до спілки журналістів з інших демократичних видань [522, с.2]. Існував також задум розпочати випуск регіональної газети “Галицький вісник”, організувати телебачення і радіо [31, арк.12].

Відзначимо, що підсумки всесоюзного референдуму в березні 1991 р. засвідчили особливість позицій галичан у питанні збереження СРСР. За регіональний бюлетень на Львівщині проголосувало 89,6% учасників референдуму, в Івано-Франківській області – 90%, на Тернопільщині – 85,3%. В.Чорновіл оцінив ці результати, як “нашу відданість ідеям Галицької асамблеї” [399, с.1]. 16 червня 1991 р. на мітингу в

м. Тернополі Б.Бойко знову поставив питання про будівництво Української держави в межах Галичини. “Якщо підпишуть Союзний договір, змушені будемо ставити питання про Галицьку республіку”, – заявив політик у своєму виступі [116, арк.108]. 18 червня 1991 р. Координаційна рада трьох облрад на підставі результатів референдуму в Галичині прийняла звернення до українського парламенту. У ньому було заявлено, що Верховна Рада УРСР за результатами референдуму не має правових основ для розгляду й підписання нового союзного договору. У зверненні зауважувалося, що “за незалежність проголосувала б більшість населення України, якби йому поставили аналогічне чітке запитання і забезпечили вільну агітацію” [255, с.3].

В умовах серпневого путчу 1991 р. діячі Державного комітету з надзвичайного стану спробували використати становище західноукраїнських земель. Командуючий сухопутними військами СРСР генерал В.Варенніков у розмові з Л.Кравчуком вранці 19 серпня 1991 р., мотивуючи необхідність введення надзвичайного стану, відзначав: “У Західній Україні не має радянської влади, суцільний Рух” [1209, с.249]. Невдача заколоту й проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 р. створила реальні підстави для досягнення Україною незалежності. Крім того, налагодилося співробітництво з республіканськими органами влади [214, с.6]. У цих умовах галицькі націонал-демократи зосередили сили на всеукраїнській політиці. В.Чорновіл і Л.Лук’яненко, опираючись на підтримку Західної України, вступили в боротьбу за президентську посаду, а проекти федералізації України стали другорядними [1165, с.278]. Як влучно відзначив Я.Радевич-Винницький, “естафетної палички федералізації В.Чорновіл нікому не передавав” [1580, с.64]. С.Давимука вважає, що В.Чорновіл відмовився від ідеї Галицької асамблеї під впливом критики її як прояву сепаратизму [422, с.2]. На думку О.Хавича, для В.Чорновола асамблея була всього лише трампліном, щоб захопити владу в Києві [393].

Уже 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон про заснування поста Президента УРСР. Майже одразу ж Рада УРП висунула на пост Президента Л.Лук’яненка. 20 липня 1991 р. Центральний провід Руху висунув В.Чорновола на цю посаду. Також Координаційна рада трьох облрад Галичини рекомендувала спільній сесії облрад висунути на пост Президента В.Чорновола [1261, с.183].

Передвиборча боротьба за посаду Президента зумовила скликання 5 вересня 1991 р. у Тернополі другого спільного засідання трьох облрад. На порядку денному асамблеї стояло: 1) про результати Галицького референдуму; 2) про вибори Президента; 3) про реорганізацію системи державної влади та місцевого самоврядування в регіоні; 4) про реалізацію в регіоні урядової програми задля стабілізації економіки. На сесії планувалося рекомендувати кандидатом на посаду Президента В.Чорновола, а також створити газету Координаційної Ради [31, арк.109].

Т.Гунчак, згадуючи враження про перебування на Галицькій асамблеї 5 вересня 1991 р., написав у мемуарах: “Була тут і регіональність... Проте це не домінувало на тій зустрічі, хоча таке почуття є у деяких провідних людей Галичини” [419, с.116]. У роботі сесії взяли участь народні депутати, делегації з інших областей, представники партій, духовенства й діаспори. Ставлення до асамблеї населення Сходу країни висловив народний депутат з Чернігівщини Л.Яковишин: “Нині треба терміново розробляти економічні закони, які б усіх нас згуртували в єдиній Українській державі. Думається, що саме Галичина дасть поштовх цьому процесові” [555, с.1].

Згодом народні депутати трьох обласних рад одностайно (крім одного львів'янина) проголосували за висунення кандидатом у Президенти В.Чорновола [555, с.1]. На сесії була розглянута також проблема реформування структури місцевої влади [1385, с.12], було утворено Галицький виконавчий комітет, що мав займатися реорганізацією економіки в регіоні. Його голова В.Пинзеник так визначив завдання структури – “намагатимемося заохотити підприємництво, створити нормальні темпи приватизації” [315, с.2]. Результатом роботи комітету стала програма переорієнтації виробничих зв'язків, проекти організації нових виробництв тощо [422, с.2]. Для виконання ухвал асамблеї було створено робочу групу з питань розробки законопроектів про організацію виконавчої влади та місцевого самоврядування під керівництвом М.Яковини. Ця група напрацювала законопроекти про місцеве самоврядування та держадміністрації, які орієнтували на побудову унітарної децентралізованої держави. Але через посилення централізації в системі виконавчої

влади та зміну керівників облрад співпраця в рамках Галицької асамблеї поступово згорнулася, а раціональні напрацювання того часу не реалізувалися [439, с.4].

Недоцільність подальшого існування асамблеї підтримували й політичні сили. Так, у березні 1992 р. Рада УРП прийняла заяву, що збереження спільної ради областей може призвести до початку федералістського поділу України [1321, с.17]. Л.Лук'яненко стверджує, що В.Чорновіл не змирився з програвшим на президентських виборах і Галицьку асамблею не розпустив, а почав розширювати. До галицьких областей включають Волинську, потім Рівненську, пізніше заговорили про приєднання Хмельницької області. Політик вважає, що саме під його тиском “було припинено творення цього регіонального об'єднання” [431, с.81].

Таким чином, Галицька асамблея виникла як форма регіональної економічної й суспільно-політичної співпраці галицьких областей в умовах тиску з боку компартійно-державних центральних органів влади. Економічна та політична блокада, спроби дискредитації демократичної влади в західних областях, сумніви щодо можливості досягнення незалежності змусили галицьке керівництво об'єднати зусилля задля реалізації націонал-демократичних ідей у межах регіону.

На нашу думку, безпідставними є спроби трактування створення та діяльності Галицької асамблеї як сепаратистського прояву, що міг стати причиною розколу України. Найкращим свідченням соборницьких устремлінь галичан стало те, що ідея асамблеї була забута після проголошення Акту про незалежність 24 серпня 1991 р., проте її діяльність сприяла утвердженню української незалежності, перешкоджала консервативним силам зберегти радянський політичний режим.

6.2.2. Специфіка суспільно-політичного життя Галичини в умовах незалежності України

Здобуття Україною незалежності не виправдало більшості сподівань галичан. Самостійність держави на початку 90-х рр. ХХ ст. не принесла українськості у всі сфери життя, не зробила Україну заможною і впливовою в міжнародній спільноті, а навпаки, занурила громадян в економічний безлад і владний хаос. У 90-х рр. ХХ ст. Галичина дуже втратила і в промисловому ресурсі, й узагалі в розвитку.

Накопичення багатства, яке в ті роки відбулося в деяких східних регіонах, обійшло край. Причинами цього І.Коліушко називає насамперед різку зміну галицької управлінської еліти в 1990 р., яка не вмiла й не хотiла по-старому лобiювати iнтереси в Києві, та особливості територіального розміщення виробництва [1384, с.325].

У м. Львові рівень корупції став чи не найвищий в Україні, у ньому “бракувало висоти духу” і буяла “лукава агресивна сiрiсть” [1481, с.435-436]. У регіоні дестабілюючим фактором продовжувала залишатися міжконфесійна ситуація. Так, в березні 1992 р. в м. Івано-Франківську було розпочато пікетування УАПЦ облради у зв’язку з порушенням прав православних [74, арк.41]. Увійшовши в роль українського П’ємонту, м. Львів довго не помічав, що його надмірні претензії стали вже недоречні. А за кількістю стереотипів, які майже не відповідали реальності, Львів міг дати фору й самому Донецьку [1481, с.433].

Розчарування українців у змінах, найперше в самій незалежності, вдарило насамперед по її “авангардові”, і неуспішність Львова стала найвідчутнішою гранню неуспішності України загалом [1174, с.14]. Частина галицької еліти усвідомила, що її патріотизм просто використовувався, а ідеал України ніколи не буде реалізований. Проросійська преса саркастично стверджувала, що Галичина, створюючи українську державу, надірвалась [571, с.7]. Ситуацію в регіоні на початку 90-х рр. яскраво охарактеризував М.Маринович. Він вважав, що Галичина “однією з перших регіонів СРСР пережила свій пасіонарний спалах, вся енергія якого пішла на те, щоб розтрити місцеву комуністичну стіну. Сили, щоб переламати хід подій в усій Україні, не виявилось” [1482, с.124].

Населення Галичини протягом трьох президентських кампаній утримувало першість в Україні за ознакою політичної свідомості. Але не можна не помітити падіння рівня електоральної активності. Так, у Львівській області в 1991 р. активність дорівнювала 95,23%, у 1994 р. – 91,46%, а в 1999 р. – 88,01% [1527, с.4].

Галицька еліта, яка мислила майбутню Україну як “Велику Галичину”, не була готова до того, що наддніпрянці зможуть перехопити ініціативу в процесах державного будівництва [196, с.231]. Так, з приходом до влади Л.Кучми розпочався період панування дніпропетровської групи. Саме тоді стали визначальними капітали дні-

пропетровців: управлінські кадри, а також економічний капітал [1344, с.97]. Центр, уособлений в понятті “українська держава”, характеризувався в баченні галичан недемократичністю влади, неефективною економікою, несправедливим розподілом бюджетних коштів між регіонами, невизначеністю в зовнішній політиці [1153, с.337]. Російська мова ставала популярнішою, а російський бізнес могутнішим у Галичині. В.Костирко образно відзначив, що до 1991 р. галичани гостро відчували злидні й русифікацію, а в період незалежності відчують три речі, але вже солодко: злидні, русифікацію та велике задоволення від незалежної України [1402, с.243].

Ідеолог західноукраїнського автономізму О.Хавич, відстоюючи думку, що проект “Україна” не втілюється в життя, закликав розпочати реалізацію проекту “westukraina.eu.”. Становище Галичини в складі України він алегорично оцінив так: “Галичина померла, і цей клінічний факт мало хто заперечує...” [393]. На думку О.Хавича, за століття сформувалась західноукраїнська ідентичність, на яку період СРСР і незалежної України справили незначний вплив. Політик вважає, що ідея “Великої України” не мала реального втілення в минулому [394, с.275]. Незважаючи на незначний економічний потенціал регіону, автономіст стверджує, що використання транзиту й туризму забезпечить існування Західної України. Одночасно О.Хавич заперечує тезу, що західноукраїнська держава стане союзником Москви, і зазначає, що вона поширюватиме суверенітет “Західної (істинної) України” на всю іншу [394, с.276].

Автономісти лякали суспільство, що для України вимальовується доля перетворитися на другу Білорусь, від якої “наша держава відстає лише на один крок, який називається Галичиною” [1559, с.248]. Інший прихильник автономістських поглядів В.Павлів відстоює думку про існування наддніпрянського шовінізму, в основі якого “лежить несприйняття і нелюбов до всього “іншого”, зокрема, коли це “інше” є дуже близьким і може часом претендувати на автентичність більш переконливо, ніж оте “своє” [307, с.2]. Автономіст вважає, що ніколи не існувало єдиного українського народу (лише спільне коріння), і він не сформувався. Західна Україна, на погляд В.Павліва, втратила за останні роки “кадри для побудови

демократичної країни” і початки громадянського суспільства, а тому актуальною є проблема самоідентифікації [307, с.2].

Ще один прихильник автономізму Р.Лозинський вважає, що Львів може стати столицею краю, оскільки століттями був центром регіону, є найбільшим містом і моноетнічним за складом населення. Серед інших доказів на користь сепаратизму він називає моноетнічність краю, регіональні особливості ще з часів Київської Русі, культурно-ментальні відмінності, домінування греко-католицької віри [1445, с.295].

М.Лан висловлює думку, що можливо федерація зробила б стосунки між Сходом і Заходом більш паритетними [1433, с.253]. На його погляд, міф про автономію західноукраїнських земель потрохи вростає у свідомість загалу [1434, с.246]. Для ілюстрації ілюзорності соборності України доволно трактується історія. Так, В.Костирко відзначає, що галичани перемагали наддніпрянців: гусари-уніати в XVII ст. били “революціонерів” Б.Хмельницького, УССи в Першій світовій війні – козаків П.Скоропадського, партизани С.Бандери – з’єднання С.Ковпака [1402, с.242]. Натомість краєзнавець В.Чернов акцентує на державотворчих традиціях Галичини. На доказ своєї концепції він називає перебування білих хорватів у складі Великоморавської держави, коронацію Данила Галицького й наявність окремої титулатури в польських королів та австрійських імператорів [1659, с.215-216]. Відзначимо, що, крім ностальгії за часами Габсбурзької монархії, галичани висловлювали навіть ідеї щодо відродження Австро-Угорської монархії з центром у Галичині [616].

У колах галицької інтелігенції звучала думка щодо впровадження в українській мові латинки, яка гарантувала б європейське майбутнє українській ідентичності [1539]. Ще однією гранню галицьких самостійників були особливості місцевого діалекту. Найбільш активно його використовує письменник Ю.Винничук. Там, де автентичні носії галицького діалекту відчувають брак мовних засобів, письменник добирає полонізми, германізми, застарілі слова. Для галицьких сепаратистів ця мова стала ще одним свідченням існування галицької нації [616].

Окремі галицькі діячі в публіцистиці демонструють нерозуміння і несприйняття Києва і Великої України. Так, для К.Бондаренка “Київ – це велика пустеля”, де “люди ходять, не помічаючи один одного” і розмовляють суржиком [197, с.2].

Несприйняття галичанами політичного режиму Л.Кучми посилювали агресивні випадки проросійських політиків. Народний депутат Ю.Соломатін у 2001 р. договорився до того, що є “дуже великі сумніви в правомірності зарахування галичан до українців” [1019]. На відмінностях Галичини від України акцентували й російські шовіністичні кола. Так, депутат Держдуми Росії О.Митрофанов влітку 2001 р. заявив, що Галичину треба “виділити” – хай вона об’єднується з Польщею [1180, с.87].

Книги Ю.Андруховича, а особливо есе “Моя остання територія”, стали декларацією західноукраїнської ідентичності для автономістів [394, с.277]. Даючи оцінку Галичині, письменник писав, що “це моя територія, мій підозрюваний і зневажуваний світ... Моя лінія оборони – це я сам, у мене немає іншого виходу, окрім як захищати цей кусок...” [185, с.156]. Проте влітку 2002 р. письменник заперечив свою прихильність до галицького сепаратизму: “Але це жодним чином не означає, що я галицький сепаратист. Все-таки я надто її люблю, цю, за Я.Гашеком і О.Гумбольдтом, дурнувату Галичину, щоб бажати їй державної незалежності” [186]. На думку О.Гнатюк, есеїстика Ю.Андруховича була не гаслом галицького сепаратизму, а спробою творення нової української культурної тожсамости – центральноєвропейської. Галичина як законна спадкоємиця австро-угорської спадщини мала становити логічну вісь тієї конструкції [1266, с.257].

У Львові діяв неформальний клуб автономістів, який припинив існування через спекуляції політиків [1027, с.4]. Подібні осередки з’явилися в Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях, Рівному [394, с.277]. І зрештою, дискусія навколо галицьких проектів вийшла на міжнародний рівень після публікації В.Павліва в польській газеті “Politika” [789]. Натомість Т.Чорновіл, Т.Возняк відстоюють думку, що не існує серйозного політика, який би ґрунтовно займався ідеєю галицької автономії [1027, с.4]. Як констатує К.Бондаренко, ідея західноукраїнської спільності чи навіть державності ще не готова перетворитися в ідеологію, а тим більше опанувати маси [196, с.233].

Серед соціальних груп, які підтримували сепаратизм, І.Сімгномів виділяв інтелектуалів, “яких цікавить сам процес”, також маргінальних політиків, які базуються в Галичині й мають примарні шанси бути представленими в парламенті [1009].

Можна погодитися з львівським журналістом А.Кирчівим, що галицький сепаратизм має більше емоційного, ніж політичного підґрунтя [1367, с.221]. Ще яскравіше охарактеризував ситуацію О.Довженко: “Галицький сепаратизм – це гра. Той самий постмодерністський карнавал, що повинен тривати будь-що, заснований на завідомо очевидній недосяжності поставленої мети” [616]. Крім того, поширення автономістських ідей стримувало старше покоління галичан, лояльні до центральної влади органи місцевого самоврядування, віра в перемогу В.Ющенка [1445, с.301-302].

Ареал можливого регіонального лідерства Львова автономісти поширюють на 10 областей, де мешкає майже кожний третій українець і повсюдно звучить українська мова [1248, с.262]. Цікаво, що галицькі сепаратисти, як і політичні русини, вбачали в проєктах адміністративної реформи в Україні спроби розділити територію Галичини в межах різних адміністративних утворень та послабити галичанство [393].

Напередодні відзначення 80-річчя ЗУНР у 1998 р. Львів було обклеєно листівками із закликом: “Повстань, Галичина!”. У них звучало: “Виходячи з ситуації, що склалася, а також історичних державних традицій на порядок денний стала необхідність створення Галицької республіки з власним парламентом і урядом” [270, с.178].

Розмови про автономізацію Галичини активізувалися одразу після переобрання Л.Кучми Президентом України на другий термін 1999 р. – розмовами справа й обмежилася, якщо не зважати на інтерес з боку Служби безпеки України [1364, с.90]. Так, напередодні II туру президентських виборів у 1999 р. у Львові з’явилась листівка, яка закликала населення домогтися автономії Галичини. Її автори апелювали до історії краю і пропонували перетворити регіон у країну міжнародного туризму, ярмарків і виставок, сільського господарства і науковомісних технологій [594, с.3].

Навесні 2001 р. в м. Чернівцях зібралось з десяток інтелектуалів, які обговорили можливість державницького існування західних областей. Буковинські учасники зустрічі висували гасло “Галичина і Буковина нероздільні, як Боснія і Герцеговина”. Передбачалося, що до західноукраїнського державницького проєкту долучаться Закарпаття і Волинь, а столицею стане м. Львів [1378, с.421].

О.Хавич напередодні виборів 2002 р. пророкував створення Західно-Української партії та проголошення старту проєкту “westukraina. eu.” [392, с.2; 394, с.277].

Однак проект так і не було реалізовано. Натомість на рівні політичних програм один з кандидатів в мери м. Львова А.Садовий узимку 2002 р. запропонував провести референдум щодо права надання Львову статусу метрополії [1294, с.244].

Перемога “Нашої України” на парламентських виборах 2002 р. і надії електорату Західної України на обрання В.Ющенка президентом у 2004 р. приглушили автономістські настрої галицької інтелігенції [1614]. Після виборів 2002 р. в Україні почав здійснюватися проект “розколу України”. Про “розкол” після виборів, окрім Інтернет-сайтів, почали писати в ЗМІ, його обговорювали політики та інтелектуали [1683, с.2]. Так, свідченням галицького сепаратизму називали святкування річниць утворення ЗУНР [427, с.50; 473, с.3]. Однак, на думку Т.Чорновола, кількість автономістів у Галичині в останні роки зменшилася у зв’язку з поступовою нівеляцією зовнішніх ознак галицької неподібності [1027, с.4]. Проте, ми вважаємо, такі зміни є незначними, оскільки на Заході України пануючими є традиціоналістські та консервативні тенденції.

Регіоналістські тенденції на Львівщині були продемонстровані в червні 2003 р. після зняття з посади голови облдержадміністрації М.Янківа. На засіданні сесії облради через неврахування думки мешканців Львівщини було оголошено про створення більшості на базі фракцій “Наша Україна” та “Ділова Львівщина” [1620, с.60]. У кінці вересня 2003 р. сесія Львівської облради висловила недовіру голові податкової адміністрації на Львівщині С.Медведчуку, а також прийняла заяви проти вступу України в Єдиний економічний простір та проведення конституційної реформи [1620, с.60]. У відповідь на звільнення опозиційних чиновників-депутатів центральною владою опозиція утворила єдину фракцію “Наша Львівщина” й переділила комісії ради на свою користь. Після того звільненим керівникам райдержадміністрацій було запропоновано стати кураторами по лінії облради своїх районів – тобто фактично почалося творення альтернативних структур виконавчої влади.

На підтримку позиції Львівської облради було прийнято відповідні рішення рядом місцевих рад Тернопільської та Івано-Франківської областей. Львівська облрада оголосила про підготовку наради депутатів обласних рад із Галичини, а також із Волинської, Рівненської, Чернівецької та Хмельницької областей [1620, с.62].

У жовтні 2003 р. М.Сендак ініціював проведення 1 листопада асамблеї західних областей. На зустріч планувалось запросити депутатів облрад Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької і, можливо, Хмельницької областей [612, с.9]. Однак згодом було прийнято рішення перенести нараду на пізніший термін, й ініціатива була згорнута [1620, с.62]. Попри це, мова мала йти про можливість збільшення повноважень керівництва на місцях. Отже, політичні симпатії населення краю, стосунки з Києвом, імовірно, відродили ідею Галицької асамблеї.

Під час виборів 2004 р. було сконструйовано віртуальну реальність розколу України, а В.Ющенку нав'язано образ націоналіста, русофоба та західняка. На цьому фоні вінцем маразму провокаторів стала ідея створити “Галицьке князівство”, яка озвучувалася технічним кандидатом (отримав менше 10 тис. голосів) [788, с.4]. Будь-які ознаки автономістських настроїв у Галичині були знівельовані подіями II туру президентських виборів в Україні 21 листопада 2004 р. У результаті системних фальсифікацій відбулися масові ненасильницькі протести в Києві, в першу чергу, жителів Західної України. Крім того, облради Західної України першими визнали В.Ющенка своїм Президентом і засудили фальсифікації виборів.

22 листопада 2004 р. Львівська міськрада визнала В.Ющенка законно вибраним Президентом і виразила готовність виконувати його накази та розпорядження. 23 листопада 2004 р. спільна сесія Львівської міської й обласної рад винесли аналогічне рішення. Найрадикальніші дії здійснила Львівська облрада, 24 листопада 2004 р. висловила недовір'я облдержадміністрації та відродила облвиконком [1152, с.96]. У той же день були відсторонені від службових обов'язків і призначені нові керівники ключових державних відомств в області, а 25 листопада 2004 р. утворений виконком приймає рішення про створення загонів самооборони [595, с.7].

27 листопада 2004 р. відповідальність за все, що робиться в Тернопільській області, взяв на себе створений на сесії облради виконком [485, с.4; 805, с.3]. А при Івано-Франківській облradі було створено тільки робочу групу з вивчення механізмів утворення та функціонування виконавчого комітету ради [199, с.4].

“Розпад почався саме з Заходу”, – висловився Л.Кучма, імовірно, маючи на увазі визнання західноукраїнськими органами влади Президентом В.Ющенка [757,

с.3]. Представники В.Януковича ознакою сепаратизму з боку західноукраїнської еліти назвали організацію присяги на вірність В.Ющенку [801, с.А2; 989, с.В6]. В.Литвин у виступі 30 листопада 2004 р. відзначив, що західноукраїнські облради чи не першими подали приклад своєрідного ставлення до чинної законодавчої бази і що “тут також є порушення закону, хоча й без посягань на повноваження й функції центральних органів державної влади” [334, с.2].

Однак Львівська облрада 2 грудня 2004 р. призупинила дію рішень щодо створення виконкому ради й призначення керівників, щоб не сприяти розколу України. Більше того, всі голови райдержадміністрацій і губернатор 27 листопада 2004 р. підтримали волю більшості населення, рішення районних та обласних рад [595, с.7].

Крім того, трудові колективи й інтелігенція Галичини в численних зверненнях та рішеннях мітингів засудили розпалювання ворожнечі між регіонами та дії, спрямовані на розкол цілісності держави [514, с.4; 817, с.1-2]. Рішення, присвячені недопустимості розколу в державі, прийняли облради Західної України [336, с.2]. Зокрема, 29 листопада 2004 р. на 50-тисячному вічі в м. Івано-Франківську було прийнято звернення “Нас не роз’єднати”. У ньому заперечувалося прагнення жителів Західної і Центральної України роз’єднати Україну, а натомість звучав заклик: “Прислухаймось один до одного! Ми хочемо того, чого й ви...” [294, с.3].

Відзначимо, якщо на початку 90-х рр. ХХ ст. Галичина була ініціатором демократичних змін і відродження державності, то під час Помаранчевої революції проти насильства владних структур відбулася консолідація Центральної, Лівобережної України із Західною. На ранок 24 листопада 2004 р. В.Ющенко визнали десять обласних центрів, мітинги на підтримку опозиційного кандидата відбувалися й на Сході України [299, с.95]. Це яскраве свідчення того, що підтримка В.Ющенко базувалася не на особливій позиції галичан, а на боротьбі зі зловживаннями влади.

Проте ініціатори сепаратизму на Сході визначили свої дії наслідком подій у Західній Україні [292, с.А4]. Цю ситуацію прокоментувала киянка Н. Клименко: “Нам торочили, що Західна Україна весь час мріє від’єднатися від Великої України. Але останні події дуже яскраво показали, де живуть сепаратисти” [1005, с.5]. Масовий приїзд і перебування в Західній Україні спостерігачів зі Східної України в

період виборів сприяв розвіянню багатьох міфів про Галичину і зближенню регіонів країни [1151, с.41]. Наддніпрянці побачили, що жителям регіону властива європейська культура, відносно високий рівень життя, привабливий інвестиційний клімат [688, с.11; 513, с.10]. Донеччани констатували: підсумком поїздок спостерігачів стало усвідомлення того, що “немає протистояння між сходом і заходом України, а є відкрите політиканство і дешевий популізм окремих особистостей” [1113, с.3].

Заклики до об’єднання країни прозвучали також напередодні виборів 2006 р. 19 березня 2006 р. з ініціативи демократичних сил Івано-Франківщини на Яблуницькому перевалі біля могили бійців Карпатської січі відбулася акція “Пам’ять єднає. Сепаратизм не пройде!” [448].

Відсутність відчутних наслідків після перемоги Помаранчевої революції знову викликали в середовищі галицької молоді розчарування українською політикою і звертання до галицького сепаратизму. На думку К.Бондаренка, галицька еліта почала розуміти, що її інтересами після революції знехтували [857, с.21]. В Інтернеті з’явилися заяви, в яких зазначалося, що створення автономної Західно-Української республіки є нагальною потребою. Причини чергового звернення до галицького міфу розкрив відвідувач одного з сайтів: “Галицький сепаратизм позбавлений логіки, але вщерть наповнений гіркотою чергової поразки всеукраїнських проектів, останнім з яких була Помаранчева революція” [667].

Зневіра в майбутньому України прозвучала в концепції українського імперіалізму, яку запропонував на початку 2008 р. літератор Т.Прохасько. На його думку, українців об’єднує старий міф про велику країну, але “українська імперія надто хвора, щоби вилікуватися внутрішньою силою” [342, с.3]. Власне зацікавлення сепаратизмом Т.Прохасько пояснював тим, що “мені необхідний цей ландшафт, живе середовище української мови і людське розуміння”. “Натомість, – писав він, – територія іншої України мене ранить: інша мова, зовсім інший досвід” [343, с.28]. “Щоб зберегти українськість як таку треба відійти у цитадель”, – озвучує свій варіант виходу з кризи Т.Прохасько [343, с.28]. Таке пояснення симпатій до сепаратизму відображає зневіру частини галицьких інтелектуалів у можливості влади зупинити русифікацію й побудувати національну державу. Ця зневіра не є агресивною,

не передбачає творення структур чи активних дій, а швидше є проявом захисту. Існування в одній державі Сходу і Заходу України Т.Прохасько порівнює з неблагополучною сім'єю, де Схід – чоловік, а Захід – жінка, а дитина у них – “соборна незалежна держава, яка переобтяжена спадковими хворобами, розбещена дідами і бабами з обох сторін... не знає, ким хоче стати” [345, с.3]. Т. Прохасько культивує ЗУНР, яка “була єдиною конструктивною українською формацією” [344, с.20].

Після проголошення в лютому 2008 р. краю Косово і Метохія незалежною державою О.Хавич виступив з заявою, що мешканці земель колишнього Галицько-Волинського королівства мають більше підстав для примірювання на себе Косовського сценарію. Він зазначав, що західні українці, на відміну від косоварів, “ніколи не були зайшлою меншиною” [391, с.5].

Підсумовуючи, зауважимо, що існування регіональних політичних особливостей у Галичині викликане роз'єднаністю частин України в минулому і носить ситуативний характер в умовах політичної нестабільності. Автономістські ідеї в краї базуються на емоційних факторах, їх відстоює вузький прошарок інтелігенції, який не виражає інтереси широких кіл громадськості.

Симпатії населення Західної України до соборності України засвідчили події Помаранчевої революції, оскільки галичани виступили за збереження територіальної цілісності України. Безумовно, з розв'язанням існуючих проблем у суспільно-політичному розвитку і диспропорцій в економічному розвитку регіонів, а також з наданням реальних повноважень місцевому самоврядуванню зникне і будь-який політичний підтекст галицького автономізму.

6.3. Чернівецька область у контексті ідеї соборності України

В умовах демократизації в кінці 80-х рр. ХХ ст. в Чернівецькій області з'являються опозиційні до влади громадські об'єднання. У Чернівцях протягом 1988 р. виникає історико-культурне товариство “Оберіг”, об'єднання молодих літераторів “Січ”. На фоні стурбованості екологією краю зароджується “Зелений рух Буковини” [1224, с.296]. Перші мітинги прокотилися Буковиною восени 1988 р. і пов'язані були з випаданням волосся в дітей через хімічну інтоксикацію. Замовчування цього факту

владою, а також її бездіяльність викликали обурення в мешканців регіону, які 25-27 листопада 1988 р. на мітингах у Чернівцях вимагали стабілізації ситуації [1513, с.83].

У 1989 – 1990 рр. в краї формуються місцеві осередки політичних партій – НРУ, УРП, Партії зелених України, ДемПУ, ПДВУ. Так, 26 серпня 1989 р. представники націонал-демократичних сил провели Установчий з'їзд осередку НРУ. На ньому було прийнято резолюції з питань мови, екології, національної символіки [1513, с.84]. Поруч з українськими виникають національно-культурні товариства інших національностей. У 1989 р. були створені Чернівецьке товариство єврейської культури ім. Е.Штейнбарга та Чернівецьке обласне товариство молдавсько-румунської культури ім. М.Емінеску. Згодом утворилися Товариства польської культури ім. А.Міцкевича, білоруської культури ім. Ф.Скорини, російської культури ім. академіка А.Сахарова. Почало роботу товариство австро-німецької культури [1224, с.229].

Опозиційними настроями “заражувалися” й офіційні структури. Зокрема, комсомольська організація Чернівецького університету ініціювала створення дискусійного політичного клубу. На одному з його засідань у березні 1989 р. з'явилися представники УГС (В.Кузмін, Е.Ганкевич), які вперше публічно виступили [1415, с.31].

Неконфліктному розвитку стосунків між національними товариствами та іншими громадськими організаціями сприяла традиційна ментальність регіонального суспільства, згуртування багатоетнічного суспільства через усвідомлення спільності загроз радянської уніфікації на тлі соціально-економічної кризи [1415, с.33]. Відзначимо, що в Чернівецькій області в післявоєнний період відбувалося зростання чисельності румунів. Так, у 1959 р. вони становили 10,31%, у 1989 р. – 10,66%, а в 2001 р. – 12,47% [1608, с.437]. Одночасно питома вага молдаван в області дещо зменшилася – з 9,3% у 1959 р. до 9,2% – у 1979 р. [1205, с.110-111].

Домінування в суспільстві толерантності засвідчили соціологічні опитування, проведені в регіоні в 1991 – 1993 рр. Так, через національну належність ніколи ускладнень на роботі не мали 93% українці, 60,5% румунів, молдаван, 48,6% росіян. Позитивна динаміка проявилася в питанні статусу державної мови. Під час опитування в липні 1991 р. 53,6% населення виступало за двомовність на державному рівні, а в 1992 р. – 28,8% [1640, с.183-184].

Разом з тим переважна більшість “неосновного” населення не підтримувала включення Чернівецької області до складу Молдови чи Румунії. За умови територіальних претензій Румунії та Молдови готовність до участі в поширенні листівок і страйків заявили навіть 37,3% росіян [1640, с.185-186]. Активізація румунського і молдавського населення відбулася внаслідок революційних подій кінця 1989 р. в Румунії. Серед жителів румунського прикордоння поширювали чутки про майбутнє братання в 1990 р. з молдаванами по лінії держкордону СРСР. Румунські туристи на кордоні пікетували дії митниці [25, арк.10].

На початку березня 1990 р. під виглядом ділової поїздки м. Чернівці відвідав голова молдавської Республіканської партії, уродженець міста Я. Нагірняк. Під час зустрічей він піднімав проблеми об'єднання молдавських територій [25, арк.10]. В умовах дезінтеграційних процесів у СРСР у Молдові почали з'являтися публікації, в яких українців звинувачували в денаціоналізації румунів Буковини. Так, І.Лупан і С.Маня відзначали, що значна кількість румунів не самоідентифікується через страх, майже нема румунських дитячих садків і шкіл, обмежено прийом румунів до вузів, а також доступ до видання своєї преси і до преси Молдови, Румунії; руйнуються румунські могили та культурні пам'ятки, в румунів крадуть історію, мову, звичаї [1277, с.93]. С.Малега на сторінках кишинівського часопису “Факел” стверджував, що в Україні йде усвідомлена заміна назв молдавських сіл на російські й українські, закриваються школи з молдавською мовою навчання [955, с.3]. Причинами цих проблем румун Буковини автори статей називали “українізацію й Україну” [570, с.2]. А політик Н.Дабіжі закликав приєднати до Молдови Вінницьку, Кіровоградську, Одеську, Чернівецьку області [1098, с.6].

16 грудня 1990 р. в м. Кишиневі за ініціативи 14 прорумунських суспільно-політичних організацій Молдови (в тому числі Чернівецького товариства румунської культури ім. М.Емінеску) на Других Великих Національних зборах був утворений Національний альянс за незалежність “16 грудня”. Утворена організація декларувала радикальні прорумунські настрої: “...І якщо Батьківщина вимагатиме, ми докажемо, що дух волонтерів відродиться під хрестом Штефана Великого” [163, арк.2-3]. Через Товариство румунської культури ім. М.Емінеску Національний альянс отримав мож-

ливість трансляції своїх радикальних ідей на територію Чернівецької області. Уже 23 січня 1991 р. це товариство (голова А.Чернова) задекларувало перед обкомом КПУ наступні вимоги: 1) повернути товариству споруди, які належали до 1940 р. товариству румунської культури і літератури; 2) припинити процес націоналізації румунських пам'яток історії і культури – відмінити рішення про передачу УАПЦ Миколаївської православної церкви в м. Чернівцях; 3) надати можливість для реалізації румунської преси, іншої друкованої продукції. Товариство звинувачувало владу в сприянні головним чином розвитку лише української культури [163, арк.6].

У відповідь заступник голови Чернівецької облради В.Фольварочний у листі від 22 лютого 1991 р. заявив, що “в СРСР поділ релігійних конфесій за національною ознакою не будується”. Але виконкому було доручено надати товариству приміщення на умовах тимчасового користування, посприяти в покращенні торгівлі румунською (молдавською) пресою, літературою, в підборі кадрів [163, арк.8].

Керівництво товариства ім. М. Емінеску вело активну роботу з підготовки до відзначення 50-річчя трагічних подій у районі с. Біла Криниця, де 1 квітня 1941 р. під час переходу кордону загинули від 1,5 до 2,5 тис. людей. Товариство передбачало 31 березня 1991 р. встановити хрести і пам'ятні плити на місці поховання, відправити панахиди, а також провести хід за маршрутом 1941 р. [163, арк.12]. Обком КПУ прослідкував наміри активістів товариства пов'язати смерть людей з неправомірністю встановлення кордонів згідно з пактом Ріббентропа-Молотова, оцінювати події 1941 р. як здійснення репресій проти румунського населення Північної Буковини. Однак внаслідок владного контролю заходи з відзначення подій у районі с. Біла Криниця відбулися без нагнітання негативних емоцій [163, арк.14]. Натомість комуністи вбачали основну причину неспокою в суспільстві й сепаратистських віянь у діяльності українських організацій. Так, перший секретар Чернівецького обкому М.Нівалов 12 серпня 1989 р. відзначав, що Рух прагне “дезорієнтувати населення, викликати недовір'я до партійно-радянських органів” [162, арк.127].

У цей час керівництво області втрачало моральне обличчя й авторитет у суспільстві, зразком чого стали виявлені в 1989 р. порушення під час оформлення документів для поїздок в Югославію [1, арк.2-3]. На тлі цих зловживань, а також дефіци-

ту товарів, зростання цін, житлової проблеми та спалаху захворювання алопеції в січні 1990 р. Політбюро ЦК КПУ звільнило з посади М.Нівалова [1440, с.374].

Негативно ставилися до українського відродження і представники прорумунських політичних кіл. 7 жовтня 1990 р. товариство ім. М. Емінеску провело в Чернівцях мітинг за участі 800 осіб, на якому прозвучало застереження: “Якщо в область і надалі будуть приїздити емісари Руху з інших областей, то Товариство на свої акції буде запрошувати представників Румунії та Молдови” [24, арк.181; 18, арк.34].

У Чернівцях наприкінці 1990 р. з’явилися листівки “Для кого наш університет”, в яких засуджувалося засилля галицьких викладачів і студентів у Чернівецькому університеті, підняття національного прапора, і звучала провокація: “А може почати перетворювати в життя гасло: “Буковинський вуз для буковинців”?” [1087, с.3]. Це звернення було розмножено на копіювальній техніці, яка знаходилися в урядових установах, що свідчило про певну роль в її поширенні партійних органів [1157, с.29].

Натомість міжконфесійну напруженість в області підсилювали дії Російської православної церкви. Боротьба за незалежність церкви наштовхувалася на опір ієрархів, котрі були тісно пов’язані з Москвою [1224, с.299]. Доходило до абсурду – в українських селах священики проводили відправи румунською мовою [650, с.2]. Активну участь у конфлікті взяла громадська організація “Братство Андрія Первозванного”, яка виступала за незалежність Української православної церкви [1224, с.299]. У боротьбу втягнулися різні громадсько-політичні рухи й організації.

Існувала також ідея утворення з південнобессарабських земель Федеративної республіки Бессарабії. Однак навесні 1991 р. на зустрічі в м. Болграді представники гагаузької партії “Аркалик” з Молдови, Товариства відродження та розвитку болгарської національної культури ім. Кирила і Мефодія та екологічного клубу відмовилися від своїх ідей [512, с.1].

Територіальні претензії звучали з вуст молдавських політиків і чиновників. Так, прем’єр-міністр Молдови М.Друк у виступі на Великих національних зборах у с. Лунга 16 вересня 1990 р. зазначив: “...ми більше не можемо відступати. Наш відступ почався давно, з того часу, коли ми втратили першу столицю нашої державності між Дністром і Прутом – м. Балту”. Навіть у західних ЗМІ повідомлялося, що

ціллю Народного фронту Молдови є створення Румунської Республіки Молдова, яка повинна вимагати від України “вкрадені території” [733, с.3].

У свою чергу, навесні 1991 р. загострилася ситуація в румунському повіті Марамуреш. Громадяни українського походження масово протестували проти політики владних структур і зверталися за допомогою до українських інституцій. Натомість міністр закордонних справ Румунії А.Нестасе запевняв, що протести українців не є проблемою дискримінації населення української національності. Цю ситуацію румунська сторона пояснювала рішенням місцевої влади з перерозподілу земельних ділянок між громадянами різних сіл, що викликало невдоволення [35, арк.11, 14]. Однак інформація про утиски українського населення Румунії засвідчила зростання в сусідній країні реваншистських, антиукраїнських настроїв. Політики Румунії виявляли бажання перекроїти кордони, висували претензії на повернення до меж Румунії 1918 р. Так, 24 червня 1991 р. було ухвалено “Декларацію парламенту Румунії про пакт “Ріббентропа-Молотова” та його наслідки для України”, в якій мова йшла про “приналежність Бессарабії, повіту Герца та Північної Буковини Румунії”. У відповідь Верховна Рада УРСР у заяві від 5 липня 1991 р. розцінила дії румунської сторони як територіальні претензії до України [1636, с.302].

Однією з наступних акцій щодо України стало ухвалення 28 листопада 1991 р. румунським парламентом Декларації про референдум в Україні, в якій Північна Буковина, повіти Герца і Хотин, а також Південь Бессарабії були оголошені “румунськими територіями” [306, с.6]. Проте під тиском НАТО і ЄС у січні 1992 р. президент Румунії І.Ілієску надіслав Л.Кравчуку листа, в якому зазначив зацікавленість Румунії у взаємовигідному розвитку відносин з Україною і висловив бажання встановити з нею дипломатичні зв'язки. 1 лютого 1992 р. дипломатичні відносини було встановлено [1636, с.303]. Румунія вимагала від України денонсувати пакт Ріббентропа-Молотова і змінити на свою користь статус о. Зміїний [1636, с.303]. Румунська преса мусувала тезу про те, що українсько-румунські кордони начебто не гарантовані міжнародними договорами і можуть бути переглянуті. Мотивувалось це тим, що Україна в той час, коли підписувались означені документи, не була суб'єктом міжнародного права і не брала участі в їх підписанні [1287, с.281].

Ще в 1993 р. Бухарестом була денонсована радянсько-румунська угода, яка була юридичною базою визначення лінії державного кордону між країнами [1237, с.107]. У 1996 р. Румунія денонсувала Протокол 1948 р., який передбачав перехід о. Зміїного до складу СРСР [427, с.49]. 6 грудня 1995 р. речник МЗС Румунії С.Дукару зазначив, що Бухарест не вимагає острів, а протестує у зв'язку із намаганням України надати “статус територіальних вод” простору в 12 морських миль навколо о. Зміїного. Це було пов'язано з тим, що румуни вважали острів непридатною для проживання скелею. Крім цього, цей район Чорного моря вважався багатим на поклади нафти й газу [1257].

Більшість населення області висловлювала обурення експансійними заявами Румунії [78, арк.3]. У січні 1996 р. заяви румунської влади щодо статусу о. Зміїного викликали різку негативну реакцію в Чернівецькій області. Облрадою була прийнята заява про територіальні претензії до України, в якій засуджувалася “небезпечна гра навколо так званих територіальних питань”. Тоді ж праві сили (НРУ, КУН, УРП, ОУН) на знак протесту організували смолоскипний похід у Чернівцях [1511, с.354]. У румунській президентській виборчій кампанії 1997 р. основний претендент Е.Константинеску інтенсивно використовував сюжет територіальних претензій. У країні скликалися мітинги, які приймали відповідні резолюції [1425, с.11].

Ще однією проблемою кордону між країнами була його модифікація через зміну природного ландшафту в Закарпатті. Лінія кордону тут проходить по середині русла Тиси. Але український берег відходить углиб території, вивільняючи від води румунський берег [1257]. Проблемним було також питання п'ятьох островів у гирлі Дунаю. Румуни вважають, що всі острови мають стати румунськими. Натомість за радянсько-румунським договором 1961 р. острови належать Україні [1257].

Відзначимо, що окремі російські політики також продовжували проводити в регіоні імперську політику. Так, шовіністичний політик В.Жириновський на IX сесії Парламентської асамблеї ОБСЄ в Бухаресті в 2000 р. відзначив, що Росія “зробить все, щоб Буковина відійшла до Румунії” [520, с.5].

Проте, наближаючи вступ до євроатлантичних структур, румуни пішли на певне врегулювання міждержавних відносин. 2 червня 1997 р. у м. Констанца Президен-

ти України та Румунії підписали Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною й Румунією, а міністри закордонних справ уклали додаткову угоду, яка конкретизує положення базового договору. У першій статті договору сторони підтверджували, як непорушний, існуючий між ними кордон і гарантували утримання від будь-яких зазіхань на цей кордон, а також від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на загарбання й узурпацію території іншої сторони [1636, с.305].

Реакція політичних кіл Румунії на парафування цього договору була неоднозначною. Якщо правлячі партії розцінили документ як “фактор стабільності та безпеки”, то опозиційні виступили з його критикою. Так, лідер партії “Велика Румунія” К.В.Тудор заявив, що парафування договору є “актом державної зради” [1287, с.282]. Проте голова румунської перемовної групи Д.Чаушу спростував аргументи опозиції щодо втрати історичних земель: “Не стоїть питання відмови від територій – від них відмовилися у 1947 р. Сьогоднішні інтереси Румунії штовхають нас здійснювати нову європейську політику” [1237, с.109]. Але оскільки українсько-румунська угода містила осуд пакту Ріббентропа-Молотова, залишалася щілина для територіальних суперечок у майбутньому, нехай не обов’язково на державному рівні [427, с.50].

Відзначимо, що після підписання договору між Румунією та Україною частина румунських політиків переорієнтувалася на захист румунської меншини. Відповідні урядові структури надають допомогу румунським культурологічним товариствам, запрошують активістів до Румунії, виділяють кошти для шкіл з румунською мовою викладання та стипендії для навчання в Румунії [1287, с.283]. З метою підтримки румунської меншини в суміжних країнах створений Департамент з питань румунів звідусіль. Крім цього, в 2002 р. була сформована Консультативна рада румунів звідусіль, до складу якої увійшли представники сусідніх країн. Румунія вимагає від України забезпечення для румунів більших політичних прав, їх постійного представлення в парламенті України, а також створення на території Чернівецької області національно-культурної автономії [1288, с.207-208].

17 червня 2003 р. Україна та Румунія підписали в Чернівцях “Договір між Україною і Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань”. Підписаний договір під-

тверджує лінію радянсько-румунського державного кордону, визначену в 1961 р., окрім молдавсько-румунської ділянки. У прикордонних стосунках залишилися два проблемних питання, а саме делімітація континентального шельфу та виключних економічних зон і проблема статусу о. Зміїного [1257].

Важливе значення в контексті розвитку українсько-румунської співпраці мали питання транскордонного співробітництва. Насамперед вони стосувалися розвитку єврорегіонів “Карпатський єврорегіон” (1993 р.), “Нижній Дунай” (1998 р.), “Верхній Прут” (2000 р.) . Їх утворення сприяло гармонізації міжетнічних взаємин та ефективнішому забезпеченню прав національних меншин [1255, с.326]. Чільне місце в контактах області на міжрегіональному рівні посідали традиційні дружні зв’язки з ближчими сусідами – Сучавським та Ботошанським повітами. З першим, наприклад, протягом 1992 – 1995 рр. було підписано два протоколи про співпрацю в різних галузях діяльності [1224, с.328].

Одночасно, обговорюючи на сесії Сучавської повітової ради участь в утворенні єврорегіону, депутати висловили занепокоєння, що єврорегіони створюються на територіях, які до 1944 р. входили до складу Румунії, і з’являється небезпека втрати й румунські землі, що ввійдуть до єврорегіонів. Інші наголошували, що з допомогою цих єврорегіонів можна буде “захистити наших співвітчизників”. Більшість же депутатів висловилися за утворення єврорегіону, підкреслюючи, що транскордонне співробітництво зменшить напругу між суверенними державами [1256, с.50].

14 лютого 1993 р. Буковина увійшла до “Карпатського єврорегіону” та започаткувала відносини з Ботошанським повітом Румунії [1229, с.475]. У 1997 р. для продовження співпраці було підписано “Протокол про співробітництво у галузях економіки, культури, соціальній сферах, туризму та торгівлі між Чернівецькою областю України та Ботошанським повітом Румунії на 1997 – 2000 рр.” [1224, с.330].

Першим конкретним кроком на шляху встановлення співробітництва в єврорегіоні “Верхній Прут” стала угода між Сучавським і Ботошанським повітами Румунії та Чернівецькою областю про відміну з 1 липня 2001 р. прикордонних зборів з громадян Румунії й України, які проживають на території єврорегіону [1579, с.68]. Метою створення єврорегіону “Верхній Прут” значилося розширення субре-

гіональних зв'язків та сприяння розвитку транскордонного співробітництва у галузях економіки, освіти, науки, культури і спорту в рамках інтеграції до загальноєвропейського процесу [1530, с.41-42]. Відзначимо, що у “Верхньому Пруті” станом на 2001 р. вже діяли 14 підприємств, створених спільно із румунами [1229, с.479].

До складу єврорегіону “Нижній Дунай” ввійшло 5 адміністративно-територіальних одиниць, які представляли Україну, Молдову та Румунію. Викристалізувалися напрямки співробітництва, серед яких найбільш значимі стосуються галузі транспорту і комунікацій, торгівлі та розвитку виставкової діяльності, боротьби із злочинністю, регіонального розвитку, екології та природоохорони [1636, с.311].

Проте Румунія як партнер України зі створення єврорегіонів “Нижній Дунай” і “Верхній Прут” наполягає на особливому значенні етнічного компоненту співробітництва, навіть йдеться про “румуно-румуно-румунську співпрацю” (прикордонні території Румунії – прикордонні території Республіки Молдова – українські території Північної Буковини та Бессарабії [1414, с.74]. Тобто, якщо в Західній Європі програми єврорегіонів передбачають головним чином стимулювання розвитку економіки та життєвого рівня громадян периферійних регіонів, у даному випадку наголос робився на створенні програм розвитку зв'язків з діаспорою [1258, с.103].

Румунські діячі звинувачують українську владу в диспропорції в представництві румун в органах влади; в розвитку тільки української мови; небажанні визнати результати референдумів, проведених у 1992 – 1993 рр. щодо повернення 16 населених пунктам Герцаєвського району історичних назв, відмові в поверненні Румунського народного Дому. Зауважується, що влада створює обмеження для навчання у вузах Румунії; відмовляється визнати румунські вузівські дипломи; чинить тиск на румунські ЗМІ; ігнорує право на вибір національного імені [1554, с.328-330].

Румуни висловлюють також незадоволення тим, що курс румунської історії та цивілізації, введений у 1991 р. в школах області, був виключений із плану шкільної освіти, постійно зменшуються години з румунської мови та літератури [1578, с.154]. Однак в Україні вже на початок 1993 р. діяло понад 130 румунських і молдавських шкіл (у них навчалось майже 25 тис. дітей), було відкрито 350 факультативних груп (6 тис. учнів) [1205, с.11]. Відтак станом на 2001 р. в області функціонувало 87 шкіл

із румунською мовою навчання, 18 змішаних шкіл, 28 дошкільних дитячих установ, румунські групи в педучилищі та училищі культури, кафедра румунської та класичної філології в Чернівецькому університеті, 1 книгарня та 1 видавництво. Видавалося 13 румуномовних часописів. Щоденно виходили в ефір 15-хвилинні радіопередачі та щотижневі телепередачі румунською мовою. У районах проживання населення румунської та молдавської національності діяло 74 клуби, 80 бібліотек, близько 70 самодіяльних мистецьких колективів [1530, с.40; 1685, с.336].

У 2000 р., проголошеному ЮНЕСКО “Роком Емінеску”, обласною владою разом із Товариством румунської культури ім. М. Емінеску були організовані літературні вечори, виставки книг, проведена міжнародна наукова конференція. Було підготовлено двомовне видання творів М. Емінеску. Апофеозом стало відкриття в Чернівцях пам’ятника М. Емінеску, спорудженого на кошти облдержадміністрації. Було вирішене і питання про повернення історичних назв декільком населеним пунктам [1258, с.99-100]. Отже, Україна прагнула забезпечити румунам і молдаванам, які проживали на її території, права й національно-культурні потреби.

У 1995 р. був створений постійно діючий консультативний орган при голові облдержадміністрації за ініціативи Конгресу інтелігенції Чернівецької області, який став свого роду регіональною та локальною радою етнонаціональної безпеки. Але через кілька років його діяльність була припинена [1416, с.71].

Незважаючи на це, румунські політики й вчені вважають, що Україна повинна визнати етнічну ідентичність румун та молдаван [1554, с.322]. На думку І. Кураса, за запереченням факту існування молдаван як окремої етнічної спільноти стояли різні спроби втягнути населення Буковини у вир тривалого етнічного протистояння, прищепити частині населення великорумунський шовінізм [1427, с.283]. Румуни досить часто не вважають себе “національною меншиною”, а наполягають на тому, що вони є автохтонним населенням Буковини, Марамуреша, Герца та Бессарабії.

Представник румун у парламенті III демократичного скликання І.Попеску відстоював право етнічних груп на гарантію політичного представництва в державних органах. Так, у 1998 р. Християнсько-демократичний альянс румунів України виграв вибори в румуномовній частині Чернівецької області, але жодну із кандидатур не

було враховано при формуванні місцевої влади. За словами І.Попеску, румуни мали намагатися отримати право управляти внутрішніми справами у сфері культури, освіти, релігії, інформації, соціальних питань, оподаткування [1627, с.74; 1685, с.344].

Представники румунських товариств вимагали утворення полікультурного університету або створення на факультетах Чернівецького національного університету румуномовних груп. Переговори щодо створення університету результату не дали, а створення румуномовних груп ускладнювалося через проблеми фінансування, забезпечення викладачами, мінімумом бажаючих студентів [1258, с.101]. Незважаючи на це, румунська громада володіла найрозвинутішою мережею національних товариств в області. Серед них наймасовішим є Товариство румунської культури імені М. Емінеску (понад 4000 членів). Поруч із ним виявляють активність товариство жертв сталінських репресій “Голгофа”, науково-педагогічна асоціація “Арон Пумнул”, спортивний клуб “Драгош-Вода”, медичне товариство “Ісідор Бодя”, а також Християнсько-демократичний альянс румунів України [1417, с.57]. У регіоні діють 106 православних румуномовних парафій, які знаходяться в підпорядкуванні єпархії УПЦ (МП). Румунські політики здійснюють спроби приєднати румуномовні парафії УПЦ до Румунської православної церкви [1685, с.343], що є також викликом соборності в релігійній сфері [1584, с.105].

Відзначимо, що відсутні власне молдавські національно-культурні товариства. Подальша відсутність ініціатив молдаван щодо етнонаціональної самоорганізації в перспективі може призвести до їх асиміляції в румунську громаду [1417, с.57].

Серед невирішених складних питань стосунків національних товариств із владою залишається повернення власності, яка колись належала національним громадам [1417, с.60]. Наприклад, ставилося питання про передачу румунським товариствам споруди, яка до 1940 р. називалася “Палац румунської культури” [1226, с.399]. Посол Румунії в Україні А. Корня поставив Чернівецькій міськраді вимогу – повернути румунським організаціям будівлі, споруджені під час окупації Північної Буковини Румунією. Румунська сторона також вимагала передати для румунського консульства в Чернівцях муніципальне приміщення, тоді як українське консульство в Сучаві збудували коштом України. У підсумку навесні 2004 р. Громадська рада

Українського народного дому в Чернівцях, до якої входило понад 10 організацій, ухвалила звернення до Президента України, в якому висловила протест проти втручання у внутрішні справи України офіційних чинників Румунії [751, с.10].

Неоднозначно розцінювали в області й вимоги представників румунської громади краю щодо ідеї спорудження пам'ятника молдавському господареві Стефану Великому на місці його перемоги 1497 р. над військом польського короля Яна Альбрехта в Козьминському лісі (Глибоцький район Чернівецької області). Українська громада краю виступала проти встановлення символу румунської державності й розцінювала такі намагання як акцію, спрямовану на створення міжнаціонального конфлікту в прикордонному регіоні. Було висунуто також ряд вимог, які стосувалися відкриття українських шкіл у Румунії; відновлення діяльності українського ліцею в м. Сереті та створення в ньому музею письменника С. Яричевського; повернення українській громаді м. Сучави греко-католицької церкви [751, с.10].

Натомість Товариство польської культури ім. А.Міцкевича не вважало за необхідне возвеличувати фігуру господаря, який прославився жорстокою розправою над полоненими поляками [1226, с.399].

Проте, незважаючи на розпалювання окремими політиками міжнаціональної ворожнечі в краї, проведені в 2002 – 2003 рр. соціологічні дослідження засвідчили, що переважна більшість респондентів (69,7% – 2002 р., 70,5% – 2003 р.) позитивно ставляться до людей інших національностей. І тільки 4,5% в 2002 р. та 5,9% в 2003 р. опитаних негативно ставилися до різних національностей. Однак у 2003 р. порівняно з 2002 р. кількість румуно-молдавського населення, яке недоброзичливо ставилося до людей інших національностей, зросла майже удвічі [1413, с.59-60].

Прикметним є і те, що в 2003 р. порівняно з 2002 р. зросла кількість людей, які вказували на вплив міжнаціональних стосунків з боку інших держав. Етнополітична ситуація може ускладнюватися і з огляду на небезпеку зміни кордонів між Україною та сусідніми державами. Так, кількість респондентів, які акцентують на змінах кордонів, зросла в 2003 р. удвічі (2002 р. – 8,4%, 2003 р. – 17,0%) (див. додаток II).

Тривожність цього параметру підкреслює те, що в 2003 р. у порівнянні з 2002 р. кількість молдаван, які вказують на необхідність перерозподілу кордонів,

зросла більше, ніж утричі (2002 р. – 11,5%, 2003 р. – 38,1%), а представників румунського населення – в 2,5 рази (2002 р. – 7,2%, 2003 р. – 17,7%) [1413, с.61-62]. Водночас зменшилася питома вага російської, польської та білоруської громад. Чимала частина молдаван прийняла румунську національну ідентичність (чисельність молдаван у 1989 р. становила 84,5 тис. осіб, а в 2001 р. – 67,2 тис. осіб) [1608, с.437]. Отже, етнічна структура регіону спрощується, а національна ідентичність частини його жителів змінюється. А. Круглашов вбачає в цьому певний виклик регіональній стабільності, оскільки залишився в минулому специфічний баланс значення і впливів національних громад, регіональної полікультурності [1413, с.54].

Проблема сприйняття румунської ідентичності частиною молдавського населення пояснюється не лише успіхами пропаганди ідеї румунської нації та єдиної румунської держави, але й поліпшенням соціально-економічного становища Румунії, її входженням у 2007 р. в ЄС. До того ж, деякого з румуномовних громадян спокушають додаткові можливості отримати румунський паспорт [1413, с.54]. У зв'язку з цим мешканці краю проявляють інколи “ситуативну етнічність” [1427, с.278].

Міжетнічні стосунки не завжди об'єктивно висвітлювалися ЗМІ області. Наприклад, газети “Плай роменеск”, “Аркашул” концентрували увагу жителів на негативах становища румунської громади, вдавалися до роздмухування сепаратистських настроїв. Також деякі українські газети (“Час”) далекі від норм збалансованості у висвітленні питань міжетнічних відносин [1417, с.60].

Політична ситуація в регіоні ускладнилася під час виборів 2004 р. На Буковині, де більшість українців підтримувала кандидата від опозиції, владою здійснювалися спроби мобілізувати національні меншини на підтримку провладного кандидата. У районах з проживанням румунського, молдавського, російського населення активно підтримувалася теза про те, що ідеологічною основою опозиції є агресивний націоналізм, який загрожує національним меншинам. Особливого значення надавалося діяльності священиків УПЦ (МП), які залякували, що у разі обрання Президентом В.Ющенка їх покатоличать [1226, с.400].

В умовах Помаранчевої революції понад 300 румунів Глибоцького району заявили, що в разі фальсифікації результатів виборів румуни Буковини розпочнуть

акцію щодо проголошення автономії краю аж до повної самостійності [938, с.4]. До того ж, поки Україна вибирала, в Чернівцях з'явилися плакати на підтримку кандидата в президенти Румунії А.Нестасе [663, с.7]. Громадянська позиція румун регіону, безумовно, заслуговувала позитивної оцінки, але ідея проголошення автономії засвідчила збереження в їх середовищі небезпечних сепаратистських рецидивів. У регіоні продовжували “тліти” й етноконфесійні конфлікти. Так, між УПЦ (КП) і УПЦ (МП) у селі Панка Сторожинецького району в 2005 р. розгорнулася боротьба за належність церкви [577, с.5].

Антиукраїнські прояви були помічені в діяльності захисника інтересів румунського населення народного депутата І.Попеску. Зокрема, під час відвідин молдавського села Ванчиківці на Новоселиччині він піддав осуду два десятки мешканців, які захотіли, щоб їх діти вчилися в школі українською мовою [1058, с.3].

Ситуація з румунською етнічною меншиною в регіоні загострилась також через те, що Румунія в 2004 р. подала на Україну в Міжнародний суд ООН в Гаазі. Натомість соціологічне дослідження, яке провела “Західноукраїнська соціологічна служба” у 2005 р., засвідчило, що мешканці західних областей України вважають Румунію другим за значимістю ворогом України після Росії [909, с.6].

У грудні 2006 р. апеляційний суд м. Бухареста частково реабілітував І.Антонеску й міністрів його уряду, засуджених у травні 1946 р. за військові злочини. Суд визнав, що “війна за визволення Бессарабії і Буковини була законною до продовження наступу з німецькою армією за лінію попереднього румунсько-радянського кордону”. Тільки в травні 2008 р. після негативної міжнародної реакції, вища касаційна палата Румунії відмінила рішення апеляційного суду [1003, с.4].

2 вересня 2008 р. в Міжнародному суді ООН в м. Гаазі почалися слухання справи “Делімітація морських просторів у Чорному морі (Румунія проти України)”. Під час них румунські представники намагалися в черговий раз довести, що о. Зміїний – це скеля [1003, с.4]. Відзначимо, що за розпорядженням В.Ющенко на острові почали будувати інфраструктуру, назвавши це все селищем Білим [1039, с.8; 852]. Для того, щоб район делімітації зсунувся в бік України, представники Румунії в суді ігнорували міжнародну практику делімітації [716, с.4]. Звучали навіть заяви, які

межують з територіальними претензіями. Уповноважений Румунії в Міжнародному суді ООН Б.Ауреску заявив, що радянсько-румунський договір 1940 р. ніколи не визнавався Румунією. Наступна теза його виступу полягала в тому, що о. Зміїний був переданий СРСР всупереч міжнародним документам [1003, с.4]. 3 лютого 2009 р. Міжнародний суд ООН у Гаазі оголосив, що острів Зміїний не можна вважати частиною прибережної лінії України. Це означає, що Україна поступилася Румунії 80% спірної території чорноморського дна площею 12 тис. кв. км., потенційно багатой на нафтогазові родовища [589, с.6]. Однак цим рішенням в українсько-румунських стосунках було знято проблемну ситуацію [647, с.6]. Суд не підтвердив ні лінію розмежування, яку пропонувала Румунія, ні ту, яку обстоювала Україна. Також важливим є судові підтвердження того, що о. Зміїний був переданий СРСР і тепер є частиною України. Суд не визначив точкою відліку для конструювання лінії делімітації о. Зміїний. Але суд не погодився і з румунською версією точки відліку. Факт винесення рішення в спорі міжнародним судом був позитивно сприйнятий і в Європі [201, с.5].

Проте рішення Міжнародного суду ООН розглядалося Румунією як правовий прецедент, який можна використати для блокування поновлення судноплавства в українській частині дельти Дунаю, яке підриває монополію Румунії [580, с.4].

Відзначимо також, що активний процес роздачі румунських паспортів жителям України змусив В.Ющенко 7 травня 2009 р. у м. Празі заявити, що українська сторона виступає за розгляд у рамках Європейської комісії ситуації з видачею румунських паспортів. Обурення України викликало також те, що румунська сторона полегшила процедуру здобуття громадянства й відмовилася підписувати з Києвом двосторонню угоду про запобігання випадків подвійного громадянства [797].

Залишаються труднощі в стосунках з Молдовою. Так, роботи з будівництва міжнародного портового комплексу Джурджулешти розпочалися 2005 р. на території, яку Молдова отримала від України нібито в обмін на сім кілометрів автотраси Одеса – Рені. Натомість Молдова демонструвала небажання йти на поступки Україні в питанні передачі землі під автодорогою Одеса – Рені в районі с. Паланки [580, с.4].

Отже, етнічна різноманітність Чернівецької області та територіальні претензії радикальних політичних сил прикордонних держав не стали дестабілізуючими чинниками для незалежності України. Незважаючи на підтримку в краї протестних тенденцій з боку окремих румунських політиків, багатонаціональне населення Чернівецьчини в умовах становлення країни продемонструвало підтримку й сприяння державотворчим процесам.

Існування регіону в умовах незалежної України супроводжувалося агресивними територіальними претензіями на великорумунську спадщину з боку певних політичних сил Румунії. Однак підписання в 1997 р. Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією і переведення спірних прикордонних питань у русло міжнародних судових розглядів стабілізувало суспільно-політичну ситуацію на Чернівецьчині. Після підписання міждержавних угод Румунія зосередилася в краї на всебічній підтримці власної національної меншини. Усе ж підтримувані Румунією вимоги національно-територіальної автономії та її активна діяльність щодо залучення молдаван до румунської спільноти та роздача румунських паспортів формують фактори небезпеки для області в майбутньому. Ситуація в краї ускладнюється також поступовим спрощенням поліетнічної структури населення, що служила чинником стабільності в регіоні протягом тривалого часу.

Отже, попри існування в західному регіоні України дезінтеграційних рухів, їх ідеологія не знаходила підтримки в більшості населення, яке по суті виступає локомотивом ініціатив щодо єднання української нації. Консолідація українців Галичини, Закарпаття і Чернівецьчини навколо ідеї соборності України виразно проявилася в їх державницькій позиції під час національно-державного відродження в 1989–1991 рр. і в 2004 рр. Спроби виявити окрему територіальну чи національну особність у регіоні були пов'язані з теоретичними конструкціями (ідеї галицького автономізму), етнографічним спадком (русинство Закарпаття), а також втручанням ззовні (угорський фактор на Закарпатті, румунська експансія на Чернівецьчині). У свою чергу, активне втручання Румунії й Угорщини в життя своїх діаспор нейтралізувалося діями української дипломатії та ліберальною політикою держави щодо національних меншин.

ВИСНОВКИ

1. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Україну охопили процеси національно-державного відродження. Українські націонал-демократичні громадські й політичні організації розгорнули боротьбу за відновлення української культури і здобуття Україною незалежності. Однак, незважаючи на вражаючу втрату політичних позицій керівництвом СРСР і Компартією України, частина населення Півдня та Сходу достатньо прохолодно зустріла ідею незалежності. Вагома частка у структурі населення Сходу і Півдня України російської та інших національних меншин, історичні відмінності і значно більша інтегрованість у систему радянських цінностей цих регіонів ускладнювали консолідацію українського суспільства навколо ідеї незалежності України. Стримане ставлення до діяльності українських націонал-демократів було викликано також страхами українізації та можливими утисками росіян у складі незалежної держави. Ці фобії були спричинені пропагандистською діяльністю компартійно-державної верхівки на Сході й Півдні України через її побоювання втратити владні важелі. Комуністичні керівники на місцях залякували суспільство, що в умовах становлення незалежної України відбудеться територіальний розпад країни. У цих процесах неможливо звинувачувати загалом Компартію України, оскільки позиції комуністів Сходу і Півдня відрізнялися від поглядів їх однопартійців із західних областей України.

В умовах швидкої дезінтеграції СРСР і складної соціально-економічної ситуації в Російській Федерації незалежність України на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. була підтримана переважною більшістю населення у всіх регіонах країни. Позитивну роль у переконанні національних меншин у необхідності будівництва Української держави відіграла виважена політика української влади, яка шляхом прийняття Декларації прав національностей і рядом інших заходів зняла напругу в міжетнічних відносинах.

2. Перехід на ринкові основи господарювання після здобуття Україною незалежності ускладнив соціально-економічну ситуацію в країні. При владі

залишилися прагматичні представники компартійно-державної еліти та незначна частина націонал-демократичної опозиції, яка погодилася на компроміс з пострадянською владою задля існування незалежної України й уникнення розколу в суспільстві. Однак посткомуністичні кола початку 90-х рр. ХХ ст. не мали ні досвіду, ні знань для проведення економічних реформ і розбудови державності. Вони значною мірою сприйняли Українську державність настільки, наскільки це дозволяло їм зберегти владу. Незважаючи на деукраїнізованість влади, її провальна соціально-економічна, внутрішня та міжнародна політика значною мірою дискредитували проект побудови Української держави та відкинули народні маси Сходу і Півдня України від консолідації навколо української ідеї. Несміливі й непослідовні процеси українізації і консолідації суспільства були згорнуті, натомість на Півдні та Сході України актуалізувалися заклики до введення другою державною мовою російської і захисту росіян від утисків.

Обрання Л.Кучми Президентом у 1994 р. призвело до стабілізації ситуації в країні. Його проросійські виборчі гасла заспокоїли населення Півдня і Сходу України, а авторитарна модель управління унеможливила дискусії щодо зміни форми державного устрою чи перегляду статусу мов. Адміністрації Л.Кучми вдалося повернути в правове поле України Крим, прийняти Конституцію України як основоположний шлях розвитку держави, а також внаслідок поступових реформ було певною мірою покращено становище в соціально-економічній сфері. Шляхом підписання міждержавних договорів з сусідніми країнами Л.Кучма зняв проблему територіальних претензій до України.

Помаранчева революція розбудила в суспільстві надії на можливість консолідації навколо будівництва правової демократичної країни. Як об'єднувальна ідея для громадян держави значною мірою викристалізувалася також євроінтеграційна перспектива. Однак не відбулося системних змін у владі, а боротьба за політичні впливи між Президентом В.Ющенком і Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко послабила процеси міжрегіональної співпраці. Підписання Президентом В.Ющенком та наступним Прем'єр-міністром В.Януковичем восени 2005 р. "Меморандуму порозуміння між владою і опозицією" заклало основи

примирення, але не було сформовано життєздатного фундаменту для реального порозуміння та консолідації країни. Прихід до влади в серпні 2006 р. антикризової парламентської коаліції тимчасово зняв питання про статус російської мови і необхідність федералізації країни, але В.Януковичу в умовах протистояння з В.Ющенком не вдалося значно просунути на шляху об'єднання країни.

Жителі різних регіонів України мали власні історичні міфи, інакші мовні обличчя, відмінні культурно-духовні цінності, були вірними різних релігійних конфесій, не існувало єдності в політичних уподобаннях і баченні зовнішньополітичних пріоритетів. Країна була уразливою і позбавленою частини суверенітету через енергетичну залежність її економіки. До всього цього постпомаранчевий період гостро поставив питання відсутності консолідації еліт, які заради вузько владних інтересів не готові йти на компроміси і впроваджувати системні реформи задля досягнення соборності країни.

3. Конституційний процес в Україні в 1990 – 1996 рр. сповільнювався внаслідок гострої політичної боротьби та соціально-економічної нестабільності в державі. За президентства Л.Кучми вдалося домогтися прийняття Конституції України, де визначено унітарний статус країни, задекларовано існування місцевого самоврядування та засадничі принципи і шляхи подальшого розвитку держави. Проте залишився невирішеним статус регіонального самоврядування, і в 1996 – 2009 рр. законодавчі пропозиції стосувалися надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню, підвищення ролі регіональних влад та здійснення адміністративно-територіальної реформи.

4. В умовах здобуття і становлення Української державності українські політичні партії в своїй практичній діяльності приділяли значну увагу проблемі подолання роз'єднаності країни і загрозам її територіальної цілісності. Праві політичні партії виступали за унітарний статус держави, більшість центристських партійних формувань наголошували на необхідності впровадження реального місцевого самоврядування, проросійські політичні утворення підтримували федеративний устрій України в контексті зближення з Російською Федерацією, а послідовники лівих політичних ідей у питанні державного устрою акцентували на

поверненні влади радам. Після закріплення в Конституції 1996 р. унітарного статусу України програмові засади партій у даному аспекті обмежувалися вимогами запровадження повноцінного регіонального і місцевого самоврядування.

5. Компартійно-радянським органам вдалося запустити в хід технології розколу країни в Кримській області, яка в результаті референдуму в січні 1991 р. була перетворена в Кримську АРСР. Утворення автономії було зумовлене домінуванням у регіоні росіян, які побоювалися розірвання зв'язків у межах СРСР, насильницької українізації та посилення впливу кримських татар. Свою роль відіграли організаційні зусилля комуністів і проросійської кримської демократії, а також фактор перебування на півострові Чорноморського флоту. Ситуація на півострові дестабілізувалася через погіршення соціально-економічного становища населення, невирішений правовий статус автономії та флоту і посягання на територію Криму окремих російських політичних сил. У 1994 р. після обрання президентом автономії Ю.Мешкова загострення відносин між владою півострова й України набуло критичної межі. Проте в 1995 – 1996 рр. внаслідок дискредитованості кримської влади в очах мешканців півострова та вдалої кадрової й економічної політики центральної влади державі вдалося повернути в правове поле України Крим. Натомість через ослаблення загальноукраїнських державних структур у 2005 – 2009 рр. і з наближенням завершення терміну перебування російського флоту в Криму посилилася діяльність проросійських організацій та віродився сепаратизм. Урядові чинники Російської Федерації перестали відмежовуватися від заяв про “російськість” Криму. Місцеві органи влади Криму виконували вказівки Києва вибірково, конфліктними були стосунки з Чорноморським флотом Росії. Ситуація ускладнювалася невирішенням проблем соціально-економічного та культурно-духовного облаштування кримських татар і зростанням впливу ісламістських організацій на півострові.

6. Міфічною була ідеологічна основа для “новоросів”, які за підтримки комуністів почали вести мову про державне утворення в межах Півдня України – “Новоросію” в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Ідеологи руху опиралися на особливості історичного розвитку південних областей України, але не змогли вийти

за межі теоретичних розробок і домогтися підтримки з боку суспільства. Відсутність будь-яких підстав для існування “новоросійської” ідеології остаточно засвідчив провал повторної спроби задекларувати осібність областей Півдня України в 2004 р.

7. У 1989 – 1991 рр. компартійно-радянськими органами мусувалася ідея Донецько-Криворізької республіки, наголошувалося на можливих утисках російськомовних громадян. Погіршення соціально-економічного становища на початку 90-х рр. ХХ ст. негативізувало ставлення населення Сходу України до державності. У свою чергу, донецька еліта використали зв’язки з Росією, високий рівень індустріалізації Донбасу, поліетнічний склад населення та російськомовність регіону, щоб домогтися особливого статусу краю в складі України. Вона прагнула забезпечити контроль над краєм, високий рівень прибутків, а тому вимагала більшої економічної незалежності регіону. З цією метою населенню нав’язувалося уявлення про “особливий донецький характер”, “донецьку ментальність”, а також підживлювалася ідея надання російській мові статусу державної. Інтереси донецьких бізнесменів частково задовольнили надприбутки через формування спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку та “непрозора” приватизація економіки регіону.

Імовірність втрати прибутків, бажання зберегти владу й уникнути політичних репресій змусило керівництво областей Сходу України в умовах Помаранчевої революції ініціювати створення автономістських утворень. Однак свідченням кон’юнктурності проголошених “автономістських” ідей та відсутності соціальної бази для їх підтримки стало швидке згортання протестних акцій після закінчення президентських виборів. Те, що еліта Донбасу не пішла на ескалацію конфлікту, стало свідченням патріотичності східноукраїнського політикуму. У 2005 – 2009 рр. центральна влада не змогла зробити Донбас політично і ментально ближчим для решти країни, натомість сповільнилися темпи економічного приросту в краї.

8. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях розпочалося активне національно-державне відродження. З ціллю координації зусиль в умовах конфліктних відносин з керівництвом УРСР і

СРСР та проявів економічної кризи в лютому 1991 р. демократично обрана влада західноукраїнських земель скликала об'єднану сесію трьох галицьких областей – Галицьку асамблею. Створення асамблеї ініціювалося В.Чорноволом, який претендував на роль регіонального лідера і пропагував федеративний устрій для України. Співпраця Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад у 1991 р. в Галицькій асамблеї налагоджувала економічну співпрацю і форми регіонального самоврядування.

Діяльність спільної сесії заперечила звинувачення в сепаратизмі й засвідчила пріоритет галичан у проведенні демократичних та ринкових реформ. Чітка позиція діячів асамблеї в питанні державності зупинила натиск консервативних політиків, з їх ініціативи вперше було розроблено й апробовано програми реформування економіки, а також законопроекти, що передбачали надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню. Лідери асамблеї зосередили зусилля на розбудові державності, чим засвідчили соборницьку спрямованість західноукраїнського політикуму.

Однак зі здобуттям державності глибинних консолідаційних процесів у суспільстві не відбулося, влада й економічний вплив перейшли до представників політико-бізнесових еліт Сходу, не зникло питання другорядного статусу української мови. Ці фактори в умовах високого рівня корупції та нефаховості чиновників сприяли появі в середовищі галицької інтелігенції занепадницьких настроїв, а подекуди й автономістських та сепаратистських ідей. Проте автономісти організаційно не оформилися і не створили доказової бази для своїх переконань. Водночас переважна більшість населення регіону сповідувала соборницькі погляди на розвиток суспільства. Це чітко засвідчили події Помаранчевої революції, коли галичани доклали всіх зусиль, щоб не допустити сепаратистських дій в Україні.

9. Задля збереження влади Закарпатська обласна організація Компартії України використала багатонаціональний склад краю і старовинну самоназву місцевого населення – русини. Акцентуючи на етнографічних особливостях закарпатців і недовгому перебуванні краю в складі України, русини вимагали

особливого статусу для області й визнання русинської національності. Підтримка населенням Закарпаття референдуму про самоврядну адміністративну територію в грудні 1991 р. дозволила русинам вимагати від Верховної Ради України спеціального статусу для регіону і визнання русинської національності. Однак під тиском влади русинські організації були маргіналізовані чи зведені до культурницьких організацій етнографічного спрямування. Після Помаранчевої революції на Закарпатті знову активізувалося русинство. У 2007 – 2009 рр. воно домоглося визнання русинської національності в облраді й на двох Європейських конгресах підкарпатських русинів задекларувало сепаратистські гасла. Упродовж 1990 – 2004 рр. русинські лідери схилилися до проугорської, прочеської чи проросійської орієнтації, що призводило до численних конфліктів між ними і послаблення загалом русинського руху. Натомість небезпека відновлення русинського руху в 2008 – 2009 рр. для єдності країни посилювалася через односторонню залежність русинства від російських впливів. Поряд з русинами влада зіштовхнулася зі спробами угорців домогтися статусу автономії для окремих районів на Закарпатті, отримати преференції для угорської мови і культури в краї, а також закріпити в області історичну пам'ять про панування угорців.

10. Суспільно-політична ситуація в Україні ускладнювалася позицією влади Румунії, яка на державному рівні ставила під сумнів українськість Північної Буковини й ряду інших українських територій. Шляхом підписання міждержавних договорів з Румунією Л.Кучма зняв проблему територіальних претензій до України. У лютому 2009 р. у результаті рішення Міжнародного суду ООН у Гаазі було розв'язано питання спірної з Румунією території чорноморського дна поблизу о. Зміїного. Небезпека етнополітичної нестабільності на Чернівецьчині збереглася у зв'язку з намаганнями Румунії утримувати під своїм політичним контролем румунську громаду краю й асимілювати молдаван.

Підсумовуючи, зазначимо, що органам влади й українському суспільству задля подолання небезпечних для єдності країни регіональних розбіжностей і з метою стирання конфронтаційних уявлень по лінії Схід–Захід необхідно:

- надати реальні повноваження органам місцевого самоврядування з одночасним посиленням їх відповідальності;
- сприяти зміцненню економічних зв'язків між регіонами;
- вести суспільний діалог стосовно проблем, які в міжрегіональному розрізі сприймаються по-різному, і накласти заборону на розпалювання міжрегіональних протиріч;
- гуманітарна політика держави повинна формувати образ України як сильної і процвітаючої країни, генерувати нові об'єднавчі символи, що є невіддільним від загального оновлення влади та економічного розвитку;
- шляхом наукового діалогу сприяти формуванню об'єднавчої історичної пам'яті, що дозволить поступово консолідувати на духовному рівні українське суспільство;
- сприяти розвитку туризму всередині країни, розробити програму обміну кадрами між регіонами, особливо в освітній галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України

1. Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України.
оп. 11.
Спр. 2146. Доповідна записка Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України про хід виконання постанови ЦК партії від 3 січня 1990 р. “Про суспільно-політичну обстановку, що склалася в Чернівецькій області (ПБ 99/1)”, 3 арк.
2. Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України.
оп. 11.
Спр. 2166 Інформація ЦК Компартії України про виконання постанови ЦК партії від 13 квітня 1990 р. “Про невідкладні заходи по стабілізації політичної обстановки в західних областях республіки” (ПБ 103/2). Довідка комісії партійного контролю при ЦК Компартії України про хід виконання постанови ЦК партії від 13 квітня 1990 р. “Про консолідацію Компартії України та протидію створення в ній фракційних угруповань” (ПБ 103/5), 7 арк.
3. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.
оп. 11.
Спр. 2168 Протокол № 104 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 7 травня 1990 р., 34 арк.
4. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.
оп. 11.
Спр. 2171 Протокол № 105 засідання Політбюро ЦК Компартії України за 12 червня 1990 р., 80 арк.
5. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.
оп. 11.
Спр. 2198 Стенограма засідання Політбюро ЦК Компартії України (13 жовтня 1990 р., 178 арк.
6. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2220 Протокол №6 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 5 листопада 1990 р., 55 арк.

7. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2251 Протокол № 8 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 3 січня 1991 р., 67 арк.

8. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2254 Протокол № 9 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 23 січня 1991 р., 60 арк.

9. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2256 Стенограма засідання Політбюро ЦК Компартії України) (23 січня 1991 р.), 111 арк.

10. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2259 Протокол №10 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 14 лютого 1991 р., 14 арк.

11. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2266 Протокол №12 засідання Політбюро, ЦК Компартії України від 1 квітня 1991 року, 34 арк.

12. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2276 Протокол №15 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 2 липня 1991 року), 50 арк.

13. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 11.

Спр. 2278 Стенограма засідання Політбюро ЦК Компартії України з питання “Про проект нової Конституції України” (ПБ 15/1) 2 липня 1991 р., 52 арк.

14.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2727 Листи, довідки, інформації ЦК Компартії України, його відділів, партійних органів про реагування трудящих на відкритий лист ЦК КПРС комуністами України, громадсько-політичну і соціально-економічну ситуацію в республіці, посилення допомоги Львівській партійній організації, реорганізацію вищої партійної школи в Одеський інститут політології і соціального управління, довідка інституту історії партії про “Об’єднану демократичну платформу”, 27 січня 1990 – 13 березня 1991 рр., 189 арк.

15.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2751 Записки, інформації, довідки, телеграми відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України, Львівського і Чернігівського обкомів партії, 266 арк.

16.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2764 Записки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України, його ідеологічного відділу, партійних і радянських органів, 196 арк.

17.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2767 Записки, довідки, інформації, телеграми відділів ЦК Компартії України, партійних, радянських органів, ЦК ЛКСМУ, громадських організацій, зборів партактиву і громадськості про тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань на Україні, проведення установчого з’їзду Української селянсько-демократичної партії, інші питання діяльності неформальних організацій, 22 січня 1990 – 30 серпня 1990 р., 172 арк.

18.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2768 Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК КПРС, Секретаріату і відділів ЦК Компартії України, партійних і радянських органів про розвиток політичної ситуації в республіці, третю нараду представників страйкових і робітничих комітетів України, Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, Всесоюзну конференцію прихильників демократичних рухів в КПРС, установчі з'їзди і конференції ЛДПУ, СДПУ, Партії демократичного відродження України, Народної партії України, Партії зелених, Союзу трудових колективів СРСР, інші питання діяльності неформальних організацій, 1 вересня – 21 грудня 1990 р., 218 арк.

19.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2772 Записки, інформації, довідки, телеграми ЦК Компартії України, обкомів партії, первинних парторганізацій про морально-політичний стан у республіці на початку року, розвиток ситуації у Донецькій, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях, голодування студентів в Києві, реагування населення на політичні події в УРСР, 2 січня 1990 – 16 листопада 1990 р., 150 арк.

20.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2802 Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК Компартії України, Міністерства металургії СРСР до Ради Міністрів СРСР, соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, трудових колективів про загострення економічної ситуації на підприємствах чорної металургії, стан у вугільній промисловості, створення кам'яновугільного концерну “Донбасвугілля”, про енергозабезпечення республіки та інші питання важкої промисловості, 12 січня 1990 – 31 жовтня 1990 р., 85 арк.

21.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2803 Інформації та звіти Міністерства вугільної промисловості СРСР про виконання постанови Ради міністрів СРСР від 3 серпня 1989 р. “Про заходи щодо забезпечення виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйкових комітетів трудящих вугільних регіонів країни”, 23 квітня 1990 – 10 серпня 1990 р., 110 арк.

22.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2848 Копії листів за підписом першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань, 3 січня 1990 – 28 березня 1990 р., 172 арк.

23.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2849 Копії листів за підписом першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань. Ч.2., 16 квітня 1990 – 29 грудня 1990 р., 158 арк.

24.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2850 Копії листів за підписами секретарів ЦК Компартії України до ЦК КПРС і ЦКК КПРС, обкомів Компартії України з організаційно-кадрових, суспільно-політичних і соціально-економічних питань, 2 січня 1990 р. – 31 грудня 1990 р., 238 арк.

25.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2860 Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділів, Чернівецького обкому партії, товариства “Україна” про негативні тенденції у діяльності КПУ, які вимагають першочергової уваги, про характер запитань трудящих до лекторів парткомітетів,

суспільно-політичну ситуацію в Донецькій області, про інтерес населення Буковини до подій в Румунії, про основні напрями української буржуазно-націоналістичної пропаганди за матеріалами зарубіжної преси, інші питання ідеологічної і контрпропагандистської діяльності, 95 арк.

26.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2872 Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, Ровенського і Чернівецького обкомів партії, правоохоронних органів України про суспільно-політичну обстановку в республіці та в її західних областях, про заходи по забезпеченню законності й громадського порядку в УРСР, 190 арк.

27.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2874 Інформації чергових соціально-економічного відділу ЦК Компартії України про оперативний стан у республіці. Ч.2., 4 квітня - 31 серпня 1990 р., 196 арк.

28.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2895 Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до Верховної Ради СРСР, відділів ЦК Компартії України, рішення партійних органів, партійних конференцій, зборів про проект нового Союзного договору, політичний стан в республіці і діяльність партійних організацій, платформи в КПРС, інші питання організаційно-партійної роботи, 1 січня 1991 р. – 30 квітня 1991 р., 330 арк.

29.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2896 Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК КПРС, ЦК Компартії України до ЦК КПРС і ЦК КП РРФСР, відділів ЦК Компартії України, партійних органів, рішення партійних конференцій, зборів, про проекти програми КПРС, скликання позачергового ХХІХ з'їзду КПРС,

роботу парторганізацій Компартії України після квітневого 1991 р. об'єднаного Пленуму ЦК і ЦК КПРС, департизацію органів МВС, політичний стан в республіці, події пов'язані з діяльністю ДКНС, тиск на Компартію України та інші питання організаційно-партійної роботи, 6 травня-21 серпня 1991 р., 344 арк.

30.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2899 Записки, інформаційні довідки, листи, телеграми ЦК КПРС, ЦК КП РРФСР, ЦК КП Білорусії, відділів ЦК КП України, партійних органів, інших організацій про перспективи відносин КПРС і ВЛКСМ, розробку проекту нової Конституції УРСР, про проект нового Союзного договору, вдосконалення діяльності комуністів-депутатів Верховної Ради УРСР і політичної структури управління республіки, об'єднану сесію Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад, протиправні дії місцевих рад в західному регіоні щодо організацій Компартії України та інші питання діяльності радянських органів), 252 арк.

31.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2900 Записки, довідки, листи ЦК Компартії України, його відділу організаційно-партійної роботи, партійних органів Верховної Ради УРСР, інших організацій про перебування у Львівській області Голови Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчука, невідповідність окремих статей Законів УРСР Конституціям УРСР, висунення кандидатів в Президенти УРСР від Компартії України, роботу Рад у західних областях та інші питання діяльності радянських органів, 21 березня 1991 – 23 серпня 1991 р., 132 арк.

32.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2902 Проект нової Конституції України, підготовлений за дорученням ЦК Компартії України групою науковців, 12 червня 1991 р., 77 арк.

33.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2905 Записки, довідки, інформації, ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних органів про діяльність політичних партій і формувань, про платформи в КПРС та заходи протидії опозиційним силам, 17 січня 1991 – 28 червня 1991 р., 220 арк.

34.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2907 Записки, довідки, інформації, листи, телеграми відділів ЦК Компартії України, партійних органів резолюції, звернення і заяви партійних зборів, зібрань громадськості, ветеранів про суспільно-політичне становище в республіці та діяльність опозиційних сил, про ситуацію в вугільнодобувних регіонах України, 166 арк.

35.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2921 Записки, довідки, інформації Постійної комісії ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, МЗС УРСР про державний суверенітет республіки і забезпечення прав людини, практику роботи Одеського обкому партії у сфері національної політики, загострення суспільно-політичної ситуації на румуно-українському кордоні у повіті Марамуреш, про курултай кримсько-татарського народу, 25 січня 1991 р. – 31 липня 1991 р., 33 арк.

36. Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2939 Записки, довідки, листи ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділу соціально-економічної політики, партійних органів, підприємств про заходи по забезпеченню металоломом підприємств металургійної промисловості, становище у вугільних регіонах СРСР, критичний стан справ на морському транспорті, відновлення прямого залізничного сполучення на лінії Гайворон – Москва, 8 січня 1991 – 29 липня 1991 р., 106 с.

37.Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп.32.

Спр. 2969 Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, його відділів, Івано-Франківського і Львівського обкомів партії з питань ідеологічної, масово-політичної роботи, зовнішньополітичної пропаганди, контрпропаганди, діяльності політичних партій і формувань, 9 січня 1991 – 12 серпня 1991 р., 58 арк.

38.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 3. Книга протоколів засідань Великої Ради НРУ, оргкомітету з підготовки Установчого з'їзду Руху (чорнові записки), 5-28 серпня 1989 р., 38 арк.

39.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 5 Принципи та зміст діяльності НРУ за перебудову. Проекти статутів та програма Установчого з'їзду НРУ. Опитувальні анкети учасників з'їзду. Списки виступаючих на з'їзді активістів обласних організацій, які рекомендовані до керівних органів НРУ і для участі в роботі Установчого з'їзду. Зразок анкети учасника з'їзду, 102 арк.

40.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр.85 Документи II Всеукраїнських зборів Народного Руху України (програма, статут, ухвали, звернення, заяви). Копії Статутів НРУ, затверджених постановою Ради Міністрів УРСР від 09.02.1990 р. та зареєстрованих Мін'юстом України 13.11.1991 р., 9 лютого 1990 – 13 листопада 1991 р., 62 арк.

41.Ф.270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 87 Ухвали президії оргкомітету II Всеукраїнських зборів НРУ про розподіл мандатів і запрошень серед делегатів і гостей. Відомості про розподіл мандатів і запрошень на II Всеукраїнський з'їзд НРУ; анкета реєстрації учасника; заяви крайових делегацій і окремих членів Руху про

перерозподіл чи заміну мандатів і запрошень, 15 вересня – 25 жовтня 1990 р., 30 арк.

42.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 95 Ухвала Великої Ради та третьої і четвертої сесій НРУ від 13 січня 1990 р. про День Соборності України, про фестиваль “Червона Рута”, про 51-у річницю Карпатської України. Звернення виконкому Міжпартійної асамблеї про організацію демонстрацій в Києві проти проходження громадянами України військової служби за межами республіки. Резолюція акції “За демілітаризацію Києво-Могилянської академії” (копії), січень – вересень 1990 р., 10 арк.

43.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 112 Ухвали, заяви, звернення Центрального проводу, Координаційної Ради і Секретаріату НРУ. Повідомлення про засідання Координаційної Ради Руху, Об’єднаного Оргкомітету “Чорнобильський тиждень, 21-26 квітень 1991 р.”. Звернення Президії Координаційної Ради Всеукраїнського об’єднання солідарності трудівників, 10 січня – 4 листопада 1991 р., 20 арк.

44.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 127 Ухвали Великої Ради НРУ про скликання III Всеукраїнських зборів Руху, обіжник Секретаріату НРУ до крайових організацій про модус представництва делегатів; протокол засідання оргкомітету з підготовки III Всеукраїнських зборів; інтерв’ю голови НРУ І.Драча кореспонденту “Рух-прес”; програма, регламент і порядок денний зборів Руху та анкети делегата, макет грамоти НРУ про відзначення осіб, що взяли активну участь у підготовці та роботі зборів. Звернення В.Чорновола і М.Гориня до делегатів III Всеукраїнських зборів НРУ; записки О.Лавриновича, С.Одарича та інших про майбутнє НРУ та деякі питання підготовки зборів, 25 січня – 4 лютого 1992 р., 43 арк.

45.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 129 Ухвали і заяви III Всеукраїнських Зборів НРУ. Проект звернення управління військової контррозвідки СБ України до III Всеукраїнських Зборів Руху. Звернення 406 делегатів III Всеукраїнських Зборів НРУ до Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів України з вимогою припинити трансляцію програм 1-го каналу Московської телекомпанії “Останкіно”, 1 березня – 3 березня 1992 р., 39 арк.

46.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 130 Програма і статут Народного руху України із змінами і доповненнями внесеними за Ухвалою III Всеукраїнських Зборів 1 березня 1992 р. Проект програми НРУ з редакційними правками делегатів III Всеукраїнських Зборів Руху від Запорозької і Херсонської крайових делегацій В.Перепади і Г.Чуйки, 1 березня 1992 р., 47 арк.

47.Ф. 270 Народний Рух України (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 175 Проект Ухвали Великої Ради НРУ від 13 листопада 1993 р. “Про національну політику Руху”, проект “Програмових засад національної політики НРУ”, надісланий в крайові організації Руху, 13 листопада – 16 листопада 1993 р., 26 арк.

48.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 3 Установчий з’їзд Української республіканської партії. Типографський примірник, 29-30 квітня 1990 р., 63 арк.

49.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 4 Програма Української Республіканської партії. Тези, квітень 1990 р., 3 арк.

50.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 5 Протоколи засідань Ради Української Республіканської партії (УРП). Виступ секретаря УРП П.Розумного “Проблеми партійного будівництва”, 11 серпня 1990–18 листопада 1990 р., 24 арк.

51.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 6 Протоколи засідань проводу УРП, 13 серпня – 9 жовтня 1990 р., 5 арк.

52.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 18 Протоколи, стенограми, резолюції, виступи учасників II з'їзду УРП, 1-2 червня 1991 р., 265 арк.

53.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 19 Протоколи засідань Ради УРП. Лист М.Гориня до Ради УРП від 22.06.1991 р., 16 лютого – 22 грудня 1991 р., 132 арк.

54.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 20 Протоколи засідань Проводу УРП, 15 липня – 22 грудня 1991 р., 38 арк.

55.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 34 Матеріали III з'їзду УРП. Типографський примірник, 1-2 травня 1992 р., 42 арк.

56.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 35 Протоколи засідань Ради УРП. Прес-реліз Центрального Проводу УРП про відношення до уряду В.П.Фокіна, заява Секретаріату УРП про стан збереження пам'яток української культури, 30 квітня – 22 грудня 1992 р., 39 арк.

57.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 36 Протоколи засідань проводу УРП, 25 січня – 16 грудня 1992 р.,
90 арк.

58.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 60 Протоколи засідань проводу УРП, 14 лютого – 17 листопада 1994 р.,
104 арк.

59.Ф. 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 72 Протокол засідань Проводу УРП, 21 січня 1995–16 червня 1995 р.,
45 арк.

60.Ф 271 Українська республіканська партія (1989 – 1998 рр.).

оп. 1.

Спр. 80 Протоколи зборів, конференції місцевих та обласних організацій
УРП, 7 квітня – 9 жовтня 1998 р., 64 арк.

61.Ф.272 Демократична партія України (1990-1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 1 Маніфест, ідейні засади та Статут Демократичної партії України,
41 арк.

62.Ф. 272 Демократична партія України (1990-1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 2 Програмова декларація ДемПУ. Статути партії, затверджені I з'їздом
і доповнені II та III з'їздом ДемПУ, 16 грудня 1991 – 1996 рр., 41 арк.

63.Ф. 272 Демократична партія України (1990-1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 3 Проекти програмової декларації II з'їзду ДемПУ, програми партії,
передвиборних платформ ДемПУ і економічної платформи об'єднання
демократичних сил України, 94 арк.

64.Ф. 272 Демократична партія України (1990 - 1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 4 Протокол Установчого з'їзду ДемПУ та матеріали до нього, слово на відкритті з'їзду, проект Статуту, фотографії та ін., 15-16 грудня 1990 р., 122 арк.

65.Ф. 272 Демократична партія України (1990-1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 5 Протоколи сесій і засідань Національної Ради ДемПУ та матеріали до них (постанови, ухвали, повідомлення, списки присутніх тощо). Лист Голови Національної Ради головам рад і первинних осередків у зв'язку з виборами Президента України, 19 січня 1991 – 2 грудня 1993 рр., 49 арк.

66.Ф. 272 Демократична партія України (1990-1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 8 Заяви Національної Ради, її Президії, обласних осередків ДемПУ, інших партій та громадських об'єднань, 19 листопада 1990–1994 рр., 66 арк.

67.Ф. 272 Демократична партія України (1990-1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 11 Проекти програми, Статуту ДемПУ та матеріали до них. Регламент, резолюції, заяви, звернення II-го з'їзду партії. Проект рішення з'їзду партії “Про проект Конституції України...”. Виступи делегатів з'їзду. Записки до президії ДемПУ, 13 грудня 1993 р., 225 арк.

68.Ф. 272 Демократична партія України (1990 - 1994 рр.).

оп. 1.

Спр. 41 Звернення, відозви, листівки до громадян, Президента, Верховної Ради України про політичний та економічний стан в Україні, 20 листопада 1990 – 27 березня 1994 р., 101 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

69.Ф. 5116 Міністерство культури Української РСР Київ.

оп. 19.

Спр. 3062 Протокол №1 засідання колегії Міністерства та документи до нього, 24 січня 1990 р., 104 арк.

70.Ф. 5116 Міністерство культури Української РСР Київ.

оп. 19.

Спр. 3073 Стенограма розширеного засідання колегії міністерства про підсумки творчої та фінансово-господарської діяльності підприємств і установ культури, виконання плану будівництва об'єктів культури за 1989 р., 28 лютого 1990 р., 111 арк.

71.Ф. 5225 Центральна виборча комісія Київ.

оп. 1.

спр. 748 Протоколи засідань, постанови, протокольні рішення ЦВК та документи до них. Стенограми засідань ЦВК. Постанови ЦВК №135-145. Документи про реєстрацію кандидатів на пост Президента Ржавського О.М., Ющенко В.А., Мороза О.О., Януковича В.Ф., 06 липня 2004 р., 263 арк.

72.Ф. 5225 Центральна виборча комісія Київ.

оп. 1.

спр. 749 Протоколи засідань, постанови, протокольні рішення ЦВК. Постанови ЦВК №146-170. Документи про реєстрацію кандидатів на пост Президента України Симоненка П.М., Вітренко Н.М., Базилюка О.Ф., 08-12 липня 2004 р., 329 арк.

73.Ф. 5225 Центральна виборча комісія Київ.

оп. 2.

Спр. 104 Плакати передвиборчих програм політичних партій, виборчих блоків партій, списки кандидатів у депутати яких зареєстровано в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, січень – лютий 1998 р., 30 арк.

74.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 64 Документи про суспільно-політичну позицію в Криму, створення Державної Думи України та ін. Відомості, інформація, листування, 11 січня – 25 квітня 1992 р., 167 арк.

75.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 179 Документи про укладення міждержавного договору із Республікою Вірменією, вплив стратегічної ядерної зброї на територію України, на її Національну безпеку, роботу з питання нейтралізації рішення ВР РФ щодо статусу м. Севастополя ін., 4 січня – 23 липня 1993 рр., 270 арк.

76.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 183 Документи про стабілізацію політичної і економічної ситуації в м. Севастополі, стан справ з розміщенням іноземних представництв у м. Києві, забезпечення житлом військовослужбовців у Миколаївській області та ін. Постанова, звернення, протокол, заява, довідки, інформація, телеграма, листування, 4 січня – 1 червня 1993 р., 145 арк.

77.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 211 Документи про створення економічної зони в Закарпатській області, перевірку звернень з Тернопільської області Представників Президента, утворення Економічного союзу СНД і ін. (закон, постанови, угода, договори, положення, рішення, звернення, план, інформації, листування, 4 червня – 11 жовтня 1993 рр., 225 арк.

78.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 213 Документи до проекту Декрету Кабміну України “Про спеціальну (вільну) економічну зону в Закарпатській області”, про діяльність на території Переяслав-Хмельницького району СП “Агрос”, відзначення членів Міжнародної комісії розслідування голоду в Україні 1992–1993 рр. і ін. (декрет, огляд, заяви, інформації, пояснювальна записка, аналітична записка, переліки, доповідні записки, кошторис, листування), 11 січня – 29 грудня 1993 рр., 210 арк.

79.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 243 Документи з питань підготовки проектів законів України, указів і розпоряджень Президента України про розмежування повноважень між органами державної влади України та Республікою Крим, вдосконалення системи органів охорони національно-культурної спадщини, сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні, місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування, СЕЗ в Закарпатській області, створення національного природного парку “Українські Бескиди” (Львівська область) і ін., 28 грудня 1992 – 8 квітня 1993 рр., 202 арк.

80.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 398 Документи про врегулювання взаємин між урядами України та Автономною Республікою Крим, проведення реформ в Криму та ін. (указ, розпорядження, постанова, рішення, протокол, заява, доповідні записки, інформації, листування), 18 січня – 7 липня 1994 р., 111 арк.

81.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 1.

Спр. 438 Документи про основні напрямки стратегії України по відношенню до ядерної зброї, позицію США стосовно ситуації в Криму та на Чорноморському флоті та ін., 24 січня–27 липня 1994 р., 112 арк.

82.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 2.

Спр. 369 Листування з Представництвом Президента України в АР Крим, Президентом АРК, Верховною Радою та Урядом АРК, обласними та міськими Радами народних депутатів. Т.1., 4 січня – 18 липня 195 р., 175 арк.

83.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 2.

Спр. 439 Документи щодо регіональних конфліктів, Т.1, 29 грудня 1994 – 29 грудня 1995 рр., 231 арк.

84.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 2.

Спр. 727 Документи щодо реалізації положень Указу Президента України “Про питання видачі дипломатичних та службових паспортів України”, не припустимості встановлення Угорщиною пам’ятного знаку на Веречанському перевалі, аварії літака на архіпелазі Шпіцберген тощо, 22 січня – 25 грудня 1996 р., 205 арк.

85.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 2.

Спр. 850 Документи про підписання Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Іспанією, визначення правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу тощо, 27 червня – 16 жовтня 1996 р., 180 арк.

86.Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 2.

Спр. 919 Листування з Представництвом Президента України в Автономній республіці Крим, Верховною Радою та урядом Автономної республіки Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськдержадміністраціями, народними депутатами, організаціями, установами, окремими громадянами, т.2, 16 квітня – 10 грудня 1996 р., 138 арк.

87. Ф. 5233 Адміністрація Президента України Київ.

оп. 2.

Спр. 1007 Документи щодо регіональних конфліктів. Т.1., 23 листопада 1995 – 29 квітня 1996 рр., 178 арк.

88.Ф. 5235 Уряд Української Народної Республіки в екзилі.

оп. 1.

Спр. 934 Документи до надзвичайної сесії Украни 10 скликання (порядок нарад, грамота про передачу повноважень Державного центру УНР владі

України в Києві; постанова та декларація надзвичайної сесії, листи, 1991-1992 рр., 41 арк.

89. Ф. 5235 Уряд Української Народної Республіки в екзилі.

оп. 1.

Спр. 1270 Документи ресорту краєвих справ (статті “За правильне розуміння позиції Державного центру УНР у світлі сучасних подій в Україні”, розмова з М.Горбалем про Установчий з’їзд НРУ в Києві, резолюції конференції НРУ і протоколи засідання Центральної Ради УНР в Філадельфії, 1989 р., 34 арк.

Державний архів Служби Безпеки України

90. Ф. 16 Таємне діловодство ВЧК-КДБ.

оп. 14.

Спр. 5. Інформаційне повідомлення Першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про процеси серед учасників так званого “Українського культурологічного клубу”, 1990 р., арк.178-180.

91. Ф. 16 Таємне діловодство ВЧК-КДБ.

оп. 16.

Спр. 6 Доповідна КДБ УРСР Першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому щодо зриву акцій присвячених 40-річчю прийняття Декларації ООН про права людини, 1990 р., арк.155-157.

92. Ф. 16 Таємне діловодство ВЧК-КДБ.

оп. 16.

Спр. 8 УХС. Декларація принципів, 1990 р., арк.135-141.

93. Ф. 16 Таємне діловодство ВЧК-КДБ.

оп. 16.

Спр. 8. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР Першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про локалізацію антисуспільної діяльності націоналістичних елементів, 1990 р., арк.131-134.

94. Ф. 16 Таємне діловодство ВЧК-КДБ.

оп. 14.

Спр. 8 Довідка КДБ УРСР “Про самодіяльні угруповання негативного спрямування”, 1990 р., арк.176-183.

Державний архів Закарпатської області

95.Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

Спр. 3 Матеріали до протоколів ХХІІ звітно-виборчої конференції обласної партійної організації, 9 червня 1990 р., 114 арк.

96.Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

Спр. 7 Протокол VII пленуму Закарпатського обкому Компартії України, 4 квітня 1990 р., 78 арк.

97.Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

Спр. 9 Протокол VIII Пленуму обкому Компартії України, 12 травня 1990 р., 60 арк.

98.Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

Спр. 17 Протокол III Пленуму обкому Компартії України, 10 листопада 1990 р., 76 арк.

99.Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

спр.22 Протоколи № 14, 15, 16 засідань бюро обкому Компартії України з додатками, 21 березня – 25 травня 1990 р., 34 арк.

100. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

Спр. 27 Матеріали до протоколів №1 засідання бюро обкому Компартії України, 17 липня 1990 р., 56 арк.

101. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 34.

Спр. 28 Протоколи № 2, 3 засідань бюро обкому Компартії України з додатками, 28 серпня – 28 вересня 1990 р., 58 арк.

102. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36.

Спр. 1 Протокол ХХІІ конференції Закарпатської обласної партійної конференції від 2 лютого 1991 р., 144 арк.

103. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36.

Спр. 3 Матеріали до протоколів ХХІІ конференції /2 етап/ обласної організації Компартії України, 2 лютого 1991 р., 70 арк.

104. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36

Спр. 4 Протоколи №4, 5, 6 пленумів Закарпатського обкому Компартії України, 15 січня – 23 липня 1991 р., 133 арк.

105. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36.

Спр. 9 Протоколи №10-14 засідань бюро обкому Компартії України з додатками, 23 квітня – 23 серпня 1991 р., 61 арк.

106. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36.

Спр. 28 Записки відділів обкому Компартії України про політичну ситуацію в області, 15 травня – 5 липня 1991 р., 17 арк.

107. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36.

Спр. 29 Записки відділів обкому партії з питань роботи радіомовлення, загальноосвітніх шкіл, соціологічних досліджень в області, інших питань ідеологічної діяльності, 16 січня – 23 липня 1991 р., 34 арк.

108. Ф. 1 Закарпатський обком Компартії України.

оп. 36.

Спр. 30 Інформації територіальних комітетів, райкомів партії щодо виконання постанов обкому партії з питань масово-політичної роботи, соціально-політичної ситуації в області, 22 лютого – 15 серпня 1991 р., 42 арк.

Державний архів Вінницької області

109. Ф П-87 Вінницький міськком Компартії України.

оп. 27.

Спр. 6 Протокол II пленуму міськкому Компартії України, 18 квітня 1991 р., 94 арк.

110. Ф. П-136 Вінницький обком Компартії України.

оп. 88.

Спр. 116 Протокол №12 засідання бюро обласного комітету Компартії України, 23 березня 1991 р., 37 арк.

111. Ф. П-136 Вінницький обком Компартії України.

оп. 88.

Спр. 125 Протокол засідання бюро обласного комітету Компартії України, 8 липня 1991 р., 34 арк.

112. Ф. П-136 Вінницький обком Компартії України.

оп. 88.

Спр. 134 Інформації і інші документи, спрямовані ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань організаційно-партійної, масово-політичної роботи і іншого, 27 лютого 1991 – 12 серпня 1991 р., 21 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

113. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5616 Постанова Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України, 3 січня – 1 серпня 1991 р., 219 арк.

114. Ф.П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп.1.

спр. 5618 Постанова Політбюро ЦК Компартії України від 23 січня 1991 р. про проект Союзного договору та масово-політичну роботу в зв'язку з

проведенням всенародного референдуму про збереження СРСР, пропозиції райкомів партії до тексту договору за 1991 р., 38 арк.

115. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5620 Листи ЦК Компартії України Кримському рескому, обкомам. Київському міськкому для використання в практичній роботі. Т.1., 11 січня – 21 лютого 1991 р., – 263 арк.

116. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5622 Листи ЦК Компартії України Кримському рескому, обкомам. Київському міськкому для використання в практичній роботі. Т.3, 13 червня – 7 серпня 1991 р., 234 арк.

117. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5625 Інформаційні листи обкому, надіслані райміськкомам для використання в роботі, 30 січня – 4 липня 1991 р., 18 арк.

118. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5629 Звіт про роботу аналітичної групи відділу національної політики ЦК КПРС в областях Західної України від 18 березня 1991 р., 83 арк.

119. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5630 Листування з ЦК КПРС і ЦК Комапартії України про обговорення проектів нормативно-методичних документів ЦК КПРС і ЦК Комапартії України та інші питання, 5 січня – 15 серпня 1991 р., 94 арк.

120. Ф.П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5632 Порядок денний ухвали і угоди об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Ради народних депутатів від 16 лютого 1991 р., 6 арк.

121. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5633 Документи наради з питань координації дій партійних комітетів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей від 19 лютого 1991 р., 31 арк.

122. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5634 Пропозиції райкомів партії щодо координації роботи партійних організацій Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей в умовах опозиції за 1991 р., 16 арк.

123. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5639 Інформації, які надіслали обкоми і міськкоми інших областей для використання їх у пропагандистській роботі, 11 січня – 22 серпня 1991 р., 165 арк.

124. Ф. П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5640 Інформації і довідки райміськкомам для пропагандистської роботи, 11 січня – 26 квітня 1991 р., 49 арк.

125. Ф.П-1 Івано-Франківський обком Компартії України.

оп. 1.

Спр. 5562 Інформації про виконання постанови ЦК КПУ “Про розвиток суспільно-політичної обстановки у західному регіоні республіки” і роботу первинних парторганізацій по її стабілізації, 1990 р., 26 арк.

Державний архів Луганської області

126. Ф. П-5 Луганський міськком Компартії України.

оп. 37.

Спр. 12 Протоколи №13-19 засідань бюро міськкому Компартії України, 20 липня – 21 грудня 1989 р., 104 арк.

127. Ф. П-5 Луганський міськком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 7 Протоколи №20-27 засідань бюро міськкому Компартії України,
18 січня – 20 вересня 1990 р., 104 арк.

128. Ф. П-5 Луганський міськком Компартії України.

оп. 41.

Спр. 71 Протоколи 7-12 засідань бюро міськкому Компартії України,
21 березня – 15 серпня 1991 р., 94 арк.

129. Ф. 179 Луганський обком Компартії України.

оп. 75.

Спр. 12 Протокол №3 засідання бюро обкому партії, 27 лютого 1989 р.,
37 арк.

130. Ф. 179 Луганський обком Компартії України.

оп. 75

Спр. 20 Протокол №6 засідання бюро обкому партії, 19 травня 1989 р.,
63 арк.

131. Ф. 179 Луганський обком Компартії України.

оп. 75.

Спр. 28 Протокол №9 засідання бюро обкому партії, 27 липня 1989 р.,
11 арк.

132. Ф. 179 Луганський обком Компартії України.

оп. 75.

Спр. 37 Протокол №13 засідання бюро обкому партії, 23 вересня 1989 р.,
13 арк.

133. Ф. 179 Луганський обком Компартії України.

оп. 77.

Спр. 28 Протокол №20 засідання бюро обкому партії, 5 березня – 23 березня
1990 р., 41 арк.

134. Ф. 179 Луганський обком Компартії України.

оп. 77.

Спр.47 Протокол №7 засідання бюро обкому партії, 23 жовтня – 22 листопада 1990 р., 15 арк.

Державний архів Одеської області

135. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 151.

Спр. 50 Інформації обкому партії в ЦК КПРС, ЦК Компартії України стосовно виконання постанов вищестоячих партійних органів щодо організації партійної ідеологічної роботи, 9 лютого – 29 грудня 1989 р., 82 арк.

136. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 151.

Спр. 54 Директивні листи обкому партії стосовно питань організаційно-партійної, ідеологічної роботи, 22 лютого – 9 вересня 1989 р., 60 арк.

137. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 152.

Спр. 23 Протоколи №7-13 засідань бюро обкому Компартії України, 24 вересня – 27 грудня 1990 р., 140 арк.

138. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 152.

Спр. 62 Інформації обкому партії щодо виконання постанов ЦК КПРС, ЦК Компартії України з організаційно-партійної, ідеологічної роботи, соціально-економічної політики, 2 лютого – 20 грудня 1990 р., 109 арк.

139. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 152.

Спр. 68 Документи обкому партії з питань ідеологічної роботи. Інформації, записки відділів обкомів про суспільно-політичну ситуацію в області, діяльність громадських формувань. Документи з питань науки, культури, навчальних закладів, творчих організацій, діяльності засобів масової організації (партійні видання). Документи на військово-патріотичну тематику, 19 січня – 26 грудня 1990 р., 116 арк.

140. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 153.

Спр. 3 Протоколи №14-18 засідань бюро обкому Компартії України, 22 січня – 26 квітня 1991 р., 133 арк.

141. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 153.

Спр. 5 Протоколи №19-23 засідань бюро обкому Компартії України і постанови обкому партії від 25 серпня 1991 р, що не були оформлені в протокол у зв'язку з призупиненням діяльності обкому партії, 21 травня – 25 серпня 1991 р., 169 арк.

142. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 153.

Спр. 11 Довідки відділів обкому, інформації партійних, радянських, господарських організацій з приводу виконання постанов обкому Компартії України з ідеологічної роботи, питань народної освіти, 19 березня 1986 – 10 липня 1991 рр., 114 арк.

143. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 153.

Спр. 25 Інформації обкому партії в ЦК КПРС з організаційно-партійної, ідеологічної роботи, 16 січня – 22 серпня 1991 р., 32 арк.

144. Ф. П-11 Одеський обком Компартії України.

оп. 153.

Спр. 26 Інформації обкому партії в ЦК Компартії України щодо організаційно-партійної, ідеологічної роботи, соціально-економічної політики (11 січня – 16 серпня 1991 р., 78 арк.

Державний архів Тернопільської області

145. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 73 Протоколи VI-VIII пленумів обкому Компартії України, 24 січня – 11 квітня 1990 р., 204 арк.

146. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 75 Протоколи ІХ, Х, І, ІІ пленумів обкому Компартії України, 11 серпня–4 грудня 1990 р., 173 арк.

147. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 79 Протоколи №26-29, 1-3 засідань бюро обкому Компартії України, 13 липня – 26 грудня 1990 р., 113 арк.

148. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 95 Інформації обкому партії в ЦК КПРС, ЦК Компартії України про виконання постанов вищих парторганів з питань пропозицій і зауважень до проектів платформи ЦК КПРС до ХХVІІ з'їзду партії і уставу КПРС, Компартії України, наведення порядку в сплаті членських партійних внесків, посилення партійної дисципліни, виборів народних депутатів Української РСР і місцевих рад, удосконалення структури апарату партійних комітетів, позиції обласної парторганізації до другого етапу ХХVІІІ з'їзду Компартії України, додаткових заходів для покращення умов життя ветеранів війни і праці, місцевих зарубіжних зв'язків обкому Компартії України, існування газети "Тернопіль Вечірній", покращення забезпечення населення продовольством, зміцнення правопорядку і посилення боротьби з злочинністю, розгляду апеляцій і заяв адресованих на ХХVІІІ з'їзд КПРС, 12 березня – 29 грудня 1990 р., 81 арк.

149. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 96 Інформації, довідки, робочі плани відділів обкому партії про виконання постанов вищих партійних органів з питань організації роботи в зв'язку з рішенням грудневого (1989 р.) пленуму ЦК КПРС, покращення роботи з народними депутатами-комуністами в обласній раді, політичних підсумків мітингів 24-25 лютого 1990 р., покращення інформування

комуністів про діяльність ЦК КПРС, внутрішньоредакційну і видавничу діяльність, покращення діяльності національно-культурних товариств, істотних недоліків в роботі ритуально-похоронних служб, посилення партійного впливу на розвиток економіки області, забезпечення стійкої роботи народного господарства в осінньо-зимовий період 1990-1991 рр., соціальний розвиток села і вирішення продовольчого питання, покращення соцзаконності і правопорядку, соціальному захисті військовослужбовців і членів їх сімей, порядку розгляду листів трудящих, адресованих ХХVIII з'їзду КПРС, ХХІІІ з'їзду Компартії України і ХХІІІ обласної партконференції, 11 серпня – 12 грудня 1990 р., 94 арк.

150. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 129 Протоколи №4-11 засідань бюро обкому Компартії України, 26 січня – 19 серпня 1991 р., 154 арк.

151. Ф. П-1 Тернопільський обком Компартії України.

оп. 39.

Спр. 131 Матеріали до протоколів №4-10 засідань бюро обкому Компартії України, 16 січня – 19 липня 1991 р., 76 арк.

152. Ф. Р-3447 Тернопільська обласна організація УРП. 1988–1995 рр.

оп.1.

Спр. 1 Віхи діяльності обласної організації УРП, 7 серпня 1988 – 15 листопада 1992 рр., 11 арк.

153. Ф. Р-3447 Тернопільська обласна організація УРП. 1988–1995 рр.

оп. 1.

Спр. 2 Протоколи засідань Секретаріату і Проводу організації, 9 лютого 1992 – 27 липня 1994 рр., 70 арк.

154. Ф. Р-3447 Тернопільська обласна організація УРП. 1988–1995 рр.

оп. 1.

Спр. 5 Резолюції, ухвали облради, Проводу організації, 20 січня – 28 листопада 1992 р., 11 арк.

155. Ф. Р-3448 Тернопільська обласна спілка політв'язнів і репресованих України.
1990–1993 рр.
оп.1.
Спр. 3 Протоколи зборів членів Спілки політв'язнів і репресованих України,
13 вересня – 6 грудня 1991 р., 8 арк.
156. Ф. Р-3450 Громада Подільського краю Тернопільщини. 1986 – 1994 рр.
оп. 1.
Спр. 1 Листування Громади з органами влади з перейменування вулиць,
спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на честь видатних українських
діячів, письменників, 11 вересня 1986 – 25 серпня 1987 рр., 4 арк.
157. Ф. Р-3450 Громада Подільського краю Тернопільщини. 1986 – 1994 рр.
оп. 1.
Спр. 3 Листування Громади з органами влади, організаціями з питань
перейменування вулиць, відбудови церков, реконструкції меморіалу УГА і
жертв сталінського терору. Інформація про роботу Громади за 1988 –
1989 рр., 3 січня – 15 вересня 1989 р., 13 арк.

Державний архів Харківської області

158. Ф. 2 Харківський обком Компартії України.
оп. 207.
Спр. 577 Стенограма зустрічі партійного активу м. Харкова з першим
секретарем Львівського міськкому партії т. Мартинюком А.І., 26 грудня
1990 р., 70 арк.
159. Ф. 2 Харківський обком Компартії України.
оп. 207.
Спр. 750 Довідки відділів про виконання постанов секретаріату обкому
партії з питань ідеології, 23 серпня 1985–21 травня 1991 р., 51 арк.
160. Ф.2 Харківський обком Компартії України.
оп. 207.
Спр. 755 Інформації і листи обкому партії, спрямовані в ЦК КПРС і ЦК
Компартії України, 14 січня – 24 липня 1991 р., 11 арк.

161. Ф. 2 Харківський обком Компартії України.

оп. 207.

Спр. 762 Директивні листи, довідки, орієнтування обкому партії, спрямовані в міські і партійні комітети для виконання і використання в практичній роботі, 8 січня – 15 серпня 1991 р., 206 арк.

Державний архів Чернівецької області

162. Ф. П-1 Чернівецький обком Компартії України.

оп. 60.

Спр. 175 Матеріали наради про суспільно-політичну ситуацію в області в обкомі партії, 135 арк.

163. Ф. П-1 Чернівецький обком Компартії України.

оп. 60.

Спр. 450 Інформації партійних органів республіки і області про стан і працю суспільно-політичних організацій різних напрямків, 133 арк.

Публікації джерел в Інтернеті

Архіви України. Офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України

164. Постанова Верховної Ради УРСР “Про проголошення незалежності України”, 24 серпня 1991 р. ЦДАВО України, ф.1, оп.16, спр.4630, арк.1. – Режим доступу: [http //www.archives.gov.ua/Sections/17-Nez/index.php?68](http://www.archives.gov.ua/Sections/17-Nez/index.php?68) (перегляд 26 січня 2009 р.).

165. Агітаційна листівка: звернення до українського народу із закликом не підтримувати союзного договору на всенародному референдумі 17 березня 1991 р. Березень 1991 р. ЦДАГО України, ф.272, оп.1, спр.41, арк.84. – Режим доступу: [http //www.archives.gov.ua/Sections/17-Nez/index.php?56](http://www.archives.gov.ua/Sections/17-Nez/index.php?56) (перегляд 26. 01. 2009 р.).

Виставки Державного архіву Львівської області

166. Відозва Президії Верховної Ради України “Шановні співвітчизники”. – Режим доступу: <http://www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/image/496-497/>.

167. Ухвала Львівської обласної Ради народних депутатів “Про політичну ситуацію на Львівщині і захист демократії” (29 листопада 1990 р.). – Режим доступу: <http://www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/image/481/>.

Архів автора

168. Донецкая республика. Великий Донецкий народ! Братья и сестры! Дончане! (Звернення від 15.04.2007–А.С) // Архів автора.
169. Донецкая республика. Официальное заявление. (Звернення від 27.05.2007 – А.С) // Архів автора.
170. Дорогой Донбасс (помним, любим, скорбим) (Звернення від 18.06.2007 – А.С) // Архів автора.
171. Звернення Народного блоку Литвина до народу України. віддруковано Тов. “Бізнес-Інтелект”. Замовлення №2/03 // Архів автора.
172. Историческое обоснование обращения организаций Подкарпатских русинов к Совету Европы о непризнании властями Украины национальности подкарпатские русины // Архів автора.
173. Комитету ООН по правам человека. Женева // Архів автора.
174. Лист Голові правління Общества Підкарпатських русинів В.В.Сарканичу від Державного комітету України у справах національностей та міграції (№4-13 / с.2 від 16.02.2000) // Архів автора.
175. Листівка “Глибоко чистовані Подкарпатські русини” // Архів автора.
176. Листівка “Дорогі русини – не прызнаный нашим государством народ Украины” // Архів автора.
177. Листівка “Залишися русином” // Архів автора.
178. Листівка “Русины и Україна – у контексті перепису населення” // Архів автора.
179. Листівка “Чи є підстави вважати русинів самодостатньою етнічною спільнотою, окремим слав’янським народом?” // Архів автора.
180. Официальное заявление ДООО “Донецкая республика” о защите прав и свобод членов организации // Архів автора.
181. План заходів щодо розв’язання проблем українців-русинів (Державний комітет України у справах національностей та міграції – №13-884/2 від 7.10. 1996) // Архів автора. – 5 арк.
182. Сарканич В.В., Талабишка И.Д. Вместо предисловия // Архів автора. – 8 арк.
183. Федеративная республика Украина // Архів автора.

184. Хранить верность Христу и Его Святой Церкви // Архів автора.

Опубліковані документи. Виступи політичних і громадських діячів

185. Андрухович Ю. Город-корабль / Ю.Андрухович // Вестник Европы. Журнал европейской культуры. – М. – 2004. – Т.ХІІІ – ХІV. – С.151-157.
186. Андрухович Ю. Сепаратизм? / Ю.Андрухович. – Режим доступу: // <http://www.dt.ua/3000/3680/35852/> (перегляд 27 травня 2010 р.).
187. Андрухович Ю. Тринадцять слів з розгорнутим трактуванням / Ю.Андрухович // Україна молода. – К., 2004. – 20 серпня. – С.4.
188. Андрухович Ю. Шукаючи Dreamland / Ю.Андрухович // Критика. – К., 2005. – січень-лютий. – 2005. – С.3.
189. Бебик В., Полохало В. Дума про Україну / В.Бебик, В.Полохало // Літературна Україна. – К., 1991. – 19 грудня. – С.7.
190. Бедь В. “На коліна нас вже не поставити” / В.Бедь // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 15 лютого. – С.2.
191. Безсмертний Р. Всю владу передаємо на місця / Р.Безсмертний // Аргумент-влада. – Львів, 2005. – 11 травня. – С.5.
192. Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістдесят / Р.Безсмертний // Експрес. – Львів, 2005. – 31 березня-7 квітня. – С.9.
193. Бекиров Н. Крымскотатарский народ твердо поддерживает территориальную целостность, суверенитет Украины / Н. Бекиров // День. – К., 2004. – 8 декабря. – С.4.
194. Боделан Р. Время требует действия. Выступление I секретаря обкома партии 4 декабря 1990 г. / Р.Боделан // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 4 декабря. – С.2.
195. Боделан Р. За консолидацию партии на принципах перестройки / Р.Боделан // Вечерняя Одесса. – Одесса, 1990. – 9 июля. – С.1-3.
196. Бондаренко К. Західна Україна повинна домогтися статусу автономної республіки в складі України / К.Бондаренко // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.231-235.

197. Бондаренко К. Листи з України / К.Бондаренко // Поступ. – Львів, 2001. – 12-18 липня. – С.2.
198. Братунь Р. Час припинити війну проти народу Західної України / Р.Братунь // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 25 січня. – С.2.
199. Брус В. Ради усвідомлюють свою відповідальність / В. Брус // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 7 грудня. – С.4.
200. Вакарчук І. “Ефект” мовної присутності / І. Вакарчук // Україна молода. – К., 2009. – 27 січня. – С.10.
201. Василенко В. У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями “перемог” і “програшів” / В. Василенко // Дзеркало тижня. – К., 2009. – 7 лютого. – С.5.
202. Взаємоузгоджений протокол парламентської комісії ВР УРСР, уряду республіки і представників ради страйкуючих колективів шахтарів (17-18 квітня 1991 р.) // Голос України. – К., 1991. – 20 квітня. – С.2.
203. “Верю в чувство гражданского долга”. Выступление по украинскому телевидению председателя Совета министров УССР В.Фокина // Голос України. – К., 1991. – 28 лютого. – С.3.
204. Відозва Ради Національної спілки письменників України // Голос України. – 2006. – 10 червня. – С.3.
205. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №4. – 28 січня.
206. Витренко Н. Защитим Украину от оранжево-коричневой чумы / Н.Витренко // Народная оппозиция. – Харьков, 2004. – ноябрь. – С.1-4.
207. Виступ Голови Верховної Ради України, співголови комісії по розробці нової Конституції України І.Плюща // Голос України. – К., 1992. – 2 липня. – С.3.
208. ВО "Свобода" стурбовано ситуацією в Криму. – Режим доступу: http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000469.html (перегляд 9 серпня 2006 р.).
209. Голенко В.Н., Тихонов В.Н. Северодонецк: точки не будет / В.Н. Голенко, В.Н.Тихонов. – Луганск: ПЦ “Максим”, 2008. – 296 с.

210. Ганущак Ю. Як нам облаштувати Україну / Ю. Ганущак // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 28 червня - 4 липня. – С.2.
211. Гурвіц Е. Ми просили одного – надати Одесі статус міста-регіону / Е. Гурвіц // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 26 серпня. – С.3.
212. Гуренко С. На засадах рівноправності / С.Гуренко // Голос України. – К., 1991. – 15 березня. – С.3.
213. Гуцуляк З. Ми всі – українці / З. Гуцуляк // Народна. Суспільно-політична газета. – К., 2006. – 18 лютого. – С.1.
214. Давимука С.А. Потрібні рішучі дії! / С.А.Давимука // Урядовий кур'єр. – К, 1991. – жовтень. – №29. – С.6.
215. Джемільов М. Бій так бій / М. Джемільов // Український тиждень. – К., 2009. – 27 лютого. – 5 березня. – С36.
216. Джемилев М. В других местах реки крови лились покуда меньшим причинам... / М. Джемилев // Полуостров. – Симферополь, 2005. – 4-10 марта. – С.10.
217. Джемілев М. Нам потрібно було б висловити подяку, бо ми зробили все можливе, щоб нейтралізувати сепаратизм у Криму / М.Джемілев // Дзеркало тижня. – К., 2005. – 21-27 травня. – С.2.
218. Джемільов М. У Криму навмисно нагнітають атмосферу / М. Джемільов // Експрес. – Львів, 2006. – 17-24 серпня. – С.5.
219. Дейч Б. Державі потрібен економічно розвинений політично стабільний Крим / Б.Дейч // Голос України. – К., 2004. – 20 серпня. – С.3.
220. Дейч Б. Крим проти розколу країни / Б.Дейч // Голос України. – К., 2004. – 10 грудня. – С.3.
221. Дейч Б. Тема кримського референдуму могла б і не виникнути... / Б.Дейч // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 11 березня. – С.11.
222. Декларація // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.280-282.
223. Декларация о гусударственном суверенитете Донецкой Федеративной Республики (ДФР). – Режим доступу:

//<http://mignews.com.ua/data/Photos/Photo/13591-13592.JPG> (перегляд 12 лютого 2009 р.).

224. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: Україна, 1991. – 8 с.
225. Діяти в інтересах людей. Виступ першого секретаря Івано-Франківського обкому Компартії України...З.В.Куравського...// Прикарпатська правда. – Івано-Франківськ, 1991. – 19 лютого. – С.1.
226. Доповідь Президента України, Голови Конституційної Комісії України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р. // Голос України. – К., 1992. – 13 липня. – С.3, 6-7.
227. До суверенної України – чесним шляхом. Заява державних та громадсько-політичних організацій області // Закарпатська правда. – Ужгород, 1991. – 31 липня. – С.1.
228. Досягти українсько-російського консенсусу. Ухвала громадсько-політичної конференції “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 10 січня. – С.2.
229. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху (Доповідь на Всеукраїнських зборах Народного Руху України) / І.Драч // Галичина. – Івано-Франківськ, 1990. – 31 жовтня. – С.3-4.
230. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України (25-28 жовтня 1990 року). Документи. – Ньюарк (Нью-Джерзі), 1991. – 74 с.
231. Закон України “Про Представництво Президента України в республіці Крим” // Відомості Верховної Ради України. – №9. – 1993. – 2 березня. – Ст.58.
232. Закон України “Про статус автономної Республіки Крим” // Відомості Верховної Ради України. – №30. – 1992. – 28 липня. – Ст.419.
233. Закон Української Радянської Соціалістичної республіки про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – 27 серпня. – №35. – Ст.467.
234. Закон УРСР “Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки” // Голос України. – К., 1991. – 15 лютого. – С.3.

235. Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” // Місцеве та регіональне самоврядування України. – 1994. – Вип.1-2. – С.14-15.
236. Заключне слово Голови Верховної Ради УРСР, голови Конституційної комісії Л.Кравчука // Голос України. – К., 1991. – 18 травня. – С.2.
237. За народовластие. Долой диктатуру! Передвыборная программа Коммунистической партии Украины // Коммунист Донбасса. – Донецк, 2007. – 28 августа. – С.2.
238. Затулин К. От “особых отношений” к “новым рубежам” / К.Затулин // Литературная газета. – Москва, 2005. – 9-15 февраля. – С.3.
239. Затулин К. Родина Тараса Шевченко станет Бельгией? / К.Затулин // Аргументы и факты. – 2004. – №49. – С.4.
240. Заява Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим // Відомості Верховної Ради України. – №33. – 1992. – 18 серпня. – Ст.481.
241. Заява до народних депутатів України // Подкарпатська Русь. Народна двотыжнева новинка Общества подкарпатських русинув. – 1992. – №2. – 15 майя. – С.2.
242. Заява з приводу проявів сепаратизму на Закарпатті. – Режим доступу: [http // www.mplawiuuk.kiev.ua.ua](http://www.mplawiuuk.kiev.ua.ua) (перегляд 9 серпня 2006 р.).
243. Заява конференції представників робітничих і страйкових комітетів, громадських організацій і політичних партій демократичної орієнтації та народних депутатів України (9-11 травня в шахтарському Павлограді Дніпропетровщини) // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 16 травня. – С.1.
244. Заява комітету у справах національностей при Кабінеті міністрів України // Літературна Україна. – К., 1991. – 31 жовтня. – С.1.
245. Заява “Ні – сепаратизму!” // Українське слово. – К., 2004. – 1-7 грудня. – С.3.
246. Заява ОУН від 17 червня 2006 р. – Режим доступу: <http://www.mplawiuuk.kiev.ua/> (перегляд 9 серпня 2006 р.).

247. Заява ОУН, ОУН (р) та ВО "Свобода. – Режим доступу: http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000080.html (перегляд 9 серпня 2006 р.).
248. Заява Секретаріату ОУН “Заколот проти державності України” // Українське слово. – К., 2004. – 1-7 грудня. – С.3.
249. Заява щодо функціонування та розвитку освіти державною мовою в Автономній Республіці Крим. – Режим доступу: <http://dobrovol.org/article/18/> (перегляд 15 серпня 2007 р.).
250. Заявление фракции Компартии Украины в Верховной Раде Украины // Коммунист Крыма. – Симферополь, 2004. – С.1.
251. Збірник нормативних актів з державного будівництва і місцевого самоврядування в Україні. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 388 с.
252. Звернення Верховної Ради України до Північно-Атлантичної Асамблеї (ПАА) // Відомості Верховної Ради України. – №33. – 1992. – 18 серпня. – Ст.482.
253. Звернення ГП “Пора” до громадян України. – Режим доступу: <http://pora.org.ua/content/view/3542/172/> (перегляд 18 серпня 2006 р.).
254. Звернення депутатів Ужгородської міської ради П.Федака, Т. Шляхти, А.Федорішко // Вечірній Франківськ. – Івано-Франківськ, 2008. – 26 червня. – С.3.
255. Звернення до Верховної Ради УРСР від Координаційної ради обласних Рад народних депутатів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей // Голос України. – К., 1991. – 27 червня. – С.3.
256. Звернення до західноукраїнського регіону // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 5 квітня. – С.2.
257. Звернення Президента України Л.М.Кравчука до народних депутатів всіх рівнів, політичних сил, населення Республіки Крим із закликом стабілізувати політичну ситуацію. 21 квітня 1992 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. / Упоряд. М.І.Панчук, І.Л.Гошуляк та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С.484-488.
258. Золотарьов Є. Про громадянський патріотизм і третю революцію / Є.Золотарьов // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 3 березня. – С.4.

259. Експертний висновок Інституту української мови Національної Академії наук України щодо “Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин” 1992 року та проекту Закону України “Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин” // Бахмутський шлях. – 2002. – №3-4. – С.189.
260. Єдиним фронтом – проти диктату Кремля. З виступу першого заступника голови Тернопільського облвиконкому Богдана Бойко // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 26 лютого. – С.2.
261. Іваничук Р. Не будьмо “малоросами” / Р.Іваничук // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 5 лютого. – С.2.
262. Інтерв’ю М.Плав’юка дане напередодні XII Великого Збору Українських націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.100-106.
263. Коментар Прес-служби МЗС України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/3775.htm>.
264. Конституція Автономної Республіки Крим. – Сімферополь: Таврида, 1998. – 140 с.
265. Конституція України. – Х.: ПП “ІГВІНІ”, 2006. – 64 с.
266. Конституція України. Проект схвалений (із зауваженнями і пропозиціями) Конституційною комісією 11 березня 1996 р. // Голос України. – К., 1996. – 23 травня. – С.3-8.
267. Концепція нової Конституції України. Проект підготовлений робочою групою Конституційної Комісії Верховної Ради УРСР. – К.: В-ння ВР УРСР, 1991. – 54 с.
268. Концепція нової Конституції України (схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 р.) // Голос України. – 1991. – 3 липня. – С.12-13.
269. Конференція Українських Націоналістів. Матеріали й документи. – К.: В-ння Конгресу Українських Націоналістів (КУН), 1992. – 238 с.
270. Косів М. Воскресають лиш там, де є могили / Михайло Косів. – Львів: Піраміда, 2006. – 540 с.
271. Косів М. Настав найрішучіший момент / Михайло Косів // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 16 травня. – С.1.

272. Косів М. Не все зразу здійсниме... / М. Косів // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 22 березня. – С.1.
273. Костицький В., Шишкін В., Журавський В. Основний закон усіх примирить. Християнські демократи пропонують свій проект / В.Костицький, В.Шишкін, В.Журавський // Голос України. – К., 1995. – 16 березня. – С.3.
274. Кравчук Л. Україна хоче мати реальний суверенітет / Л.Кравчук // Голос України. – 1991. – 3 квітня. – С.2-3, 6.
275. Кравчук Л. Управління територіями в умовах розбудови демократичної правової держави / Л.Кравчук // Право України. – 1993. – №5-6 – С.3-8.
276. Крючков Г. Чому необхідні зміни в Конституції? / Г. Крючков // Комуніст. Орган ЦК КПУ. – К., 2007. – 27 липня. – С.3.
277. Куйбіда В. Реформа, через яку не переступити. Про державну регіональну політику і не тільки / В.Куйбіда // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 2-8 серпня. – С.4.
278. Кучма Л. Ми стверджуємося як держава. Виступ президента України на сесії Верховної Ради України з нагоди подання до Верховної Ради України щорічної доповіді про внутрішню і зовнішню політику України “Економічний і соціальний розвиток України у 1995 р.” 2 квітня 1996 р. / Л.Кучма // Урядовий кур’єр. – К., 1996. – 4 квітня. – С.3-7.
279. Кушнарєв Е. Еще раз о федерализме / Е. Кушнарєв // Еженедельник “2000”. – К., 2006. – 14-20 апреля. – С.В1-В2.
280. Кушнарєв Є. “Такої технології, як майдан, у Януковича не було” / Є.Кушнарєв // Нова демократія. – К., 2005. – 20 жовтня. – С.4.
281. Ландик В. Знаю куда идем... / В.Ландик – Донецк, 1994. – 31 с.
282. Лановий В. Реальності вибору конституційного устрою влади / В. Лановий // Голос України. – 1996. – 22 травня. – С.6.
283. Левченко М. Вся країна каже “рубель” / М.Левченко // Без цензури. – К., 2007. – 1-8 березня. – С.8.
284. Литвин В. Ми недооцінили власний народ / В.Литвин // Голос України. – К., 2004. – 30 листопада. – С.3.

285. Лук'яненко Л. Здійснюють розумом та волею. Історичні традиції і нова конституція України / Л. Лук'яненко // Літературна Україна. – К., 1991. – 30 травня. – С.3.
286. Лук'яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед / Л.Лук'яненко // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 12 листопада. – С.1.
287. Лупиніс А. Бунт має рацію (Політичний заповіт) / Анатолій Лупиніс. – Чернігів: МПП “Факел”, 2004. – 218 с.
288. Матеріяли Першого Збору Конгресу Українських Націоналістів. – К.: Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1995. – 368 с.
289. Ми всі – фортеця...З виступу першого заступника Голови Верховної Ради України Івана Плюща // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 26 лютого. – С.1.
290. Мороз О. Припинити розколювання українського суспільства. Заява парламентської фракції Соціалістичної партії України / О.Мороз // Еженедельник “2000”. – К., 2005. – 21 января. – С.В4.
291. Мусимо досягти політичного консенсусу. З виступу голови Івано-Франківської обласної Ради народного депутата Миколи Яковини // За вільну Україну. – К., 1991. – 26 лютого. – С.2.
292. Надрага В. Не “зуб за зуб”, а третій закон Ньютона / В. Надрага // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабрия. – С.А4.
293. Народно-демократична партія. Декларація. Програма. Статут. – К.: СМП “Аверс”, 1997. – 34 с.
294. Нас не роз'єднати // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 2 грудня. – С.3.
295. Настрої та очікування громадян України напередодні передвиборної парламентської кампанії – 2007 – Режим доступу: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=956048> (перегляд 2 липня 2007 р.).
296. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – 704 с.
297. Не загострюймо ситуацію. Лист голів районної та міських рад народних депутатів Сумської області // Голос України. – К., 1992. – 11 вересня. – С.2.

298. Нова Україна // Голос України. – К., 1991. – 31 жовтня. – С.4.
299. Новели Помаранчевої Революції / [ред.-упор.: Дзіковський П., Миронов О., Солодько П.]. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 2005. – 264 с.
300. Обращение до молодежи віком от 18 до 30 літ – корінного жителя Карпат до русинів // Русинська газета. Новинка Подкарпатських русинів. – Хуст, 1999. – №2 (08). – С.1.
301. Обращение оргкомитета движения “Русские за независимость Украины...” // Літературна Україна. – К., 1991. – 24 жовтня. – С.1.
302. Огризко В. Підготовку до виведення ЧФ Росії треба починати вже сьогодні / В.Огризко // Дзеркало тижня. – 2007. – 14 квітня. – С.1, 4.
303. Омельченко О. Захистимо незалежність! До партійних осередків Української партії “Єдність”, усіх партій, громадських організацій і об’єднань України / О.Омельченко // Україна молода. – К., 2004. – 1 грудня. – С.2.
304. Основний закон – не “власність” парламенту. Звернення лідерів місцевих та регіональних влад до народу України // Україна і світ сьогодні. – К., 1999. – 29 жовтня-5 листопада. – С.12.
305. Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа. Далі буде... – Режим доступу: <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/46242/> (перегляд 5 червня 2006 р.).
306. Павличко Д. “Будемо горнутися до Європи” / Д.Павличко // Літературна Україна. – К., 1991. – 26 грудня. – С.6.
307. Павлів В. Як ми проміняли Галичину на Україну / В.Павлів // Поступ. – Львів, 2001. – 23-29 серпня. – С.2.
308. Передвиборна програма Блоку “Наша Україна – Народна самооборона”: “Для людей – а не політиків!” – Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/ua/static/programme/> (перегляд 9 вересня 2007 р.).
309. Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко “Український прорив”. – Режим доступу: <http://www.byut.com.ua/ukr/news-4342> (перегляд 9 вересня 2007 р.).
310. Передвиборна програма Партії регіонів. Стабільність і добробут // Голос України. – К., 2007. – 18 вересня. – С.5.

311. Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України // Голос України. – 2007. – 22 вересня. – С.5.
312. Передвиборна програма Соціалістичної партії України до дострокових виборів у Верховну Раду України 30 вересня 2007 року // Голос України. – К., 2007. – 18 вересня. – С.4.
313. Передвиборча програма виборчого блоку політичних партій “Партія Праці та Ліберальна партія – разом” // Ліберальна газета. – К., 1997. – 20 листопада. – С.5-6.
314. Петровцій І. Йсе-есе / Іван Петровцій. – Осий-Берегово-Ужгород: ПП “Повч Р.М.”, 2007. – 553 с.
315. Пинзеник В. Комітет створений для того, аби з часом відпала необхідність у його існуванні / В.Пинзеник // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 17 вересня. – С.2.
316. Плющ І. “Так” – незалежній Україні / І.Плющ // Урядовий кур’єр. – К., 1991. – листопад. – №37. – С.1.
317. Політична програма Партії вільних демократів. – Режим доступу: http://pvd.kiev.ua/part_static.php?id=9 (перегляд 9 вересня 2007 р.).
318. Поровський М. Що ж ми все-таки будуємо / М.Поровський // Голос України. – К., 1991. – 15 червня. – С.3.
319. Постанова ВР УРСР “Про введення в дію Закону “Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки” та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР” // Голос України. – К., 1991. – 15 лютого. – С.3.
320. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про становище в шахтарських регіонах республіки” // Голос України. – К., 1991. – 2 березня. – С.3.
321. Постанова Верховної Ради Української РСР про Концепцію нової Конституції України. Концепція нової Конституції України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 27 серпня 1991 року. – №35. – Ст.466.
322. Постанова Верховної Ради України “Про політичну ситуацію, яка склалася у зв’язку з рішеннями, прийнятими Верховною Радою Республіки Крим 5 травня 1992 р.” // Відомості Верховної Ради України. – №31. – 1992. – 4 серпня. – Ст.445.

323. Постанова Верховної Ради України “Про постанову Верховної Ради Російської Федерації “Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році” // Відомості Верховної Ради України. – №33. – 1992. – 18 серпня. – Ст.480.
324. Постанова Верховної Ради України “Про політичну кризу в державі, що виникла у зв’язку з виборами Президента України (27 листопада 2004 р., №2214 – IV)” // Голос України. – К., 2004. – 30 листопада. – С.2.
325. Постанова Верховної Ради України “Про стабілізацію політичної та соціально-економічної ситуації в країні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України (1 грудня 2004 р., №2215-IV)” // Голос України. – К., 2004. – 2 грудня. – С.2.
326. Постанова Кабінету Міністрів України про деякі питання пов’язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР. 28 січня 1992 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст./ Упоряд. М.І.Панчук, І.Л.Гошуляк та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С.482-483.
327. Постановление Верховного Совета Украины “Об итогах работы делегации Президиума Верховного Совета Украины в Крымской АССР” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – 12 травня. – №19. – Ст.265. – С.555-556.
328. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / Упоряд. Томенко М., Проценко О. – К.: Заповіт, 1998. – 128 с.
329. Приказ министра внутренних дел СССР и министра обороны СССР №449, 513 // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 29 січня. – С.1.
330. Програма Демократичної партії України. – Режим доступу: <http://www.demru.org/program> (перегляд 4.06.08 р.).
331. Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.283-294.
332. Програма партії “Демократичний союз”. – Івано-Франківськ, 2000. – 18 с.
333. Програма Української Консервативної партії – Режим доступу: <http://www.ukrvybir.com/prgma.php> (перегляд 10 липня 2006 р.).

334. “Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, які загрожують суверенітету й територіальній цілісності держави”. З виступу Голови Верховної Ради України В.М.Литвина 30 листопада 2004 року // *Голос України*. – К., 2004. – 1 грудня. – С.1-2.
335. Про концепцію нової Конституції (Основного закону) Української РСР. Доповідь Голови Верховної Ради УРСР, голови Конституційної комісії Л.М.Кравчука // *Голос України*. – 1991. – 15 травня. – С.2-3.
336. Про політичну кризу у державі, що виникла у зв’язку з виборами президента України. Рішення Івано-Франківської обласної ради від 28.11.2004 року // *Галичина*. – Івано-Франківськ, 2004. – 30 листопада. – С.3.
337. Про ситуацію в Україні. Заява оргкомітету Демократичної партії України // *Галичина*. – Івано-Франківськ, 1990. – 25 листопада. – С.4.
338. Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України”: На всенародне обговорення. – К.: Преса України, 2003. – 80 с.
339. Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України”. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/const_proekt.html (перегляд 1 квітня 2009 р.).
340. Проект Конституції України. Поданий членами Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проекту Конституції від фракції ВР України “Комуністи за соціальну справедливість і народовладдя” // *Голос України*. – К., 1996. – 23 травня. – С.3, 9-14.
341. Проти протестів щодо військових навчань НАТО в Феодосії. – Режим доступу: <http://pora.org.ua/content/view/full/3563-3564/172/> (перегляд 18 серпня 2006 р.).
342. Прохасько Т. Вади українського імперіалізму / Т.Прохасько // *Галицький кореспондент*. – Івано-Франківськ, 2008. – 24 січня. – С.3.
343. Прохасько Т. Змінити щось у собі, або розмова про галицький сепаратизм // *Репортер*. – Івано-Франківськ, 2008. – 17 квітня. – С.25, 28.
344. Прохасько Т. Побут революції / Т. Прохасько // *Галицький кореспондент*. – Івано-Франківськ, 2008. – 30 жовтня. – С.20.

345. Прохасько Т. Що бог злучив... / Т. Прохасько // Галицький кореспондент. – Івано-Франківськ, 2009. – 22 січня.–С.3.
346. Пукшин І. Конституція України: рішення буде всенародним / І. Пукшин // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 30 червня. – С.3.
347. Ратушний М. Конституція не може бути джерелом суперечностей / М.Ратушний // Голос України. – К, 1995. – 1 грудня. – С.3.
348. Резолюції всеукраїнського міжнаціонального конгресу // Літературна Україна. – К., 1991. – 28 листопада. – С.3.
349. Резолюції XII Великого збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.295-301.
350. Резолюція із III Міжнародного конгресу русинського язика, Краків, 13 – 16.09.2007 // Русинський світ. – Будапешт, 2007. – серпень. – С.17.
351. Резолюція митинга жителів міста-героя Севастополя // Севастопольская газета. – Севастополь, 2005. – 5-11 января. – С.2.
352. Ременюк А. Славянской земле – славянский порядок / А. Ременюк // Русская правда. – К., 2006. – январь. – С.5.
353. Рибак В. Уряд не має наміру скасовувати постанову про підвищення тарифів / В.Рибак // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 16 вересня. – С.3.
354. Рішення прокуратури України “...щодо наруги над Державним Гімном України, ненормативної лексики...” у книзі Івана Петровця "Битангійські співаванки. Русинський ерос”. – Режим доступу: // <http://gafya.narod.ru/knuga2pet5.htm>.
355. Російський материк у Львові. Інтерв'ю з головою Російського культурного товариства імені акад. А.Сахарова Миколою Сергеевим // За вільну Україну. – К., 1991. – 6 лютого. – С.2.
356. Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – 152 с.

357. Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – 122 с.
358. Самойлик Е. Через полгода русский язык станет государственным / Е.Самойлик // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 20 июля. – С.1.
359. Свистунов А. Русский блок и выборы 2004 года / А. Свистунов // Русская правда. – К., 2005. – февраль. – С.4.
360. Слово письменникам Донеччини // Літературна Україна. – К., 1991. – 31 жовтня. – С.1.
361. Солженицин А.М. Как нам обустроить Россию / А.М. Солженицин // Галичина. – Івано-Франківськ, 1990. – 30 вересня. – С.3.
362. Солженицын А. Крым и весь Юго-Восток насильственно втиснуты в состав Украины / А.Солженицын // Русская правда. – К., 2006. – май. – С.2.
363. Солженицын А. Поссорить родные народы?? – Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/opinions/article3114723/> (перегляд 3 квітня 2008 р.).
364. Співпраця: нові можливості. З доповіді першого заступника голови Івано-Франківського облвиконкому В.Павлика на спільному сесійному засіданні // Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 21 лютого. – С.3.
365. Ставлення української творчої інтелігенції до сучасних культурно-політичних обставин на Східній Словаччині // Старожитності. – 1991. – Ч.10. – листопад. – С.9.
366. Становище проводу ОУН: Криза державного ладу. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/news/?n=2038> (перегляд 9 серпня 2006 р.).
367. Статут Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування України – Режим доступу: www.federal.org.ua/node/4 (перегляд 8 січня 2007 р.).
368. Стретович В.Новий проект викликає вогонь на себе / В. Стретович // Голос України. – К., 1995. – 17 листопада. – С.3.
369. Стріха М. Сепаратизм: останній козир агонізуючої влади? / М.Стріха // Українське слово. – К., 2004. – 1-7 грудня. – С.2.

370. Сурилов А. К вольному краю новороссов? / А.Сурилов // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 4 сентября. – С.2.
371. Сурилов О., Черкес М. Що воно таке – федерація Німеччина / О. Сурилов., М.Черкес // Голос України. – К., 1991. – 28 травня. – С.3.
372. Тарасюк Б. От нас ожидают реальных действий / Б.Тарасюк // Зеркало недели. – К., 2005. – 23 апреля. – С.3.
373. Тарасюк Б. Сепаратистам “світить 110-та територія” Кримінального кодексу / Б. Тарасюк // Час Руху опору. – К., 2004. – листопад. – №22. – С.1.
374. Тимошенко Ю. Нова Конституція України: від паритету сили до пріоритету прав / Ю.Тимошенко // Дзеркало тижня. – 2007. – 30 червня. – С.3.
375. Тихонов В. Есть ли выход из тупика? / В. Тихонов // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 17 декабря. – С.6.
376. Тихонов В. Лідери готові до конструктивної співпраці / В.Тихонов // Україна і світ сьогодні. – К., 1999. – 29 жовтня-5 листопада. – С.12.
377. Тихонов В. Манифест федерализма, или путь к демократическому государству / В.Тихонов. – Луганск: ТОВ ТВЦ “Картон-пак”, 2004. – 64 с.
378. Годоров Н. Болгары должны объединиться в борьбе за суверенитет Украины / Н.Годоров // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 30 травня. – С.1-2.
379. Угода Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про основні принципи співробітництва між обласними Радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей” // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 лютого. – С.1.
380. Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання // Голос України. – К., 2007. – 1 грудня. – С.4-15.
381. Указ Президента України №589 / 2008 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2008 року “Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України щодо ситуації в Автономній республіці Крим”” – Режим доступу: www.president.gov.ua/documents/8044.html (перегляд 16 жовтня 2008 р.).

382. Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми // Голос України. – 1991. – 23 жовтня. – С.6-7.
383. Український прорив до справедливої і конкурентоспроможної країни. Від Юлії Тимошенко // Вечірній Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ, 2007. – 9 серпня. – С.5.
384. Універсал національної єдності // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 29 липня. – С.2.
385. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про єдність українських земель” // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 лютого. – С.2.
386. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про проведення 17 березня 1991 р. обласних референдумів” // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 лютого. – С.2.
387. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про регіональну Координаційну раду” // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 лютого. – С.1.
388. Фединишинець В. Стрітилисьмесья / В. Фединишинець // Подкарпатська Русь. Народна двотыжнева новинка Общества подкарпатських русинув. – 1992. – №1. – 8 майя. – С.1.
389. Філенко В. Шаг, который необходимо было сделать / В.Філенко // Зеркало недели. – К., 2006. – 5 августа. – С.2.
390. Філенко В., Білоус А. Тернистий шлях від Декларації до Конституції / В.Філенко, А. Білоус // Голос України. – К., 1991. – 16 травня. – С.3.
391. Хавич О. Косовський урок для Західної України / О.Хавич // Галицький кореспондент. – Івано-Франківськ, 2008. – 28 лютого. – С.5.
392. Хавич О. Проект westukraina. eu / О.Хавич // Поступ. – Львів, 2001. – 1-7 листопада. – С.2.
393. Хавич О. Смерть Галичини / О.Хавич – Режим доступу: <http://www.rukhpress.com.ua>.
394. Хавич О., західноукраїнець. Чи можливий проект westukraina. eu? / О.Хавич // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.272-278.

395. Хмара С. І все ж оце перемога / С.Хмара // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 18 травня. – С.1.
396. Чорновіл В. До незалежності – мирним шляхом / В.Чорновіл // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 лютого. – С.1-2.
397. Чорновіл В. Компартія фактично існує / В.Чорновіл // Літературна Україна. – К., 1991. – 19 вересня. – С.3.
398. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / Вступ. Стаття та післямова Леся Танюка / В.Чорновіл. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.
399. Чорновіл В. Тепер я твердо стою на ногах / В.Чорновіл // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 19 березня. – С.1.
400. Чубаров Р. Крім України більше нема кому за нас вступитися / Р.Чубаров // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 26 серпня. – С.12.
401. Щокін Г. Ми сповідуємо принципи національної демократії / Г. Щокін // За Українську Україну. Газета Української консервативної партії. – К., 2006. – 31 січня-6 лютого. – С.1.
402. Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка “Про внутрішнє і зовнішнє становище України” // Урядовий кур’єр. – К., 2009. – 1 квітня. – С.4.
403. Ющенко – президент! Звернення Івано-Франківської обласної державної адміністрації до жителів області // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 27 листопада. – С.3.
404. Ющенко В. Мой первый президентский визит будет в Восточную Украину / В.Ющенко // Вечерние Вести. – Киев, 2004. – 23 декабря. – С.8.
405. Ющенко В. Україні потрібна Конституція національного творення / В.Ющенко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 23-29 лютого. – С.1, 3.
406. Ющенко В. Я розумію всю складність цього рішення / В.Ющенко // Україна молода. – К., 2006. – 4 серпня. – С.4.
407. Юхновський І. Відповідальний за пам’ять / І.Юхновський // Український тиждень. – К., 2008. – 4-10 липня. – С.14-19.
408. Юхновський І. Зміни до Конституції потрібні / І.Юхновський // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 15 вересня. – С.4.

409. Юхновський І. Цей уряд на самостійність не розрахований / І.Юхновський // Літературна Україна. – К., 1991. – 3 жовтня. – С.2.
410. Я не палач, я Грач”! України // Крымская правда. – Симферополь, 2005. – 29 октября. – С.2.
411. Яковина М. “Народ спитає з нас сповна” / М.Яковина // Галичина. – Івано-Франківськ, 1990. – 19 грудня. – С.5.
412. Яковина М. Унітарна, децентралізована / М.Яковина // Голос України. – К., 1992. – 31 жовтня. – С.3.
413. Янукович В. Переможців судять? Деякі думки про майбутню парламентську коаліцію / В.Янукович // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 8 квітня. – С.4.
414. Янукович В. П’ять принципів національної злагоди / В.Янукович // Голос України. – К., 2004. – 21 грудня. – С.4.
415. Янукович В. Свобода, злагода, компроміс, або яка Конституція потрібна Україні / В.Янукович // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 30 червня. – С.2.
416. Янукович В. Стать президентом України без національного примирення не получится ни у кого / В.Янукович // Аргументы и факты в Украине. – 2004. – декабрь. – №51. – С.6.

Мемуари

417. Бадзьо Ю. Український вибір / Ю. Бадзьо. – К.: Смолоскип, 2004. – 56 с.
418. Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина / П.Годьмаш, С.Годьмаш. – Ужгород: ВАТ “Патент”, 2003. – 388 с.
419. Гунчак Т.Г. Мої спогади – стежки життя / Т.Г.Гунчак. – К.: Дніпро, 2005. – 200 с.
420. Давимука С. А за синами йдуть батьки... / С.А. Давимука // Голос України. – К., 2004. – 11 грудня. – С.4.
421. Давимука С. Дитя Галичини – не сепаратизм, а соборність / С.А. Давимука // Високий замок. – Львів, 2004. – 11 грудня. – С.3.
422. Давимука С. Незабутній народний голова. Львівський період державотворчої діяльності В.Чорновола 1990-1992 років / С.А. Давимука // Молодь України. – К., 2003. – 11 квітня. – С.2.

423. Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. 2-е вид. випр. / О.Забужко. – К.: Факт, 2006. – 232 с.
424. Кампов П. Чорне жало виходить зі схованки: Статті та нариси / Павло Кампов. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2004. – 200 с.
425. Карпенко В. На крутому повороті. Газета “Вечірній Київ”: від перестройки до незалежності / Віталій Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2004. – 372 с.
426. Квасьневський О. Виявилось, у Кучми претензії до всього світу, до всього, що відбувається / О.Квасьневський // Самостійна Україна. – 2004. – 18-31 грудня. – С.5.
427. Кучма Л. Україна – не Росія / Л.Кучма. – М.: Время, 2004. – 560 с.
428. Кушнар'юв Є. “Такої технології, як майдан, у Януковича не було” / Є.Кушнар'юв // Нова демократія. – К., 2005. – 20 жовтня. – С.4.
429. Лазаренко П. Гадаю книжка, над якою я нині працюю, вийде цікавою / П.Лазаренко // Дзеркало тижня. – К., 2004. – 18-24 грудня. – С.6.
430. Лук'яненко Л. Виступ в обговоренні концепції проекту Конституції України / Левко Лук'яненко // Лук'яненко Л. Народження нової ери. – К.: “Універсальна газета”, 1997. – С.103-110.
431. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Левко Лук'яненко – К.: МАУП, 2003. – 296 с.
432. Марчук Є.К. Виступи. Інтерв'ю. Статті: Книга третя / Є.К.Марчук. – К.: Т-во “Знання” України, КОО, 1999. – 565 с.
433. Мигович І. Закарпаття: на зламі епох: Статті. Виступи. Інтерв'ю / Іван Мигович. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2008. – 384 с.
434. Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловеж'є. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.
435. Мороз О.О. Інтерв'ю для Вас / О.О.Мороз. – К., 2008. – 200 с.
436. Селіванов А.О. Будуємо нову державу / А.О.Селіванов. – К.: Талсед, 1997. – 256 с.

437. Спікер нації. Мустафа Джемільов про Меджліс та свого сина // Український тиждень. – К., 2008. – 9-14 серпня. – С.14-19.
438. Три повстання Січків: У 2 т. Т.2: Спогади. Інтерв'ю. Листи / Харківська правозахисна група; Редактор-упорядник В.В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2004. – 240 с.
439. Яковина М. Хто ділить і руйнує соборну Україну? / М.Яковина // Львівська газета. – К., 2004. – 23 грудня. – С.4.

Періодичні видання. Інтернет-джерела

440. Авдеєнко В. Меджліс не может быть равнее всех крымчан, считает Республиканская партия Украины / В. Авдеєнко // Крымская правда. – Симферополь, 2005. – 29 октября. – С.3.
441. Авдєєв С. Янукович-федералісімус / С. Авдєєв // Аргумент влада. – Львів, 2005. – 7-8 жовтня. – С.9.
442. Автомобильные войны. В Крыму автопробег “Поезд дружбы” встретили камнями и матом // Полуостров. – Симферополь, 2004. – 23-30 декабря. – С.1, 3.
443. Административное деление Польши. – Режим доступу: <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/wojewodstwa.html> (перегляд 3.05.2006 р.).
444. Аксанюк М. “Новоросія”: привид повернувся в обком.../ М. Аксанюк // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 травня. – С.2-3.
445. Аксанюк М. Болград: з'їзд чи партгоспактив? / М. Аксанюк // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 23 травня. – С.1.
446. Аксанюк М. Придністровська “самооборона” для Боделана / М. Аксанюк // Україна молода. – К., 2004. – 3 грудня. – С.3.
447. Аксанюк М., Старостин С. “Лінгвісти” КГБ і пастори з КПСС / М. Аксанюк // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 31 травня. – С.2.
448. Акція “Пам'ять єднає. Сепаратизм не пройде!”. – Режим доступу: <http://www.if.gov.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=5695>.

449. Акція до дня Соборності України. – Режим доступу:
<http://www.civicua.org/news/view.html?n=9061141>.
450. Аласания З. С уважением, не В.А.Ш... / З. Аласания // Зеркало недели. – К., 2004. – 11 декабря. – С.5.
451. Александрова Ю. О политиках и телеграфных столбах / Ю.Александрова // Событие. – Харьков, 2004. – 23-29 декабря. – С.6.
452. Американская подписка // Зеркало недели. – К., 2008 - 20-26 декабря. – С.1.
453. Антипова А. І знову Сєверодонецьк... / А. Антипова // Голос України. – К., 2007. – 15 листопада. – С.3.
454. Антипова А. Стабільності хочуть усі. А хто розблокує ситуацію? / А. Антипова // Голос України. – К., 2004. – 30 листопада. – С.5.
455. Антипова А. Україна, схоже, знаходить порозуміння знизу / А. Антипова // Голос України. – К., 2007. – 6 червня. – С.11.
456. Артеменко А. Свободные экономические зоны: Черная дыра или маяк для инвестора? / А. Артеменко // Зеркало недели. – К., 2005. – 19 марта. – С.9.
457. Асауляк М. “Комсомольців” посадили / М. Асуалюк // Експрес. – Львів, 2004. – 22-29 липня. – С.3.
458. Астахова Н. Мы не отколемся. Не бойтесь. И не расколемся. Не надейтесь / Н. Астахова // Крымская правда. – Симферополь, 2004. – 1 декабря. – С.1.
459. Астрахович Е. Валериана и уголовное дело / Е. Астрахович // День. – К., 2004. – 7 декабря. – С.2.
460. Атаманчук Г. Держава Україна: випадковість чи необхідність / Г. Атаманчук // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 17-23 декабря. – С.В5.
461. Афанасьєва Л. Суєта навколо вугілля / Л. Афанасьєва // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 4 листопада. – С.8.
462. Бабенко Г. Это был не пикет, а попытка захвата! / Г. Бабенко // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 22 июля. – С.1.
463. Бабич-Декань О. Регіональні аспекти національної безпеки України / О. Бабич-Декань // Політика і культура. – 2003. – 8-21 серпня. – С.23.

464. Базелюк М. Тільки суверенітет (Інтерв'ю з народним депутатом Верховної Ради України Т.Стецьківим) / М. Базелюк // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 21 червня. – С.2.
465. Балан С. Федерация: конец Украины или фундамент ее стабильности / С. Балан // Ракурс-плюс. – Луганск, 2006. – С.10.
466. Баландюх М. Пригоди НАТО в Криму / М. Баландюх // Експрес. – Львів, 2006. – 8-15 червня. – С.10.
467. Балюк Н. Шантаж чи передумова надзвичайного стану? / Н. Балюк // Високий замок. – Львів, 2004. – 29 листопада. – С.1.
468. Бандрівський О. Старі олігархи нікуди не зникли. Вони і далі керують цілими регіонами / О. Бандрівський // Експрес. – Львів, 2006. – 23 лютого-2 березня. – С.19.
469. Бахтеев Б. Удельные княжества кланов – удобные “субъекты демократии” / Б.Бахтеев // Вечерние Вести. – К., 2001. – 5 декабря. – С.4.
470. Безсмертний Р. Громада-район-регіон / Р. Безсмертний // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 17 травня. – С.3.
471. Бень А. Крим ставить під сумнів нашу незалежність / А. Бень // Голос України. – К., 1995. – 31 січня. – С.3.
472. Бень А. Надається шанс вивести державу з кризи / А. Бень // Голос України. – К., 2004. – 1 грудня. – С.2.
473. Бичек В. Галичанин східнякові ока не виклює / В. Бичек // Україна молода. – К., 1997. – 1 листопада. – С.3.
474. Близнюк А.М. В области состоялись демократические выборы / А. Близнюк // Газета в газете. – Донецк, 2004. – 4 ноября. – С.3.
475. Бобок С. Плюс федерализация всей страны? / С. Бобок // Объектив-Но. – Харьков, 2004. – 27 декабря. – 2 января. – С.5.
476. Богданов А. Крымские власти плодят земельные скандалы / А. Богданов // Событие. – Севастополь, 2006. – 29 сентября. – С.3.

477. Бойко К. Володимир Фединишинець — лауреат Міжнародної премії ім. Олександра Духновича / Карой Бойко – Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/12132/>(перегляд 1 липня 2007 р.).
478. Боклан А. Беси / А. Боклан // Известия Луганщины. Газета Луганского областного Совета. – 2004. – 21 декабря. – С.3.
479. Бондаренко К. “Ласкаво просимо!” / К. Бондаренко // Політика і культура. – 2003. – 6-7 листопада. – С.9.
480. Бондаренко К., Яценко Д. Нова незалежність. Чи загрожує Україні доля Вавилонської вежі? / К. Бондаренко, Д. Яценко // Поступ. – Львів, 2001. – 15-21 листопада. – С.4.
481. Бондаренко О., Масарик В. Заборонені телеканали в Україні: міфи та національні ради / О. Бондаренко В. Масарик // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 15 листопада. – С.16.
482. Ботанова К. Монополія на мову / К. Ботанова // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 1 липня. – С.16.
483. Брикімова М. Шахтарі готові йти на барикади / М. Брикімова // День. – К., 2005. – 30 листопада. – С.5.
484. Бровченко Л. Міна сповільненої дії / Л. Бровченко // Голос України. – К., 1991. – 13 квітня. – С.11.
485. Брусилова А. Симпатії виборців розділилися, але ніхто не дозволить рвати на шматки державу / А. Брусилова // Голос України. – К., 2004. – 1 грудня. – С.4.
486. Бублик М. “...І серце братнєє подай” / М. Бублик // Молодогвардеец. – 2007. – 23 мая. – С.11.
487. Бублик М. Де кордони для чужини / М. Бублик // Україна молода. – К., 2005. – 21 липня. – С.8.
488. Бублик М., Іриніна А. Донбас із столицею в Харкові і рукою Москви у своїх нутрощах? / М. Бублик, А. Іриніна // Україна молода. – К., 2004. – 30 листопада. – С.5.
489. Бурцев К. “Севастополь на колени не поставит!” / К. Бурцев // Крымское время. – Симферополь, 2004. – 2 декабря. – С.6.

490. Бути чи не бути? // *Голос України*. – К., 2005. – 22 листопада. – С.7.
491. В Донецьке провозгласили Федеративную республику. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/news/article-56147/> (перегляд 12 лютого 2009 р.).
492. В планах РФ может быть признание Крыма и других территорий – Кушнер. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/politics/1974725> (перегляд 27 серпня 2008 р.).
493. Василенко Б. О цветовой гамме Запорожья и продажности журналистов / Б.Василенко // *Суббота плюс*. – Запорожье, 2004. – 23 декабря – 2 января. – С.6.
494. Василенко В. Які мови в Україні потребують особливого захисту / В.Василенко // *Дзеркало тижня*. – К., 2006. – 18 березня. – С.5.
495. Василенко В.Н. Есть ли у Донбасса шанс? / В.Н. Василенко // *Газета в газете*. – Донецк, 2004. – 16 декабря. – С.2.
496. Василенко К. “Ми все одно одна держава...” / К.Василенко // *День*. – К., 2005. – 15 лютого. – С.2.
497. Василец В. Каким быть Крыму / В. Василец // *Правда*. – М., 1990. – 8 декабря. – С.2.
498. Васюник І. Їхня мета – підігріти напругу в суспільстві / І.Васюник // *Україна молода*. – К., 2008. – 29 лютого. – С.6.
499. Васютин В. “Еліта-центр” по-флотськи / В.Васютин // *Український тиждень*. – К., 2009. – 12-18 червня. – С.31.
500. Васютин В. Місто українського безслав'я / В.Васютин // *Український тиждень*. – К., 2009. – 12-18 червня. – С.28.
501. Васютин В., Буткевич Б., Лаврик А. Недоекстремісти / В. Васютин, Б.Буткевич, А. Лаврик // *Український тиждень*. – К, 2009 . – 27 лютого. – 5 березня. – С.39.
502. Вахній О. Русини Закарпаття / О.Вахній // *Персонал плюс*. – 2007. – 22-28 березня. – С.9.
503. Ваша судьба. Донбас – 2004. – 23 декабря. – С.3.
504. Вербицкая Ю. Политолог Александр Ципко: “В Украине надо строить параллельное русское государство” / Ю.Вербицкая // *Время*. – Харьков, 2007. – 28 февраля. – С.3.

505. Вергеліс О. Найважливіше із мистецтв для нас є...що? / О. Вергеліс // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 9 лютого. – С.17.
506. Верес М. Донбас перетворюється на нещасливий острів для опозиційних ЗМІ / М. Верес // Без цензури. – К., 2004. – 18-22 липня. – С.11.
507. Верецький перевал – і біль, і гордість // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – 12 червня. – С.3.
508. Вестник Прибужжя. – Николаев, 2008. – 17 июля. – С.1.
509. Вечерние Вести. – К., 2004. – 2 декабря. – С.3.
510. Вечерние Вести. – Киев, 2008. – 4 марта.–С.2.
511. Винник Л.Т. Чотири мови й одна Швейцарія / Л.Т. Винник // Галичина – Івано-Франківськ, 2008. – 12 червня. – С.16.
512. Вирішили не відокремлюватися // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 9 травня. – С.1.
513. Вихопень Н. Львів – Дніпропетровськ, або два береги однієї ріки / Н. Вихопень // Молода Галичина. – Львів, 2005. – 22 лютого. – С.10.
514. Вівчар Б. Молоді виступили проти своїх патронів?... / Б. Вівчар // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 4 грудня. – С.4.
515. Вівчар Б. Схід – Захід: разом нас багато... / Б. Вівчар // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 2 липня. – С.3.
516. Відлуння шахтарського страйку // Урядовий кур'єр. – К., 1991. – травень. – №10. – С.3.
517. Візит В.Ющенко в Донбас. – Режим доступу: <http://www.proeuropa.info/news/?id=7717>.
518. Вікторова С. Концепція Конституції: пошук триває / С. Вікторова // Голос України. – К., 1991. – 15 лютого. – С.3.
519. Влада Криму вкотре демонструє своє відношення до української освіти. - Режим доступу: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=979918> (перегляд 5 вересня 2007 р.).
520. Владимир Жириновский считает Буковину исконно румынской землей // Зеркало недели. – К., 2000. – 15 июля. – С.5.

521. ВО “Свобода” вимагає від Верховної Ради України скасувати автономію Криму. – Режим доступу: http://www.tiahnybok.info/diynist_podia/dokument_004692.html (перегляд 13 вересня 2008 р.).
522. Вовк Б. На стежці єднання / Б.Вовк // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 22 травня. – С.2.
523. Вовк Б., Недільський А., Якимович Я. Перспектива в конструктивізмі / Б. Вовк, А. Недільський, Я. Якимович // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 29 березня. – С.1.
524. Волга Л. Шанс Одеси / Л. Волга // Урядовий кур’єр. – К., 1991. – жовтень. – №28. – С.6.
525. Володимир Гриньов ставить на федеративний устрій і економічні реформи // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 7 листопада. – С.1.
526. Воронков В. “Комсомолка”, “Сегодня”, “День” объявлены в Одессе вне закона? / В. Воронков // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 1 декабря. – С.3.
527. Ворошилов О. Ігнаці Юзвяк відкрив для себе толерантність закарпатців / О.Ворошилов // Старий замок. – Мукачево, 2008. – 11-17 вересня. – С.18.
528. Восток и Юг Украины бурлит // Аргументы и факты. – 2004. – №49. – С.4.
529. Гаврош О. Східна брама України / О. Гаврош // Україна молода. – К., 2006. – 8 червня. – С.11.
530. Гайдарджи Н. Чья же Бессарабия? К вопросу о территориальных притязаниях к Украинской ССР / Н. Гайдарджи // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 15 ноября. – С.2.
531. Галат Я. Татарська правда / Я. Галат // Політика і культура. – К., 2001. – 15-21 травня. – С.26.
532. Галицька асамблея // Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 19 лютого. – С.1-2.
533. Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 12 січня. – С.2.
534. Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 9 лютого. – С.2.
535. Ганус А. Донбас готується / А. Ганус // Експрес. – Львів, 2006. – 16-23 лютого. – С.5.

536. Ганус А. За Севастополь – відповісте! / А. Ганус // Експрес. – Львів, 2006. – 14-15 лютого. – С.1, 5.
537. Ганус А., Стецишин О., Грицик Ю. Російські ракети націлять на Київ / А.Ганус, О. Стецишин, Ю. Грицик // Експрес. – Львів, 2005. – 17-24 лютого. – С.1.
538. Ганущак М. “За рідну мову я готовий на все” / М. Ганущак // Експрес. – Львів, 2006. – 1-8 червня. – С.3.
539. Ганущак М. Донецьку – одну мову / М. Ганущак // Експрес. – Львів, 2007. – 18-25 січня. – С.8.
540. Ганущак М. Русини хочуть статусу / М. Ганущак // Експрес. – Львів, 2006. – 25 травня – 1 червня. – С.9.
541. Гармаш С. Новий губернатор Донбасу. Суто мужицький розрахунок / С.Гармаш // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 20 травня. – С.4.
542. Гармаш С. Ющенко в Донецьке не ждали / С. Гармаш // Зеркало недели. – К., 2005. – 12 лютого. – С.5.
543. Геварін В. Синьо-білий синдром у Донбасі / В. Геварін // Українське слово. – К., 2005. – 19-25 січня. – С.9.
544. Генеральна прокуратура закрила кримінальну справу про сепаратизм, порушену щодо экс-голови Луганської обласної ради, народного депутата від Партії регіонів Віктора Тихонова. – Режим доступу: <http://www.nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=35059>.
545. Геннадий Селезнев: русский язык - главное средство общения между народами стран СНГ. – Режим доступу: <http://old.radiomayak.rfn.ru/interview/06/02/27/44392.html>.
546. Генсек ООН удруге закликає до єдності // Голос України. – К., 2004. – 1 грудня. – С.1.
547. Герасим'юк О., Князевич Р. На чесних виборах ми переможемо / О.Герасим'юк, Р. Князевич // Західний кур'єр. – Івано-Франківськ, 2007. – 28 червня. – С.5.

548. Гец В., Семиноженко В. Специальные экономические зоны: “черные дыры” или точки экономического роста? / В. Гец, В. Семиноженко // Зеркало недели. – К., 2006. – 18 ноября. – С.10.
549. Гирич І., Радзивілл О. Новий російський Сталін, або конструктори “щасливого минулого” / І. Гирич, О. Радзивілл // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 20 - 26 вересня. – С.20.
550. Гірник О. Сепаратизм “по-русинськи” або великі фантазії маленького протоієрея. – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/2005/47/2.htm>. (перегляд 17 серпня 2006 р.).
551. Гладиш Р. Злука з “Донбасом” / Р. Гладиш // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – 24 січня. – С.3.
552. Гладиш Р. Там, де вітри з Дикого поля разносять по світу козацькі пісні / Р.Гладиш // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 25 червня. – С.6.
553. Глонь В. Мова– не напрокат / В. Глонь // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 9 лютого. – С.17.
554. Гнатовський Б. Гуртуймося, братове / Б. Гнатовський // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 19 лютого. – С.1.
555. Гнатовський Б. Коли з очей зійде полуда / Б. Гнатовський // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 12 вересня. – С.1.
556. Голова Сойму Подкарпатських русинів о.Димитрій Сидор заявив, що СБУ відбирає у нього право на свободу слова, і подає до суду. – Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/26100/?o=11> (перегляд 14 червня 2008 р.).
557. Головенко А., Ястребцов Г. Карпаты – горы крутые / А. Головенко, Г.Ястребцов // Правда. – М., 1990. – 8 октября. – С.2.
558. Головенко А., Ястребцов Г. Карпаты – горы крутые / А. Головенко, Г.Ястребцов // Правда. – М., 1990. – 9 октября. – С.3.
559. Головенко А.,Ястребцов Г. Карпаты – горы крутые / А. Головенко, Г.Ястребцов // Правда. – М., 1990. – 12 октября. – С.3.
560. Голоперов В. Главная цель – повышение жизненного уровня людей / В.Голоперов // Вперед. – Артемовск, 2004. –22-23 грудня. – С.3.

561. Голос України. – К., 1991. – 15 червня. – С.1.
562. Голос України. – К., 1991. – 24 липня. – С.8.
563. Голос України. – К., 1991. – 31 липня. – С.1.
564. Голос України. – К., 1993. – 26 червня. – С.1.
565. Голос України. – К., 1993. – 28 травня. – С.1.
566. Голос України. – К., 2004. – 30 листопада. – С.5.
567. Горват М. Закарпатський Вавілон або державна ідея в парт-релігійному виконанні / М. Горват // Голос України. – К., 1993. – 3 квітня. – С.2.
568. Горват М. Закарпаття: люди і думки / М. Горват // Голос України. – К., 1995. – 27 червня. – С.4.
569. Гордеева Л. Не додавайте нас до суверенитета / Л. Гордеева // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.В3.
570. Гордієнко В. Хто хоче “обустроити” Україну без українців / В. Гордієнко // Молода Галичина. – Львів. 1991. – 21 березня. – С.2.
571. Городисский А. Этнос Украины и украинская нация / А. Городисский // Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №23. – С.7.
572. Госдума предлагает расторгнуть Договор о дружбе с Украиной. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/politics/1801155/>. (перегляд 4 червня 2008 р.).
573. Гражданская интервенция // Віче. – 2004. – №1. – С.56-57.
574. Грач Л. На Украине происходит контрреволюция по отношению к своему государству, к своему обществу, к своему праву / Л. Грач // Коммунист Крыма. – Симферополь, 2004. – С.1.
575. Гребенюк Я. Настоящие казаки уважают чужой выбор / Я. Гребенюк // Вечерние вести. – К., 2004. – С.9.
576. Грегор О. Розділяй і владарюй або Русинська карта у шовіністичному покері Москви / О.Грегор // Галичина. – Івано-Франківськ, 1990. – 25 листопада. – С.4.
577. Грендей В. У Панці хочуть мати українську церкву / В. Грендей // Час. – Чернівці, 2005. – 29 вересня. – С.5.

578. Гречаник А. “Мы с тобой два берега...” / А. Гречаник // Вечерний Луганск. – Луганск, 2006. – 1 июня. – С.5.
579. Гриневецкий С. Відомо, що головна вада демократії у тому, що тільки партія, позбавлена влади, знає, як управляти країною / С. Гриневецкий // Дзеркало тижня. – 2004. – 18-24 грудня. – С.3.
580. Гриневецкий С. Нелюбовний трикутник / С. Гриневецкий // Дзеркало тижня. – К., 2009. – 18 квітня. – С.4.
581. Гриневецкий С. Парадокси місцевого самоврядування / С. Гриневецкий // Дзеркало тижня. – 2006. – 7 жовтня. – С.4.
582. Гриценко А. ВР Крыма не будет пятой колонной в отношениях Москвы и Киева / А. Гриценко // Зеркало недели. – К., 2006. – 3-9 июня. – С.2.
583. Гриценко А. Если когда-нибудь построю дом, обязательно приглашу журналистов с телекамерами / А. Гриценко // Крымские известия. – Симферополь, 2006. – 29 сентября. – С.2.
584. Грицик Ю. Вибір спецслужб / Ю.Грицик // Експрес. – Львів, 2004. – 16-23 грудня. – С.1, 4.
585. Грицик Ю. Донецький синдром / Ю. Грицик // Експрес. – Львів, 2003. – 6-13 листопада. – С.4.
586. Грицик Ю. Хто кого годує? / Ю. Грицик // Експрес. – Львів, 2004. – 2-9 грудня. – С.6.
587. Грицик Ю. Чому і в чому ми різні? / Ю.Грицик // Експрес. – Львів, 2006. – 2-9 листопада. – С.10.
588. Грушко І. У дійсно справедливих кордонах (Інтерв'ю з доктором Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР академіком А.Шлепаковим) // Голос України. – К., 1991. – 19 квітня. – С.11.
589. Губенко Д. Острів, але ду-уже маленький... / Д. Губенко // Український тиждень. – К., 2009. – 6-12 лютого. – С.6.
590. Гулик І. Про кролів, капусту і... велику політику / І. Гулик // За вільну Україну. – 1991. – 27 червня. – С.3.

591. Гулик І., Колеса Я., Якимович Я. Галицька Асамблея: єднання в ім'я святої мети / І. Гулик, Я. Колеса, Я. Якимович // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 19 лютого. – С.1.
592. Гулик І., Мельник В. Плюралізм методів, однозначність мети / І. Гулик, В.Мельник // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 30 квітня. – С.2.
593. Гусакова Е. Бутафорський майдан імені Леніна / Е. Гусакова // Республіка Крим. – Симферополь, 2004. – 17 грудня. – С.5.
594. Гуцул Е. Назад, за незалежність Галичини? / Е. Гуцул // Зеркало тижня. – К., 1999. – 23 жовтня. – С.3.
595. Гуцул Е. Не все влада – радам! / Е. Гуцул // Зеркало тижня. – К., 2004. – 4 грудня. – С.7.
596. Данилов І. Зачем вам, ребята, “Массандры” земля? / І. Данилов // Ялтинские вести. – Ялта, 2006. – 28 вересня. – С.1.
597. Дашкович М. С.Хмара: “Свобода малим коштом не дається” / М. Дашкович // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 10 квітня. – С.1.
598. Два паспорти в одні руки // Український тиждень. – К., 2008. – 27 серпня - 4 вересня. – С.8.
599. Дейч Б. Кожний має знати розмір свого капелюха / Б.Дейч // Дзеркало тижня. – К., 2005. – 9 квітня. – С.5.
600. День. – К., 2005. – 19 січня. – С.2.
601. Дергачов О. Вісь Ющенко-Янукович виглядає реальною, як ніколи / О.Дергачов // Експрес. – Львів, 2006. – 2-9 лютого. – С.14.
602. Державний Секретар України Олександр Зінченко представив вчора в Одесі нового главу облдержадміністрації Василя Цушка. – Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&PageID=2229>.
603. Державну мову популяризуватимуть у Криму // Голос України. – К., 2007. – 22 листопада. – С.1.
604. Джалагонія В. Выборы на Украине. В чьи ворота пенальти? / В. Джалагонія // Эхо планеты. – 2004. – 10-23 грудня. – С.5-9.

605. Джалагонія В. Театр політичного абсурда на Тузле / В. Джалагонія // Ехо планети. – М., 2003. – 31 жовтня – 6 листопада. – С.14-15.
606. Дмитрій Сидор: Русини Закарпаття вимагають незалежності від України! – Режим доступу: // <http://ua-reporter.com/novosti/25985/>. (перегляд 14 червня 2008 р.).
607. Діяти скоординовано вирішили на нараді в Івано-Франківську представники партійних комітетів КПУ західних областей // Прикарпатська правда. – Івано-Франківськ, 1991. – 21 лютого. – С.1.
608. Дмитренко О. Блиск та злидні Донбасу / О. Дмитренко // Галицькі контракти. – 2004. – 6 грудня. – С.30-32.
609. Дмитричева О. Два Донецька – два образи мислей / О. Дмитричева // Зеркало неділі. – К., 2004. – 27 жовтня – 3 листопада. – С.7.
610. Дмитрів І., Адамович С. Степи й терикони Донбасу, полонини й карпатські вершини – це все Україна / І. Дмитрів, С. Адамович // Ва-Банк. Західноукраїнський тижневик. – Чернівці, 2007. – 7 червня. – С.2.
611. До уваги сепаратистів // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 2 листопада. – С.1.
612. Добродомов Д. На асамблею західного регіону поліщуків не запросили / Д.Добродомов // Експрес. – Львів, 2003. – 16-23 жовтня. – С.9.
613. Довгей В. “Неорусинство”? Ні, тіньовий реваншизм / В.Довгей // За вільну Україну. – Львів, 1992. – 20 березня. – С.3.
614. Довгей В. Від Бескидів до Катині / В. Довгей // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 2 лютого. – С.2.
615. Довгей В. Феномен Карпатської України / В.Довгей // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 15 березня. – С.2.
616. Довженко О. Незалежна Галичина: дранг нах...? / О.Довженко. – Режим доступу: <http://www.molodaukraina.org/news.asp?Id=575&IdType=12>.
617. Долішній М. А могли б жити в достатку / М. Долішній // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 5 березня. – С.2.

618. Доляновская А. Земельная реформа в Крыму: “говорящие” цифры / А.Доляновская // Республика. – Симферополь, 2006. – 28 сентября – 4 октября. – С.1.
619. Донеччанам образливо // Молодь України. – К., 2004. – 14 грудня. – С.2.
620. Доценко Ю. Протиріччя залишаються / Ю.Доценко // Голос України. – К., 1992. – 18 лютого. – С.7.
621. Доценко Ю. Страйк шахтарів набирає сили / Ю.Доценко // Голос України. – К., 1991. – 13 березня. – С.4.
622. Драголюк В. “Язык” тривоги їхньої / В.Драголюк // Україна молода. – К., 2006. – 19 жовтня. – С.2.
623. Драголюк В. Бюлетені під коньячок / В. Драголюк // Україна молода. – К., 2006. – 19 грудня. – С.4.
624. Дрозд В. Удавка. Что происходит во Львове... / В. Дрозд // Правда. – М., 1990. – 17 октября. – С.3.
625. Дубова А., Геварін В. Чому у березні Донбас здали “регіонам”? / А. Дубова, В.Геварін // Українське слово. – К., 2006. – 2-8 серпня. – С.10.
626. Е.Гурвіц переконаний, що Одеса може стати першим містом – регіоном України з європейським економічним і правовим режимом // Молодь України. – К., 2005. – 7 червня. – С.1.
627. Експрес. – Львів, 2008. – 31 січня-7 лютого. – С.1.
628. Єдині вимоги шахтарів Донецька // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 20 березня. – С.1.
629. Єднаймося! // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 7 березня. – С.2.
630. Єфремова та Голенка треба негайно виключити з Партії регіонів // Молодогвардеец. – Луганск, 2007. – 16 мая. – С.6.
631. Жданов И., Якименко Ю., Литвиненко А. Кто и за что, с кем и против кого? Партии Украины за год до выборов / И. Жданов, Ю. Якименко, А. Литвиненко // Зеркало недели. – К., 2005. – 2 апреля. – С.4.
632. Жовтяк Е. Чрезвычайное положение продлилось один час / Е. Жовтяк // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.А5.

633. За вільну Україну. – Львів, 1991. – 13 квітня. – С.1.
634. За вільну Україну. – Львів, 1991. – 16 квітня. – С.1.
635. За вільну Україну. – Львів, 1991. – 16 лютого. – С.1.
636. За вільну Україну. – Львів, 1991. – 18 квітня. – С.1.
637. За вільну Україну. – Львів, 1991. – 27 березня. – С.2.
638. За вільну Україну. – Львів, 1991. – 5 лютого. – С.1.
639. За нами правда // Известия Луганщини. Газета Луганського обласного Совету. – 2004. – 21 грудня. – С.2.
640. Загоруйко Ю. Провал лейбористів і шотландський сюрприз / Ю.Загоруйко // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 12 травня. – С.5.
641. Заєць І. В українській політиці борються три традиції – ординська, візантійська і європейська / І. Заєць // Репортер. – Івано-Франківськ, 2005. – 12 травня. – С.4.
642. Закасуха. Росіяни проплачують антиукраїнські статті у світових ЗМІ // Український тиждень. – 2008. – 3-9 жовтня. – С.10.
643. Закарпатские русины решили создать автономию (фоторепортаж). - Режим доступу: <http://www.ua.reporter.com/novosti/40605> (перегляд 27 жовтня 2008 р.)
644. Закарпатська влада категорично засуджує антидержавницькі заяви о.Димитрія Сидора. – Режим доступу: <http://www.zakarpattya.net.ua/loadnews.asp?id=20105> (перегляд 14 червня 2008 р.).
645. Закарпатські русини вирішили створити... окрему державу // Високий замок. – Львів, 2008. – 27 жовтня. – С.3.
646. Закревський М. Україна соборна / М. Закревський // Без цензури. – К., 2004. – 8-15 липня. – С.4.
647. Закусило Т. Острів невезіння / Т. Закусило // Україна молода. – К., 2009. – 4 лютого. – С.6.
648. Закусило Т. Перший український фронт / Т. Закусило // Україна молода. – К., 2006. – 8 червня. – С.4.
649. Запрошення до співробітництва // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 4 березня. – С.1.

650. Заячківський І. Буковина пробуджується / І. Заячківський // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 13 березня. – С.2.
651. Зберегти гідність, суверенітет і територіальну цілісність держави // Голос України. – К., 2004. – 2 грудня. – С.3.
652. Зварич О. “Махновщина” під проводом гаранта / О. Зварич // Україна молода. – К., 2004. – 30 листопада. – С.4.
653. Зварич О. ПіСУАР не працює / О. Зварич // Україна молода. – К., 2004. – 1 грудня. – С.5.
654. Звернення Д.Рогозіна. - Режим доступу:
<http://pora.org.ua/content/view/full/3564/172/>.
655. Зельман М. Миколаївські враження / М. Зельман // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 28 червня. – С.2.
656. Злазь С. “Рило” в “шабаші” / С. Злазь // Україна молода. – К., 2004. – 3 грудня. – С.2.
657. Золотих Г. Видовища є. Чи буде хліб? / Г. Золотих // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 20 березня. – С.1.
658. Золотих Г. Це солодке слово “свобода” / Г. Золотих // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 21 серпня. – С.1.
659. Золотих Г. Час площі / Г. Золотих // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 26 червня. – С.1.
660. Иванов Л. Украина будет расчленена, а Крым вернется в состав России / Л.Иванов // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 21 февраля. – С.2.
661. Ивченко Т. Крымские грезы России не для лодырей-патриотов / Т. Ивченко // Вечерние Вести. – К., 2007. – 28 августа. – С.3.
662. Исаченко С. Миллионы из угольной норы / С.Исаченко // Зеркало недели. – К., 2005. – 8 апреля. – С.10.
663. Исаченко С. На двух львов – три власти / С. Исаченко // Зеркало недели. – 2004. – 4 декабря. – С.7.
664. Ихельзон Е. Революция пришла в Донецк и Львов / Е. Ихельзон // Сегодня. – К., 2004. – 27 ноября. – С.2.

665. Іваночко Я. Закарпатські русини просять визнання у Росії / Я. Іваночко // Суботня пошта. – Львів, 2008. – 25 грудня. – С.5.
666. Ілько І. Вояж галицьких емісарів, або замальовки з натури про діяння закарпатноменклатури з переднім словом епілогом / І. Ілько // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 19 березня. – С.2.
667. Ілюзія галицького міфу. – Режим доступу:
http://dali_bude.livejournal.com/295653.html.
668. Інтерфронт. Спочатку Прибалтика. А тепер Донбас? // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 1 жовтня. – С.1.
669. Історія Демократичної партії України. - Режим доступу:
<http://www.dempu.org/history> (перегляд 4.06.08 р.).
670. Каблак І. Машина трохи “підкачала”, тому закон “вручну” приймали / І.Каблак // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 5 грудня. – С.2.
671. Казатинский А. Опозиция без купюр / А.Казатинский // Свободная Одесса. – Одесса, 2009. – 26 мая.– С.3.
672. Калиновський І. Чому “Русській блок” вимагає відставки Сергія Куніцина? / І.Калиновський // Самостійна Україна. – К., 2004. – 21-27 червня. – С.7.
673. Камінецький М. Кому потрібен ПіСУАР? / М.Камінецький // Вечірня газета. – К., 2004. – 3-9 грудня. – С.13.
674. Капосный А. Колото-резаная страна / А.Капосный // Молодогвардеец. – Луганск, 2006. – 31 мая. – С.4.
675. Карасев В. Низы не хотят по-старому, а верхи не могут по-новому / В. Карасев // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.А6.
676. Каратаева И. 18 уголовных дел, 74 исковых заявления... / И. Каратаева // Слава Севастополя. – Севастополь, 2006. – 11 января. – С.1.
677. Каратаев О. Московська експансія в Харкові / О. Каратаев // Шлях перемоги. – К., 2006. – 5 липня. – С.14.
678. Касьяненко М. Даремний референдум / М. Касьяненко // День. – К., 2005. – 30 листопада. – С.5

679. Касьяненко М. Різна, але не розділена / М. Касьяненко // День. – К., 2006. – 18 листопада. – С.4.
680. Касьяненко Н. С Януковичем...в Росію / Н. Касьяненко // День. – К., 2004. – 7 грудня. – С.2.
681. Касьяненко Н. Свободны от того, чего нет / Н. Касьяненко // День. – К., 2006. – 31 мая. – С.2.
682. Керуватися не емоціями, а Конституцією та законами // Голос України. – К., 2004. – 2 грудня. – С.3.
683. Кинотеатры забастовали // Время. – Харьков, 2008. – 28 февраля. – С.1.
684. Кир'ян Н. Одеса починає звільнятися від диктатури / Н. Кир'ян // За нашу Україну. – Київ, 2004. – 3 грудня. – С.8.
685. Кириллов Д. В Харькове обошлись без Жириновского / Д. Кириллов // Комсомольская правда. – 2004. – 7 декабря. – С.4.
686. Кириченко І. “Остров” Крим та його “вісь” / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 12 квітня. – С.21.
687. Кириченко І. Країна невизначеної долі / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – К., 2009. – 28 лютого. – С.15.
688. Киселев С. Западная Украина: бедные области, богатые жители / С. Киселев // Аргументы и факты в Украине. – 2004. – №51. – Декабрь. – С.11.
689. Княжанський В. Глибоке вугільне багатство / В. Княжанський // День. – К., 2006. – 18 листопада. – С.5.
690. Кобаль Й. Угорський монумент на Верецькому перевалі / Й. Кобаль. – Режим доступу: <http://uzhhorod.net.ua/news/28192> (перегляд 29 липня 2008 р.).
691. Коваленко І. Указом по флоту / І. Коваленко // Експрес. – Львів, 2008. – 15-16 серпня. – С.1.
692. Коваль А. Бельгія без компромиссов / А. Коваль // Зеркало недели. – К., 2007. – 17 ноября. – С.5.
693. Коваль Р. Чи повинні українці дбати про добробут росіян? / Р.Коваль // Рівне. Видання міської Ради народних депутатів. – Рівне, 1991. – 27 липня. – С.1.

694. Ковальський В., Нижний С. Потрібна фундаментальна державна концепція / В.Ковальський, С. Нижний // Юридичний вісник України. – 2003. – 31 травня - 6 червня. – С.6.
695. Ковальчук И. Донбасс займеться самоопределением после Рождества / И.Ковальчук // Сегодня. – К., 2004. – 2 декабря. – С.3.
696. Ковтун Т. Сіверськодонецьк планували в Росії / Т. Ковтун // Україна молода. – К., 2004. – 4 грудня. – С.4.
697. Когда эмоции берут верх // Республика Крым. – Симферополь, 2004. – 17 декабря. – С.2.
698. Козловський Б. Велике бачиться здалеку / / Б. Козловський // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 18 травня. – С.1.
699. Козловський Б. Від сірника до автобуса / Б. Козловський // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 5 квітня. – С.1.
700. Колесников В. Час виконувати обіцянки. Роздуми депутата-шахтаря / В.Колесников // Голос України. – К., 1991. – 10 липня. – С.7.
701. Колесниченко В. Бес попутал горсовет? / В. Колесниченко // Регион-Севастополь. – Севастополь, 2006. – 7 января. – С.1.
702. Комуніст. – К., 2006. – 14 червня. – С.1.
703. Кондратьева М. Не так! Почему в Крыму любят Януковича и не любят Ющенко / М. Кондратьева // Полуостров. – Симферополь, 2004. – 31 декабря. – С.4.
704. Коновалюк В. Сепаратна криза / В. Коновалюк // Галицькі контракти. – К., 2004. – 6 грудня. – С.36.
705. Кононов С. Запад есть Запад, Восток есть Восток... / С. Кононов // Событие. – Харьков, 2004. – 23-29 декабря. – С.9.
706. Конституційний процес відновлено // Голос України. – К., 1994. – 30 листопада. – С.1-2.
707. Кордоба О. “Донецький” проти “донецьких” / О. Кордоба // Експрес. – Львів, 2006. – 14-21 грудня. – С.11.

708. Коробчук С. Донецк: трудные уроки демократии / С. Коробчук // Вечерние вести. – К., 2004. – 2 декабря. – С.2.
709. Корогодський Ю. Конституція одного послання / Ю. Корогодський. – Режим доступу: [http //www.pravda.com.ua/news/2009/4/2/92543.htm](http://www.pravda.com.ua/news/2009/4/2/92543.htm) (перегляд 6 квітня 2009 р.).
710. Королюк В. Політ реформи над президентським кріслом / В. Королюк // Голос України. – К., 2007. – 2 жовтня. – С.8-9.
711. Короташ О. Северодонецк-2: фальш и надругательство над Украиной / О.Короташ // Вечерние вести. – К., 2008. – 4 марта. – С.1.
712. Костенко Ю. Севастопольська “порохова діжка”/ Ю.Костенко // День. – К., 2008. – 6 вересня. – С.4.
713. Косяк В., Кулібаба Ю. Незалежність: дубль четвертий / В. Косяк, Ю. Кулібаба // Голос України. – К., 1992. – 29 травня. – С.13.
714. Кравченко В. Крымский сезон Госдумы / В. Кравченко // Зеркало недели. – К., 2006. – 3-9 июня. – С.2.
715. Кравченко В. Ну і намаячили / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 21-27 січня. – С.1, 3.
716. Кравченко В. Останній раунд / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 20 вересня. – С.4.
717. Кравченко В. Підхід до снаряду. Київ готується до виведення Чорноморського флоту Росії з України / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 31 травня. – С.5.
718. Кравченко В. Проблема 2017 / В. Кравченко // Зеркало недели. – К., 2007. – 11 августа. – С.5.
719. Кравченко В. Тамтами Кремля / В. Краченко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 19 квітня. – С.5.
720. Кравченко В. Ціна пролонгації / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 4 листопада. – С.3.

721. Крамаренко М. Закарпатское “Косово”: зачем русинам автономия? / М.Крамаренко. – Режим доступа: <http://times.liga.net/articles/g014249.html> (перегляд 27 жовтня 2008 р.).
722. Красляньський А. Без права на помилку / А. Красляньський // Голос України. – К., 1991. – 7 червня. – С.2.
723. Красляньський А. Відкинемо ультиматуми / А. Красляньський // Голос України. – К., 1991. – 23 березня. – С.2.
724. Красляньський А. Підміна влади, а не підміна понять / А. Красляньський // Голос України. – К., 1991. – 29 січня. – С.3.
725. Кремень Т. Побили горшки. Россия и Украина в преддверии холодной войны / Т. Кремень // Корреспондент. – К., 2006. – 28 января. – С.20-22.
726. Кривошапко Ю. Русины хлопнут дверью / Ю. Кривошапко. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2008/12/22/reg-jugrossii/294676.html> (перегляд 4 січня 2009 р.).
727. Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 3 грудня. – С.2.
728. Круглий стіл – Захід-Схід // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 17 вересня. – С.4.
729. Крымская правда. – Симферополь, 2004. – 1 декабря. – С.2.
730. Крымская правда. – Симферополь, 2004. – 28 декабря.–С.1.
731. Крымская правда. – Симферополь, 2005. – 12 октября. – С.1.
732. Крымские новости. – Симферополь, 2004. – 24 февраля. – С.1.
733. Кто разбрасывает камни? // Знамя коммунизма. – Одесса. – 1990. – 6 октября. – С.3.
734. Кульчинський Р. “Великодержавний” ваххабізм / Р. Кульчинський // Політика і культура. – К., 2003. – 22 серпня–4 вересня. – С.23.
735. Кульчинський Р. Системний адміністратор / Р. Кульчинський // Контракти. – К., 2005. – 28 березня. – С.14.
736. Куницын С. Севастополь может стать Черноморским экономическим тигром / Сергей Куницын / Зеркало недели. – К., 2009. – 24-30 января. – С.2.
737. Куніцин С. Три запитання чиновникові / С.Куніцин // Український тиждень. – К., 2009. – 12-18 червня. – С.27.

738. Курус І. Бути чи не бути... російським каналам в Україні? / І. Курус // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 25 жовтня. – С.4.
739. Кустова С. Партію Вітренко слід негайно заборонити / С. Кустова // Експрес. – Львів, 2006. – 7-14 вересня. – С.5.
740. Куфрик Б. А ми проти! Штаб антинатовських протестів виявили в Будинку офіцерів Чорноморського флоту Росії / Б. Куфрик // Експрес. – Львів, 2006. – 15-22 червня. – С.10.
741. Куш Л. Силові сценарії і сепаратистські настрої / Л. Куш // Голос України. – К., 2004. – 30 листопада. – С.5.
742. Куш П. “Міський язик” поперед інших справ біжить / П. Куш // Україна молода. – К., 2006. – 30 травня. – С.2.
743. Куш П. “Януковича або Україну” / П. Куш // Україна молода. – К., 2004. – 30 листопада. – С.5.
744. Куш П. 1500 недемократичних діляниць / П. Куш // Україна молода. – К., 2004. – 24 листопада. – С.6.
745. Куш П. Атас! Знову згадали робітничий клас / П. Куш // Україна молода. – К., 2004. – 10 грудня. – С.3.
746. Куш П. Пішла гулять Донеччина / П. Куш // Україна молода. – К., 2008. – 23 травня. – С.4.
747. Куш П. Прогресивний антиПР / П. Куш // Україна молода. – К., 2005. – 18 січня. – С.4.
748. Лавренюк С. Адмінреформа як боротьба за портфелі та повноваження / С.Лавренюк // Голос України. – К., 2007. – 6 листопада. – С.9.
749. Лавренюк С. Віхи українського парламентаризму – в цифрах і фактах / С.Лавренюк // Голос України. – К., 2007. – 4 квітня. – С.10-11.
750. Лавренюк С. Криму запропоновано повернутися до конституційного поля України / С. Лавренюк // Голос України. – К., 1994. – 24 вересня. – С.2.
751. Лазарчук Т. Прикрий сусід гірший татарина / Т. Лазарчук // Експрес. – Львів, 2004. – 8-15 квітня. – С.10.

752. Лазоришин І. Хмари над перевалом / І. Лазоришин // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – 27 квітня. – С.4.
753. Лащенко С. Україна і кримські татари / С. Лащенко // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 30 липня. – С.3.
754. Лебедев В.В., Гончаренко В.Н. Православная Церковь не торгует индульгенциями / В.В. Лебедев, В.Н. Гончаренко // Голос Донбасса. – Донецк, 2004. – 12 ноября. – С.2.
755. Лебідь Н. Остання оціночна інстанція / Н. Лебідь // Україна молода. – К., 2004. – 1 грудня. – С.2.
756. Лебідь Н. Там Руссю пахне...Підкарпатською... / Н. Лебідь // Україна молода. – К., 2008. – 28 жовтня. – С.4.
757. Лелюх Е. За Донецкую Республику проголосуют в воскресенье / Е. Лелюх // Сегодня. – К.,2004. – 30 ноября. – С.3.
758. Лилик С. Страйки – реальність. Що робити? / С.Лилик // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 25 квітня. – С.1.
759. Литвин М. Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали, що ви Закарпаття мадярам продали... / М. Литвин // Вечірній Франківськ. – Івано-Франківськ, 2008. – 22 травня. – С.6.
760. Литвиненко Д. Криминальное чтение / Д.Литвиненко // Медиапост. – Харьков, 2007. – 1 марта. – С.1, 4.
761. Лиховій Д. Тому що держава – це не Я / Д. Лиховій // Україна молода. – К., 2004. – 11 грудня. – С.4.
762. Лісовенко М. На часі адміністративно-територіальна реформа / М. Лісовенко // Урядовий кур'єр. – К., 2006. – 1 червня. – С.2.
763. Літературна Україна. – К., 1991. – 17 жовтня. – С.8.
764. Ліщенко Ю. Кушнар'єв хоче проводити наступний з'їзд регіоналів у Львові / Ю. Ліщенко // Високий замок. – Львів, 2004. – 11 грудня. – С.5.
765. Ліщенко Ю. Одещина не хоче бути “новоросійським краєм” / Ю.Ліщенко // Високий замок. – Львів, 2004. – 1 грудня. – С.2.

766. Ліщенко Ю. Сумчани і луганчани підтримали Віктора Ющенка / Ю. Ліщенко // Високий замок. – Львів, 2004. – 1 грудня. – С.2.
767. Лозунько С. Ющенко в Донецке / С. Лозунько // Еженедельник “2000”. – К., 2005. – 18-24 февраля. – С. А6.
768. Лосев І. Геополітична бомба на півдні / І. Лосев // День. – К., 2005. – 30 листопада. – С.4.
769. Лосев І. Київ-Севастополь чи Москва-Севастополь / І. Лосев // Шлях перемоги. – К., 2006. – 5 липня. – С.11.
770. Лосев І. Контури суверенітету / І. Лосев // Український тиждень. – К., 2008. – 21-27 листопада. – С.52-53.
771. Луганськ – про незалежність // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 31 жовтня. – С.1.
772. Лужков об'явив нам рейдерську війну // Вечерние вести. – К., 2008. – 13 мая. – С.3.
773. Лукаш О. Звичайна олігархія / О. Лукаш // Дзеркало тижня. – К., 2009. – 4-10 квітня. – С.2.
774. Луценко І. Кормильцы и иждевенцы / І. Луценко // Корреспондент. – К., 2004. – 4 декабря. – С.47.
775. Луценко Ю. Як тільки настає час атаки опозиції треба випити 50 “бойових” і йти вперед / Ю.Луценко // Україна молода. – К., 2003. – 21 травня. – С.4.
776. Лысюк А. “Эрзац-идеал львовской выделки” / А. Лысюк // Рабочая трибуна. – 1991. – 5 марта.
777. Львова Е. Камо грядеши? / Е. Львова // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.5.
778. Любимцев О. Разломили... / О. Любимцев // Литературная газета. – Москва, 2005. – 2-8 февраля. – С.3.
779. Мазур Н. Україна (без)смертна / Н. Мазур // Аргумент-влада. – Львів, 2005. – 11 травня. – С.1.
780. Малахов С. Единство – несмотря ни на что / С. Малахов // Вечерний Донецк. – Донецк, 2004. – 24-30 декабря. – С.1.

781. Малый О.В. Украина: стоять, бояться! В стране выборы, Правительственный переворот или беспредел? / О.В. Малый // Наше місто Токмак. – Токмак, 2004. – 16 грудня. – С.1.
782. Манько И. Шахтеры идут на Киев / И. Манько // Реальная газета. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С.3.
783. Мармазов Р. Шахтеры требуют быть жестче / Р. Мармазов // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 2 декабря. – С.4.
784. Мартин В. Барлога для Балогии / В. Мартин // Зеркало недели. – К., 2008. – 1 ноября. – С.3.
785. Мартин В. Президентів підвели / В. Мартин // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 26 січня. – С.5.
786. Мартин В. Русинська правда / В. Мартин // Дзеркало тижня. – 2008. – 16 лютого. – С.3.
787. Марущенко В. Донбас – страна снов // Телекритика. – 2005. – №1-2. – С.73.
788. Маскалевич И. ПСДУАР – экономика / И. Маскалевич // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.4.
789. Маслак О. Про “сепаратистів” та “федеративів” / О.Маслак. – Режим доступу: <http://gallart.narod.ru/maslak.html>.
790. Масляний О. Гуцульська республіка: повернення із забуття / О. Масляний // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 31 січня. – С.2.
791. Матвеева В. Надежда на ученых: в Луганске искали пути примирения Востока и Запада Украины / В. Матвеева // XXI век. – Луганск, 2007. – 23 мая. – С.8.
792. Мацюк А. Жодний закон не може замінити Конституцію / А. Мацюк // Голос України. – К., 1995. – 22 лютого. – С.3.
793. Мацюк А., Погорілко В. Прояви сепаратизму в Закарпатті під виглядом вимог автономної республіки / А. Мацюк., В. Погорілко // Голос України. – К., 1993. – 6 серпня. – С.8.
794. Мащенко А. Осеннее разочарование / А. Мащенко // Крымское время. – Симферополь, 2006. – 28 сентября. – С.2.

795. Мелінишин Б. Про діяльність Рад і депутатську роботу / Б. Мелінишин // Галичина. – Івано-Франківськ. 1991. – 2 лютого. – С.3.
796. Мельник В. Кримський вузол / В. Мельник // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 16 лютого. – С.2.
797. МЗС: Україну турбує роздача румунських паспортів. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/news/2009/5/8/94384.htm.
798. Миронюк В. Кримський варіант не пройде / В.Миронюк // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 15 лютого. – С.2.
799. Митинг в Севастополі // Крымская правда. – Симферополь, 2004. – 1 декабря. – С.1.
800. Митинги и протесты // Русская правда. – К., 2005. – январь. – №4. – С.4.
801. Михайленко М. Украинская радуга: как выходить из “эпохи кавычек”? / М.Михайленко // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 10 декабря. – С.А2.
802. Михайлюк Б. За яку долю проголосуємо? / Б. Михайлюк // Прикарпатська правда. – Івано-Франківськ, 1991. – 16 березня. – С.1.
803. Михалик В. Росія хоче Криму. Для початку / В. Михалик // Експрес. – Львів, 2006. – 1-8 червня. – С.1.
804. Миць Г. Якщо Росія претендує на Крим, то Україна – на Москву / Г. Миць // Високий замок. – Львів, 2006. – 30 травня. – С.1.
805. Мичко С. Кучмі – “фе”, виконкому – “так” / С. Мичко // Україна молода. – К., 2004. – 10 грудня. – С.3.
806. Мишанич О. Обережно – автономія / О. Мишанич // Літературна Україна. – К., 1991. – 21 листопада. – С.2.
807. Мишанич Ф. Русинофіли і українофоби / Ф.Мишанич // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 15 лютого. – С.2.
808. Міщенко О. Багатосерійний сепаратизм / О. Міщенко. – Режим доступу: www.bezcenzury.com.ua/ua/archive/8436/politie/8449.html.
809. Міщенко О. Білий комірець / О. Міщенко // Без цензури. – К., 2006. – 6-12 квітня. – С.7.

810. Міщенко О. Донецькі офшори / О. Міщенко // Без цензури. – К., 2006. – 13-19 квітня. – С.4.
811. Міщенко О. Регіональні граблі сепаратизму / О. Міщенко // Без цензури. – К., 2007. – 19-25 квітня. – С.8.
812. Міщенко О. Фен Ямен / О. Міщенко // Без цензури. – К., 2006. – 16-22 березня. – С.6.
813. Модель “сильные регионы” поддержали европарламентарии // Ракурс-плюс. Луганская областная независимая газета. – Луганск, 2004. –18 декабря. – С.7.
814. Мойшевич Я. На чий млин вода? Як розуміють вільну економічну зону у Закарпатському обкомі КПУ / Я. Мойшевич // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 5 червня. – С.5.
815. Молода Галичина. – Львів, 1991. – 8 жовтня. – С.1.
816. Молодь України. – К., 2005. – 14 січня. – С.1.
817. Мороз В., Вівчар Б. За цілісність України / В. Мороз, Б. Вівчар // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 30 листопада. – С.1-2.; Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 2 грудня. – С.2.
818. Морозко П. Держдума РФ знову йде на Крим / П. Морозко // Україна молода. – К., 2006. – 30 травня. – С.2.
819. Москаль Г. Влади в Криму немає / Г. Москаль // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 4 листопада. – С.3.
820. Москаль Г. Результати виборів на Луганщині були визначені наперед. І це є сигналом для центру, що зі сходом треба працювати набагато більше.../ Г.Москаль // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 20 травня. – С.3.
821. Мостова Ю., Рахманін С. Як нам облаштувати Україну, або що робити з адміністративно-територіальною реформою? / Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 24-31 серпня. – С.4.
822. Мостовая Ю. Площади и кабинеты / Ю. Мостовая // Зеркало недели. – К., 2004. – 27 ноября. – 3 декабря. – С.2.
823. Мостовая Ю. Украина розбилась на счастье? / Ю. Мостовая // Зеркало недели. – К., 2004. – 11 декабря. – С.4.

824. Музиченко Я. Кому вигідна "нова національність" РУСИН, проголошена Закарпатською обласною радою / Я. Музиченко. – Режим доступу: <http://www.uzhgorod.net.ua/news/2322>. (перегляд 14 червня 2008 р.).
825. Музиченко Я. Русинська пастка / Я. Музиченко // Україна молода. – К., 2007. – 21 квітня. – С.9.
826. Мустафін А. Борьба за мир до последней капли крови / А. Мустафін // Зеркало недели. – К., 2007. – 7-13 июля. – С.1-2.
827. Мустафін А. Фальстарт / А. Мустафін // Зеркало недели. – К., 2007. – 17 ноября. – С.4.
828. Мухин В. Торг уместен / В. Мухин // Колесо. Общественно-политическая городская газета. – Севастополь, 2005. – сентябрь. С.3.
829. На Верецькому перевалі Закарпаття відкрито пам'ятник січовикам Карпатської України. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/newsua/2008/7/21/160700> (перегляд 29 липня 2008 р.).
830. На Верецькому перевалі таки відкрили скандальний пам'ятник, присвячений переходу угорських племен через Карпати. – Режим доступу: <http://rionews.com.ua/statja.php?id=12842> (перегляд 29 липня 2008 р.).
831. На чому ґрунтується “русинський сепаратизм?”. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/Article/1336621.html>. (перегляд 30 жовтня 2008 р.).
832. Найбільший дефіцит – ефективна влада. Її не буде без місцевого самоврядування та народовладдя // Голос України. – К., 2005. – 22 лютого. – С.4-5.
833. Наливайченко В. Мы должны стать более трезвомыслящими и национально эгоистичными / В. Наливайченко // Зеркало недели. – К., 2008. – 16 августа. – С.2.
834. Наливайченко В. Організація “Севастополь – Крим – Росія” фінансувалась за брудні гроші, в тому числі від будівництва об'єктів ЧФ. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/2/17/89777.htm> (перегляд 17. 02. 2009 р.).

835. Нарийчук Ф. Политическая интрига на основе великодержавной терминологии / Ф. Нарийчук // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 22 сентября. – С.3.
836. Никифорова И. Главное – не нагнетать... / И. Никифорова // Реальная газета. – Луганск, 2007. – 23 мая. – С.3.
837. Николаевские новости. – Николаев, 2008. – 17 июля. – С.1.
838. Николаенко З. Станет ли Харьков альтернативой Беловежской пуще? / З.Николаенко // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 8 липня. – С.2.
839. Новоросійська асамблея? // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 17 жовтня. – С.1.
840. О формировании автономии можно говорить свободно // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.Е 8.
841. Обращение крымских ученых к крымчанам // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 3 грудня. – С.13.
842. Од українського націоналіста тхне натхненням плісняви пристосовництва // Подкарпатська русь. – Ужгород, 2008. – 1-15 січня. – С.2.
843. Одеса – місто особливе // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 19 листопада. – С.1.
844. Одинец М. На острие жизни / М. Одинец // Правда. – М., 1990. – 27 ноября. – С.1-2.
845. Одинец М., Тихомиров И. На трудных рубежах / М.Одинец, И. Тихомиров // Правда. – М., 1990. – 19 декабря. – С.3.
846. Открыта война Киева из Ужгородом через права русинов и русинського регіонального прапора – триколора // Подкарпатська русь. – Ужгород, 2008. – 1-15 січня. – С.1.
847. Олексюк Б. Федералізація чи все ж децентралізація / Б. Олексюк // Самостійна Україна. – К., 2004. – 18-31 грудня. – С.7.
848. Олин Д. За дружбу с Россией, или за контрабанду-нон-стоп? / Д. Олин // Молодогвареец. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С.2.
849. Олійник М. Як у Сіверодонецьку у князьків бавилися / М Олійник // Вечірня газета. – К., 2004. – 3-9 грудня. – С.5.

850. Онисько Н. Русифікація східної столиці / Н. Онисько // Поступ. – Львів, 2002. – 11-17 квітня. – С.5.
851. Онишкевич Р. Сепаратизм у законі / Р. Онишкевич // Львівська газета. – Львів, 2005. – 6 жовтня. – С.6.
852. Острів Зміїний: вибороли статус, втратили нафту? – режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/498967adb27fe/> (перегляд 6 лютого 2009 р.).
853. От сепаратизма до миротворчества – всего неделя // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.2.
854. Ох і тяжка це робота // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 13-19 травня. – С.1.
855. Очередной “неуд” // Крымская правда. – Симферополь, 2005. – 23 сентября. – С.2.
856. Очолований Димитрієм Сидором "Сойм подкарпатских русинов" назвав СБУ провокаторами і неоенкаведистами. – Режим доступу: <http://www.zakarpattya.net.ua/loadnews.asp?id=19256>. (перегляд 14 червня 2008 р.).
857. П'єсцух М. Галицькі лицарі / М. П'єсцух // Новинар. – К., 2008. – 7-13 березня. – С.21.
858. П'єсцух М. Привид сепаратизму / М. П'єсцух // Новинар. – К., 2008. – 7-13 березня. – С.18.
859. Павленко Ю. Кожне місто Донецької області є соціально неблагополучним і депресивним / Ю.Павленко // Без цензури. – К., 2004. – 4-10 червня. – С.8.
860. Палий А. Цирк из Верховной Рады едет в Северодонецк / А. Палий // Газета по-харьковски. – Харьков, 2008. – 28 февраля. – С.7.
861. Параскевич Т. Україні пророкують розпад / Т. Параскевич // Експрес. – Львів, 2005. – 10-17 листопада. – С.4.
862. Партії заявляють // Шлях перемоги. – К., 2006. – 19 липня. – С.2.
863. Паршикура К. Кримський компроміс / К.Паршикура // Голос України. – К., 1991. – 14 лютого. – С.2.
864. Пасичный А. А крымский воз и ныне там / А. Пасичный // Голос Крыма. – Симферополь, 2005.– 4 марта. – С.3.

865. Пасько В. Що краще: надзвичайний чи військовий стан? / В. Пасько // Дзеркало тижня. – К., 2004. – 18-24 грудня. – С.4.
866. Пахолко О. “Оранжевая гадина” / О. Пахолко // Експрес. – Львів, 2004. – 10-12 грудня. – С.13.
867. Пахолко О. Пародія на революцію // Експрес. – Львів, 2005. – 12-13 квітня. – С.1.
868. Пенчук, який засадив Колеснікова, отримав 8 років із конфіскацією. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/3/2/90538.htm> (перегляд 2 березня 2009 р.).
869. Пересадько І. Око сепаратиста / І. Пересадько // Українська газета. – К., 2005. – 19-25 січня. – С.7.
870. Переяславская Р. Свои и “наши” / Р. Переяславская // Литературная газета. – М., 2004. – 7 декабря. – С.2.
871. Переяславская Р. Свои и “наши” / Р. Переяславская // Литературная газета. – М., 2004. – 8 декабря. – С.2.
872. Перстнева Н. Одесса собирает деньги на валерьянку / Н. Перстнева // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.5.
873. Перстнева Н. Трансграничное сотрудничество или украинский опыт еврорегионов / Н. Перстнева // Зеркало недели. – К., 2000. – 15 июля. – С.2.
874. Перстнева Н. Три обращения к парламенту / Н. Перстнева // Зеркало недели. – К., 2006. – 8 июля. – С.4.
875. Перший всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні (Одеса, 16-17 листопада 1991 р.) // Літературна Україна. – К., 1991. – 21 листопада. – С.1.
876. Першиков Ю. Я подумал пусть уже лучше сломают руку, чем проломают череп / Ю. Першиков // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 22 июля. – С.2.
877. Першин Є. “Гордіїв вузол” Донбасу / Є. Першин // Урядовий кур’єр. – К., 1991. – лютий. – №3. – С.3.
878. Петричук М. В єдності – наша сила / М. Петричук // Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 21 лютого. – С.4.

879. Печальне ремесло // Літературна Україна. – К., 1991. – 7 листопада. – С.6.
880. Писаренко С. Говорити, що переданий до Верховної Ради проект Конституції узгоджено, передчасно / С. Писаренко // Голос України. – К., 1996. – 13 березня. – С.2.
881. Писаренко С. Народжується Конституція – народжується істина / С. Писаренко // Голос України. – К. 1992. – 1 липня. – С.2.
882. Писаренко С. Не ставте воза поперед коня / С. Писаренко // Голос України. – К., 1992. – 8 квітня. – С.12.
883. Писаренко С. Що готує нам одинадцята? / С. Писаренко // Голос України. – К., 1992. – 30 червня. – С.3.
884. Писаренко С. Якою бути Конституції / С. Писаренко // Голос України. – К., 1991. – 26 січня. – С.11.
885. Писковий В. Крепчают правды – хиреет истина / В. Писковий // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.5.
886. Південь-Захід: взаємопізнання з єднанням // Світ молоді. – Івано-Франківськ, 2005. – 15 вересня. – С.1.
887. Підвисоцький Р. Сепаратизм – загроза економічної стабільності / Р.Підвисоцький // Демократична Україна. – К., 2004. – 1 грудня. – С.7.
888. Пілат О. Крим: боротьба за владу чи за добробут людей / О. Пілат // Голос України. – К., 1994. – 13 вересня. – С.1.
889. Пілат О. Крим: реалії сьогодення / О. Пілат // Голос України. – К., 1994. – 23 серпня. – С.6.
890. Пілат О. Кримські татари: за національну автономію у складі незалежної України / О. Пілат // Голос України. – К., 1992. – 18 лютого. – С.7.
891. Пілат О. У Криму знову спекотно / О. Пілат // Голос України. – 1996. – 12 березня. – С.2.
892. Пілат О. Шовіністи не вгамуються / О. Пілат // Голос України. – К., 1992. – 8 вересня. – С.3.
893. Пілат О.Крим – рублевий філіал / О. Пілат // Голос України. – К., 1993. – 10 червня. – С5.

894. Плешко М. Молдовська війна за українців – Україна знову в стороні / М.Плешко // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/6/2/95845.htm> (перегляд 3 травня 2009 р.).
895. Плис С. Девять дней, которые потрясли Одессу / С.Плис // Правозахисник України. – К., 2005. – 15-24 березня. – С.4.
896. Погорілко В. Якого Основного Закону ми гідні / В. Погорілко // Голос України. – К., 1995. – 4 жовтня. – С.11.
897. Подкарпатська Русь. – Ужгород, 2008. – 1-15 мая. – №7. – С.2-3.
898. Подкарпатська Русь. – Ужгород, 2008. – 7-30 апреля. – №6. – С.1.
899. Подкарпатська Русь. Народна двотыжнева новинка Общества подкарпатських русинув. – 1992. – №2. – 15 майа. – С.2.
900. Подолинний В. Острів невеликий, але наш! / В. Подолинний // Експрес. – Львів, 2003. – 23-30 жовтня. – С.4.
901. Поживанов М. В ім'я чого ділять владу / М. Поживанов // Голос України. – 1996. – 19 березня. – С.5.
902. Поклад Н. Не теплішає в Криму... / Н. Поклад // Літературна Україна. – К., 1991. – 10 січня. – С.6.
903. Політреформа потребує розширення прав регіонів // Голос України. – К., 2004. – 11 грудня. – С.2.
904. Половинкин Ю. Три дороги. Как видят болгарские депутаты будущее южного региона / Ю. Половинкин // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 13 сентября. – С.2.
905. Полонский Д. Статус русского языка: желаемое и действительное / Д.Полонский // Время Донбасса. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С.7.
906. Полоченко О. “Територія свободи” у Сімферополі переходить з рук в руки...” / О. Полоченко // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 26 листопада. – С.3.
907. Попкова Н. Самозахватчикам противопоставят комитетчиков / Н. Попкова // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 21 сентября. – С.1.

908. Попович Н. Політична смерть “донецьких” / Н. Попович // Аргумент газета. – Львів, 2005. – 20 липня. – С.6.
909. Попович Н. Українсько-румунська війна / Н. Попович // Аргумент-газета. – Львів, 2005. – 24 серпня. – С.6.
910. Портнов А. Свобода та вибір на Донбасі / А. Портнов // Критика. – К., 2005. – Ч.3. – С.6.
911. Постоюк Ю. За кого Донбас? / Ю.Постоюк // Експрес. – Львів, 2004. – 23-30 вересня. – С.17.
912. Пригорницький Ю. У тамбурі... Роздуми над поштою з Криму / Ю.Пригорницький // Літературна Україна. – К., 1991. – 10 жовтня. – С.2.
913. Признание русского языка региональным опротестовано // Вечерний Луганск. – Луганск, 2006. – 25 мая. – С.2.
914. Примаченко А. Дело И.Брюховецкого...оказалось уголовным / А. Примаченко // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.4.
915. Припутников А. Крымская автономия в зеркале прошедших выборов и грядущих перемен / А. Припутников // Зеркало недели. – К., 2005. – 12 февраля. – С.9.
916. Притула В. Возвращение блудного сына в конституционное поле / В. Притула // Зеркало недели. – К., 2000. – 15 июня. – С.4.
917. Притула В. Земля в Криму – це вже політика... / В. Притула // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 17 грудня. – С.2.
918. Притула В. Російські чиновники заробляють на співвітчизниках Криму / В.Притула // Політика і культура. – К., 2003. – 26 квітня-7травня. – С.31.
919. Про мовну і культурно-просвітню ситуацію в Криму // Літературна Україна. – К., 1991. – 10 січня. – С.6.
920. Прокуратура опротестовує // Україна молода. – К., 2006. – 3 червня. – С.1.
921. Прокурор Дніпропетровська М.Горностаєв опротестував // Україна молода. – К., 2006. – 30 травня. – С.2.
922. Протестні акції проти сепаратизму // Час руху Опору. – Київ, 2004. – листопад. – С.2.

923. Проти дестабілізації ситуації антиукраїнськими силами. - Режим доступу: <http://pora.org.ua/content/view/full/3558/172/> (перегляд 18 серпня 2006 р.).
924. Путкарадзе Л. Линия Восток-Запад / Л. Путкарадзе // Наша газета. – Луганск, 2006. – 20 мая. – С.3.
925. Путь к реформе через регионы // Информационный вестник Артемовского городского совета. – №44. – 2004. – 18 декабря. – С.3.
926. Равноправие языков может консолидировать страну и примирить регионы // Вечерние Вести. – К., 2005. – 11-17 февраля. – С.4.
927. Рахманин С. Любовь по расчету / С. Рахманин // Зеркало недели. – К., 2003. – 1 февраля. – С.3.
928. Рахманін С. Усе не так / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – К., 2005. – 24 вересня. – С.2.
929. Регионы // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 17 декабря. – С.Е8.
930. Репортер. – Івано-Франківськ, 2007. – 9 серпня. – С.18.
931. Республика Крым. – Симферополь, 2004. – 17 декабря.–С.3.
932. Романюк С. Формула регіонального добробуту / С. Романюк // Еженедельник “2000”. – К., 2003. – 27 июня – 3 июля. – С.В2.
933. Російське читиво. Запастишь валер’янкою. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/scandal/49b7e56d520891> (перегляд 11 березня 2009 р.).
934. Російські вояжери // Голос України. – К., 2004. – 1 грудня. – С.4.
935. Росія придумала, як зробити з українців росіян без громадянства. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/3/85497.htm> (перегляд 3 грудня 2008 р.).
936. Рудницкий Д. Бумажные тигры Донецка / Д. Рудницкий // Корреспондент. – К., 2004. – 4 декабря. – С.55.
937. Рудь Б. Дума про договір ./ Б. Рудь // Новинар. – К., 2008. – 20-26 червня. – С.22.
938. Румуни Глибоцького району оголосять автономію // Голос України. – К., 2004. – 30 листопада. – С.4.

939. Русакова С. Как нам обустроить Украину / С. Русакова // Газета в газете. – Донецк, 2004. – 16 декабря. – С.4.
940. Русини Закарпаття хочуть права на самовизначення. Комунисти не проти. – Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/25996/>. (перегляд 14.06.2008 р.).
941. Русини чи українці? // Літопис Червоної калини. – Львів, 1992. – Ч.4-5. – С.43.
942. Русинська бисіда. Народна новинка. – Берегово, 1999. – май. – Ч.12. – С.1.
943. Русинська газета. Новинка Підкарпатських Русинів. – Хуст. – 1999. – січень. – №1. – С.2.
944. Русинський рух на Закарпатті. – Режим доступу. – <http://ogladach.com.ua/news/2006/9/7/111112.htm> (перегляд 9 липня 2006 р.).
945. Русини обратились к русским. – Режим доступу: <http://www.vz.ru/politics/2008/12/23/241466.html> (перегляд 23 грудня 2008 р.).
946. Русская правда. – К., 2006. – январь. – С.2.
947. Русская правда. – Киев, 2004. – январь. – С.2.
948. Русский Крым требует российского протектората // Правозахисник України. – К., 2004. – 8-15 липня. – С.8.
949. Русскому языку статус государственного // Вести региона. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С.7.
950. Рыкова Н. Донецк пошел по стопам галичан / Н. Рыкова // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.В2.
951. Снегирев Ю. Русини проснутся и без крови отделятся от Украины? / Ю. Снегирев. – Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/special/article3122548/> (перегляд 4 січня 2009 р.).
952. Савінков Ю. На сто грам – у Донецьк / Ю. Савінков // Експрес – Львів, 2006. – 20-27 липня. – С.6.
953. Савченко С. “Плач не дав свободи ще нікому, а хто борець – той здобуває світ!” / С. Савченко // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 3 грудня. – С.4.
954. Сагайдачный И. Укрупнение. РУ. / И. Сагайдачный // Зеркало недели. – К., 2006. – 3 июня. – С.5.

955. Садовиченко Г. А что они думают сейчас? / Г. Садовиченко // Знамя коммунизма. – Одесса. – 1990. – 24 июля. – С.3.
956. Садовиченко Г. Союз районного масштаба? / Г. Садовиченко // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 17 ноября. – С.3.
957. Саква А. Особенности построения украинского ковчега / А. Саква // Труд. – Донецк. – 2004. – 24 декабря. – С.6.
958. Салімонович Л. Сепаратист перетворився на демократа / Л. Салімонович // Україна молода. – К., 2004. – 1 грудня. – С.5.
959. Салімонович Л. Спроба номер два / Л. Салімонович // Україна молода. – К., 2004. – 7 грудня. – С.3.
960. Салімонович Л., Іриніна А. Парад з'їздів рад / Л. Салімонович, А. Іриніна // Україна молода. – К., 2004. – 4 грудня. – С.4.
961. Самар В. “Из поганых болот чьи-то тени встают...” / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2004. – 11 декабря. – С.5.
962. Самар В. “Лесок” за “дубом” / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2006. – 21 октября. – С.3.
963. Самар В. 2017-й. Час київський? / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 17 травня. – С.5.
964. Самар В. Вічний виклик / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 23 вересня. – С.4.
965. Самар В. Выходим из кильватера? / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2008. – 16 августа. – С.2.
966. Самар В. Гора Ай-Петрі наді мною в тумані шашки димової / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 10-16 листопада. – С.2.
967. Самар В. Заберіть сірники у сантехніків! / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2009. – 4-10 квітня. – С.2.
968. Самар В. Земля, казаки и аскеры / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2007. – 22 декабря. – С.4.
969. Самар В. Крым – президенту: только хорошие новости / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2006. – 5-18 августа. – С.1,4.

970. Самар В. Лаванда-ла... / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2006. – 2 декабря. – С.1, 4.
971. Самар В. Не ждали / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2005. – 23 апреля. – С.2.
972. Самар В. Путеводитель по минному полю / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2008. – 30 августа. – С.3.
973. Самар В. Рефрейминг умысла / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2007. – 17-23 марта. – С.1.
974. Самар В. Татарське весілля / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2004. – 13 листопада. – С.6.
975. Самар В. Феодосійський десант / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 10-16 червня. – С.3.
976. Самар В. Хошь кельдиньиз! / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2005. – 5 марта. – С.3.
977. Самар В. Чьи вы, хлопцы, будете? / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2004. – 25 декабря. – С.5.
978. Самар В. Язык до Москвы доведет? / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 20-26 вересня. – С.2.
979. Самар В. Як втратити Крим правовим шляхом / В. Самар // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 15 листопада. – С.3.
980. Сбеглов А. Донбас – край підпільних металургів / А. Сбеглов // Без цензури. – К., 2004. – 9-15 липня. – С.8.
981. СБУ висунула звинувачення лідеру підкарпатських русинів. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/8/85719.htm> (перегляд 8 грудня 2008 р.).
982. Свиридовсков Л. Где граница, а где цивилизация / Л. Свиридовсков // XXI век. Общественно-политическая газета. – Луганск, 2006. – 24 мая. – С.8.
983. Світланова В. Штучний поділ парламенту заради політичних цілей // Голос України. – 1996. – 3 лютого. – С.3.
984. Севастопольская газета. – Севастополь, 2005. – 5-11 января. – С.2.
985. Сегодня. – К., 2004. – 30 ноября. – С.2.

986. Семена Н. Конституція Крима конституційна. Почти... / Н. Семена // Зеркало недели. – К., 2003. – 1 февраля. – С.3.
987. Семків В., Куш П. Шокова терапія / В. Семків, П. Куш // Україна молода. – К., 2005. – 12 квітня. – С.5.
988. Семко В. Останнє слово – за громадою / В. Семко // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 21 травня. – С.3.
989. Сенчихин В. Правовые аспекты “оранжевой” стихии / В. Сенчихин // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.В6.
990. Сепаратизм донецкую молодежь не греет. Он торжествует только в умах пенсионеров. – Режим доступу: <http://ura.dn.ua/28.11.2006/20678.html>.
991. Сепаратисти погрожують Україні // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 10 жовтня. – С.1.
992. Сепаратисти чи патріоти // Трибуна. – Ужгород, 2008. – 9 вересня. – С.7.
993. Сепаратистський шабаш на Закарпатті // Всеукраїнське об'єднання “Свобода”. – 2008. – Жовтень-листопад. – С.1.
994. Сергеев Г. Референдум о языке и НАТО зачехлили до худших времен / Г. Сергеев // Первая Крымская. – Симферополь, 2006. – 29 сентября-5 октября. – С.2.
995. Сергеев Г. У “Артека” новый хозяин и старые проблемы с “дерибаном” / Г.Сергеев // Первая крымская. – Симферополь, 2006. – 22-28 сентября. – С.2.
996. Сергієнко В. Мова, карбованці і леви, або як вивчають болгарську на Одещині / В. Сергієнко // Голос України. – К., 1991. – 30 квітня. – С.6.
997. Сесія Львівської обласної Ради народних депутатів. Один рік при владі // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 27 березня. – С.1.
998. Сивцова О. Все дороги ведут в Харьков” / О.Сивцова // Нова демократія. – К., 2005. – 20 жовтня. – С.2.
999. Сидоренко Б., Бень А., Лабунський В. Західні та українські експерти аналізують проект нового Основного Закону / Б.Сидоренко, А. Бень, В.Лабунський // Голос України. – К., 1992. – 8 серпня. – С.3.
1000. Сидоржевський М. Єдиний центр: національні інтереси – понад усе / М.Сидоржевський // Галичина. – Івано-Франківськ, 2008. – 10 квітня. – С.3.

1001. Сидоржевський М. Товариш генеральний секретар. Один з найодіозніших сепаратистів шукає шляхів у владу / М. Сидоржевський // Народне слово. – К., 2005. – 18-25 червня. – С.2.
1002. Силина Т. Дым после молнии / Т. Силина // Зеркало недели. – К., 2006. – 18-24 ноября. – С.1.
1003. Силина Т. Румыния против Украины. Гаага. Раунд первый / Т. Силина // Зеркало недели. – К., 2008.–6 сентября. – С.4.
1004. Силина Т. Территория, свободная от власти / Т. Силина // Зеркало недели. – К., 2006. – 3-9 июня. – С.3
1005. Синяк Д. Спецвыпуск “ВЗ” – майбутній раритет / Д. Синяк // Високий замок. – Львів, 2004. – 30 листопада. – С.5.
1006. Сироватка С. Расчетливый одессит / С. Сироватка // Власть денег. – К., 2008. – 12-18 декабря. – С.15.
1007. Ситкін Є. Чому я не за Я, або підказки великого міста / Є. Ситкін // Дзеркало тижня. – К., 2004. – 13 листопада. – С.6.
1008. Ситуация в Крыму. – Режим доступа:
<http://www.materik.ru/index.php?section=analitics&bulid=134&bulsectionid=13850>
1009. Сімгномів І. День злуки / І. Сімгномів. – Режим доступа:
<http://www.vgolos.com.ua/politic/6191.html?page=627>.
1010. Скандал у партії Януковича // Експрес. – Львів, 2007. – 1-8 березня. – С.1.
1011. Скачко В. Крим прагне змін яких? / В. Скачко // Голос України. – К., 1991. – 17 січня. – С.3.
1012. Скачко В. Тактика замість стратегії / В. Скачко // Голос України. – К., 1991. – 6 червня. – С.2.
1013. Скачко В.Гордіїв вузол кримських татар / В. Скачко // Голос України. – К., 1991. – 25 січня. – С.13.
1014. Скиба С. Коли консенсусу нема / С. Скиба // Голос України. – К., 1992. – 23 червня. – С.2.
1015. Смирнов В. Открыт сезон нового “дерибана” / В. Смирнов // Первая Крымская. – Симферополь, 2006. – 29 сентября -5 октября. – С.2.

1016. Соколов В. Думай і вибирай! Відкритий лист моєму донецькому другові / В.Соколов // Літературна Україна. – К., 1991. – 21 листопада. – С.7.
1017. Солодкий С. Манія претензій / С. Солодкий // День. – К., 2006. – 31 мая. – С.1.
1018. Солодкий С. Проблеми по-флотськи / С.Солодкий // День. – К., 2005. – 21 квітня. – С.3.
1019. Соломатин Ю. Галицький сепаратизм: миф или реальность? / Ю.Соломатин. – Режим доступу: <http://kro-krim.narod.ru/LITERAT/ UKRAIN/galiz.htm> (перегляд 22 грудня 2006 р.).
1020. Соломка А. В Донецке больше думают о федерализации чем о новых выборах / А. Соломка // Сегодня. – К., 2004. – 7 декабря. – С.3.
1021. Стадільна Я. У НАТО шкодують... / Я. Стадільна // Голос України. – К., 2006. – 10 червня. – С.1.
1022. Староверов Т. Дом Москвы: программы к действию / Т. Староверов // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 29 сентября. – С.1.
1023. Старцев В. Съезд победителей / В. Старцев // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.4.
1024. Старцев В. Язык мій, чий ти ворог? / В. Старцев // Дзеркало тижня. – К., 2003. – 1 березня. – С.21.
1025. Степанюк Д. Крим: після зими приходять... літо / Д.Степанюк // Голос України. – К., 1996. – 6 червня. – С.3.
1026. Степко Л. “Уж коли зло пресечь, собратъ бы книги все, да сжечь...” / Л.Степко // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 3 грудня. – С.3.
1027. Стецишин О. Автономія чи децентралізація влади? / О. Стецишин // Експрес. – Львів, 2003. – 23-30 січня. – С.4.
1028. Стецишин О. Із Донецька – з любов'ю? // Експрес. – Львів, 2005. – 22-23 лютого. – С.4.
1029. Стецишин О. Нова карта України / О. Стецишин // Експрес. – Львів, 2005. – 24-31 березня. – С.6.

1030. Стецишин О. Поразка Піскуна / О. Стецишин // Експрес. – Львів, 2005. – 4-11 серпня. – С.4.
1031. Стецишин О. Сепаратизм підтримують у вищих ешелонах влади? / О.Стецишин // ВО “Свобода”. – 2008. – серпень. – С.8.
1032. Стецюк П. Оскарженню не підлягає / П. Стецюк // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 16 лютого. – С.18.
1033. Столяров І. Едуард Гурвіц залишається лідером симпатій виборців Одеси / І.Столяров// Самостійна Україна. – К., 2004. – 18-31 грудня. – С.2.
1034. Столяров І. Опозиція в Одесі засудила губернатора С.Гриневецького і мера Р.Боделана / І. Столяров // Самостійна Україна. – К., 2004. – 4-10 грудня. – С.4.
1035. Столяров І. Порядною людиною Одеського міського голову Боделана не вважають навіть його колишні прибічники... / І. Столяров // Самостійна Україна. – К., 2004. – 18-31 грудня. – С.11.
1036. Стриженюк С. Інтерв'ю наліво і направо... / С.Стриженюк // Літературна Україна. – К., 1991. – 7 лютого. – С.6.
1037. Стриженюк С. Национальная этика и дорожные указатели. По поводу так называемого союза новороссов / С.Стриженюк // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 22 сентября. – С.3.
1038. Стус В. Кримський сценарій надзвичайного стану / В. Стус // Демократична Україна. – К., 2004. – 30 березня. – С.8.
1039. Суд Зміїний // Український тиждень. – К., 2008. – 5-11 вересня. – С.8.
1040. Суд может оставить Украину без Крыма 12 ноября. – Режим доступу: <http://www.vz.ru/news/2008/11/5/226346.html> (перегляд 6 листопада 2008 р.).
1041. Сумкин В. Воспаление придатков / В. Сумкин // Еженедельник “2000”. – К., 2004. – 3-9 декабря. – С.В3.
1042. Схід – Захід: разом назавжди // if. ua. – Івано-Франківськ, 2005. – 25 серпня. – С.2.
1043. Схід України: чого він чекає? // День. – К., 2005. – 22 квітня. – С.5.
1044. Тарасюк виключає кримськотатарський сепаратизм. - Режим доступу: <http://for-ua.com/ukraine/2006/12/23/131402.html> (перегляд 23 грудня 2006 р.).

1045. Телеграма // Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 21 лютого. – С.2.
1046. Теленчі О., Василенко М. Наш дім – наша фортеця. (Галицький тріумвірат: прогнози, перспективи) / О. Теленчі, М. Василенко // Голос України. – К., 1991. – 19 лютого. – С.6.
1047. Теленчі О., Краслянський А. А йде весна...Завершився візит Л.Кравчука на Львівщину / О. Теленчі, А. Краслянський // Голос України. – К., 1991. – 7 березня. – С.3.
1048. Теленчі О., Краслянський А. Сіяти зерна злагоди. Парламентарії республіки у Львові / О. Теленчі, А. Краслянський // Голос України. – К., 1991. – 6 березня. – С.2.
1049. Терахонич В. Міняти стиль діяльності, активізувати роботу. Нотатки з III-ї звітно-виборної конференції Общества подкарпатських русинув / В. Терахонич // Подкарпатська Русь. Народна двотижнева новинка Общества подкарпатських русинув. – 1992. – №1. – 8 майя. – С.2.
1050. Терещук В. Чи бойкот – найкраща тактика? / В. Терещук // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 23 лютого. – С.1.
1051. Терещук В. Шахтарі у Києві. А де ж галичани? / В. Терещук // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 18 квітня. – С.1.
1052. Тернопільський І. А ми такі різні / І. Тернопільський // Експрес. – Львів, 2007. – 4-11 січня. – С.9.
1053. Тертычный А. Почему мне так дороги “донбасяне”. Субъективные наблюдения на “малой” Родине / А. Тертычный // Зеркало недели. – К., 2005. – 12 марта. – С.20.
1054. Титов В. Палатками озимые не накроешь, апельсинами трактора не заправишь / В. Титов // Вперед. – Артемовск, 2004. – 22-23 грудня. – С.5.
1055. Тихонов В. Янукович – спікер. Ющенко – президент федерації. Такий бартер неможливий / В. Тихонов // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 23-29 лютого. – С.4.
1056. То бандитам – тюрми?// Україна молода. – К., 2005. – 24 вересня. – С.1.

1057. Товт М. Рефлексії на публікації про угорців Закарпаття, або кому порозумітися стає дедалі важче / М. Товт // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 27 вересня. – С.15.
1058. Тонеску А. Геть Іонів з Регіонів / А. Тонеску // Час. – Чернівці, 2006. – 31 серпня. – С.3.
1059. Тракало Я. Без права на сепаратизм / Я. Тракало // Україна молода. – К., 2008. – 4 березня. – С.5.
1060. Тракало Я. Брудна “нон грата” / Я. Тракало // Україна молода. – К., 2008. – 14 травня. – С.2.
1061. Третяк Р. Відверта “маячня” / Р. Третяк // Українська газета. – К., 2006. – 25-31 січня. – С.15.
1062. Три джерела (і три складові?) майбутньої влади // Дзеркало тижня. – К., 2006.–18 березня.–С.4.
1063. Три запитання голові обласної Ради // Галичина. – Івано-Франківськ, 1991. – 3 січня. – С.2.
1064. Трибицов Ю. Чья Бессарабия? / Ю.Трибцов // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 20 сентября. – С.3.
1065. Турчинов О. Схема Донецько-Криворізької республіки пророблялася аналітиками Пінчука / О. Турчинов // Високий замок. – К., 2004. – 30 листопада. – С.5.
1066. Турчинов продемонстрував таємну складову Меморандуму // Вечірні Відомості. – К., 2006. – 24-31 січня. – С.4.
1067. Тягнибок О. Охарактеризувати Ющенко одним словом? – пасічник при владі / О. Тягнибок // Репортер. – Івано-Франківськ, 2007. – 14 червня. – С.6.
1068. У БЮТі натякають, що за "сепаратистами"-руси́нами стоїть Балога та перехід країни до прямого президентського правління. – Режим доступу: <http://www.zik.com.ua/ua/news/2008/10/27/155289> (перегляд 27 жовтня 2008 р.).
1069. У Криму проведуть мовний референдум? // Львівська газета. – Львів, 2005. – 13 жовтня. – С.3.

1070. Україна – унітарна держава // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 4 грудня. – С.4.
1071. Україна і світ сьогодні. – К., 1999. – 29 жовтня-5 листопада. – С.13.
1072. Україна молода. – К., 2006. – 3 червня. – С.1.
1073. Україна молода. – К., 2008. – 7 червня. – С.7.
1074. УНІАН. Автономія Криму – загроза національній безпеці України. – Режим доступу: http://www.tiahnybok.info/diylnist_podia/dokument_004670.html (перегляд 13 вересня 2008 р.).
1075. Фаріон І. Ющенко вимагає покарати сепаратистів / І. Фаріон // Високий замок. – Львів, 2004. – 29 листопада. – С.3.
1076. Федералізм живий // Експрес. – Львів, 2005. – 17-24 березня. – С.2.
1077. “Федералісти” збираються – “помаранчевих” б’ють // Україна молода. – К., 2004. – 11 грудня. – С.3.
1078. Фединишинець В. Один день з представником президента / В.Фединишинець // Подкарпатська Русь. Народна двотыжнева новинка Общества подкарпатських русинув. – 1992. – №2. – 15 майя. – С.1.
1079. Федів Л. “Ідеологам” світить 14 років в’язниці / Л. Федів // Високий замок. – Львів, 2004. – 16 грудня. – С.2.
1080. Федун В. БЮТ хоче об’єднатися / В. Федун // Експрес. – Львів, 2006. – 26 січня – 2 лютого. – С.5.
1081. Фельдман А. Языкатыя проблема / А. Фельдман // Зеркало недели. – К., 2006. – 8 июля. – С.20.
1082. Філенко Ю. За що загинув Максим Чайка / Ю. Філенко // Вечірній Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ, 2009. – 21 травня. – С.5.
1083. Фіонік Д. Національне питання / Д. Фіонік // Контракти. – К., 2008. – 24 листопада. – С.52.
1084. Фоменко М. Крымские нефть и газ – на службу крымчанам / В. Фоменко // За Союз. Бюллетень передвыборного блока политических партий “За союз”. – 2006. – 24 февраля. – С.4-5.

1085. Фомина В. Навеки с Россией / В. Фомина // За Союз. Бюллетень передвыборного блока политических партий “За союз”. – 2006. – 24 февраля. – С.2.
1086. Фролов К. Право на защиту / К. Фролов // Литературная газета. – М., 2005. – 2-8 февраля. – С.3.
1087. Фрунзе В. “Буковинці” про галицьких окупантів / В. Фрунзе // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 24 січня. – С.3.
1088. Харків подає голос // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 19 січня. – С.1.
1089. Хмелер П. Чи добре я жив... лист-сповідь професійного журналіста / П.Хмелер // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 12 квітня. – С.3.
1090. Холманская Л. Лучше обмениваться мыслями, чем кричать с трибун майданов / Л. Холманская // Вечерний Харьков. – Харьков, 2007. – 27 февраля. – С.7.
1091. Хоменко В. Б'ють і палять... / В. Хоменко // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2004. – 17 грудня. – С.4.
1092. Хоменко В. Збитки від українських самозахоплень обчислюються мільйонами / В. Хоменко // Голос України. – К., 2007. – 24 листопада. – С.6.
1093. Хоменко В. Недбалість чи?... / В. Хоменко // Кримська світлиця. – Сімферополь, 2006. – 29 вересня. – С.2.
1094. Хоменко В. У розборок на Ай-Петрі тяжкі наслідки / В. Хоменко // Голос України. – К., 2007. – 8 листопада. – С.1, 5.
1095. Хрипункова А. Планета “Донецк”. Есть контакт! / А. Хрипункова // День. – К., 2006. – 31 мая. – С.4.
1096. Хроніка події // Голос України. – К., 2006. – 10 червня. – С.8.
1097. Хрусталев А. За “самостийность” ответит? / А. Хрусталев // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 1 декабря. – С.4.
1098. Худан М. Чортополох / М. Чортополох // Літературна Україна. – К., 1991. – 7 лютого. – С.6.
1099. Центральная площадь Симферополя освободилась от казаков // Полуостров. – Симферополь, 2004. – 31 декабря. – С.3.

1100. Цибулько В. Україна – імперія / В. Цибулько // Експрес. – Львів, 2003. – 31 липня – 7 серпня. – С.12.
1101. Цимбалюк А. Україне рисують нову карту / А. Цимбалюк. – Режим доступу: <http://smi.liga.net/articles/IT084281.html> (перегляд 8 серпня 2008 р.).
1102. Чаленко О. Вся правда про русинів і сепаратистів / О. Чаленко // Карпатська Україна. Красне поле. – Ужгород, 2008. – 20 грудня. – №49. – С.13.
1103. Час руху Опору. – Київ, 2004. – листопад. – С.2.
1104. Чепурнов Ю. Чи приміряти Луганську Донську папаху? / Ю.Чепурнов // Голос України. – К., 1991. – 23 січня. – С.5.
1105. Черепанова К. Сепаратизм в Україну может подкрасться из Закарпаття / К. Черепанова. – Режим доступу: <http://focus.in.ua/article/32055.html> (перегляд 25 червня 2008 р.).
1106. Черненко А. Языковое меню / А. Черненко // Зеркало недели. – К., 2005. – 18 июня. – С.17.
1107. Черников А. Экономика от Ю до Я / А. Черников // Корреспондент. – К., 2004. – 4 декабря. – С.50.
1108. Чи буде в Україні Унгварська область? // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 17 грудня. – С.1.
1109. Чопенко В. “Сепаратная трапеца” / В. Чопенко // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.9.
1110. Что такое Рух? // Знамя коммунизма. – Одесса, 1990. – 10 июля. – С.2.
1111. Чубаров Р. Про право на самовизначення / Р.Чубаров. - Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/ukraine/2006/12/23/131402.html>.
1112. Чуйко Г. Де розташований Херсон? / Г. Чуйко // Голос України. – К., 1991. – 18 жовтня. – С.7.
1113. Шевченко М. С Востока – о Западе / М. Шевченко // Голос Донбасса. – Донецк, 2004. – 12 ноября. – С.3.
1114. Шибалов Е. Неукраинская Украина / Е. Шибалов // Зеркало недели. – К., 2007. – 22 декабря. – С.3.

1115. Шибалов Е. О народе, подлости и профсоюзах / Е. Шибалов // Зеркало недели. – К., 2008 – 20 декабря. – С.4.
1116. Шибалов Е. Портрет шахтера: на осколках былой славы / Е. Шибалов // Зеркало недели. – К., 2008. – 30 августа. – С.7.
1117. Шибалов Е. Экономическая мифология Донецка / Е. Шибалов // Зеркало недели. – К., 2007. – 8 марта. – С.10.
1118. Шибалов Є. Антикризіві танці / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. – К., 2009. – 7 лютого. – С.2.
1119. Шибалов Є. Бажаємо, щоб усі... / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. – К., 2009. – С.3.
1120. Шибалов Є. Бунт у “пеклі” / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 20 січня. – С.10.
1121. Шибалов Є. Дубляжна війна: вид знизу / Є.Шибалов // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 16 лютого. – С.18.
1122. Шибалов Є. Інша Україна: підміна понять / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 8 березня. – С.3.
1123. Шибалов Є. Школи Донецька: російською вже не можна, українською – ще нікому / Є Шибалов // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 20 січня. – С.4.
1124. Школярі осудять у підручниках // Україна молода. – К., 2004. – 3 грудня. – С.13.
1125. Шляпников В. Куда идем, господа – товарищи? / В. Шляпников // Скиф. – Николаев, 2008. – 23 июля. – С.6.
1126. Шляхтич В. Не відокремлюватися, а єднатися / В. Шляхтич // Прикарпатська правда. – Івано-Франківськ, 1991. – 19 лютого. – С.1.
1127. Шляхтич В. Якщо відкинути красиву фразеологію... Із спільної сесії трьох обласних Рад у Львові / В. Шляхтич // Прикарпатська правда. – Івано-Франківськ, 1991. – 23 лютого. – С.1.
1128. Шморгун О. Яким має бути український парламент? / О. Шморгун // День. – К., 2000. – 7 квітня. – С.4.

1129. Шпорлюк Р. В Україні немає іншого вибору, крім солідарності / Р.Шпорлюк // День. – К., 1999. – 22 жовтня. – С.26.
1130. Щоткіна К. Літо патріархів / К. Щоткіна // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 2-8 серпня. – С.11.
1131. Южная столица. Газета Симферопольского городского совета депутатов. – Симферополь, 2004. – 17 декабря. – С.1.
1132. Юрченко А. Кризис на глиняных ногах / А. Юрченко // Украина – Центр. – Кировоград. – 2004. – 24 декабря. – С.4.
1133. Юрьев Д. Украина и ее политикум / Д. Юрьев // Литературная газета. – Москва, 2005. – 2-8 февраля. – С.3.
1134. Юрьева Н. Виктор Янукович: “Жизнь начинается с регионов” / Н. Юрьева // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 21 февраля. – С.2.
1135. Юсин М. Ющенко ведет к расколу Украины / М. Юсин. – Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/opinion/article3113936/> (перегляд 3 квітня 2008 р.).
1136. Язык для телевизора // Наш город Николаев. – Николаев, 2008. – 5-11 ноября. – С.4.
1137. Як Путін помститься натовцям // Україна молода. – К., 2008. – 10 квітня. – С.2.
1138. Яковлев В. Партия и Конституция / В. Яковлев // Товариш. – К., 1997. – червень. – С.3.
1139. Янцзи О. Партія товариша Ку / О. Янцзи // Україна молода. – К., 2004. – 25 грудня. – С.2.

Монографії і статті

1140. Абасов Г.Г. Конституційно-правовий статус Верховної Ради Автономної республіки Крим: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 “Конституційне право” / Г.Г.Абасов . – К., 2004. – 21 с.
1141. Авсеєвич В.П. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990-1996 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ В.П. Авсеєвич. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.

1142. Адамович С. "Новоросійство" Півдня України в умовах становлення незалежності України (1990 – 2004 рр.) / С.Адамович // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІІ. – Чернівці: Рута, 2005. – С.180-192.
1143. Адамович С. Донбас у суспільно-політичному житті України (1991-2005 рр.) / С.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 72 с.
1144. Адамович С. Донецький регіон у суспільно-політичному житті України (1991 – 2004 рр.) / С.Адамович // Визвольний шлях. – 2005. – №6. – С.10-25.
1145. Адамович С. Ідея економічного регіоналізму в суспільно-політичному житті Донбасу (1991-2004) / С.Адамович // Вісник Прикарпатського університету. Політологія. – 2006. – Вип.1. – С.56-63.
1146. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності українських політичних партій (1991-2004 рр.) / С.Адамович // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. Випуск 3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.5-12.
1147. Адамович С. Крим у суспільно-політичному житті України (2004 р.) / С.Адамович // Визвольний шлях. – 2007. – №1. – С.15-22.
1148. Адамович С. Національно-державницька позиція галичан в період розпаду СРСР / С.Адамович // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2005. – №3 (27). – С.24-30.
1149. Адамович С. Помаранчева революція: розкол суспільства чи пошук національної ідеї / С.Адамович // Наукові записки. Серія "Політичні науки". Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.". – Острог: Видавництво національного університету "Острозька академія". – Випуск 3. – 2008. – С.44-48.
1150. Адамович С. Проблема соборності в процесі національно-демократичного відродження Галичини у кінці 80-х–на початку 90 х рр.. ХХ ст. / С.Адамович // Визвольний шлях. – 2006. – №1. – С.14-33.
1151. Адамович С. Проблема соборності у суспільно-політичному житті Галичини (1991 – 2004 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – 52 с.

1152. Адамович С. Соборницька позиція галичан у період помаранчевої революції / С.Адамович // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип.25-26. – С.96-98.
1153. Адамович С. Соборність і децентралістські ідеї в суспільно-політичному житті західних областей України (1991 – 2004 рр.) / С.Адамович // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.336-342.
1154. Адамович С. Українська греко-католицька церква в маніпулятивних політтехнологіях ідеологів розколу України / С.Адамович // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип.1: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / За заг. ред. д. філос. н. А.Колодного (гол. ред.). – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С.159-161.
1155. Адамович С. Харківщина у суспільно-політичному житті України / С.Адамович // Визвольний шлях. – 2006. – №1. – С.24-37.
1156. Адамович С. Ціннісно-сміслові виміри феномену соборності у контексті розбудови Української держави / С.Адамович // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, Івано-Франківськ, 2007. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С.23-27.
1157. Адамович С. Чернівецька область в контексті ідеї соборності України (1990–2005 рр.) / С.Адамович // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип.323-324. – Чернівці: Рута, 2006. – С.28-33.
1158. Адамович С., Яценюк Т. Ідея соборності в ідеології та діяльності націоналістичних українських партій (1990 – 2005 рр.) / С.Адамович, Т.Яценюк // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української

- держави. Матеріали міжнародної наукової конференції, Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С.5-13.
1159. Адамович С.В. Ідея соборності в ідеології та діяльності Народного Руху України / С.В. Адамович // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.13-17.
1160. Адамович С.В. Ідея соборності в ідеології та діяльності Партії демократичного відродження України (1990-1996 рр.) / С.Адамович // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Дні науки – 2006”. Том 24. – Політологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С.54-56.
1161. Адамович С.В. Історія становлення місцевого самоврядування в Україні (1990-2005 рр.) / С.В.Адамович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2007. – Вип. XII–XIII. – С.51-58.
1162. Адамович С.В. Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України / С.В.Адамович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С.380-383.
1163. Адамович С.В. Проблема автономії Закарпаття в період незалежності України / С.В.Адамович // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей. – 2004. – Вип. XII. – С.3-14.
1164. Адамович С.В. Проблема автономії Закарпаття та політичне русинство у незалежній Україні / С.Адамович // Людина і політика. – 2004. – №4. – С.10-19.
1165. Адамович С.В. Проблеми соборності у суспільно-політичному житті Галичини у 1990 – 1991 рр. / С.В.Адамович // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. / Наук. ред. І.Ф.Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – С.264-281.
1166. Адамович С.В. Просвітницькі “десанти” інтелігенції наприкінці XIX – на початку XXI ст. у контексті єднання України / С.Адамович // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип.6. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – С.8-12.

1167. Адамович С.В., Шавлак С.В. Формування моделі державного устрою України в конституційному процесі (1990-1996 рр.) / С.В.Адамович, С.В.Шавлак // Держава і закон: теорія, практика, методика: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: ВОНР та РВД ПЮІ ЛьДУВС. – Вип.ІІ. – 2007. – С.70-82.
1168. Амоша О., Землянкін А. Проблема економічного розвитку Донбасу / О.Амоша, А.Землянкін // Людина і політика. – 2000. – №6. – С.78-82.
1169. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
1170. Андраш Ш.Бенедек Сосіди добрі и вшелякі. Русини, gens fidelissima / А.Ш.Бенедек. – Ужгород: ПоліПринт, 2001. – 176 с.
1171. Андрийчук О. Бремя толерантности: о статусе языка и демократических стандартах / О. Андрийчук // Зеркало недели. – К., 2006. – 8 июля. – С.20.
1172. Андрущук А. Egle Rindzeviciute (Ed.), Contemporary Change in Ukraine (Huddinge: Baltic and East European Graduate School, 2006. 117 pp.)=Baltic and East European Studies; №5). ISBN: 91-85139-05-X3 / А.Андрущук // Ab Imperio. – 2007. – №1. – С.559-567.
1173. Андрущук О. Конструювання територіального устрою України: від проектів до спроб реалізації (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / Олександр Андрущук // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. – 2007 – С.187-202.
1174. Андрухович Ю. Лєвова доля / Юрій Андрухович // Leopoldis multiplex. – К.: Грані-Т, 2008. – С.9-16.
1175. Анненкова В.Г. Перспективы развития федерализма в Российском государстве / В.Г. Анненкова // История государства и права. – 2006. – №1. – С.16-17.
1176. Арифов Л.Я. Моральная и правовая ответственность правительств стран СНГ в устранении последствий депортации крымских татар / Л.Я.Арифов // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.32-35.

1177. Афанасьєва О. “Великий и могучий” в Україні / О.Афанасьєва // Апологія. Ежемесячный гуманитарный журнал. – М., 2005. – №5. – С.76-89.
1178. Бабін Б.В. Малі народи Криму: особливості правового статусу // Питання історії України: Збірник наукових статей / Б.В.Бабін. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С.108-110.
1179. Багров М.В. Регіональна геополітика (на прикладі Криму): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. геогр. наук: спец. 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / М.В.Багров. – К., 2001. – 27 с.
1180. Бадзьо Ю. Підпільна нація. Нове завоювання України: Статті / Ю.Бадзьо. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.
1181. Балега Ю. Відповідь професору Магочі: З приводу політичного шоу. Ужгород – Медзилаборце – Коцур і не тільки / Ю.Балега // Дзвін. – 1993. – №1. – С.88-96.
1182. Балега Ю. Політичне русинство і будівництво Української держави / Ю.Балега. – Ужгород: Гранда, 2003. – 196 с.
1183. Балега Ю. Русинство: ідеологи і покровителі / Ю.Балега // Дзвін. – 1991. – №5. – С.95-102.
1184. Бараненко Б.І., Мовчан А.П. Дії апаратів карного розшуку в умовах загострення соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів / Б.І.Бараненко, А.П. Мовчан // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1996. – №1. – С.78-88.
1185. Басай В., Адамович С. Єднання Донеччини і Галичини у боротьбі за незалежність України у 1991 р. / В.Басай, С.Адамович // Українознавчі студії. – 2004-2005. – №5-6. – С.293-299.
1186. Басай В., Адамович С. Проблема соборності в діяльності Галицької асамблеї / В.Басай, С.Адамович // Україна соборна: Зб. наукових статей. – Київ, 2005. – Вип.2. – Ч.3. – С.441-450.
1187. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Б.Гориня / Т.Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 352 с.
1188. Баурінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов’язання і український закон та законодавство / Білл Баурінг // Мовна політика та мовна

- ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.55-95.
1189. Бахтєєв Б. А України все ж таки дві... / Б.Бахтєєв // Сучасність. – 2004. – №10. – С.94-99.
1190. Бача Ю. Русини – своєрідність проблеми і спекуляція нею / Ю.Бача // Республіканець. – 1992. – №3. – С.18.
1191. Бевзенко Л.Д. Регіон як явище соціальної самоорганізації / Л.Д.Бевзенко // Практична філософія. – 2006. – №2. – С.166-173.
1192. Безсмертний Р. Самоврядування в Україні – дійсність чи перспектива? / Р.Безсмертний // Нова політика. – 1996. – №5. – С.27-29.
1193. Бей О. Регіоналізм як єдність у різноманітності. До питання еволюції владних структур України / О.Бей // Політика і час. – 2003. – №5. – С.7-14.
1194. Бекиров Н. Право кримських татар как коренной нации Крыма на самоопределение. Украинское государство и современная этносоциальная ситуация в Крыму / Н.Бекиров // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.58-76.
1195. Бекіров Н. За правом на самовизначення / Н.Бекиров // Політика і час. – 1995. – №4. – С.66-72; №5. – С.66-72.
1196. Берені А., Зан М. Етнокультурний розвиток угорців Закарпаття (1989 – 2001 рр.) / А.Берені, М.Зан // Carpathica. – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип.24. – С.210-233.
1197. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації / Юліане Бестерс-Дільгер // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.234-277.
1198. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы / З.Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.

1199. Біденко Ю.М. Ідеологічні чинники парламентських виборів в Україні та перспективи подальшого розвитку політичних партій / Ю.М.Біденко // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.10-16.
1200. Білоус А. До і після Конституції / А.Білоус // Нова політика. – 1996. – №3. – С.3-5.
1201. Білоус А. Конституційний процес в Україні: проблеми і перспективи / А.Білоус // Нова політика. – 1996. – №1. – С.4-8.
1202. Білоус А., Карижський М., Кордун О., Павленко Р. Нова Конституція України: “проти” і “за” / А. Білоус, М. Карижський, О. Кордун, Р. Павленко. – К.: Служба віце-прем’єр-міністра України з політико-правових питань, 1996. – 16 с.
1203. Білоус А.О. Політичні об’єднання України / А.О. Білоус. – К.: Україна, 1993. – 108 с.
1204. Богданович В. Що ж буде після паузи? Стратегія Росії у боротьбі за Україну: найближче завдання – вибори 2006 р. / В.Богданович // Політика і час. – 2005. – №3. – С.37-40.
1205. Боєчко В. Молдавани в Україні / В.Боєчко // Віче. – 1993. – №3. – С.100-111.
1206. Бойко О. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень-серпень 1991 р.) // Людина і політика. – 2001. – №4. – С.37-48.
1207. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови / О.Бойко // Людина і політика. – 2001. – №1. – С.44-57.
1208. Бойко О. Україна в останні місяці імперії (серпень – грудень 1991 р.): хроніка та аналіз / О.Бойко // Людина і політика. – 2004. – №3. – С.74-82.
1209. Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О.Д. Бойко. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
1210. Болбат Т.В. Виникнення громадських об’єднань національних меншин на Сході України (1989 р.) / Т.В. Болбат // Збірник наукових праць. Серія “Історія та

географія” / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип.25-26. – С.92-94.

1211. Болбат Т.В. Проблема государственного устройства Украины в деятельности общественных организаций Донбасса в начале 1990-х гг. / Т.В. Болбат. – Режим доступа: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/1_2005/articles/stat22.html.
1212. Болдижар М. Назва краю та її вплив на визначення державно-правового статусу / М.Болдижар // Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – С.54-57.
1213. Болдижар М. Про “закарпатський сепаратизм”, “політичне русинство” та їх основателів / М.Болдижар // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.14-23.
1214. Болдирєв О. Україна – федеративна чи унітарна? / О.Болдирєв // Державність. – 1992. – №1. – С.29-32.
1215. Болтарович Є. Екстраполяція українського націоналізму на державотворчі процеси в Україні / Є.Болтарович // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.260-268.
1216. Больман І. Мовні війни в Європі / Івон Больман. – К.: “К.І.С”, 2007. – 280 с.
1217. Бондаренко К. Епоха вугілля. Новітня історія Донбаського регіону / К.Бондаренко // Галицькі контракти. – 2004. – 6 грудня. – С.26-27.
1218. Бондаренко К. Розкольники. Кому вигідний “дерибан” України? / К.Бондаренко // Галицькі контракти. – 2004. – №6. – 9 лютого. – С.26-27.
1219. Бондаренко К. Ще раз про сепаратизм / К.Бондаренко // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.289-290.
1220. Бондаренко Н. Боротьба уніатів за легалізацію УГКЦ в Радянській Україні у другій половині 1980-х рр. / Наталя Бондаренко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.173-178.
1221. Боровик В.А. Пора перемагати / В.А.Боровик. – Харків: Фоліо, 2006. – 382 с.

1222. Бортун М. Регіони без федерації / М.Бортун // Віче. – 1993. – №7. – С.112-113.
1223. Будзінський Т. Регіональні тенденції в країнах Європейської спільноти (1945-1992) / Т.Будзінський // Нова політика. – 1999. – №3. – С.8-14.
1224. Буковина: історичний нарис / відп. ред. В.М.Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
1225. Буркут І. Буковина – не Косово / І.Буркут // Буковинський журнал. – 1999. – Ч.3-4. – С.152-171.
1226. Буркут І. Стан і перспективи етнічної толерантності буковинців / І.Буркут // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІІ. – Чернівці: Рута, 2005. – С.393-402.
1227. Бурчак Ф. Конституційний марафон завершено / Ф.Бурчак // Політика і час. – 1996. – №9. – С.22-25.
1228. Бусленко В. Специфіка становлення націоналістичних структур в західному регіоні України на початку 90-х років ХХ ст. / Василь Бусленко // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С.42-46.
1229. Бутирська І. Сучасна євро регіональна політика України, Румунії, Молдови / І.Бутирська // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.468-481.
1230. Буткевич Б. Нами пригноблені / Б.Буткевич // Український тиждень. – К., 2008. – 12-18 вересня. – С.24-27.
1231. Буткевич Б. Неонацисти національного походження / Б.Буткевич // Український тиждень. – К., 2008. – 18-24 квітня. – С.26-29.
1232. Буткевич В. Проект Конституції України у Верховній Раді / В.Буткевич // Нова політика. – 1996. – №3. – С.36-37.
1233. Буцєвицький В. Русини: звідки це слово / В.Буцєвицький // Віче. – 1992. – №4. – С.133-135.

1234. В'ятрович В. Кому і навіщо потрібен “перегляд” історії / В.В'ятрович // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 29 березня. – С.22.
1235. Варзар І. Про політичну науку слово правдиве промовимо – не апологетичне, а історіологічне / І.Варзар // Нова політика. – 1997. – №3. – С.46-50.
1236. Василик О. Фінансові проблеми органів місцевого самоврядування / О.Василик // Місьцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 2. – К.: НДІ “Квант”, 1992. – С.22-27.
1237. Василова В. Передумови та основні етапи переговорів щодо підписання базового договору між Україною та Румунією / В.Василова // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип.323-324. – Чернівці: Рута, 2006. – С.106-111.
1238. Вегеш М.М., Зан М.П. Етнополічна реальність Закарпаття (1991 – 2001 рр.) / М.М. Вегеш, М.П. Зан // Політологічний вісник. Збірник наук. праць: Вип.14. – К.: Т-во “Знання України”, 2003. – С.182-204.
1239. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я.Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. – 2007. – С.13-28.
1240. Верменич Я. Поняття “регіональна історія” як структурна модель територіальних досліджень / Я. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 2. – 2008. – С.9-28.
1241. Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.114-145.
1242. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С.3-26.
1243. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.3-21.
1244. Верменич Я.В. Територіальна управлінська система в Україні: теоретико-методологічні проблеми оптимізації / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С.177-189.

1245. Видрін Д. Росіяни в Україні: під час референдуму, до й після / Д.Видрін // Політологічні читання. Українсько-канадський щоквартальник. – 1992. – №1. – С.237-249.
1246. Від Автономної Підкарпатської Русі до Суверенної Закарпатської України / Відповідальний за видання проф. І.Турияниця. Зібрано і скомпоновано адвокатом П.Годьмашем. – Ужгород: Общество подкарпатських Русинів, 1996. – 45 с.
1247. Віднянський С. Прояв “закарпатського сепаратизму”? / С.Віднянський // Політика і час. – 1993. – №12. – С.51-56.
1248. Вітковський В. До проблематики “галицького проекту” / В.Вітковський // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.254-263.
1249. Власенко О. Українська етнополітика – фактор суспільної єдності / О.Власенко // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 1999. – Вип.31-32. – С.326-332.
1250. Власюк О., Прозорова Н. Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт / О.Власюк, Н.Прозорова // Віче. – 2004. – №10. – С.58-61.
1251. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні у контексті посилення впливу регіонів / Ю. Вовк// Право України. – 2004. – №10. – С.19-21.
1252. Волонець В. ФРН: цікавий досвід / В.Волонець // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 2. – К.: НДІ “Квант”, 1992. – С.46-48.
1253. Гаврилишин О. Що заважає українському зростанню? Політичні, економічні та історичні чинники, які перешкоджають економічному зростанню / Олег Гаврилишин // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.90-113.
1254. Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані / О.Гаврош // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – Ч.23. – С.304-311.
1255. Гакман С. Інститут єврорегіонів і перспективи регулювання міжетнічних відносин на прикордонні // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2004. – №2. – С.323-329.

1256. Гакман С. Особливості транскордонного діалогу регіональних еліт (на прикладі Єврорегіону “Верхній Прут”) / С.Гакман // Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 6-7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек, 2002 – С.42-57.
1257. Гакман С. Проблеми українсько-румунських взаємин на тлі президентських виборів 2004 року / С.Гакман. – Режим доступу: <http://forum.bukinfo.cv.ua> (перегляд 23 березня 2007 р.).
1258. Гакман С. Стан міжетнічних взаємин у Чернівецькій області та їх перспективи в контексті діяльності Єврорегіону “Верхній Прут” // Етнічні взаємини на території Єврорегіону “Верхній Прут”: Матеріали Міжнародної наукової конференції / С. Гакман. – Чернівці: Букрек, 2004. – С.89-127.
1259. Галенко В. Українська мова й принципи Гаузе /Віктор Галенко // Сучасність. – 2008. – №10. – С.34-37.
1260. Ганудель З. Українська мова у Східній Словаччині (Історичне минуле і сучасний стан) / З.Ганудель // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С.136-140.
1261. Гарань О.В. Убити дракона (З історії руху та нових партій України) / О.В.Гарнь. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
1262. Гдичинський Б.П. Державний устрій України: політико-історичний аспект / Б.П. Гдичинський. – Чернівці: Рута, 2007. – 167 с.
1263. Герус О. Пошук української національної церкви: українське православ'я в Канаді й Україні / Олег Герус // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.156-172.
1264. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І.Ф. (наук. редактор), Бородачів В.П., Топольсков Д.М. – Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. – 664 с.
1265. Глобальні модерності / За редакції М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.

1266. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О.Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
1267. Говгаленко В. Язык в поствыборном соусе. Каковы перспективы решения одной из важнейших проблем / В. Говгаленко // Зеркало недели. – К., 2006. – 3 июня. – С.21.
1268. Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.Н. Киев: 1990-91 (Социологические репортажи) / Е.И. Головаха, Н.В. Панина, Н.Н. Чурилов. – Киев: Наук. Думка. 1992. – 140 с.
1269. Горбаль В. Соборність України ХХІ століття / В.Горбаль // Дзеркало тижня. – К, 2008. – 19 січня. – С.4.
1270. Горбаль М. Русини і Україна / М.Горбаль // Krakowskie Zeszyty Ukrainosnawce. Краківські українознавчі зошити. – Краків, 1993. – Т.1/2. – С.427-432.
1271. Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст. / Т.Ю. Горбань // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.95-102.
1272. Горбач В. Парламентський бікамералізм та українська політична реальність / В.Горбач // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – №2. – С.15-20.
1273. Горбач В. Політична реформа, яка потрібна Україні, й політична система, яка потрібна Президенту / В.Горбач // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – №1. – С.9-19.
1274. Горбач В. Реальна Україна, або соборність та новий патріотизм / В.Горбач. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/1/24/37953.htm> (перегляд 3 серпня 2007 р.).
1275. Горбик В.О., Скрипник П.І. До питання про районування України / В.О. Горбик, П.І. Скрипник // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.17-27.
1276. Гордієнко В. Імперський синдром соціалізму – новороси! / В.Гордієнко // Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991. – Ч.1. – С.94-96.

1277. Гордієнко В. Хто хоче “обустроити” Україну без українців / В.Гордієнко // Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991. – Ч.1. – С.92-94.
1278. Горинь М. Чи потрібна система Рад? / М. Горинь // Право України. – 1993. – №4. – С.5.
1279. Горобець І.В. Проблема Криму в українсько-російських відносинах (90-ті роки) / І.В. Горобець // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 57. – С.53-59.
1280. Городяненко В.Г. Проблемы консолидации украинского общества на современном этапе / В.Г. Городяненко // Социологические исследования. – 2007. – №2. – С.15-20.
1281. Грабович Г. Україна після незалежності: балансовий звіт культури / Григорій Грабович // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.264-278.
1282. Грабовський С. Федеративна Україна: міф чи реальність? / С.Грабовський // Сучасність. – 1992. – №10. – С.42-52.
1283. Гранат Ю. Етнорелігійні конфлікти в Автономній республіці Крим: від конфронтації до діалогу / Ю.Гранат // Галичина. – 2006–2007. – №12-13. – С.438-445.
1284. Гранат Ю.С. Особливості процесу відродження ісламу в Автономній республіці Крим (1991–2003 рр.) / Ю.Гранат // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск VIII. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – С.181-192.
1285. Гранчак І. Хто такі русини і чого вони хочуть / І.Гранчак // Політика і час. – 1993. – №12. – С.45-51.
1286. Григор’янц В.Е. Конфесіональна структура населення і проблема релігійної ідентичності / В.Е. Григор’янц // Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД. – В 2-х т., Т.2. – Сімферополь: Таврія, 2003. – С.35-58.
1287. Григоришин С. Україна у зовнішньополітичній стратегії постсоціалістичної Румунії / С. Григоришин // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та

культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.279-286.

1288. Григоришин С., Заболотнюк В. Деякі аспекти етнічної політики постсоціалістичної Румунії та їхній вплив на відносини з Україною / С.Григоришин, В.Заболотнюк // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІІ. – Чернівці: Рута, 2005. – С.201-209.
1289. Григорьянц В.Е. Крым: информационный фактор и этноконфессиональная конфликтogenicность / В.Е. Григорьянц // Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД. – В 2-х т., Т.2. – Сімферополь: Таврія, 2003. – С.59-65.
1290. Григорьянц В.Е. О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму (1989-1999 гг.) / В.Е. Григорьянц // Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД. – В 2-х т., Т.2. – Сімферополь: Таврія, 2003.–С.63-78.
1291. Гриневецкий С. Державна стратегія регіонального розвитку: бюрократичний документ чи шлях до консолідації країни? / С. Гриневецкий // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 25 листопада. – С.4.
1292. Гриневецкий С. Регіональна політика надто важлива справа / С.Гриневецкий // Губернатор. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. – 2001. – №2. – С.4-19.
1293. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.
1294. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 344 с.
1295. Гриценко З.І. Політична еліта Харківщини та проблеми націєтворення в регіоні / З.І.Гриценко // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів ІV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.81-86.

1296. Грицяк І. Місцеве і регіональне самоврядування (спроба окреслення “української моделі” за проектом Конституції України) / І. Грицяк // Республіканець. – 1993. – №6. – С.54-55.
1297. Громакова Н.Ю. Галицький націоналізм та міф Львова / Н.Ю. Громакова // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. / Наук. ред. І.Ф.Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – С.282-291.
1298. Давидов Р. Актуальні питання децентралізації державної влади в Україні / Р.Давидов // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.92-97.
1299. Дашкевич Я. “Єдність” української нації не виключає її багатогранності / Я.Дашкевич // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 1999. – Вип.31-32. – С.383-389.
1300. Дашкевич Я. Дискусійні питання національного будівництва Півдня України / Я.Дашкевич // Державність. – 1992. – №1. – С.224-241.
1301. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного / Я.Дашкевич // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.77-84.
1302. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого та сучасного / Я.Дашкевич // Державність. – 1995. – №1. – С.4-7.
1303. Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом / Я.Дашкевич // Державність. – 1992.–№4. – С.3-9.
1304. Дашкевич Я. Український федералізм – український монархізм / Я.Дашкевич // Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991. – Ч.1. – С.88-92.
1305. Дергачов А. Украинско-российские отношения – европейский и евразийский контекст / А.Дергачов // Полис. – 2000. – №6. – С.110-121.
1306. Джимилев М. Национально-освободительное движение крымских татар / М.Джамилев // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації

- кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.5-20.
1307. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / І.Дзюба // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С.3-22.
1308. Дичок М. Медійний ландшафт України / Марта Дичок // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.247-262.
1309. Діденко Ю.В. Підтримка та критика рухівських ініціатив, співпраця Руху з політичними силами у розбудові державності України / Ю.В.Діденко // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.54-60.
1310. Довгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча “Карпато-Українська держава” / В.Довгей // Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 рр. – Львів.: “За вільну Україну”, 1994. – С.V-XXIV.
1311. Долішній М. На чому ґрунтується регіонологія? / М.Долішній // Науковий світ. – 2004. – №3. – С.8-9.
1312. Дорогунцов С., Зінич В. Основні напрями вирішення соціально-економічних проблем депортованих національних меншин / С.Дорогунцов, В.Зінич // Економіка України. – 2003. – №3. – С.69-74.
1313. Досталь М.Ю., Марьина В.В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. М: “Новый хронограф”, 2003, 304 с. / М.Ю. Досталь, В.В. Марьина // Новая и новейшая история. – 2005. – №1. – С.241-242.
1314. Дубко Ю.В. Запобігання груповим порушенням громадського порядку, масовим заворушенням при проведенні масових заходів / Ю.В.Дубко // Актуальні проблеми профілактики правопорушень підрозділами громадської безпеки: Матеріали науково-практичної конференції. – К.: В-во НАВСУ, 2003. – С.95-102.

1315. Дубогриз Є. Просвічені феодали. Кому належить Донбас / Є.Дубогриз // Галицькі контракти. – 2004. – 6 грудня. – С.32-35.
1316. Дудок В. Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому. За матеріалами конференції “Українсько-російські відносини в суверенній Україні” / В.Дудок // Дзвін. – 1991. – №8. – С.79-82.
1317. Думка вченого щодо проекту Конституції (інтерв'ю з І.Пахомовим) // Право України. – 1996. – №5. – С.18-20.
1318. Дьомін О. Політика регіонального розвитку в умовах поглиблення ринкових реформ в Україні / О.Дьомін // Економіка України. – 2003. – №6. – С.4-13.
1319. Дьомін О. Роль адміністративної реформи у державотворенні на сучасному етапі / О.Дьомін // Право України. – 2003. – №5. – С.3-7.
1320. Еволюція влади [літопис новіт. історії України, 1991-2007 рр.] / А.Горлов, В.Королюк, С.Лавренюк, Ю.Шевчук. – К.: ВАТ “Вид-во “Київська правда”, 2008. – 552 с.
1321. Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990-1994. Дати, події, факти / В.Ейсмонт. – К.: Укр. республіканська партія, 1994. – 40 с.
1322. Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарром. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
1323. Жданова І. Фантомні болі Москви / І. Жданова // Критика. – К., 2005. – Ч.3. – С.8.
1324. Жерноклеєв О. Ідея соборності у програмах галицько-українських політичних партій у кінці ХІХ – на початку ХХ ст./ О. Жерноклеєв // Соборність України: історія і сучасність / За ред. В.І. Кононенка, М.В. Кугутяка. – Івано-Франківськ: “Плай”, 1999. – С. 53-63.
1325. Жерноклеєв О. Україна: уроки історії / О. Жерноклеєв // Україна: державність, історія, перспективи (матеріали регіональної наукової конференції). – Івано-Франківськ: “Плай”, 1999. – С. 98-107.
1326. Жила О. Нащадки Русі / О.Жила // Новинар. – К., 2008. – №4. – С.48-51.
1327. Журавський В., Мацюк А. За лаштунками декорацій – монархія / В.Журавський, А. Мацюк // Голос України. – 1995. – 5 грудня. – С.13.

1328. Журженко Т. Геополітика пам'яті / Т.Журженко // Критика. – К., 2009. – Ч. 3-4. – С.12-15.
1329. Заблоцький В. Чому Донбас “порожняк не гонить”, або як формувався ментальний ландшафт регіону / В.Заблоцький // Віче. – 2004. – №11. – С.45-51.
1330. Зайцев О. Львів націоналістичний: міф чи реальність? / Олександр Зайцев // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.157-162.
1331. Зайцев О. Скільки історій у Кліо? / Олександр Зайцев // Критика. – К., 2009. – Ч. 3-4. – С.8-11.
1332. Залізник Г. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців / Ганна Залізник // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.132-166.
1333. Залізник Л. Від козацької вольності – до Новоросії / Л.Залізник // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.18-23.
1334. Зан М. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989 – 1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) / М.Зан // *Carpathica*. – Карпатика. Вип.16. – Ужгород: Приватна друкарня Р.Повча, 2002. – С.140-166.
1335. Зан М. Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч. 90-х рр. ХХ ст.) / М.Зан // *Carpathica*. – Карпатика. Вип.18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне – Ужгород: Приватна друкарня Р.Повча, 2002. – С.222-236.
1336. Зан М. Формування української політичної нації і проблема русинства на Закарпатті / М.Зан // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 12. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН, Національний ун-т “Львівська політехніка”, 2002. – С.129-134.
1337. Зан М.П. Етнічна самоідентифікація українців Закарпаття (результати польових етнографічних студій) / М.Зан // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Том 3: Збірка наукових праць / Відп. ред. О.В.Сминтина, О.В.Прігарін. – Одеса: Друк, 2002. – С.245-246.

1338. Зарічний В. Політична злагода в Криму: міф чи реальність // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах / В.Зарічний. – 1999. – Вип.31-32. – С.337-345.
1339. Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
1340. Затовканюк М. Русини – українці є однією національністю (примітки до публікації) / М.Затовканюк // Пороги. Часопис для українців у Чеській республіці. – 1997. – №4. – С.19-20.
1341. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О.Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів.: Львівський націон. ун-т імені І.Франка, 2002. – 752 с.
1342. Зінченко Ю.І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації) / Ю.Зінченко // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.62-73.
1343. Злобіна О. Латентні чинники регіональних опозицій (1994-2004 рр.) / О.Злобіна // Соціальні виміри суспільства. – Вип.8. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.25-41.
1344. Зоткін А. Роль регіональних еліт та столичного істеблішменту у формуванні владної еліти України / А.Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С.95-108.
1345. Зоткін А., Кислий О. Кримські регіональні еліти та дія фактору етнічності / А.Зоткін, О.Кислий // Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 6-7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.132-138.
1346. Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / В.О. Зуєва. – К., 2003. – 20 с.
1347. Зущик Ю. Запад – Восток / Ю.Зущик // Корреспондент. – К., 2004. – 4 декаб. – С.32-36.

1348. Egon Rabe. Про Львів, Габсбургів і “рай з маленькими помилками” / Egon Rabe // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.79-87.
1349. Иванов Ю. Русины всех стран объединяются / Юрий Иванов // *Русин*. – Кишенев, 2007. – 2007. – №2. – С.183-185.
1350. История Общества им. Александра Духновича (1923-2003) / В.Сочка-Боржавин, Л.Філіп-Радванський. – Ужгород: Б.В., 2003. – 80 с.
1351. Івашкевич В. Державно-правовий статус голови місцевої Ради народних депутатів / В.Івашкевич // *Право України*. – 1992. – №1. – С.12-14.
1352. Ішин А.В. Взаємостосунки православ'я та ісламу в Криму в контексті 150-річного ювілею Східної (Кримської) війни / А.В. Ішин // *Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД*. – В 2-х т., Т.2. – Сімферополь: Таврія, 2003. – С.54-57.
1353. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти / Оксана Калиновська // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.196-233.
1354. Калиновський Ю. Проблеми національної безпеки України з точки зору етнополітичних досліджень / Ю.Калиновський // *Нова політика*. – 1999. – №5. – С.58-60.
1355. Калитчак Р.Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р.Г.Калитчак. – К.: Знання, 2007. – 303 с.
1356. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб'юка, 1990. – 623 с.
1357. Кампо В. Взаємовідносини центру і регіонів у світлі концепції демократизації регіональної влади в Україні / В.Кампо // *Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали “круглого столу”, Київ, 13 квітня 2001 р.* / За заг. Ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: В-во УАДУ, 2001. – С.157-162.

1358. Кампо В. Конституційні засади комунального права України / В.Кампо // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.72-92.
1359. Кампо В. Конституція і політична роль органів місцевого самоврядування / В.Кампо // Нова політика. – 1996. – №5. – С.32-38.
1360. Кампо В. Суверенітет і поділ влад / В. Кампо // Голос України. – К., 1991. – 12 квітня. – С.2.
1361. Канаєв О., Прозоровський І. Польсько-українська конференція з питань самоврядування / О.Канаєв, І.Прозоровський // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 2. – К.: НДІ “Квант”, 1992. – С.49-52.
1362. Канцелярук Б., Чумак В. Регіональні конфлікти в сучасній політиці / Б.Канцелярук, В.Чумак // Нова політика. – 1997. – №6. – С.28-32.
1363. Каричак Я. Політичне та соціально-економічне становище на Закарпатті. Проблеми політичного русинства / Я.Каричак // Визвольний шлях. – 1996. – Кн.2. – С.162-167.
1364. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
1365. Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г.В.Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.160-181.
1366. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / П.Кені. – К.: Критика, 2006. – 471 с.
1367. Кирчів А. Галицький подзвін золотого рубля / А. Кирчів // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.219-229.
1368. Кисла А. Кримські татари. Незбіг векторів етнополітичного розвитку / А.Кисла // Віче. – 2004. – №1. – С.61-64.
1369. Кичун В.І. Конституційно-правові основи взаємовідносин вищих органів влади України і Автономної Республіки Крим: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 “ Конституційне право” / В.І. Кичун. – Харків, 2001. – 20 с.

1370. Кіш Е. За стандартами транскордонної взаємодії / Е.Кіш // Політика і час.– 2003.–№10.–С.79-84.
1371. Клеп М. Регіоналізація як системний чинник реформування суспільно-управлінської системи / М.Клеп // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали “круглого столу”, Київ, 13 квітня 2001 р. – К.: В-во УАДУ, 2001. – С.181-187.
1372. Книш З. Становлення ОУН / З.Книш. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1994. – 128 с.
1373. Кобута С. “Неформальні” громадські організації у 1987–1989 роках як попередники українського політичного руху // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / С.Й. Кобута. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.. В.Гнатюка, 2008. – Вип.1. – С.175-180.
1374. Кобута С. Прикарпаття в новітній українській національно-демократичній революції (1988 – 1991 рр.) / С. Кобута // Галичина. – 2001. – №7. – С.34-47.
1375. Кобута С.Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988-1999 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Й. Кобута. – Чернівці, 2001. – 19 с.
1376. Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр. / Л.В.Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.
1377. Когутов П. Лемки – невідрубна гілка українського народу / П. Когутов // Дзвін. – Львів, 1991. – №5. – С.154.
1378. Кожелянко В. Львів – ілюзорна столиця / Василь Кожелянко // Leopolis multiplex. – К.: Грані-Т, 2008. – С.421-430.
1379. Козак Т.М. Регіоналізм та внутрішньодержавна регіоналізація у Сполученому королівстві Великої Британії і Північної Ірландії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / Т.М. Козак. – Львів, 2003. – 18 с.
1380. Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил до Конституції України / О. Козуля // Нова політика. – 1996. – №5. – С.3-6.

1381. Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил України до подальшого перебігу конституційного процесу / О. Козуля // Нова політика. – 1996. – №3. – С.51-55.
1382. Кокорська О. Націоналізм як чинник легітимації влади в перехідному суспільстві / Ольга Кокорська // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С.151-156.
1383. Колесніков Б. Ініціативність – ворог байдужості / Б.Колесніков // Віче. – 2004. – №10. С.19-21.
1384. Коліушко І. Статус Львова: від учора до завтра / Ігор Коліушко // Leopolis multiplex. – К.: Грані-Т, 2008. – С.323-330.
1385. Коліушко І., Мелешко М., Павленко О. Реформа місцевого управління: проблеми правового регулювання / І.Коліушко, М.Мелешко, О.Павленко // Республіканець. – 1993. – №3. – С.12-14.
1386. Коновалюк В. Донецький досвід дуже згодиться для всієї країни / В.Коновалюк // Політика і культура. – 2003. – 18-24 січня. – С.12-14.
1387. Кононов І. Громадський комітет підтримки перебудови у Ворошиловградському державному педагогічному інституті ім. Т.Г.Шевченка (1988 - 1989 рр.): проблеми ідейної еволюції / І.Кононов // Бахмутський шлях. – 2000. – №3-4. – С.67-74.
1388. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І.Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С.72-97.
1389. Кононов І. Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самореалізації за умов суспільних змін (Аналізуючи матеріали сфокусованих групових інтерв'ю) / І.Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С.80-102.
1390. Кононов І. Потрібні серйозні зусилля громадськості, щоб досягти історичного компромісу / І. Кононов // Голос України. – К., 2007. – 5 червня.– С.14.

1391. Кононов І.Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. соц. наук: спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / І.Кононов. – К., 2005. – 31 с.
1392. Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І.Ф.Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. – Луганськ: Знання, 2006. – С.5-27.
1393. Копейчиков В., Медведчук В. Нова Конституція України: реальність і міфи / В. Копейчиков, В.Медведчук // Нова політика. – 1996. – №3. – С.6-10.
1394. Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. Проблеми правового статусу Криму, пошук варіантів / М.Л. Копиленко, О.Л. Копиленко // Політика і час. – 1996. – №11. – С.47-52.
1395. Кораблев С. Донбас не хочет забывать русский язык / С.Кораблев // Соотечественники: русская культура вне границ. Информационный сборник. – М., 2000. – Вып.5. – С.45-47.
1396. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Геннадій Коржов // Наукові записки. Серія “Політичні науки”. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.”. – Острог: Видавництво національного університету “Острозька академія”. – Випуск 3. – 2008. – С.89-102.
1397. Корнієнко М. Концептуальні основи місцевого самоврядування України / М. Корнієнко // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 2. – К.: НДІ “Квант”, 1992. – С.11-17.
1398. Корнієнко М. Місцеве самоврядування в Україні: концептуальні проблеми / М. Корнієнко // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.49-65.
1399. Корнієнко М. Чи потрібні Україні її федералізація або автономізація? / М. Корнієнко // Вибори та демократія. – 2004. – 32. – С.66-68.

1400. Корнієнко М.І. Автономія територіальна / М.І. Корнієнко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемчушенко (відп. ред.) та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 1998 – Т.1: А-Г. – С.24.
1401. Коротич О. Соціально-територіальний потенціал та реальні досягнення регіонів України / О. Коротич // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – №1. – С.282-288.
1402. Костирко В. Чухраїнство / В. Костирко // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.240-243.
1403. Костицький В. Нова Конституція у баченні ХДПУ / В.Костицький // Право України. – 1995. – №11. – С.19-21.
1404. Костіна Л. Старопромисловий регіон Донбас: реалії і можливості розвитку / Л.Костіна // Схід. – 2007. – №5. – С.38-40.
1405. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2004. – №6. – С.48-63.
1406. Кравченко В. Регіональна політика держави: пріоритети і цілі / В.Кравченко // Місцеве самоврядування в Україні. Історія. Проблеми. Пропозиції. – К., 1994. – С.104-112.
1407. Кравченко В. Формується муніципальна економіка України / В.Кравченко // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 2. – К.: НДІ “Квант”, 1992. – С.28-33.
1408. Кравченко В. Яким бути управлінню територіями в Україні? / В.Кравченко // Право України. – 1993. – №2. – С.9-10.
1409. Краснянська Н. Міжетнічні відносини на Одещині / Н. Краснянська // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Зб. наукових праць – Вип.6. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – С.79-82.
1410. Красовський І. Міжнародна наукова конференція з лемківських проблем у Львові / І.Красовський // Дзвін. – Львів, 1991. – №2. – С.175-176.

1411. Крeмiнь В., Маначинський О., Поповкін В., Парахонський Б. Кримсько-татарська проблема і шляхи її вирішення / В.Крeмiнь, О.Маначинський, В.Поповкін, Б.Парахонський // Розбудова держави. – 1993. – №1. – С.47-53.
1412. Кривський І. Про сучасний стан подкарпаторусинського руху (власна думка) / І.Кривський // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.25-29.
1413. Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка / А. Круглашов // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С.47-67.
1414. Круглашов А. Від “Європи націй” до “Європи регіонів” / А. Круглашов // Політика і час. – 2003. – №10. – С.69-78.
1415. Круглашов А. Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) / А. Круглашов // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІІ. – Чернівці: Рута, 2005. – С.11-39.
1416. Круглашов А. Соціально-політична трансформація пострадянських суспільств як контекст міжетнічних взаємин / А. Круглашов // Етнічні взаємини на території Єврорегіону “Верхній Прут”: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Анатолій Круглашов. – Чернівці: Букрек, 2004. – С.67-88.
1417. Круглашов А. Щоб поліетнічні регіони приваблювали толерантністю / А.Круглашов // Віче. – 2005. – №4. – С.54-61.
1418. Кузьмін М. Націоналізм у постмодерністській культурі: політика і географія / Микола Кузьмін // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С.177-184.
1419. Кузьміна С.В. Шахтарський страйковий рух України в 1989-1991 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец.07.00.01 “Історія України” /С.В. Кузьміна. – Донецьк, 2007. – 19 с.

1420. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект / Тарас Кузьо // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.45-70.
1421. Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989-1991 гг.). Идеи и люди / М.Кулеша. – Режим доступу: [http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland 89-99.html](http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland%2089-99.html).
1422. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / Володимир Кулик // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.11-54.
1423. Кульчинський Р. Начальник Донбасу / Р.Кульчинський // Галицькі контракти. – 2004. – 6 грудня. – С.22-24.
1424. Кульчицький С.В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п’ятиріччя) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.69-78.
1425. Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №4. – С.3-41.
1426. Кураєв О.О. Katrin Voeckh, Ekkehard. Völke Ukraine. Von der Roten zur Orangen Revolution. – Regensburg: Friedrich Pustet, 20007/ – 256 s. / О.О. Кураєв // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.216-219.
1427. Курас І.Ф. Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв’ю 90-х рр. / І.Ф.Курас. – К.: ІПіЕНД, 1999. – 656 с.
1428. Куромая Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське пограниччя, 1870-1990-і роки / К.Гіроакі. – К.: В-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 510 с.
1429. Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси”/ Т.В. Кучеренко. – К., 2002. – 18 с.
1430. Лаврик А. Вторгнення у голови / А.Лаврик // Український тиждень. – 2008. – 18-24 квітня. – С.43-47.

1431. Лагутин А.В. Этнические аспекты институционализации политического процесса на Украине / А.В. Лагутин // Полис. – 2001. – №4. – С.100-107.
1432. Лазор Д.О. Демократизація інститутів врядування і досвід Німеччини для України / О.Д.Лазор // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.275-281.
1433. Лан М. Відповідь Любкові Петренку / М. Лан // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.251-253.
1434. Лан М. Мітологія / М. Лан // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.244-246.
1435. Ларіонова В.К. Моральні цінності та способи їх артикуляцій / В.К. Ларіонова // Аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 2007. – С.184-185.
1436. Ларченко М. Ігнорування інтересів кримськотатарського народу було б нераціональною стратегією держави / М.Ларченко // Віче. – 2003. – №9. – С.73-76.
1437. Латоричанин І. Курс державного язика на русинську лексику / І. Латоричанин // Календар-альманах на 2001 год. – Будапешт: Удання Русинського меншинового самоуправління Йозефвароша, 2000. – С.47-48.
1438. Лендсьел М. Стан місцевої демократії в країнах Центральної та Східної Європи як чинник консолідації національної демократії: теоретико-методологічні засади / Мирослава Лендсьел // Наукові записки. Серія “Політичні науки”. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.”. – Острог: Видавництво національного університету “Острозька академія”. – Випуск 3. – 2008. – С.134-145.
1439. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В.Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
1440. Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914 – 2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – 640 с.

1441. Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ / В.Литвин // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С.3-22.
1442. Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків / В.М.Литвин, А.Г. Слюсаренко // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.9-30.
1443. Литвиненко О., Якименко Ю. Російськомовні громадяни України: “уявна спільнота” як вона є / О. Литвиненко, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 17 травня. – С.7.
1444. Лобан Ю. Генерали піщаних кар’єрів / Ю. Лобан // Політика і культура. – 2000. – 16-22 червня. – С.13-17.
1445. Лозинський Р. Хто такі галичани, і чому вони стають сепаратистами / Р.Лозинський // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.291-303.
1446. Лосєв І. Український Севастополь: минуле, сучасне, майбутнє / Ігор Лосєв // Сучасність. – 2008. – №10. – С.22-33.
1447. Луканов Ю. Третій Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми) / Ю.Луканов. – К.: Такі справи, 1996. – 154 с.
1448. Лукінюк М. Кримський біль України / М. Лукінюк // Сучасність. – 2000. – №11. – С.79-93.
1449. Люманов Э.М. Возвращение крымских татар и проблемы занятости / Э.М.Люманов // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.164-168.
1450. Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми / О. Ляшенко // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С.158-179.
1451. Магочі П.-Р. Нерішучість України призводить до екстремізму / П.-Р. Магочі. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/11/12/84349/htm>. (перегляд 12 листопада 2008 р.).

1452. Магочі П.-Р. Познамкы: 6 Світовий конгрес русинів / П.-Р.Магочі // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.56-61.
1453. Магочій П.-Р. “Я русин был, есмь и буду...”: Виступи на Світових конгресах русинів / П.-Р. Магочій / Передм. В.Падяка. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2005. – 68 с.
1454. Магочій П.-Р. Карпатські Русини / П.-Р. Магочій. – Б.м.: Карпаторусинський науковий центр, 2002. – 24 с.
1455. Магочій П.-Р. Русинський язык: дотеперь досягнути висліди і задачі будучности / П.-Р. Магочій // Русин. – Пряшів, 2006. – № 1-2. – С.24-27.
1456. Магочій П.-Р. Декотрі материалы VI Світового конгреса Русинув / П.-Р.Магочі // Календар-альманах на 2002 год. – Будапешт: Удание Русинського меншинового самоуправлення Йозефвароша. – С.75-82.
1457. Магочій П.-Р. Зауваження, представлені на V-му Світовому конгресі русинів // Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – С.21-24.
1458. Магочій П.-Р. Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / П.-Р.Магочій. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2007. – 120 с.
1459. Магочій П.-Р. Наша Батьківщина: Історія карпатських русинів: Короткий нарис для русинських недільних шкіл / П.-Р. Магочій. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2005. – 52 с.
1460. Мазур О Адміністративно-територіальна реформа: проблеми та перспективи впровадження / О. Мазур. – Режим доступу: http://spetskor.dnepr.info/art_265.php (перегляд 5 червня 2006 р.).
1461. Майборода О. “Політичне русинство”: Закарпатська версія периферійного націоналізму / О.Майборода. – К., 1999. – 25 с.
1462. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / О.Майборода. – К., 1999. – 28 с.

1463. Майборода О.М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності / О.Майборода // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С.146-163.
1464. Макара М. Проблеми відродження русинів України / М. Макара // Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – С.29-31.
1465. Макара М. Роздуми над проблемами русинства в Україні / М. Макара // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.6-13.
1466. Макара М.П., Мигович І.І. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя / М.П. Макара, І.І. Мигович // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.117-128.
1467. Макарычев А. Регионализм: проблемы и перспективы / А. Макарычев // Общественные науки и современность. – 1991. – №3. – С.50-58.
1468. Малеев К., Яневський Д. Ситуація в Україні: лютий-березень 1994 року / К. Малеев, Д. Яневський // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №3-4. – С.4-15.
1469. Малець О.О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40-80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / О.О. Малець. – Львів, 2003. – 20 с.
1470. Малиновський В.Я. Трансформація територіальної організації влади України в контексті світового досвіду / В.Я.Малиновський // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів ІV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.303-310.
1471. Маловичко С. Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития / С. Маловичко // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 2. – 2008. – С.29-46.

1472. Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований / С.Маловичко, М.Мохначева // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. – 2007. – С.29-46.
1473. Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989-1999 / А. Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – 161 с.
1474. Мальгин А.В. Украина: Соборность и регионализм / А.В.Мальгин. – Симферополь: Сонат, 2005. – 280 с.
1475. Мальгин А.В., Ефимов С.А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины / А.В. Мальгин, С.А. Ефимов // Труды Крымской академии наук. – Симферополь: Таврия, 2004. – С.149-164.
1476. Мамонтова Э.В. Проблема билингвизма в Украине: регионально-политический аспект / Э.В. Мамонтова // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип.19. – С.124-132.
1477. Маначинський О., Парахонський Б. Історична справедливість в контексті нових реалій. Крим: чого чекати від повернення депортованого населення / О.Маначинський, Б. Парахонський // Політика і час. – 2000. – №10. – С.26-37.
1478. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини в програмі та політичній практиці Народного Руху України (1991–2004 роки) / О.В.Мардаренко // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.91-97.
1479. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1988 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В.Мардаренко. – Одеса, 2007. – 19 с.
1480. Мареш Т. “Микроистория” – возрождение региональной истории на польской почве / Тереза Мареш // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 2. – 2008. – С.67-78.

1481. Маринович М. “Люблю я Львів, та дивною любов’ю...” / Мирослав Маринович // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.431-438.
1482. Маринович М. Україна: дорога через пустелю: Зб. Статей / Мирослав Маринович. – Харків: СП “Фоліо”, 1993. – 189 с.
1483. Маркусь В. “Пудкарпатська рипубліка” / В. Маркусь // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра. Генеза, 1996. – С.782-785.
1484. Маркусь В. “Пудкарпатська рипубліка” на політичній шахівниці / В. Маркусь // Віче. – 1993. – №12. – С.110-119.
1485. Маркусь В. Рух на Закарпатті за єдність української католицької церкви / В. Маркусь // Пороги. Часопис для українців в Чеській республіці. – 1999. – №1. – С.30.
1486. Марочко В.І. Нова Україна: суспільство – економіка – політика (1991-2001) / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2002. – №5. – С.150-154.
1487. Мартиненко П. Бікамеризм як аспект демократичного представництва / П.Мартиненко // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – №2. – С.3-9.
1488. Мартинов А.Ю. Історичні знання в умовах глобалізації / А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.181-190.
1489. Марущенко В. Донбас – страна снов / В.Марущенко // Телекритика. – 2005. – №1-2. – С.72-74.
1490. Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання / Лариса Масенко – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
1491. Масенко Л. Імперський синдром /Лариса Масенко // Сучасність. – 2008. – №10. – С.52-56.
1492. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз / Лариса Масенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.96-131.

1493. Мегепа Ю. Про русинсько-українсько-російський словник / Ю.Мегепа // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.98-99.
1494. Медведєв О. Палії мовної війни. Хто й чому грається із сірниками? / О.Медведєв // Політика і культура. – 2002. – 29 жовтня-4 листопада. – С.12-13.
1495. Медведчук В. Проекти Конституції України: досвід порівняльного аналізу / В.Медведчук // Право України. – 1995. – №9-10. – С.3-8.
1496. Мезенцев Я. Холодна війна за Крим / Я. Мезенцев // Український тиждень. – 2008. – 18-24 квітня. – С.54-57.
1497. Мельник І. Національний склад населення та мовна ситуація в Україні / І.Мельник // Державність. – 1992. – №2. – С.44-50.
1498. Мельник О. Україна: що попереду – розбрат чи єднання? / О. Мельник // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 1999. – Вип. 31-32. – С.313-325.
1499. Мельниченко В.М. Третя всеукраїнська наукова конференція “Соборна Україна: історична ретроспектива” / В.М. Мельниченко // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С.237.
1500. Мельничук І. Російський фактор етнонаціональної стабільності України / І.Мельничук // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІІ. – Чернівці: Рута, 2005. – С.244-263.
1501. Мельничук М. Полеміка з Олегом Хавичем / М. Мельничук // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.279-282.
1502. Мигович І. Закарпатський “синдром” / І. Мигович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра. Генеза, 1996. – С.695-697.
1503. Михальченко М. Політична реформа: шанси на здійснення в 2003-2004 рр. / М. Михальченко // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – №1 (59). – С.3-5.

1504. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.
1505. Мишанич О. Політичне русинство – українська проблема. Доповідь на III Конгресі Міжнародної асоціації українців. Харків, 26-30 серпня 1996 р. / О. Мишанич. – К.: Обереги, 1996. – 31 с.
1506. Мишанич О. То хто ж вони? До ідейних витоків новітнього “карпаторусинства” / О.Мишанич // Літературна Україна. – К., 1991. – 17 січня. – С.7.
1507. Мишанич О.В. Міжнародна наукова конференція “Закарпаття в загальноукраїнському контексті ХХ ст.” / О. Мишанич //Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.152-153.
1508. Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В.Мілер, О.Гределанд, Т.Кошечкіна. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 328 с.
1509. Мінаков М. Майдан і фронда / М. Мінаков // Критика. – К., 2005. – січень-лютий. – 2005. – С.16-17.
1510. Молодцов О. Парадигми управління в контексті реорганізації державної влади і самоврядування на місцях (соціально-психологічний аспект) / О.Молодцов // Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 2. – К.: НДІ “Квант”, 1992. – С.53-60.
1511. Мостіпака О., Гаврада І. Позиція політичних партій України щодо проблем розвитку національних меншин (на прикладі Чернівецької області) / О.Мастіпака, І. Гаврада // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.348-356.
1512. Мрінська О.В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук: спец. 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / О.В.Мрінська. – К., 2005. – 20 с.

1513. Муравський О. Буковина: державотворчі процеси (1985–1991 рр.) / Олег Муравський // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.82-86.
1514. Муравський О. Легалізація УГКЦ (1985 – 1991 рр.) / Олег Муравський // Галичина. – 2006–2007. – №12-13. – С.423-429.
1515. Муравський О.І. Російський національно-культурний рух у Львові (1988 - 1991 рр.) / Олег Муравський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2007. Випуск XII-XIII. – С.39-44.
1516. Мушинка М. Політичний русинізм на практиці / М.Мушинка // Республіканець. – 1992. – №3. – С.19 – 23.
1517. М'яловицька Н.А. Місце і роль ВР Автономної Республіки Крим у системі органів державної влади України / Н.А. М'яловицька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2003. – №49-51. – С.112-114.
1518. Нагорна Л. Теорія регіоналізму: сучасне бачення / Лариса Нагорна // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 2. – 2008. – С.81-94.
1519. Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи / Лариса Нагорна // Історичний журнал. – 2006. – №5. – С.3-11.
1520. Найпавер К. Історична реальність чи кон'юнктурні ігри / К. Найпавер // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.25-29.
1521. Наконечний Є. Осоружний етнонім / Є. Наконечний // post Поступ. Всеукраїнська газета. – Львів, 2009. – №2. – березень. – С.10.
1522. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.: За заг. ред. Малик Я.Й. Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
1523. Народно-демократична партія у запитаннях і відповідях. – К., 1998. – 56 с.

1524. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2002. – 1104 с.
1525. Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – №6. – С.3-8.
1526. Некряч А.І. Місцеве самоврядування сучасної України як предмет політологічного аналізу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні процеси та інститути”/ А.І. Некряч. – К., 2003. – 32 с.
1527. Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції / О. Нельга // Нова політика. – 1999. – №6. – С.2-9.
1528. Никифоров А.Р. Крымская автономия: школа региональной политики для Украины / А.Р. Никифоров // Труды Крымской академии наук. – Симферополь: Таврия, 2004. – С.165-172.
1529. Никифоров А.Р. Специфика Крымского региона в политическом пространстве Украины / А.Р. Никифоров // Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД.–В 2-х т., Т.2. – Симферополь: Таврія, 2003. – С.28-41.
1530. Нікітович К. Єврорегіон “Верхній Прут” як сучасний механізм розбудови транскордонної співпраці між Україною, Румунією та республікою Молдова / К.Нікітович // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.35-44.
1531. Нікіфоров А.Р. Деякі регіональні аспекти побудови політичної нації в Україні / А.Р. Нікіфоров // Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД. – В 2-х т., т.2. – Симферополь: Таврія, 2003. – С.28-34.
1532. Новикова М. Міфи та місія / Марина Новикова. – К.: Дух і літера, 2005. – 432 с.
1533. Овсієнко С.Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997 – 2002 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Л. Овсієнко. – Одеса, 2008. – 18 с.
1534. Олашин А.В. Історія Закарпаття / А.В. Олашин. – Мукачево, 1992. – 210 с.
1535. Опришко В. Однопалатна і саме Рада – це наша традиція / В. Опришко // *Голос України*. – К., 1996. – 30 січня. – С.10.
1536. Орзіх М. Не допустити ефекту “балканізації” / М. Орзіх // *Голос України*. – К., 1993. – 6 липня. – С.3.
1537. Осіп'ян О. “Голос Донбасу” як дзеркало помаранчевої революції і використання локальної ідентичності у передвиборній кампанії Віктора Януковича / О. Осіп'ян. – Режим доступу: <http://forum.bukinfo.cv.ua> (перегляд 23 березня 2007 р.).
1538. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищих навч. Закладів / За заг. ред. А.Колодій. – К.: вид-во “Ай-бі”, 2002. – 684 с.
1539. Островський І. Ретроспективний futurizm. Журнал “І” про європейський федералізм та українську латиницю / І. Островський. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/56867/>.
1540. Остряньський В. Про проблему місцевого державного управління та самоврядування / В. Остряньський // *Право України*. – 1992. – №3. – С.7-8.
1541. Отчаянная республика. – Донецк: Без изд-ва, 2007. – 16 с.
1542. Павленко О. Концепція нової Конституції України / О. Павленко // *Республіканець*. – 1992. – №3. – С.44-46.
1543. Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р.Павленко // *Нова політика*. – 1996. – №5. – С.16-26.
1544. Павленко Р. Скільки палат потрібно парламенту України? / Р. Павленко // *Нова політика*. – 1996. – №3. – С.36-37.
1545. Павлів В. Галичина трансцендентна / Володимир Павлів // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.88-93.
1546. Павлів П. Донецько-криворізька республіка: правда і вимисел / П. Павлів // *Голос України*. – К., 1993. – 12 червня. – С.14.

1547. Падяк В. Русинськомовні видання у дзеркалі української статистики (1991-2002) / В. Падяк // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.30-33.
1548. Панібудьласка Ф. Соборність / Ф. Панібудьласка // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.601.
1549. Панібудьласка Ф. Соборність України / Ф. Панібудьласка // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.601.
1550. Панчук М. Політичне русинство / М. Панчук // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С.Макеєв (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1997. – С.319-333.
1551. Панчук М. Політичне русинство в Україні / М.Панчук. – Режим доступу: http://ethnos.lemky.com/2006/04/03/politichne_rusynstvo_v_ukraini.html (перегляд 14 червня 2008 р.).
1552. Пасемко І. Камо грядеш, “карпаторусинство”? Закарпаття в умовах незалежної України / І. Пасемко // Вітчизна. – 1993. – №5-6. – С.115-118.
1553. Пасхавер А. Экономический кризис: не будите зверя / А. Пасхавер // Зеркало недели. – К., 2004. – 4 декабря. – С.13.
1554. Патраш Е. Вопрос защиты прав национальных меньшинств во взаимоотношениях Украины, Румынии и Республики Молдова / Е. Патраш // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.318-331.
1555. Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв’язана дилема історії / О.Пахльовська // День. – К., 2005. – 15 лютого. – С.1, 4.
1556. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С.24-34.

1557. Пашук А. Деякі питання державотворення в Україні / А. Пашук // Республіканець. – 1993. – №11-12. – С.3-14.
1558. Пащенко В. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: декларації та реалії / В. Пащенко. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3445 (перегляд 5 червня 2006 р.).
1559. Петренко Л. Україно наша духовная / Л. Петренко // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – №23. – С.247-250.
1560. Петров И. Сепаратизм по-швейцарски / И.Петров // Вестник Европы. Журнал европейской культуры. – М. – 2004-2005. – Т.ХІІІ-ХІV. – С.99-103.
1561. Пирожик О. Уроки польської адмінреформи / О. Пирожик. – Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=361> (перегляд 5 червня 2006 р.).
1562. Піпаш В.Феномен регіонального сепаратизму в Закарпатті / Володимир Піпаш. – Мукачево: Карпатська вежа, 2009. – 36 с.
1563. Пічугіна М.В. Федералізм і Європейський Союз (Британська історіографія) / М.В.Пічугіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Київський ун-т, 2001. – Вип.57. – С.73-78.
1564. Полешко А. Виконавча влада в конституційній системі України (з міжнародного наукового семінару) / А. Полешко // Право України. – 1993. – №1. – С.3-8.
1565. Полешко А. Хід конституційного процесу в Україні / А. Полешко // Право України. – 1996. – №6. – С.3-4.
1566. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
1567. Поп И. Подкарпатская Русь, 1938-1946. Умертвленный европеизм и утаенное политическое предательство / И. Поп // Архів автора. – 22 арк.
1568. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп. – Ужгород: ПП “Повч Р.М.”, 2006. – 412 с.
1569. Поп І. Міфи і дійсність. Про збірник документів “Возз’єднання” / І. Поп // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.3. / Русинське науково-освітнє

т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2003. – С.100-104.

1570. Попов А. Галицкие националисты и восточные конформисты / А. Попов // *Ї. Незалежний культурологічний часопис*. – 2002. – №23. – С.236-239.
1571. Попович М. Перед вічним Майданом / М. Попович // *Критика*. – К., 2005. – Ч.3. – С.2-4.
1572. Поровський Б. Шпигунство проти суверенної України / Б. Поровський // *Державність*. – 1996. – червень. – №2. – С.33-34.
1573. Поступной А.Н. Социально-экономические факторы раскола населения Украины на президентских (2004 г.) и парламентских (2006 г.) выборах / А.Н.Поступной // *Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006*. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.50-55.
1574. Прибыткова И.М. Возвращение крымских татар: новейшая история / И.М.Прибыткова // *Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ–13-14 травня 1994 р.)*. – К., 1995. – С.85-90.
1575. Приходько Г. Українці в Україні: проблема теорії. Хто суверен в Україні: українці чи етнічні групи? / Г. Приходько // *Державність*. – 1996. – №2. – С.6-9.
1576. Прозорова Н. Особливості кримського регіоналізму / Н. Прозорова // *Віче*. – 2003. – №2. – С.31-36.
1577. Процик А. “Європейськість” як чинник ідентичності / Анна Процик // *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва*. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.149-154.
1578. Пурич Ш. Північнобуковинські румуни та південнобуковинські українці у періоді 1989–2001 років / Ш. Пурич // *Етнічні взаємини на території Єврорегіону “Верхній Прут”: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Штефан Пурич*. – Чернівці: Букрек, 2004. – С.151-184.
1579. Пурич Ш. Потенциальные возможности реализации межрегионального диалога органами местной администрации Румынии / Ш. Пурич // *Україна –*

- Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.61-69.
1580. Радевич-Винницький Я. Чи ошасливить Україну федералізація / Я. Радевич-Винницький // Розбудова держави. – 1993. – №6. – С.60-64.
1581. Рарог Ю.В. Феномен теневої влади и перспективы государственного строительства в Украине / Ю.В.Рарог // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.380-385.
1582. Расевич В. Історія міфу Галичини / Василь Расевич // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.102-113.
1583. Расевич В. Львів націоналістичний? / Василь Расевич // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.176-189.
1584. Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / Олександр Реєнт // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. – 2007. – С.91-106.
1585. Рибак В. Місцеве самоврядування і фіскальний федералізм: теоретичний аспект / В. Рибак // Схід. – 2000. – №6. – С.3-6.
1586. Рибалко О. Етнонаціональні процеси в Україні: європейська проекція / О.Рибалко // Нова політика. – 1999. – №2. – С.66-67.
1587. Рогатин В.П. К вопросу о методологии политологического исследования регионов: аналитической и синтетической подход идентичности / В.П. Рогатин // Грані. – 2005. – липень-серпень. – С.129-133.
1588. Рогатин В.П. Регион государства как воображаемое сообщество: к вопросу о формировании региональной идентичности / В.П. Рогатин // Грані. – 2005. – травень-червень. – С.132-136.
1589. Рудик П.А. Аналіз президентських та парламентських альтернативних законопроектів про внесення змін до Конституції України / П.А. Рудик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: юридичні науки. – 2004. – Вип.60-62. – С.99-105.

1590. Рукас Т. Проблеми викладання української мови у вищому навчальному закладі технічного профілю в російськомовному регіоні / Т. Рукас // Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції 28-29 листопада 1996 року. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – С.134-136.
1591. Рябов С. Бікамералізм без федералізму. До питання про доцільність двопалатного парламенту в Україні суспільства / С. Рябов // Людина і політика. – 2001. – №1. – С.32-43.
1592. Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства / С. Рябов // Вибори та демократія. – 2004. – №2. – С.76-80.
1593. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
1594. Рябчук М. Історична й політична маргіналізація Львова / Микола Рябчук // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.64-69.
1595. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
1596. Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію / І. Сало. – Режим доступу: <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/view/article.html?id=3454> (перегляд 5 червня 2006 р.).
1597. Сальваторе дель Гаудіо, Тарасенко Б. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу / Сальваторе дель Гаудіо, Богдана Тарасенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.316-331.
1598. Свідзинський А. Це складне національне питання / А. Свідзинський // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.212-260.
1599. Сергієнко П.П. Соборність України: поняття, ідея і реальність / П.П. Сергієнко. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1993. – 80 с.
1600. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920 роках / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 1999. – 414 с.

1601. Серета В. Стосунки Сходу та Заходу України: історичні ідентичності і націєструктуруючі процеси / Вікторія Серета // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. / Наук. ред. І.Ф.Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – С.183-196.
1602. Сидор Д. Карпатская Русь – изначальная Русь! / Дмитрий Сидор // Русин. – Кишенев, 2007. – №1. – С.101-107.
1603. Сироватка С. Не влізай – виб'є. Для чого і як Донецька промислово-політична група посилює свій вплив на український енергоринок / С. Сироватка // Політика і культура. – 2001. – 4-10 грудня. – С.14-17.
1604. Сич О. Перспективи сучасного націоналістичного руху в Україні: інтерпретація ідей Степана Ленкавського / Олександр Сич // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С.215-225.
1605. Сквірська В. “Мова – зброя політики” або про мовні проблеми у пострадянській Одесі / Віра Сквірська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.167-195.
1606. Скиба В. Чи потрібен українській демократії двопалатний парламент / В.Скиба // Нова політика. – 1996. – №2. – С.5.
1607. Скляр В. Мовна структура сучасного урбаністичного середовища в просторовому вимірі України / В. Скляр // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Зб. наукових праць – Вип.6. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – С.43-47.
1608. Скляр В. Чисельність та етнічний склад населення Чернівецької області (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) / В. Скляр // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені

- Ю.Федьковича. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.435-442.
1609. Скрипник О.В. Деякі питання становлення державності України на сучасному етапі / О.В. Скрипник // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей: Випуск 2. – Чернівці, 1993. – С.224-241.
1610. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
1611. Солдатенко В. Донецько-Криворожская республіка – ілюзія і практика національного нігілізму / В. Солдатенко // Зеркало неділі. – К., 2004. – 4 де-кабря. – С.19.
1612. Солодько П. Теополітика / П. Солодько // Український тиждень. – 2008. – 1-7 серпня. – С.42-44.
1613. Сташук В. Якою буде нова Конституція України? / В. Сташук // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С.52-55.
1614. Стріха М. Перспектива української ідентичності в сучасному світі / М. Стріха. – Режим доступу: http://http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=2&op_id=43.
1615. Стріха М. Україна: випробування соборністю / М. Стріха. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/1/22/26957.htm>.
1616. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату / Ігор Студенніков // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. – 2007 – С.67-77.
1617. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції // Ю.Тищенко, Р.Халілов, М.Капустін.; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – 84 с.
1618. Сушко О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів / О. Сушко // Політична думка. – 2002. – №1. – С.24-31.
1619. Таврин А. Бандеровський фашизм. ОУН-УПА / А. Таврин. – Донецьк: Самиздат, 2006. – 26 с.

1620. Танчин І. Галицький сепаратизм: ще не загроза, але вже проблема / І. Танчин // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.ІІІ. – Чернівці: Рута, 2005. – С.56-62.
1621. Таран С. Власною працею і власним серцем / С. Таран // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С.90-99.
1622. Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ / С. Таран // Зеркало недели. – К., 2005. – 12 марта. – С.20.
1623. Тарасюк Б. Перспективи розвитку Народного Руху України / Б. Тарасюк // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.10-12.
1624. Тарік Сиріл Амар. Кілька зауваг про Львів, радянізацію та радянський Львів / Тарік Сиріл Амар // *Leopolis multiplex*. – К.: Грані-Т, 2008. – С.191-200.
1625. Тейлор В. Американський інтерес / В. Тейлор // Український тиждень. – К., 2008. – 1-7 серпня. – С.14-19.
1626. Телешун С. Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових пропозицій / С. Телешун // Право України. – 2003. – №1. – С.8-11.
1627. Телешун С.О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики / С. Телешун. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
1628. Терешкун О. Політична свідомість нації і етнічна самоідентифікація / О.Терешкун // Вісник Прикарпатського університету. Політологія. Випуск 1. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С.18-23.
1629. Тиводар М. Назви “Русь” і “русин” на Закарпатті / М. Тиводар // Пороги. Часопис для українців у Чеській республіці. – 2001. – С.18.
1630. Тиндюк М. Регіональна політика і погляд зсередини / М. Тиндюк // Губернатор. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. – 2001. – №2. – С.22-23.
1631. Тищенко Ю. Поствиборчий синдром квазісепаратизму: 2004 рік / Ю. Тищенко // Визвольний шлях. – 2004. – Кн.12. – С.4-9.

1632. Товт М. Проблеми угорської національної меншини у сучасній Україні / М.Товт // Нова політика. – 1997. – №3. – С.24-28.
1633. Томенко М.В. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). Монографія / М. В. Томенко. – К.: Заповіт, 1998. – 272 с.
1634. Томпсон Ева М. Після колонії / Ева М. Томпсон // Український тиждень. – 2008. – 25-31 липня. – С.14-19.
1635. Трач Н. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні / Надія Трач // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.278-315.
1636. Троян С, Христюк Т. Румунський вектор зовнішньої політики України в 1991 – 2001 рр. / С. Троян, Т. Христюк // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.297-315.
1637. Трубайчук А. Крайовий устрій України та інші аспекти адміністративно-територіальної реформи / А. Трубайчук // Людина і політика. – 2002. – №6. – С.9-11.
1638. Туровский Р.Ф. Политическая регионалистика: учеб. пособие для вузов / Р.Ф.Туровский. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 780 с.
1639. Туровский Р.Ф. Сравнительный анализ тенденций регионального развития России и Украины / Р.Ф. Туровский // Полис. – 1999. – №6. – С.49-61.
1640. Турченков Д.И., Немировский Д.Е. Межнациональные отношения в Северной Буковине / Д.И. Турченков, Д.Е. Немировский // Полис. – 1994. – №2. – С.182-185.
1641. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / За ред. Д.Гузін; наук. ред. О.Кокорська – К.: вид-во “Ай Бі”, 2003. – 342 с.

1642. Умланд А., Бредіс І. Пострадянський парадокс: демократія в Україні, автократія в Росії / А. Умланд, І. Бредіс // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 1 березня. – С.5.
1643. Уоттс Рональд Л. Федеративні системи / Рональд Л. Уоттс. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. – 192 с.
1644. Федішинець В. Феномен карпато-русинської літератури і проблеми її перспективи / В. Федішинець // Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – С.32-37.
1645. Фесенко В. Двопалатна Верховна Рада: суспільна потреба чи політична технологія / В. Фесенко // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – №2. – С.10-14.
1646. Филатов А.С. Крым в эпоху президентско-парламентских выборов 2004 - 2006 гг. Качество жизни населения и их политические установки / А.С. Филатов // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.331-335.
1647. Фьюти Б.А. Украина: желаемое и действительное / Б.А. Фьюти // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1993. – №1. – С.19-22.
1648. Харків – моя мала Батьківщина: Навчальний посібник з народознавства / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди / За ред. І.Ф. Прокопенка. – Х.: ОВС, 2003. – 544 с.
1649. Химинець В., Химинець В. Ресурсно-рекреаційний потенціал і перспективи розвитку Закарпаття / В. Химинець, В. Химинець // Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – С.71-79.
1650. Холодний М. Хто захистить кримських українців? / М. Холодний // Сучасність. – 1991. – Ч.9. – С.100-109.

1651. Хорошилов К. Авгиевы конюшни с углем и металлом / К. Хорошилов // Власть денег. – К., 2005. – №1-2. – С.20-22.
1652. Хочемо жити в єдиній державі // Голос України. – К., 2004. – 1 грудня. – С.1.
1653. Цикуренко С.Г. До питання про формування української політичної нації (політико-філософський вимір) / С.Г. Цикуренко // Регіональні проєкції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД. – В 2-х т., Т.1. – Сімферополь: Таврія, 2003. – С.4-15.
1654. Цуканов А.Л. Федерализм: глобальный подход к проблеме / А.Л. Цуканов // Полис. – 2004. – №2. – С.179-182.
1655. Чалый А., Малиновский А. Изменение статуса специальных экономических зон: логика права или верховенство целесообразности? / А. Чалый, А.Малиновский // Зеркало недели. – К., 2005. – 25 июня. – С.8.
1656. Чалый В., Пашков М. Куда ведет Украину “дорожная карта” евроинтеграции / В. Чалый, М. Пашков // Зеркало недели. – К., 2007. – 17 марта. – С.5.
1657. Чалый В., Пашков М. Россия: штрихи к портрету в интерьере перемен / В.Чалый, М. Пашков // Зеркало недели. – К., 2008. – 19 июля. – С.2.
1658. Червак Б. Зачистка сепаратизму / Б. Червак. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/11/3/83866.htm>. (перегляд 3.11.2008 р.).
1659. Чернов В. Автономія Галичини – етюд історії легітимності // Ї. Незалежний культурологічний часопис / В. Чернов. – 2002. – №23. – С.212-218.
1660. Чернов Е. Региональная история и историософия / Евгений Чернов // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 2. – 2008. – С.59-66.
1661. Чжао Чан цин. Распад Советского Союза под национальным углом зрения / Чжао Чанцин // Новая и новейшая история. – 2004. – №3. – С.86-95.
1662. Чубаров Р. Конституція Автономної Республіки Крим. Позиція права чи позиція політичної доцільності / Р. Чубаров // Віче. – 2003. – №5. – С.49-55.

1663. Чубаров Р., Тищенко Ю. Кримська автономія. Витоки і перші роки становлення на новому етапі (1991-1992) / Р. Чубаров, Ю.Тищенко. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/2-3/5.html>-P.U.
1664. Чумаченко М. Нові вирішення сучасних проблем регіоналістики / М.Чумаченко // Економіка України. – 2003. – №2. – С.88-90.
1665. Чумаченко Н. Больше самостоятельности регионам / Н. Чумаченко // Вечерняя Одесса. – Одесса, 1990. – 21 апреля. – С.3.
1666. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – К., 2006. – 19-26 серпня. – С.1-3.
1667. Шангіна Л. У країні – новий рік і йоуллупуккі або не за столом хай буде сказано / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 27 грудня. – С.1, 3.
1668. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А.Шановська. – Одеса, 2003. – 20 с.
1669. Шаповаленко М.В. Соціально-політичні розколи як чинники демократичного транзиту України / М.В.Шаповаленко // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.61-67.
1670. Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати / Н. Шаповалова, І. Пресняков. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636 (перегляд 5 червня 2006 р.).
1671. Шарга М. Національність “РУСИН” (Аргументи і факти) / М. Шарга // Руснацький світ: Наук.-попул. збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє т-во; Карпаторусинський науковий центр; Укладач-упорядник М.П.Макара. – Ужгород: В-во В.Падяка, 2001. – С.60-63.
1672. Швачка Г.О. Автономна республіка Крим – норма чи виняток українського унітаризму / Г.О. Швачка // Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28-30 вересня 2006. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.335-342.

1673. Швачка Г.О. Правова природа нормативних актів Автономної Республіки Крим: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень” / Г.О.Швачка. – Харків, 2004. – 19 с.
1674. Шевельов Ю. Ви самі дасте собі раду / Ю.Шевельов // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 24 грудня. – С.2.
1675. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.
1676. Шорников П. Национальная политика и межэтнические отношения на севере Молдавии в 90-х гг. XX века / П. Шорников // Етнічні взаємини на території Єврорегіону “Верхній Прут”: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Петр Шорников. – Чернівці: Букрек, 2004. – С.251-277.
1677. Шпорлюк Р. Імперії та нації / Пер. з англ. / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
1678. Штепа С. Етнополітичні проблеми Криму. Їх місце у діяльності ВР України / С. Штепа // Віче. – 2003. – №5. – С.59-62.
1679. Штепа С.О. Сучасна етнополітична ситуація в Криму: характерні риси й перспективи розвитку / С. Штепа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2003. – №56-57. – С.72-76.
1680. Штець М. Мовна ситуація русинів-українців Словаччини після 1989 р. / М.Штець // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С.157-161.
1681. Шульга Д. Непроступний Севастополь / Д. Шульга // Політика і час. – 2005. – №2. – С.24-30.
1682. Шульга М. Двомовність: ноу проблем? / М. Шульга // Політика і культура. – 2001. – 28 серпня-3 вересня. – С.30-31.
1683. Шумлянський С. Розкол України як віртуальна реальність / С. Шумлянський // Критика. – К., 2002. – листопад. – С.2-5.

1684. Щудло С. Регіональні моделі соціальної ідентифікації сучасного українського суспільства / С. Щудло // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, Івано-Франківськ, 2007. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С.668-674.
1685. Юрійчук Ю. Українсько-румунські відносини у світлі проблеми становища національних меншин: досвід і перспективи / Ю. Юрійчук // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.334-346.
1686. Яковенко Н. Нормалізація історії / Наталія Яковенко // Український тиждень. – 2008. – 23-29 травня. – С.14-19.
1687. Ярош Б., Бусленко В. Роль політичної еліти у взаємовідносинах центру та західного регіону України / Б. Ярош, В. Бусленко // Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 6-7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.100-108.
1688. Dančák V., Pavka M. Národnostní politika na Ukrajině – vývoj a efekty // Dančák V., Fiala P. Národnostní politika v postkomunistických zemích. – Brno: Masarokova univerzita, 2000. – S.239-254.
1689. Gibas-Krzar D. Ukraina między Rosją a Polską / Danuta Gibas-Krzar. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 143 s.
1690. Káprály M., Pischlöger C., Abonyi A. Nyíregyázi Főiskola Ukráné ruszin filológiai Tanszék Kiadványok: 1993 – 2003 / M. Káprály, C. Pischlöger, A. Abonyi. – Nyíregyázi, 2003. – 172 s.
1691. Korniejenko A. Demokracja pomarańczowych peryferij / Agnieszka Korniejenko // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2006. – №1. – S.80-97.
1692. Kuzio T. Od Kuczmy do Juszczenki. Wybory prezydenckie w kontekście pomarańczowej rewolucji / Taras Kuzio // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-

politologiczne. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2006. – №1. – S.57-79.

1693. Rosenbloom David H., Goldman Deborah D., Ingraham Patricia W. *Contemporary Public Administration* / David H. Rosenbloom, Deborah D. Goldman, Patricia W. Ingraham. – New York: McGraw-Hill, Inc., 1994. – 536 s.
1694. Wasiutynśkyj W. *Psychosemantyka świadomości politycznej społeczeństwa ukraińskiego: między przeszłością a przyszłością* / Wadym Wasiutynśkyj // *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2006. – №1. – S.25-36.

Додаток А

Таблиця. Питома вага деяких соціальних груп серед найчисельніших національностей в Україні (станом на 1989 рік) до загальної кількості зайнятих переважно розумовою працею в їх складі¹

Рід занять	Українці	Росіяни	Білоруси	Євреї	Молдавіани	Болгари	Поляки
Керівники органів державного управління та їх структурних підрозділів	0,8	0,4	0,5	²	0,6	1,0	0,6
Керівники підприємств і організацій та їх структурних підрозділів	6,1	5,2	6,1	7,5	5,6	7,2	6,0
Інженерно-технічні спеціальності	26,0	32,6	28,8	39,0	17,5	20,1	27,8
Працівники літератури і друку	0,3	0,3	**	0,5	0,3	**	0,3
Культурно-освітні працівники	2,3	1,9	1,7	2,1	2,8	2,6	2,2
Працівники мистецтва	1,0	1,3	1,0	1,9	1,3	1,2	1,4
Працівники торгівлі, громадського харчування, заготівлі, постачання і збуту	4,3	3,4	3,9	3,9	4,7	5,1	5,2

¹ Майборода О.М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – С.146-163.

² Відсутні дані.

Додаток Б*

Основні показники розвитку промисловості, сільського господарства і будівництва по регіонах України в 2005 р.

Область	Індекс промислового виробництва у 2005 р. до 1990 р., %	Індекс сільсько-господарського виробництва у 2005 р. до 1990 р., %	Інвестиції в основний капітал, грн. на душу населення	Побудовано житла, кв. метрів на 10 тис. населення
Україна	95	63	1984	1666
АР Крим	79	46	1704	1428
Вінницька обл.	90	60	994	2053
Волинська обл.	118	63	1140	1493
Дніпропетровська обл.	71	74	2253	1085
Донецька обл.	85	72	2071	710
Житомирська обл.	75	55	848	1435
Закарпатська обл.	181	91	896	1865
Запорізька обл.	170	58	1766	851
Івано-Франківська обл.	104	77	1212	2387
Київська обл.	114	71	2560	3596
Кіровоградська обл.	83	68	1202	1007
Луганська обл.	80	61	1803	1045
Львівська обл.	59	66	1826	1948
Миколаївська обл.	124	57	2071	1007
Одеська обл.	127	67	2149	1876
Полтавська обл.	85	63	2384	1347
Рівненська обл.	87	62	1023	1251
Сумська обл.	65	51	1169	1163
Тернопільська обл.	90	55	800	2204
Харківська обл.	80	72	2046	1299
Херсонська обл.	56	62	953	1440
Хмельницька обл.	95	57	1061	2086
Черкаська обл.	106	72	1520	1198
Чернівецька обл.	84	71	832	2221
Чернігівська обл.	71	54	1140	1305
м. Київ	194	-	7379	4551
м. Севастополь	263	-	1445	1733

* Ревенко А. Асиметрії регіонального розвитку // Зеркало недели. – 2006. – 13-19 мая. – С.1, 7.

Додаток В*

Зведена відомість надходжень доходів та асигнувань до загального фонду державного бюджету станом на 25.11.2004 року
(у тисячах гривень)

Область	Доходи (у загальний фонд)	Асигнування	Сальдо на 25.11.04
АР Крим	837965,30	1344120,43	-506155,13
Вінницька обл.	681818,30	1381337,51	-699519,21
Волинська обл.	476210,30	614483,47	-138273,17
Дніпропетровська обл.	3054353,60	1836229,55	1218124,05
Донецька обл.	3299813,60	3946341,25	-646527,65
Житомирська обл.	461112,20	881683,28	-420571,08
Закарпатська обл.	573851,10	572556,20	1294,90
Запорізька обл.	1336309,10	854168,31	482140,79
Івано-Франківська обл.	431162,90	575618,84	-144455,94
Київська обл.	2011669,50	2620620,03	-608950,53
Кіровоградська обл.	204880,20	672317,91	-467437,71
Луганська обл.	964400,70	2157631,59	-1193230,89
Львівська обл.	1810252,00	1806723,22	3528,78
Миколаївська обл.	620054,00	629239,07	-9185,07
Одеська обл.	2486061,40	1932635,32	553426,08
Полтавська обл.	1484193,10	793633,61	690559,49
Рівненська обл.	516049,70	668800,60	-152750,90
Сумська обл.	874143,50	652162,47	221981,03
Тернопільська обл.	283053,60	535820,25	-252766,65
Харківська обл.	2708417,00	1960146,80	748270,20
Херсонська обл.	323596,30	607698,19	-284101,89
Хмельницька обл.	475467,40	687111,06	-211643,66
Черкаська обл.	790967,00	716715,01	74251,99
Чернівецька обл.	261352,00	414496,12	-153144,12
Чернігівська обл.	1022364,20	1091725,98	-69361,78
м. Київ	15929974,70	6437243,40	9492731,30
м. Севастополь	239011,70	478507,39	-239495,69
Всього	44158504,40	36869766,86	7288737,54

Додаток Д**

Так і рветься назовні:

Донбасівець! Невже ти забув, як Ющенко минулого року в Донецьку вголос назвав нас “холуями”?

Невже ти не розумієш, що в випадку перемоги він “розірве” ненависний йому регіон?

Невже ти не бачиш, як нас роблять ворогами України, при тому, що ми забезпечуємо її добробут?

Невже ти дозволиш себе знищити? Ні? Ну так не сиди ж на дивані в надії, що все без тебе налагодиться!

** Голос Донбасса. – Донецк, 2004. – 12 ноября. – С.1.

Додаток Е*****Меморандум порозуміння між владою та опозицією**

Усвідомлюючи відповідальність перед українським народом у час небезпечної для майбутнього країни політичної кризи, ми вважаємо своїм патріотичним обов'язком розпочати нині конструктивний діалог між опозицією та владою. Змістом цього діалогу є спільне вироблення стратегії подолання кризи і виведення України на шлях розбудови благополучного суспільства, на шлях громадянського примирення і консолідації державницьких політичних сил. Положення даного Меморандуму ми розглядаємо як наповнення конкретним змістом підписаної “Декларації єднання та співпраці заради майбутнього України”, як механізм реалізації Декларації, як крок у справі порозуміння над поділами, як наше прагнення до конструктивного діалогу на благо українського народу. Таким чином ми вважаємо за необхідне і домовляємося про наступне:

1. Впровадження політичної реформи;
2. Недопущення політичних репресій проти опозиції;
3. Внесення проекту Закону України “Про амністію” з визначенням у ньому ст.157 та ст.158 Кримінального кодексу України;
4. Невідкладне введення в дію Закону про внесення змін до Закону України “Про статус депутатів місцевих рад”, яким передбачається законодавче врегулювання порядку притягнення депутатів місцевих рад до юридичної відповідальності;
5. Прискорення прийняття Закону України “Про статус та права опозиції” (із закріпленням за опозицією керівництва у парламентських комітетах; з питань свободи слова та інформації, з питань бюджету, з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією та Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації);
6. Прискорення прийняття законів України “Про Кабінет Міністрів України”, “Про Президента України”;

*** <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/433293213c5fb/>; То бандитам – тюрми??? Україна молода. – 2005. – 24 вересня. – С.1,4.

7. Прозоре формування уряду на принципах професіоналізму та відокремлення влади від бізнесу;
8. Законодавче врегулювання гарантій прав власності;
9. Недопущення фактів чинення тиску на судові органи;
10. Невтручання органів влади та посадових осіб у хід підготовки та проведення виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 26 березня 2006 року, незастосування адмінресурсу.

Повне і беззастережне виконання підписаних домовленостей є свідченням можливості консенсусу між владою і опозицією, вмінням ставити інтереси народу над власними амбіціями.

в.о. Прем'єр-міністра України
від Партії регіонів
Президент України

Юрій Єхануров
Віктор Янукович
Віктор Ющенко
(підписи)

22.09.2005 р.

Додаток Ж

Листівка організації “Донецька республіка”, яка використовувалася під час збору підписів за Донецьку федеративну республіку в листопаді 2006 р. ****

Донецкая Федеративная республика

В составе Донецкой, Днепропетровской, Запорожской, Луганской,
Харьковской и Херсонской областей

Население—17 млн. чел. Площадь—172 тыс. кв.км.

Великий донецкий народ, в этот страшный час, мы обращаемся к тебе!

Очнись! Зло пришло в наш мир, подлой змеей вползло в наши души, затуманило наш мозг, сковало волю, требуя поднять белый флаг капитуляции. Что за зверье топчет нашу землю? Новые крестоносцы поганяют нашу веру. Заокеанские вожди сладостными речами отравляют сознание наших детей. Кругом ложь, подлость, предательство. Стервятники уже рвут наше тело, порочат наше имя. Стирают саму память о нас. Враг уже не у порога, он в каждом доме, враг в каждом из нас.

В спину стреляют здесь, продано все что есть – свои сдают.

Веру предков сожгли, но тень ее среди полей, слушай голос земли.

Вожди наши грызутся между собой, как стая шелудивых псов, забыв свой же лозунг “В единстве наша сила”. Какая сила? Где же ваш разум, лидеры? Скоро вождей будет больше, чем народа на нашей несчастной земле. А может и не за народ вы вовсе, а за кусок косточки с барского стола грызетесь.

У Великой Руси во времена лихие **крестоносцы** были Александр Невский, вера и народ. Не уж то на донецкой земле перевелись богатыри, которые когда-то могли остановить набеги нечистых. Или мы уже не потомки тех, кто грудью защищал свою землю, кто стал неопределимой преградой восточных кочевников и пустил под лед закованное в латы западное чванство.

Пришла беда, смутное время. Не пора ли бить в набат. Так по ком звучит колокол? Может он звучит по тебе. Будьте бдительны!

За родину!

**** <http://maidan.org.ua/static/news/2006/1163784445.html>.

Додаток 3

Звіт про роботу аналітичної групи відділу національної політики ЦК
КПРС в областях Західної України від 18 березня 1991 р.

Таблиця 1. Ставлення до заключення Союзного договору населення
Західного регіону за соціальними стратами (експертне опитування)

Характер відносин	Україні необхідно увійти в Союз (формулювання референдуму березня 1991 р.)	Україна повинна бути самостійною державою	Створити Галицький край в складі України	Створити Галицький край поза межами України	За соціалістичний шлях розвитку
Підтримка населенням					
Економічна підтримка					
Політична підтримка	9В				9В
Готовність підтримки	А	4С			
Бажання підтримки	6Д	57			6АД
Позитивна увага					
Позитивний інтерес					
Байдужість, нейтралітет	128 Е	1236 8 ДЕ			1238Е
Негативний інтерес					
Негативна увага					
Бажання протидіяти	357	9А	47 СЕ		457С
Готовність протидіяти	4С	В	2358 Д	С	
Політична протидія			16А	23457 8ДЕ	
Економічна протидія			9В	169А В	

Соціальні страти: 1. робітники важкої промисловості; 2. робітники легкої промисловості; 3. селяни; 4. наукова, творча інтелігенція; 5. лікарі, вчителі; 6. господарські керівники; 7. працівники торгівлі, кооперація; 8. радянські працівники; А. Працівники правоохоронних органів; В. військові; С. студенти; Д. пенсіонери; Е. інші.

Таблиця 2. Ставлення до заключення Союзного договору населення Західного регіону за національною ознакою (експертне опитування)

Характер відносин	Україні необхідно увійти в Союз (формулювання референдуму березня 1991 р.)	Україна повинна бути самостійною державою	Створити Галицький край в складі України	Створити Галицький край поза межами України	За соціалістичний шлях розвитку
Підтримка населенням					
Економічна підтримка					
Політична підтримка		13			
Готовність підтримки	9	4	1		
Бажання підтримки	2А	5	3		29
Позитивна увага					
Позитивний інтерес					
Байдужість, нейтралітет	678С	2678 ВF	4		5678 А
Негативний інтерес					
Негативна увага					
Бажання протидіяти	5ВDEF	АСД Е			ВСДФ
Готовність протидіяти	4	9	568А EF	13Е	134Е
Політична протидія	13		27ВС Д	456В СДФ	
Економічна протидія			9	2789 А	

Національні страти: 1. українці Львівської області; 2. українці Хмельницької області; 3. українці Івано-Франківської області; 4. українці Тернопільської області; 5. українці Рівненської області; 6. українці Волинської області; 7. українці Закарпатської області; 8. українці Чернівецької області; 9. росіяни; А. євреї; В. угорці; С. румуни; Д. молдавани; Е. поляки; F. інші.

(Державний архів Івано-Франківської області, ф.П-1, оп.1, спр.5629).

Додаток И

Результати соціологічних досліджень кафедри політології та соціології Чернівецького національного університету у співпраці з Регіональним центром підвищення кваліфікації державних службовців при Чернівецькій облдержадміністрації, проведеного в 2002-2003 роках. (Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С.47-67.).

Таблиця №1. Ставлення жителів Буковини до представників інших національностей, які проживають на території області, 2002 – 2003 р. (у %)

Національність	Доброзичливе		Не зовсім доброзичливе		Не доброзичливе		Важко відповісти	
	2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003
Українці	91,79 %	94,43 %	5,80% 	4,27% 	1,16% 	0,39% 	1,25% 	0,78%
Росіяни	79,73 %	80,05 	14,91 %	14,38 %	2,32% 	3,27% 	3,04% 	2,20%
Румуни	71,43 %	65,41 %	17,32 %	20,85 %	4,64% 	7,64% 	6,61% 	6,09%
Молдовани	71,16 %	59,59 %	16,88 %	22,80 %	5,45% 	11,27 %	6,52% 	6,35%
Євреї	58,30 %	61,27 %	16,43 %	16,58 %	10,45 %	8,94% 	14,82 %	13,21 %
Інші національностей	46,43 %	62,56 %	6,61% 	8,68% 	3,04% 	4,15% 	43,93 %	24,61 %
Всього	69,7%	70,5%	13,0%	14,5%	4,5%	5,9%	12,8%	8,9%

Таблиця №2. Розподіл думок респондентів за національною ознакою щодо перерозподілу кордонів (у %).

Країни	Укр. 2002/2003	Рос. 2002/2003	Рум. 2002/2003	Молд. 2002/2003	Євреї 2002/2003	Інші 2002/2003
Так	7,4//16,1	12,4//17,3	7,2//17,7	11,5//38,1	8,3//-	-//25.
Ні	54,9//65,4	56,2//69,2	72,3//55,8	63,4//47,6	75,0//80,0	83,3//75,0
Важко відповісти	37,6//18,5	31,5//13,5	20,5//26,6	25,2//14,3	16,7//20,0	16,7//-